

निर्णय नं. ८२००

मङ्सिर, २०६६

सर्वोच्च अदालत, पूर्ण इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री अनूपराज शर्मा
माननीय न्यायाधीश श्री रामकुमारप्रसाद शाह
माननीय न्यायाधीश श्री प्रेम शर्मा
माननीय न्यायाधीश श्री मोहनप्रकाश सिटौला
माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की
फौ.पु.ई.नं.: ०६५-CF-०००१, ०००२, ०००३,
०००४, ०००५
आदेश मिति: २०६६।१५।१५

मुद्दा : भ्रष्टाचार ।

पुनरावेदक वादी: मोहनप्रसाद वन्जाडेको प्रतिवेदनले
नेपाल सरकार

विरुद्ध

प्रत्यर्था/प्रतिवादी: काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं
महानगरपालिका वडा नं ५ मालीगाउँ
वस्ने अर्थ मन्त्रालयका उपसचिव
ईश्वरप्रसाद पोखरेल समेत

पुनरावेदक/प्रतिवादी: काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं
महानगरपालिका वडा नं ५ मालीगाउँ
वस्ने श्रीमती उषा पोखरेल

विरुद्ध

प्रत्यर्था/वादी: मोहनप्रसाद वन्जाडेको प्रतिवेदनले नेपाल
सरकार

पुनरावेदक/प्रतिवादी: काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं
महानगरपालिका वडा नं ५ मालीगाउँ
वस्ने किरण पोखरेल समेत

विरुद्ध

प्रत्यर्था/वादी: मोहनप्रसाद वन्जाडेको प्रतिवेदनले
नेपाल सरकार

पुनरावेदक/प्रतिवादी: ईश्वरप्रसाद पोखरेल
समेतको मुद्दामा अ.वं. १३९ नं बमोजिम
बुभ्रिएका मानिस जिल्ला सप्तरी
राजविराज नगरपालिका वडा नं ४ वस्ने
तेजप्रसाद पोखरेल

विरुद्ध

प्रत्यर्था/वादी: मोहनप्रसाद वन्जाडेको प्रतिवेदनले नेपाल
सरकार

पुनरावेदक/प्रतिवादी: काठमाडौं जिल्ला काठमाडौं
महानगरपालिका वडा नं ५ मालीगाउँ
वस्ने अर्थ मन्त्रालयका उपसचिव
ईश्वरप्रसाद पोखरेल

विरुद्ध

प्रत्यर्था/वादी: मोहनप्रसाद वन्जाडेको प्रतिवेदनले नेपाल
सरकार

शुरु फैसला गर्ने :

अध्यक्ष श्री गोविन्दप्रसाद पराजुली

सदस्य श्री रणबहादुर बम

सदस्य श्री भूपध्वज अधिकारी

- राष्ट्रसेवकको आम्दानीको स्रोतको अनुपातमा नमिल्दो आर्थिक साधन वा सम्पत्ति भएको वा नमिल्दो उच्च जीवनस्तर बनाएको वा अरु कसैलाई आफ्नो हैसियतभन्दा बढी दान, दातव्य, उपहार, सापटी, चन्दा वा बकस दिएको विषयलाई छुट्टै कसूरका रूपमा नराखिएको र त्यसलाई सजायको व्यवस्था पनि नगरिएको भनी अर्थ गर्न नमिल्ले ।

(प्रकरण नं.३)

- साविक ऐनले पनि कसूरको संज्ञा दिई त्यसका लागि सजाय समेत निश्चित गरेको क्रियालाई हालको ऐनमा समेत निरन्तरता दिँदै साविक ऐनले निश्चित गरेको सजायभन्दा हालको ऐनले कम सजाय तोकेको स्थितिमा एउटै

क्रियालाई साविक र हालको ऐनले फरक-फरक नामाकरण गरेको भन्ने मात्र आधारमा Ex Post Facto Laws को प्रसँग उठाउनु सान्दर्भिक नदेखिने । Ex Post Facto Laws का आधारभूत मूल्य मान्यतालाई हाम्रो संवैधानिक व्यवस्थाले पूर्णरूपमा आत्मसात् गरेको अवस्थामा त्यससम्बन्धी अन्यत्रका सन्दर्भ र प्रसँगहरूलाई आधार बनाउनु पर्ने अवस्था नहुने ।

(प्रकरण नं. ४)

- कानून बन्नुभन्दा पहिले अपराध नमानिने कुनै कार्यलाई पछि कानून बनाई अपराध मानिएमा, पहिले सानो र कम गम्भीर हुने कसूरलाई पछि ठूलो र बढी गम्भीर कसूर कायम गरिएमा, पहिले कम सजाय हुने कसूरलाई बढी सजाय कायम गर्ने गरी कानून निर्माण गरिएमा, प्रमाणसम्बन्धी कानूनी नियमहरूमा फेरबदल गरी कसूर प्रमाणित गर्न कम प्रमाण भए पनि पुग्ने गरी कानून निर्माण गरिएमा मात्र त्यस्तो कानूनलाई Ex Post Facto कानून मानिने हुँदा त्यस्तो कानूनलाई अदालतले अमान्य गर्न सक्ने ।

(प्रकरण नं. ५)

- भ्रष्टाचारजन्य क्रियालाई उन्मुक्ति प्रदान गर्ने किसिमबाट ऐन तर्जुमा गरी लागू गरिएको होला भनी अन्यथा अनुमान गर्दा त्यसले भ्रष्टाचार र दण्डहीनतालाई प्रोत्साहित गर्ने, सुशासनको राष्ट्रिय प्रतिबद्धतामा आँच पुग्ने र कानूनी राज्यको अवमूल्यन हुने ।

(प्रकरण नं. ६)

- सरकारको अर्थसम्बन्धी प्रस्तावहरूलाई कार्यान्वयन गर्न केही महसूल, कर, पोत, शुल्क र दस्तूर लगाउने वा लगाई राखेकोलाई चालु राख्ने वा हेरफेर गर्नेसम्मको उद्देश्य ग्रहण गरेको सन्दर्भमा संविधानले सिर्जना गरेको संवैधानिक अंगका रूपमा रहेको अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगलाई संविधानले

निश्चित गरेको काम, कर्तव्य र अधिकारको प्रयोगलाई साँघुरो बनाउने गरी आर्थिक ऐनको आयकरसम्बन्धी प्रावधान Prevail गर्न नसक्ने ।

(प्रकरण नं. ८)

- अन्तरिम संविधानको धारा १२०(१) ले कुनै सार्वजनिक पदधारण गरेको व्यक्तिले अनुचित कार्य वा भ्रष्टाचार गरी अख्तियारको दुरुपयोग गरेको सम्बन्धमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले कानूनबमोजिम अनुसन्धान र तहकिकात गर्न वा गराउन सक्ने गरी प्रदान गरेको अधिकारलाई संविधानअन्तर्गतको कानून र त्यसमा पनि एउटा निश्चित प्रयोजन र निश्चित अबधिका लागि जारी भएको नीतिगत प्रावधानले निस्तेज तुल्याउन नसक्ने ।

- सर्वोच्च अदालतलाई संविधानले असाधारण अधिकारक्षेत्रअन्तर्गत न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार समेत प्रदान गरेको र त्यसको प्रयोगको प्रक्रिया कानूनले निश्चित गरेको सन्दर्भमा सो प्रक्रिया बाहेक साधारण अधिकारक्षेत्रअन्तर्गतबाट असाधारण अधिकारक्षेत्रअन्तर्गतको विषयमा प्रवेश गर्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं. ९)

- राष्ट्रसेवक बाहेकका अन्य व्यक्तिले VDIS कार्यक्रममार्फत् आयको स्वयंघोषणा गरी कर समेत तिरिसकेपछि अन्य प्रचलित कानूनबमोजिम सम्पत्तिको स्रोत खुलाउनु पर्ने वाध्यता नहुने भनी उन्मुक्ति दिनुपर्ने कुनै आधार र कारण नदेखिँदा एकाघरकी श्रीमतीले VDIS कार्यक्रममार्फत् आयको स्वयंघोषणा गरी कर तिरेकै आधारमा प्रतिवादी बनाउन वा निजको नाममा रहेको सम्पत्तिको स्रोत खोज्न वा छानवीनको दायरामा ल्याउन नमिल्ने भनी सम्झन र मान्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं. १०)

पुनरावेदक वादीतर्फबाट: विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री मोहनबहादुर कार्की तथा उपन्यायाधिवक्ता श्री कृष्णप्रसाद पौडेल
प्रत्यर्थी प्रतिवादीतर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री बन्नीबहादुर कार्की, विद्वान अधिवक्ताहरू श्री कृष्ण सापकोटा, श्री कुमार रेग्मी तथा डा.भीमार्जुन आचार्य

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(१), ६५(२)(३)
- नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १४(१)
- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४(४)
- भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा ७(१), १५ र १६ग, १५
- भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(१)

फैसला

न्या.अनूपराज शर्मा: विशेष अदालत काठमाडौंको फैसलामा वादी नेपाल सरकार तथा प्रतिवादीहरूको दोहोरो पुनरावेदन पर्न आई यस अदालतको संयुक्त इजलासले पूर्ण इजलासबाट हेरिनु पर्ने भनी आदेश भै सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३ को उपनियम (१) को खण्ड (घ) बमोजिम पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यसप्रकार रहेको छ :

अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गतका उपसचिव ईश्वरप्रसाद पोखरेलले व्यापारी र कर्मचारीको सहयोगले रु. ३० करोड आर्जन गरेकोले भ्रष्टाचारीहरूलाई कारवाही गरी उनीहरूले भ्रष्टाचार गरी आर्जन गरेको सम्पत्ति जफत गरी नियमानुसार कमिशन उपलब्ध गराई पाउँ भन्ने समेतको अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगमा रमेश घिमिरे रामेछाप परेवाडाँडा समेतको द.नं.

५२५७ मिति ०५९१०१२ को निवेदन प्राप्त हुन आएको ।

उपसचिव ईश्वरप्रसाद पोखरेलले भापाको प्रशासकीय अधिकृत हुँदा कमाएको रु. पचास लाख, त्रिभुवन विमानस्थल भन्सार कार्यालयको प्रमुख भन्सार अधिकृत हुँदा कमाएको रु. ४ करोड, कृष्ण नगर भन्सार कार्यालयको प्रमुख हुँदा कमाएको रु. १ करोड ५० लाख र वीरगञ्ज भन्सार कार्यालयको प्रमुख हुँदा कमाएको रु. १० करोड समेत रु. १६ करोडको VDIS गराउनु पत्थो भनी अशोक थापा का.म.न.पा. वडा नं. ११ काठमाडौंको द.नं. ४९१४ (क) मिति २०५९१०१३ को उजूरी ।

ईश्वरप्रसाद पोखरेल नामुद भ्रष्टाचारीका नामले परिचित हुन, नलुटेको भन्सार छैन । भैरहवा एयरपोर्टमा यिनले तस्करीतन्त्र चलाएकाले यस्ता भ्रष्टलाई शीघ्र र कडा से कडा कारवाही गरी स्वच्छ समाज निर्माण गरिपाउँ भनी द.नं. ९४९ मिति २०५९१४१२९ को निवेदक रामकृष्ण कठायत लगायतका राष्ट्रप्रेमी जनता मंगलवजारको उजूरी निवेदन ।

अर्थमन्त्री, अर्थ सचिवलाई रकम खाई आफ्नो अनुकूल निर्णय गराउने, कर्मचारीहरूलाई भ्रष्टाचार गर्ने ठाउँमा सरुवा गरी रकम खाने, रकम नखुवाउने कर्मचारीहरूलाई अपायक र दुर्गम ठाउँमा सरुवा गरी भ्रष्टहरूलाई संरक्षण गरेकोले भ्रष्ट र पक्षपाती कर्मचारीहरूले राजश्व मारी कमाएको करोडौं सम्पत्ति देश विदेशमा लुकाई छिपाई राखेको हुँदा कारवाही गरिपाउँ भनी श्री ५ महाराजधिराजमा पेश भएको द.नं. ४९१४ मिति २०५९१०१३ को उत्तमकुमार श्रेष्ठ कालोपुल काठमाडौंको उजूरी निवेदन ।

प्रतिवादीको का.जि. काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. ५ मालीगाउँस्थित घरमा खानतलासी गरिएकोमा तपसिलबमोजिमको मालसामान भेटिएको भन्ने वरामदी मुचुल्का र वरामदी नगद तथा सामानको विवरण खुलाइएको २०५९१५१२ को खानतलासी तथा वरामदी

मुचुल्काको तपसिलमा उल्लिखित सामानमध्ये १ देखि ११ सम्ममा उल्लिखित सामान नगद/जिन्सी वरामद गरिएको व्यहोरा उल्लेख भएको ।

२०३४ सालमा सरकारी सेवामा प्रवेश गरेको हुँ । २०५८ सालदेखि अर्थ मन्त्रालयमा कार्यरत छु, सो अघि गृह मन्त्रालयअन्तर्गत समेत काम गरेको हुँ । म ०३२।०३३ सालमा सरकारी नोकरीमा प्रवेश गर्नुपूर्व करीव ८।१० वर्ष विभिन्न सँगठित संस्थामा काम गरेँ । मालीगाउँमा २०३७ सालमा खरिद गरेको करीव ०-७-१, वीरगञ्जमा २०३७ सालमा नगर विस्तारबाट खरिद गरेको क्षे.फ. ०-१-३, बालकोट भक्तपुरमा करीव ९ आना र धुम्बाराहीमा करीव एक रोपनी जग्गाका साथै मोरङ्गमा करीव ४-७-०, सप्तरी सिम्रहा सिगियौनमा उन्नाईस कठ्ठा र भ्वापा अनारमनिमा करीव एक कठ्ठा, रुम्जाटार गा.वि.स. ओखलढुंगामा एक रोपनी आठ आना जग्गा छ । श्रीमतीको नाउँमा काठमाडौँ म.न.पा. वाडं नं. ५ मालीगाउँमा करीव ०-७-१, बालकोट भक्तपुर ०-९-०, विराटनगरमा करीव ०-७-० र भ्वापा अनारमनीमा करीव एक कठ्ठा जग्गा छ । छोरा किरण पोखरेलको नाउँमा मोरङ्ग अमाहीमा ४-०-० र धुम्बाराही काठमाडौँमा करीव दश आना जग्गा छ । छोरा प्रविणको नाउँमा धुम्बाराही काठमाडौँमा करीव साढे ६ आना जग्गा छ । मेरो श्रीमती उषा पोखरेलका नाउँमा नेपाल सिलोन बैंक वागवजारमा मुद्दती खातामा रु. पन्ध्रलाख र सोही बैंकमा वचत खातामा करीव ५०/६० हजार छ । नेपाल बैंक लिमिटेड जुद्ध सडकमा मुद्दतीमा रु. तीन लाख र वचतमा करीव रु. २ लाख छ । राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक नक्सालमा करीव डेढलाख जति होला । छोरा किरणले अमेरिका जाने क्रममा उसको काका तेजप्रसादसँग लिई काठमाडौँ बैंकमा करीव ६ लाख जम्मा गरेको जस्तो लाग्छ । भिसा प्राप्त हुन नसकेको कारणबाट जान नसकेको सो रकम भाईलाई फिर्ता दिनुपर्ने रकम हो । श्रीमतीको नाउँमा हिमालयन बैंक नयाँ सडकमा करीव एक लाख छ ।

मेरो परिवारमा श्रीमती एक र छोरा २ हुन् । म समेत हामी ५ भाई, वहिनी ३ वटी छन् । हामी करीव २०३२।२०३३ सालतिर छुट्टी भिन्न भएका हौं । वण्डा नभएको सम्पत्तिको हकमा बुबाले राखी क्रमशः विक्री गर्दै सबै भाइलाई दिने गर्नु भएको छ । मेरी श्रीमतीको नाउँमा २०४७ सालमा निर्माण भएको काठमाडौँ, काठमाडौँ महानगरपालिका-५ मालीगाउँमा रहेको र वीरगञ्ज नगर विस्तारबाट खरिद गरिएको ०५५।०५६ सालमा घर निर्माण भएको करीव तीन/चार धुरमा बनेको तीनकोठाको शटर बाहेक नेपाल अधिराज्यमा मेरा र मेरा परिवारको नाउँमा घर छैन । मेरो छोराको नाममा भारतीय हिरोहोण्डा मोटरसाइकल एक ३/४ वर्ष अगाडि खरिद गरेको सम्पत्ति जांचवुझ आयोगमा उल्लिखित सुन र चाँदीको गहना हालको वजार मूल्य वृद्धि रहेको अवस्थामा एकसरो राखी अरु विक्री गर्न लगाएको हो । टि.भि. एक भाइ तेजप्रसादको हो ।

मेरो नाउँमा ०४६।४७ सालतिर राष्ट्रिय विमा संस्थानमा करीव रु. पचास हजारको ६/६ महिनामा किस्ता बुझाउने गरी जीवन विमा गराएको छु । करीव आठ सय बुझाउने गरी सोही स्थानबाट दुर्घटना विमा गराएको छु । मेरो श्रीमती उषा पोखरेल पहिले घरेलु इलम गरेर आर्जन गर्दथिन् । हाल घर व्यवहार गर्ने गरेकी छिन । मलाई याद भएसम्म जि. सप्तरी सिम्रहा सिगियौनमा जिमीन्दारी रहेको र मेरो नाममा रहेको सो गा.वि.स. को करीव १०-१०-० जग्गामध्ये हक हस्तान्तरण, विक्री गरी हाल करीव ०-१९-० वांकी रहेको छ । मेरो हजुरआमाको नाउँमा हाल जि.सुनसरी हरिपुर गा.वि.स. मा रहेको करीव २१-०-० जग्गामध्ये ३ जना नातीलाई वरावर दिने क्रममा करीव ७-०-० जग्गा मोरङ्ग जिल्ला अदालतबाट अधिकृत वारेसमार्फत करीव ०३७ सालमा विक्री गरेको हुँ । मलाई दिइएको भाण्टावारी सुनसरीको करीव ५-०-० जग्गा विक्री गरिएको छ । मेरो मासिक खर्च ६/८ हजार लाग्ने

गर्दछ । मासिक तलव रु. ८ हजार पाउँछु । बरामद भएको रकम आफूसँग रहेको गरगहना विक्री गरेको र तलव पनि लिएको समय भएकोले सोही रकम हो । भारतीय रुपैया सम्बन्धमा गत वर्ष नेपाल भारत डि.जि. स्तरीय बैठकमा भाग लिन सदस्यको रूपमा गएकोले सरकारबाट प्राप्त रकम र मेरो किडनीको रोग भएकोले कुनै पनि समयमा भारतमा गै उपचार गर्नुपर्ला भनी भारतीय रुपैया सञ्चय गरी राखेको हो ।

मेरो घरमा रहेको कम्प्युटर ३०/ ३५ हजारमा खरिद गरिएको पुरानो मोडेलको हो । भिडियो क्यामरा २०/ २२ हजार, डेक ७/ ८ हजार, क्यामरा ४/ ५ सय पर्ने, मोटरसाईकल करीव ७० हजार पर्ने खालको हो जो तलव, भत्ता, बैठक भत्ता परिश्रमिक आदि वचत गरी खरिद गरेको हुँ । मालीगाउँमा रहेको २ तले घर पहिले पूरै भाडामा लगाएको थिएँ । १२/ १४ हजार आउँथ्यो, हाल १ तला भाडामा छ रु.६,०००/- आउँछ, वीरगञ्जको घरबाट मासिक रु.८,०००/- वहाल आउँछ । सम्झौता गरेर भाडा लगाउने चलन छैन । मालीगाउँको घरमा शेखर चापागाई विराटनगरका मानिस वस्तुहुन्छ भने वीरगञ्जको घर गणेश भट्टराई गहरा वीरगञ्जको जिम्मा दिएको छु । श्रीमती उषा पोखरेलको नेपाल बैंक अफ सिलोनको वचत खाता ०३००००१००७०८ मा रहेको रकमको स्रोत घरभाडा, पारिश्रमिक, कृषि आय हो भने नेपाल बैंक अफ सिलोनको मुद्दती खाता नं. ०३०० एफ.डि.ए. ००९१९ मा रहेको १५ लाख विसु दाहालले पटक पटक गरेर राख्न दिएको रकम हो । निजले माग गरेबमोजिम राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक नक्सालबाट फिर्ता गरियो । सो बैंकमा घरभाडा, जग्गा विक्रीको रकम, कृषि आय, पारिश्रमिक, तलव, बुबाले पठाई दिएको समेत जम्मा गरेको रकम हो । नेपाल बैंक लि. काठमाडौँ अफिसको मुद्दती खाता नं. ०५७३३६३ मा रु.३ लाख, वचत हि.नं. ८३८४१५० मा रहेको रु.२,३७,८५४।२८ सम्बन्धमा करीव १ लाख ८५ हजार तलव वचेको

र अन्य मेरो नाउँमा रहेको सिम्रहा सिगियौन सप्तरीको जग्गा विक्रीको रकमका साथै घर भाडा, कृषि आय र अन्य जग्गा विक्रीवापत प्राप्त रकम हो । मेरो मालीगाउँको जग्गा २०३७ सालमा करीव २५,०००/- वीरगञ्जको जग्गा ०४१ सालमा रु. १२,०००/- तलव वचत कृषि आय र अन्य पारिश्रमिकबाट खरिद गरेको हो । श्रीमती उषा पोखरेलको बालकोट भक्तपुरको छोरा प्रविण र किरण पोखरेलको नाममा खरिदगरिएको जग्गा आर्जनका स्रोत तलव वचत, विदेश जाँदा प्राप्त कानूनी रकम, कानूनी पुरस्कार र बुबाबाट समय समयमा मेरो नामको जग्गा विक्री गरी लगानी गरी वढे वढाएको रकमबाट मलाई पठाएको रकम आयस्रोत हो ।

हाम्रो २०३२ सालमा अंशवण्डा भै आ-आफ्नो मानो छुट्टी भिन्न गरी ऋण धन सो वण्डा अनुसार नै सबै दाजुभाइहरूले आ-आफ्नो गरी आएका छौँ । मैले सम्पत्ति विवरण भर्दा भूलबाट वण्डा लाग्ने भनी लेखिए तापनि मेरो श्रीमती, छोराहरूका नाममा रहेको सम्पत्तिमा कुनै अंश लाग्ने होइन । श्रीमतीले बकस पाएको जग्गा करीव २ लाखमा लिएको हो र सो जग्गा विसु दाहालसँग खरिद गरी सिन्धुपाल्चोक जिल्लाका तामाङ्ग थरकालाई करीव रु.१९,००,०००/- मा विक्री गरेको हो । मेरो २०३२ सालमा वण्डा भएदेखि वण्डाबाट प्राप्त पैतृक अचल सम्पत्तिको समय समयमा विक्रीबाट प्राप्त रकम सरकारी सेवामा प्रवेश गरी नियमानुसार प्राप्त हुने तलव भत्ता, बैठक भत्ता, विदेश जाँदाको वचत, नियमानुसारको कमिशन र कृषि आय र घरभाडाबाट प्राप्त रकमबाट वढे वढाएको सम्पत्ति हो । मैले आर्जन गरेको रकमको VDIS समेत तिरेको छु । मैले कुनै गैरकानूनी रूपमा सम्पत्ति आर्जन गरेको छैन । साविकमा सस्तो मूल्यमा लिएको जग्गा हालको मूल्य बढेकोले यस्तो देखिएको हो मेरो र मेरा परिवारको नाममा करीव २२।२३ लाखको जग्गा खरिद गरेको छु ।

म जापानमा १ महिना, ४/५ दिन, वेलायत, ल्हासा तथा भारतको दिल्ली गएको थिएँ । सोबाट करीव अढाइलाख जति प्राप्त भएको थियो । जिल्ला प्रशासन कार्यालय र भन्सारमा छंदा कानूनबमोजिम पाएको कमिशन रकम करीव सवा दुईलाख प्राप्त भएको थियो । मेरो छोराले अमेरिका जानका लागि भाइसँग लिई रु. ५,००,०००/- जम्मा गरेको हो । मेरी श्रीमतीका नामको रकम मुद्दती खातामा रहेकोले भिक्न असजिलो भै सापटी लिएको हो । मैले वयानमा उल्लिखित विषयमा प्रमाण संकलन भएपछि पेश गर्दछु भन्ने व्येहोराको ईश्वरप्रसाद पोखरेलले अनुसन्धान अधिकृत समक्ष गरेको वयान ।

ल प्राकटीस गर्दछु । ०३२ सालमा अंशवण्डा भै व्यवहार छुट्टाछुट्टै गर्दै आएका छौँ । हालै ०५९ साल असारतिर धरान न.पा. वार्ड नं. ७ स्थित कि.नं. ३७, क्षेत्रफल ०-०-६-२ धुरमा वनेको घर जग्गा रु. १० लाख ५० हजार जतिमा उमेश मास्केलाई विक्री गरी भतिजो किरण पोखरेल विदेशमा जाने प्रक्रियामा निजको खातामा व्यालेन्स देखाउने प्रयोजनका लागि रु.५ लाख रुपैयाँ सापटी स्वरूप जम्मा गरिदिएको हुँ । म काठमाडौँमा डेरा गरी वस्दथेँ पछि परिवार घरमा पठाएपछि टि.भि. २१ इञ्च सोनी थान १, पंखा १, हिटर १ दाई ईश्वरप्रसाद पोखरेलका घरमा राखेको हुँ । भतिजा किरणलाई विदेश पढ्न पठाउनका लागि पछि मैले मेरो रकम फिर्ता पाउने गरी जम्मा गरिदिएको हो सो रकम मैले पाउनु पर्छ । उक्त सम्बन्धमा आवश्यक कागजातहरू नक्कल आयोगसमक्ष पेश गरेको छु भन्ने व्येहोराको तेजप्रसाद पोखरेलले अनुसन्धान अधिकृत समक्ष गरेको वयान ।

मेरा छोराहरू ५ भाइ छन् । जेठा ईश्वर काठमाडौँ मालीगाउँ, माईला गोविन्द्रप्रसाद विराटनगर साईला कृष्णप्रसाद कंचनवारी, काईला राजेन्द्रकुमार विराटनगर, कान्छा तेजप्रसाद राजविराजमा वस्दछन् । मैले ०३२ साल जेष्ठ ७ गतेको अंशवण्डामा भन्दा अरु सम्पत्तिमा केरुङ्ग

गा.वि.स. अन्तर्गत ४ विगाहा, ओखलढुंगा कोटकडेनी गा.वि.स. अन्तर्गत वोडारे भन्ने खेत माटोमुरी १२ घरवारी समेत ४ कित्ता, सप्तरीको धनकट्टी बिर्ता जग्गा ७४ विगाहामध्ये ३ भागको १ भाग पाउने कोशी परियोजनामा परी २०३७ सालमा रु. १ एकलाख मुआब्जा पाएकोमा, हरिपुर गा.वि.स. अन्तर्गत जनकराजका नामबाट सवा पाँच विगाहा कोशी परियोजनामा परि सोबाट सट्टापट्टामा प्राप्त जग्गा ०३८ सालमा विक्री गरी प्राप्त रकम मोरङ्ग दुग्ध फारमअन्तर्गतको ३ कट्टा १ धुर आदि जग्गाहरू २०३२ सालको अंशवण्डा वाहेकका जग्गा हुन् । मेरो वार्षिक आम्दानी २ लाख जति छ जो घर भाडा, कृषि आय, रकम लगानी, बैंक व्याज आदिबाट हो । मैले अंशवण्डाबाट प्राप्त सप्तरीका करीव ३^१/_५ विगाहा जग्गा, ओखलढुंगाको ओडारेखेत, कात्तिक खेत, मोरङ्ग केरौनाका ४ विगाहा, सुनसरी हरिपुरका सवापाँच विगाहा जग्गा विभिन्न मितिमा विक्री गरेको छु । छोरा ईश्वरलाई पटक-पटक गरी करीव १६/१७ लाख जति दिएको हुँला । छोरा घरमा भेटन आउंदा वा म काठमाडौँ आउंदा दिएको हो बैंकमार्फत् होइन । मैले ०३२ मा वण्डा गर्दा नगद ९५,०००/-, सुन ३२ तोला, चाँदीका कम्पनी तेह्रसय, चाँदी २०० तोलाका दरले हातहातै वण्डा गरिदिएँ, भन्ने व्येहोराको त्रैलोक्यनाथ पोखरेलले अनुसन्धानमा गरेको वयान ।

मेरो नाममा जग्गा जमिन, बैंक व्यालेन्स, शेयर आदि के कति छ मलाई थाहा छैन बुबाले किनिदिनु भएको हो बुबाले संरक्षक भै किनिदिएको हुनुपर्छ भन्ने व्येहोराको प्रवीण पोखरेलले अनुसन्धान अधिकृतसमक्ष गरेको वयान ।

म घरेलु सिलाई वुनाई पेशा सञ्चालन गरी मासिक ६/७ हजार हुन्थ्यो हाल सो पेशा १ वर्षसम्म गरी अहिले गरेकी छैन । मेरो नाममा बैंक अफ सिलोनमा १५ लाख, हिमालयन बैंकमा १ लाख, नेपाल बैंकमा ५ लाख, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक टंगालमा अन्दाजी एक डेढलाख, नागरिक वचत पत्र २ लाख ५० हजारको २ वटा हो अरु शेयरको याद

भएन । मेरो नाममा मालीगाउँमा ७ आनाको जग्गा ०४६ सालमा वनेको १ साधारण घर छ । विराटनगरमा ३/४ वटा प्लटहरू छन्, वालकोटमा अलिकति, वीरगञ्जमा १ प्लट र भापामा (१) एक प्लट छ, कागजपत्र यहाँहरूसँग भएकोले त्यहाँबाट जानकारी हुने नै छ । वीरगञ्जमा रहेको घर ३ वर्ष जति भयो ३ कोठाको घर हाल मासिक ८०००/- वहाल आउँछ । छोरा किरणको नाममा विराटनगरमा १ प्लट जग्गा छ । अंशबाट श्रीमानले नगद कति पाउनुभयो त्यति यकीन छैन सुन, चाँदी २०/२२ तोला जति हो । मेरो माइती मावलीबाट करीव १^१/_५ लाख जति पेवा पाएकी छु । छोराहरूको प्रतिमहिना कक्षा हेरेर १०००/- जति तिर्नु पर्दथ्यो । मेरो परिवारको मासिक १२/१३ हजार जति खर्च लाग्दछ ।

मैले जोरपाटीमा भएको १ रोपनी २ वर्ष अगाडि १९ लाखमा वेचेको हुँ र मोरङमा पनि वेचेको हो । मैले भक्तपुर वालकोटको जग्गा ऋषि कोईरालासँग खरिद गरी लिएको हो । वकसपत्र मात्र लेखेको हो ६/७ वर्ष अगाडि लिएकोले मलाई याद भएन । मालीगाउँस्थित जग्गा २०३६ सालमा रु.३० हजारमा लिएको हो हाल २^१/_५ तलाको घर छ । एकतला भाडामा रु.६०००/- मा दिएका छौं । सम्झौता कागज अहिले छैन । नेपाल बैंक अफ सिलोनमा जम्मा गरेको १५ लाख मसँग भएको माइती मावलीबाट अलिअलि जम्मा गरिराखेको पेवा रकम हो । नेपाल राष्ट्र बैंकको प्रमिसरी नोट खरिद सम्बन्धमा वेलावेलामा ससुराबाट श्रीमानलाई जग्गा विक्री गरी पठाई दिनु भएको रकमबाट किनेको हो । हिमालयन बैंक लि. काठमाडौंमा रहेको रु. एकलाख सम्बन्धमा मैले सानोतिनो घरेलु इलम गरेर जम्मा गरेको हो । राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक टंगालको वचत सम्बन्धमा श्रीमानले घरखर्च गर्न दिएको रकमबाट वचाई राखेको हो । नेपाल बैंक लि. काठमाडौंको वचत खाता सम्बन्धमा मेरो श्रीमानको जम्मा आएको रकमबाट जम्मा गरी राखेको हो । नेपाल बैंक अफ सिलोनको खाता र

रकम सम्बन्धमा श्रीमानले घरायसी कामको लागि दिनु भएको रकमबाट वचाई जम्मा गरेको हो । नेपाल विकास बैंकको शेयर खरिद सम्बन्धमा घर व्यवहार श्रीमानबाट हुने भएकोले वहाँलाई नै थाहा होला । छोरा किरणको नाममा जम्मा भएको बैंक अफ काठमाडौंको रकम ५ लाख देवर तेजप्रसादको हो, बाहिर जाने सिलसिलामा बैंक सर्टिफिकेट बनाउन लिएको हो । बैंक अफ सिलोनमा रु. १५ लाख जम्मा गरेको सम्बन्धमा विसु दाहाल भाइ हो अन्नपूर्ण क्यासिनोमा काम गर्दछ । सबै घरव्यवहार श्रीमानबाट गर्ने भएकोले उहाँलाई नै थाहा छ भन्ने व्यहोराको श्रीमती उषा पोखरेलले अनुसन्धान अधिकृत समक्ष गरेको वयान ।

निज ईश्वरप्रसाद पोखरेलले २०३४ सालमा सरकारी सेवामा प्रवेश गरी २०५१/१४ सम्म रु.८,६०,३९०/- तलव प्राप्त गरेको देखिन्छ । सो मा १० प्रतिशत क.सं. कोष कट्टी समेत भएको छ । तर यसमा तलवमा भत्ता रकम जोडिएको छैन ।

घरको मूल्याङ्कन

घरधनी: उषा पोखरेल, का.न.पा. वडा नं. ५, कि.नं. ५, क्षेत्रफल: ०-७-२-०

घरको मूल्य रु.	सजावट मूल्य	कूल
२५,३८,२२५।०४	११,०६,६०१।	३६,४४,८२६।०४

पर्सा वीरगञ्ज वडा नं. ५, कि.नं. २४०, क्षेत्रफल: ०-१-३

घरको मूल्य रु.	सजावट मूल्य	कूल
६,५६,३५५।	३२,८१८।	६,८९,१७३।
कूल: ३१,९४,५८०।०४	११,३९,४५९।	४३,३४,०३९।०४

२०३४ सालमा रु. १२,०००/- मा नगर विकास समितिबाट खरिद गरी लिएको वीरगञ्जको जग्गामा निर्मित घर गत ०५६ सालदेखि प्रतिमहिना ६०००/- का दरले भाडा ३ वर्षको रु.२,१६,०००/- हुन आउने देखिन्छ । साथै काठमाडौंको घरबाट २०५५ सालदेखि प्रति महिना रु.५,०००/- का दरले

रु. २,४०,०००।- गरी जम्मा रु. ४,५६,०००।- अमेरिकी डलर ६५ वरामद भएको देखिन्छ ।
घरभाडावापत प्राप्त गरेको हुन सक्ने देखिन्छ । अमेरिकी डलर थोरै मात्र सोभेनियरको रूपमा
देखिँदा सो बारे बोलिरहन परेन । तसर्थ निजको
घरबाट ने.रु. र भा.रु. को विनिमय दरका हिसावले
वरामद सुन, चाँदी, नगद १,६४,०००।- वरावर वरामद भएको देखिन्छ ।
निजको घरबाट ने.रु. १,००,०००।- (१,६४,०००।- वरावर वरामद भएको देखिन्छ ।
एकलाख) र भा.रु. ४०,०००।- (चालीस हजार) तथा

बैंक व्यालेन्स विवरण

खातावालाको नाम र नाता	बैंकको नाम र ठेगाना	खाताको किसिम	खाता नं.	मौज्जात	मिति	कैफियत
उषा पोखरेल (श्रीमती)	बैंक अफ सिलोन काठमाडौं	वचत	०३०००१०००७०८	१,१२,७७०.५९	०५/१५/६	बैंकको पत्रबाट
"	"	मुद्ती	०३००FDA००९१९	१५,००,०००.००	"	"
"	हिमालयन बैंक लिमिटेड	प्रिमियम वचत	०७५२४० J	१,२०,४७२.६५	०५/१५/९	आयोगमा पत्र प्राप्त
"	राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक टंगाल	वचत	१२१७०	१,४२,७६२.९८	०५/१५/९	बैंकको पत्र
"	ने.बै.लि. काठमाडौं अफिस	वचत	८३८४१५०	२,३७,८५४.२८	०५/१५/७	"
"	"	मुद्ती	०५७३३६३	३,००,०००.००	०५/१५/७	"
ईश्वरप्रसाद पोखरेल	ने.बै.लि. राज विराज	वचत	५७०	१,६१,११७.६२	०५/१५/९	"
"	राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक, सिंहदरवार	वचत	१२०८४	-	-	२०४८ देखि खाता बन्द
"	राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक, वीरगञ्ज	वचत	२३९८	-	-	०५/१५/९ देखि बन्द
किरण पोखरेल (छोरा)	बैंक अफ काठमाडौं		०७०००००४७६२ NPR	६,३७,१७२.८१		
उषा पोखरेल	कृषि विकास बैंक प्तली सडक	वचत	२२२२०२	-	-	२०५६/१६ बाट बन्द
किरण पोखरेल	"	"	२२२५१५	-	-	२०५७/१६ बाट बन्द
				३२,१२,१५०.९३		

शेयर वचतपत्र ऋणपत्र

निज ईश्वरप्रसाद पोखरेल श्रीमती तथा छोराहरूको नाममा रहेका नेपाल राष्ट्र बैंकका दुई प्रमिसरी नोट र वचत पत्रको रु. ५,००,०००।- एभरेष्ट बैंकको शेयरको रु.१,०००।- सगरमाथा इन्सोरेन्सको शेयरको रु. ६,०००।-, श्रीमती र छोराहरूको नाममा एग्रो नेपालको रु. १,५००।-, श्रीमती उषा पोखरेलका नाममा विकास बैंकको ३० थानको रु. ३,०००।- (डायरीबाट) गरी ५,१२,०००।-

(पांचलाख बाह्र हजार) वरावरको शेयर खरिद गरेको र विकास बैंक र नागरिक लगानी कोषमा शेयर खरिद गर्न दरखास्त दिएको वरामदी कागजातबाट देखिन्छ। साथै निजले धेरै मूल्यको शेयर खरिद गर्न दरखास्त हालेकोमा कम मूल्यको मात्र शेयर प्राप्त भएको देखिन्छ।

धनीको नाम र नाता	संस्थाको नाम र ठेगाना	खरिद मूल्य	मिति	थान	कैफियत
श्रीमती उषा पोखरेल	नेपाल राष्ट्र बैंक	२,५०,०००।-	०५/८.९.१३	१	CTN १९३०
"	"	२,५०,०००।-	"	१	"
"	एभरेष्ट बैंक	५००।-		१०	
ईश्वरप्रसाद पोखरेल	एभरेष्ट बैंक	५००/-		१०	
किरण पोखरेल	एभरेष्ट बैंक	५००।-		१०	
किरण पोखरेल	सगरमाथा इन्सोरेन्स	३०००।-	०५/७.७.९		
उषा पोखरेल	"	३०००।-			
श्रीमती र छोराहरू	एग्रो नेपाल	१५००।-			सम्पत्ति र विवणबाट
श्रीमती उषा पोखरेल	विकास बैंक	३०००।-			डायरीबाट
		५,१२,०००।-			

जग्गा जमिनको विवरण

जग्गाधनीको नाम र नाता	जग्गाको विवरण					मूल्य	प्राप्त तरीका	मिति
	जिल्ला	गा.वि.स./ न.पा.	वडा नं.	कि.नं.	क्षेत्रफल			
प्रविण पोखरेल (छोरा)	काठमाडौं	का.न.पा.	२३ ट	८०५	०-६-२-२	८,२८,१२५/-	राजीनामा	०५/२२/१२
किरण पोखरेल (छोरा)	मोरङ	अमराई	५	२७०	२-१७-१०	३२,००,०००/-	राजीनामा	०५/७/१५
किरण पोखरेल	"	"	"	२७२	१-०-०		राजीनामा	०५/७/१५
"	"	"	"	२६८	०-२-१०		राजीनामा	०५/७/१५
उपा पोखरेल	मोरङ	बखरी	७ ख	२४०२	०-१-२ १/२	४,०२,५००/-	राजीनामा	०५/३३/२३
"	"	"	"	२४०४	०-१-७ १/२		राजीनामा	०५/३/३/२३
"	"	कञ्चनवारी	९ ख	५५०	०-२-५	५,४०,०००/-	राजीनामा	०५/१/१२/२७
"	"	विराटनगर	१ क	२३०४	०-१-५	६,००,०००/-	राजीनामा	०५/२/७/२९
"	"	"	"	२३०७	०-०-१६		राजीनामा	०५/२/७/३०
"	"	"	"	२३०९	०-०-१६		राजीनामा	०५/२/७/२९
"	"	"	"	"	"		"	"
"	भक्तपुर	वालकोट	४	८४९	०-४-२-०	५,३९,०६२/५०	हा.व.	०५/१/४/३२
"	"	"	"	८५१	०-४-०-२		हा.व.	०५/१/४/३२
"	काठमाडौं	का.न.पा.	५	१२६	०-७-२-०	९,३७,५००/-	"	
"	भापा	अनारमनी	३	१८२२	०-१-५-०	२,५०,०००/-	राजीनामा	
"	पसां	वि.न.पा.	५	२४०	०-१-३-०	९,००,०००/-	राजीनामा	२०४४/१२/२२ (नगर विकासबाट रु. १२,०००/- मा खरिद)
ईश्वरप्रसाद पोखरेल	ओखलढुङ्गा	रुम्जाटार	६	४५८	१-८-०-०	२,००,०००/००	राजीनामा	२०५३/२/११
८३,९७,१८७/५०								

निजले १९९४, १९९६ मा दुई पटक गरी तत्कालीन विनिमय दरका आधारमा रु.२,८५,९११/- वरावरको अमेरिकी डलर सट्टी गरेको देखिन्छ।

निजले ०५/०५/१२ र ०५/१५/१२ मा रु. २३,५०८/९० भन्सार कमिशन बुझेको देखिन्छ।

निजले रु. ४७,०००/- सञ्चय कोष सापटी लिएको देखिन्छ।

निजले आफ्नो वयानमा भाइ तेजप्रसादले छोरोलाई विदेश पठाउन जग्गा विक्रीबाट आएको

रकम जम्मा गरेको भनेकोमा के कति रकम खुलाउन नसकेको, ०५/१४/२८ मा बैंक अफ काठमाडौंमा जम्मा भएको रकम तेजप्रसादले वयानमा भने जस्तो निजको नामबाट नभई किरणको नामबाट जम्मा भएको, निज ईश्वरप्रसाद पोखरेलकै आफ्नो सगोलको परिवारका सदस्यका नाउँमा पांचलाख भन्दा बढी नगद देखिएको अवस्थामा सो रकम तेजप्रसादबाट राखिनु पर्ने कारण नदेखिएकोले सो सम्बन्धी कथन पुष्टि हुँदैन। साथै किरण पोखरेलको बैंक अफ काठमाडौंमा

रहेको सो वचत खाता ०५८३२० मा खोलिएको र सोही मितिमै दश लाख रुपैया जम्मा भएको खाता खोल्ने निवेदन (कागज नं. ९९) र इ.सं. २००१।७।४ मा दशलाख जम्मा भएको बैंक स्टेटमेन्टबाट देखिई सो रकम जम्मा भएको मिति भिडेको देखिन्छ । तेजप्रसाद पोखरेलले राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको नक्साल शाखाको खाताबाट २०५९।३।१३ देखि २०५९।३।२३ सम्म कुनै पनि रकम निकालेको देखिदैन ।

निजले ०४६।०४७ देखि पचास हजारको विमा गराएको देखिंदा निजको तलव र अन्य आम्दानीको केही अंश प्रिमियम तिर्नमा खर्च हुने देखिन्छ ।

निजले भिन्न भएका बाबुले दिएको भन्ने आधार नखोलेको, वण्डापत्रमा सप्तरीको बाहेकको जग्गा निजको बाबुले प्राप्त गरेको नदेखिएको, वण्डा पत्रमा अवण्डाको सम्पत्ति पनि रहेको नदेखिएको, निजका बाबुले दिएको भन्नलाई त्यस्तो रकम बैंकमा राखेको वा बैंकिङ च्यानलमार्फत आएको नदेखिएको, कहिले दिएको खुलाउन नसकेको, चल सम्पत्तिवारे उल्लेख गरे पनि २०३५ सालको सम्पत्ति विवरणमा नगद सुन चाँदी गरी रु. ५०,०००।- मात्र रहेको देखिंदा सो भन्दा वढी देखाउन खोजे पनि त्यसमा विश्वसनीय आधार नदेखिएबाट छुट्टी भिन्न भएका परिवारका सदस्यबाट सम्पत्ति प्राप्त गरेको भन्ने आधार प्रमाण देखिदैन ।

निजका परिवारका सदस्यहरूको आय आर्जनको वैधानिक स्रोत केही देखिंदैन । श्रीमतीको घरेलु इलम र विवाह पछिको दाइजो पेवाको ठूलो रकमको आधार देखिदैन । निजले घर भाडाबाट १२/१४ हजार मासिक पाउने भने पनि त्यसको सम्पत्ति नभएको बताएको पाइन्छ । निजले वण्डापत्रबाट प्राप्त सम्पत्ति ०५२ सालमा अधिकांश सम्पत्ति विक्री गरिसकेको देखिन्छ ।

निजका बाबुले रकम पठाउने गरेको भन्ने कुरा त्यस्तो आयको कर तिरेको, बैंक मार्फत पठाएको नदेखिएको, बाबु छोरा अंश भिन्न भएको

देखिएको, बाबुकै नाममा बैंक खातामा त्यसप्रकारको रकम जम्मा भएको पनि नदेखिएको, निजका बाबुको स्रोत देखाएको आम्दानी र खर्चको तुलनामा त्यस्तो रकम पठाउन सक्ने विश्वसनीय आधार नदेखिएको, निजका बाबुले ०३२ सालमा प्राप्त गरेको सम्पत्तिको विवरण हेर्दा पनि निजलाई रकम उपलब्ध गराएको भन्ने विश्वसनीय आधार नदेखिएको, निजले अभियोगबाट वचन मात्र विना आधार बाबुले ठूलो रकम दिएको भनी देखाउनसम्म खोजेको, निजले सम्पत्ति विवरण दिंदा आफ्नै सम्पत्तिलाई सगोलको भनेबाट यस्ता कुरामा निजले अवस्थाअनुसार कथन फेर्ने गरेबाट पनि विश्वसनीय मान्न सक्ने देखिएन ।

निजले शेयर खरिद गर्दा सरसापटी लिएको भने पनि को कसबाट सापटी लिएको कुरा नखुलाएको, साथै अधिकांश शेयर ०५२ साल देखि खरिद गरेको देखिंदा निजले आफ्नो र परिवारको खातामा पर्याप्त हुँदाहुँदै पनि सापटीबाट खरिद गरेको कुरा विश्वसनीय देखिंदैन निजले आफ्नो र परिवारका नाउँमा रहेको अचल सम्पत्तिहरू र बैंकमा रहेको नगदलाई तलव, भत्ता, कमिशन, दाइजो, पेवा, भाडा, कृषि आयबाट कमाएको भनेको देखिन्छ । आफ्नो परिवारको पालन पोषण, सामाजिक कार्य, सन्तानको शिक्षा दिक्षा, पारिवारिक खर्चजस्ता कुरामा खर्च हुने देखिन्छ । साथै निजको घरमा रहेका मोटरसाइकल, टि.भि., डेक, कम्प्युटर टि.भि. क्यामरा लगायतका सामग्री पनिदेखिन्छन् ।

निजले भन्सारबाट कमिशनबाट वढे वढाएको रु. २ लाख जति भनी वयान गरे पनि त्रिभुवन विमानस्थल भन्सार कार्यालयको च.नं.८४७ मिति ०५९/८/५को पत्रअनुसार निजले रु. २३,५०८।९० मात्र कमिशन बुझेको देखियो ।

उषा पोखरेलले माइतीबाट पाएको भनेको सम्पत्तिको कुनै आधार प्रमाण पेश गर्न नसकेको, आफ्नो नाममा रहेको अचल सम्पत्ति ससुरा तथा माइती वा मावलीबाट प्राप्त भएको भने पनि सो दाताको नाम हेर्दा त्यस्तो नदेखिएको, छविलाल

भुसालबाट आफ्नो परिवारमा कुनै सम्पत्ति प्राप्त नभएको भने पनि छोराका नाममा सम्पत्ति बकसपत्र गरी लिएको लिखत देखिएको र बयानमा सो जग्गा राजीनामा गरी लिएको कुरा ईश्वरप्रसादको बयानबाट खुलेको देखिँदा निजले तथ्य लुकाउन खोजेको देखिएको, घर वहालमा लगाएको भने पनि सम्झौता प्रस्तुत गर्न सकेको नदेखिएको, निजले बैंक अफ सिलोनमा जम्मा भएको पन्ध्रलाख रुपैयाँ माइतीले दिएको भने पनि त्यसको आधार प्रमाण पेश गर्न नसकेको, घरेलु कार्य गर्ने निजले त्यस्तो आर्जन गर्न सक्ने आधार नदेखिएको, प्रमिसरी नोटको खरिदको रकम ससुराले दिएको भने पनि निजको ससुराको बैंक खातामा त्यस्तो रकम जम्मा भएको नदेखिएको र बैंकमार्फत् सो रकम पठाएको पनि नदेखिएको साथै निजको ससुराले ०३२ सालको वण्डापत्रबाट प्राप्त गरेको सम्पत्ति हेर्दा निजले आफ्नो पारिवारिक खर्च गरी त्यस्तो कुनै रकम दिन सक्ने नदेखिएको, निजको बैंक अफ सिलोन र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक टंगालमा जम्मा भएको रकम पतिले घरायसी काम चलाउन दिएको भनेको रकम निजको पतिको तलवको समग्र रकमसँग सुहाउँदो नदेखिएकोले निजको कथनअनुसार पनि पतिको वैध आम्दानीको तुलनामा अत्यधिक देखिएको, साथै निजको तलवले चार जनाको पारिवारिक खर्च गर्नुपर्ने सन्दर्भमा पतिले दिएको भनेको कथित रकम वैध आम्दानीकै भन्नु सकिने आधार नदेखिएको, छोरा किरण पोखरेलको नाममा रहेको रकम देवर तेजप्रसादले दिएको भने पनि सो रकम तेजप्रसादको खातामा ठूलो रकम जम्मा हुनु पूर्व खाता खोल्दा नै जम्मा गरेको देखिएको, निज र निजको पति र छोराहरूकै खातामा प्रशस्त नगद रहेकै अवस्थामा तथा सो रकम किरण पोखरेलकै नामबाट जम्मा भएको देखिँदा उषा पोखरेलको सो कथन विश्वसनीय देखिन आएन । निजले ससुराबाट प्राप्त गरेको भनेको नगदको आधार देखाउन नसकेको, बैंक अफ सिलोनमा रहेको रकम विसु दाहालको भनेकोमा अरुले दिएको रकम मुद्दती खातामा राख्नु

पर्ने कारण नदेखिएको, विसु दाहालले राख्न दिएको आधार र प्रमाण पनि नदेखिएको, आफ्नो पतिलाई कसूर गरेबाट बचाउनसम्म अर्को व्यक्तिको रकम राखेको भनेको देखिएको छ । विसु दाहालले आफ्नो रकम आफैँ खाता खोली नराखी निज उषालाई राख्न दिएको भन्ने कुरा स्वयंमा विश्वसनीय देखिँदैन । पन्ध्र लाखका सन्दर्भमा पहिले बयान गर्दा विसु दाहालले राख्न दिएको भने पनि पछि बयान गर्दा श्रीमान्ले घरायसी काम गर्ने हुँदा वहालाई नै थाहा छ भनेबाट निजको बयान भिन्न मितिमा आपसमा बाभिएबाट पनि सो रकम निजको पतिको गैरकानूनी आर्जनको हुँदा निजले भिन्न मितिहरूमा अलग अलग कुरा लेखाई पतिलाई कसूरबाट बचाउने प्रयास गरेको देखिएको छ । बयानको अन्तमा सवै कुरा पतिलाई थाहा छ भनी शुरुका बयानमा उल्लेख गरेका कुरामा आफैँले शंका उत्पन्न गरेको पनि देखिन्छ ।

तेजप्रसादले किरण पोखरेलको बैंक अफ काठमाडौँमा रु. ५ लाख जम्मा गरेको भनी बयान गरे पनि सो रकम किरणकै नामबाट जम्मा भएको देखिएको, किरण पोखरेलले मिति ०५.०३.२० मा खाता खोल्दा नै रु. दशलाख जम्मा गरेको देखिएको, ईश्वरप्रसाद र निजको सगोलको परिवारकै सदस्यको नाममा पर्याप्त नगद देखिएको अवस्थामा भिन्न भएको व्यक्तिले रकम राखिदिएको भन्ने कुरा प्रतितलायक देखिन आउँदैन । साथै निज तेजप्रसादले सोही खाताबाट रु. ४,००,०००/- लिएको देखिएबाट निजले आफ्नो दाजुको अवैध सम्पत्तिको मात्रा घटाइ दिन त्यसप्रकारको बयान गरेको देखिन आउँछ ।

निरञ्जन कोइराला अर्थ मन्त्रालयअन्तर्गत कार्यरत कर्मचारी देखिँदा ईश्वरप्रसाद पोखरेलले आफ्नो मातहत कर्मचारीका सन्तानका नाममा सम्पत्ति राखी पछि आफ्नो नाममा हक हस्तान्तरण गरी लिने गरेको देखिन्छ । प्रतिवादीको घरबाट निजका छोरा ऋषि कोइरालाका जग्गासम्बन्धी

लिखत बरामद हुनु र बालकोटको जग्गाको दाता नाबालक ऋषि कोइराला हुनुबाट पनि सो कुराको पुष्टि हुन्छ ।

प्रवीण पोखरेल स्वयंमा विद्यार्थी देखिँदा निजको कुनै आयस्रोत देखिँदैन । निजका नामको समग्र सम्पत्ति निजको बुवाले राखिदिएको देखिन्छ । निजले वयानमा सवै सम्पत्ति बुवाले किनिदिएको भनेबाट पनि सो कुरा पुष्टि हुन्छ ।

बालकोटको जग्गा पारित गर्दा नाता नपर्ने ऋषि कोइरालालाई नाता देखाई बकसपत्र गरेको भनी व्यहोरा लेखाएको भए पनि सो जग्गा उषा पोखरेलले खरिद गरेको देखिन्छ ।

त्रैलोक्यनाथ पोखरेलले प्रशस्त नगद ईश्वरप्रसाद समेतलाई दिएको भनी वयान गरे पनि निजले २०३२ सालमा वण्डापत्रबाट प्राप्त गरेको सम्पत्तिको आधारमा, निजले कर तिरेको नदेखिएको, बैंकमार्फत् नपठाएको, बैंकमा नगद जम्मा भएको नदेखिएको, सो रकम कहिले दिएको हो मिति खुलाउन नसकेको, निजको वयानबाटै निजले सो रकम दिएको भन्ने कुरा प्रतीतलायकसम्म नदेखिएबाट निजले आफ्नो छोरालाई कसूरबाट वचाउने प्रयास गरेको देखिन आयो ।

निज ईश्वरप्रसाद पोखरेल २०३२।२।६ मा आफ्ना बाबु तथा भाईहरूसँग छुट्टि भिन्न भई वण्डापत्र पारित समेत भएको देखिँदा सो वण्डापत्रको आधारमा निजले ४,५००।- बाट रु. ७५।- मूल्य वरावरको अचल सम्पत्ति र केही चल सम्पत्ति प्राप्त गरेको देखिन्छ ।

निजले २०४४।१।२४ मा आफ्नी श्रीमती उषा पोखरेलको नाममा राजीनामा गरी नगर विकासबाट रु. १२,०००।- मा लिएको जग्गा सरकारी निकायबाट लिएको देखिएको र दश वर्षको सेवा अवधिमा वचत गरेको हुन सक्ने मानी सो जग्गाको मूल्य दावी विगोमा जोडिएको छैन ।

ईश्वरप्रसाद पोखरेलले ०४।१।२।९ मा ४७,०००।- कर्मचारी सञ्चय कोष सापटी लिएको तथा २०४८।६।२८ मा अंशवण्डाबाट प्राप्त जि.

सप्तरी सिम्रहा सिगियौनको २ कित्ता जग्गा रु.२०००।- मा र ०४।७।१८ मा रु. ६०००।- गरी जम्मा रु.८,०००।- वरावरको अचल सम्पत्ति विक्री गरेको देखिन्छ । निजले २०४८ सालमा रु. ५५,०००।- वरावरको वैध (ऋण आय) सम्पत्ति प्राप्त गरेको देखिएको र तदुपरान्त सबभन्दा पहिले ०५।१।४।३२ मा लिखतमा बकसपत्र उल्लेख भए पनि वयानमा खरिद गरेको भनेको र दाताले पनि विक्री गरेको भनेको भक्तपुर बालकोट वडा नं. ४ फि.नं. ८४९ र ८५१ का ज.रो. ०-४-२-० र ०-४-०२ जग्गा खरिद गरेको देखिन्छ । यसरी निजले हालको मूल्य अनुसार रु.५,३९,०६५।५० पर्ने जग्गा सो अवधिमा वैध आम्दानीबाट रु.५५,०००।- लगाएको देखिन्छ ।

यसै गरी प्रतिवादी ईश्वरप्रसाद पोखरेलले २०५।०।५।१ र २०५।१।५।२ मा गरी कूल रु. २३,५०८।९० भन्सार कमिशन प्राप्त गरेको त्रिभूवन विमानस्थल भन्सार कार्यालयको पत्रबाट देखिन्छ सो रकमलाई तरल वैध आम्दानी मानी सो तर्फ दावी लिइएको छैन ।

निज ईश्वरप्रसाद पोखरेलले १९९४।१।०।९ मा अमेरिकी डलर १५००।- १९९६ जुन १३ मा अमेरिकी डलर २०२०।- (पासपोर्ट वापत १५००।-) तथा सन १९९६ डिसेम्बर २० मा यु.यस डलर १५००।- र यूरो पास २००।- यु.यस. डलर वरावर गरी १७००।- डलर सटही गरेको देखिन्छ । १९९४।१।०।९ को ४९.८५ को सटही दरले रु. ७४,७७५।-, १९९६ जुन १३ को सटही दर रु.५६.३० ले ९७,४१०।- गरी कूल रु. २,८५,९११।- सटही गरेको देखिन्छ । यो रकमलाई तरल वैध आम्दानी सो तर्फ दावी लिइएको छैन ।

प्रतिवादी ईश्वरप्रसाद पोखरेल २०३४।१।०।५ मा शाखा अधिकृत पदमा नोकरी बाहाल गरी २०४३ सालमा सहायक सचिव र २०५० सालदेखि उपसचिव भएको देखिन्छ । तत् तत् अवधिको तलवको शुरुस्केल र माथिल्लो स्केलको सरदरमा

हिसाव गर्दा निजले तमाम नोकरी अवधिभर कूल रु.९,७८,६९२।५० तलव प्राप्त गरेको देखिन्छ।

निजको श्रीमतीको नाउँमा रहेको काठमाडौँ जिल्ला मालीगाउँस्थित घरमा रु. ३,२३,७००।- वरावरको इलेक्ट्रिकल सामानको मूल्यलाई निजको कृषि, वैठक भत्ता, घरभाडा, दाइजो श्रीमतीको घरेलु इलम सरकारी सेवा प्रवेश पूर्वको सबै आय लगायतको आम्दानी मानी सोमा दावी लिइएको छैन। निजले २०३५ सालमा सम्पत्ति विवरण भर्दा नगद र सुन चाँदीको मूल्य गरी ५०,०००।- अंश प्राप्त गरेको देखाएकोले सो रकम निजको वैध आम्दानी मानी सो तर्फ दावी लिइएको छैन।

यसरी नै निजले आफ्नो अंश वण्डाबाट प्राप्त जिल्ला सप्तरी सिम्रहा सिगियौनको जग्गामध्ये मिति २०५२।१२।१६ मा रु. १,०५,०००।- वरावरको जग्गा विक्री गरेको देखिन्छ। सो मिति पछि लगत्तै २०५३।१।११ मा निजले ओखलढुंगा रुम्जाटार वडा नं. ६ कि.नं. ४५८ ज.रो. १-८-०-० रु. २,००,०००।- मा खरिद गरेको देखिन्छ। फलतः सो जग्गामा भएको लगानीमध्ये रु.१,०५,०००।- वैध देखिएकोले सो सम्मको रकम विगोमा दावी गरेको छैन।

निज ईश्वरप्रसाद पोखरेलले अंशवापत प्राप्त गरेको जिल्ला सप्तरी, सिम्रहा सिगियौनको केही कित्ता जग्गा मिति २०५८।८।२९ मा रु. ९३,०००।- मा विक्री गरेको देखिन्छ। तदुपरान्त निजले कुनै जग्गा आफू र आफ्नो सगोलका परिवारको सदस्यमा खरिद गरेको नदेखिदा सो रकमलाई वैध आम्दानी मानी कूल सम्पत्ति घटाइ दावी लिइएको छ।

निजले सरकारी सेवामा प्रवेश गर्नु पूर्व विक्री गरेको जग्गा समेतको नगद लगानी गरी काठमाडौँ जिल्ला, काठमाडौँ महानगरपालिका- ५ को कित्ता नं. १२६ को ०-७-२-० जग्गा किनेको मानी हालको मूल्याङ्कन रु. ९,३७,५००।- भएको उक्त जग्गाको सम्बन्धमा कुनै माग दावी नलिइ

उक्त रकमलाई वैध आम्दानीको रूपमा स्वीकार गरिएको छ।

निजले वीरगञ्जमा नगर विकासबाट रु.१२,०००।- मा २०४४ सालमा खरिद गरेको जग्गा सो वेलासम्मको समग्र वैध स्रोतबाट खरिद गरेको मानी सोको प्रचलित मूल्य रु. ९,००,०००।- मा दावी गरिएको छैन।

यस्तै निजले २०४८ सालमा लिएको सञ्चय कोष सापटी, अंशबाट प्राप्तमध्ये विक्री गरेको सप्तरी सिम्रहाको दुई कित्ता जग्गा समेत गरी कूल ५५,०००।- को स्रोत खुलेको आम्दानी मध्ये भक्तपुर वालकोटको दुइ कित्तामा रु. ५०,०००।- लगानी गरी अरु रकम पारिवारिक खर्चमा लगाएको मानी भक्तपुर वालकोटको जग्गाको मूल्य रु. ५,३९,०६२।५० मा दावी गरिएको छैन।

यसै गरी निज ईश्वरप्रसाद पोखरेल समेतको नाममा रहेको मोरङ वयरवन ९क ३ कित्ता नं. २१४, ४९, ४८, १२, र १२२ का जग्गा कूल १,९०,०००।- मा २०४३ सालमा राजीनामा गरी दिएको र सो रकम तीनभाइ बाबुहरूका छोराहरूले लिएको भन्ने देखिन्छ निजले सोवापत २०४३ सालमा ६३,३३३।- प्राप्त गरेको देखियो। तदुपरान्त निजले ०५।१।२०२७ मा मोरङ कञ्चनवारीमा रु.९०,०००।- को लिखतबाट जग्गा खरिद गरेको देखिएबाट सो रकमबाट बढेबढाएको रकमबाट जग्गा खरिद गरेको मानी सो मोरङ कञ्चनवारी गा.वि.स. वडा नं. ९ ख कित्ता नं. ५५० को जग्गाको मूल्य रु. ५,४०,०००।- मा दावी लिइएको छैन।

अंशवापतको सम्पत्ति विक्री विवरण

०५.२१.२०६६	०५.०८.२०६९	०५.०३.२०७८	०५.०८.२०७८
५,०००.००	३८,०००.००	६,०००.००	
५,०००.००	२५,०००.००		
२,०००.००	१०,०००.००		२,०००.००
२,०००.००	१०,०००.००		
५,०००.००	१०,०००.००		

२०,०००.००	१०,०००.००		
२६,०००.००			
२०,०००.००			
१,०५,०००.००	९३,०००.००	६,०००.००	२,०००.००

प्रतिवादी ईश्वरप्रसाद पोखरेलको कूल सम्पत्ति देहायबमोजिम देखिन्छ :

बरामद भएको नगद रु.	१,६४,०००.००
शेयर, वचत पत्र रु.	५,१२,०००.००
वीरगञ्जको घर रु.	६,८९,१७३.००
काठमाडौंको घर रु.	३६,४४,८६६.०४
विभिन्न जग्गा रु.	८३,९७,१८७.५०
बैंक मौज्जात रु.	३२,१२,१५०.१३
तलब रु.	९,७८,६९२.००
कूल रु.	१,७५,९८,०६८.६७

प्रतिवादी ईश्वरप्रसाद पोखरेलको स्रोत खुलेको आम्दानी निम्नबमोजिम देखिन्छ :

सञ्चय कोष र २०४८ सालमा विक्री गरेको जग्गाको रकमबाट खरिद गरेको भनेको भक्तपुर वालकोटको जग्गाको मूल्य रु.	५,३९,०६२.५०
लिखतअनुसारको रुम्फाटारको रु.२,००,०००/- मा घटाइएको लिखतअनुसारको २०५२ सालमा विक्री गरेको अंशवापतको जग्गा रु.	१,०५,०००.००
नगर विकास समितिबाट वीरगञ्जमा रु.१२,०००/- मा खरिद गरेको जग्गाको हालको मूल्य रु.	९,००,०००.
मोरङ वयरवनको पैतृक सम्पत्ति विक्रीबाट प्राप्त रकम लगानी गरी मोरङ कञ्चनवारीमा खरिद गरेको जग्गाको हालको मूल्य रु.	५,४०,०००.
परिवारका विभिन्न सदस्यका नाउँमा खरिद गरेको शेयर रकम रु.	१२,०००.००
भन्सार कमिशनबाट प्राप्त रु.	२३,५०८.००
विदेश भ्रमणवापत प्राप्त रु.	२,८५,९११.००
तलब रु.	९,७८,६९२.००
अंशवाट प्राप्त ०५८ सालमा विक्री गरेको जग्गाको मूल्य रु.	९३,०००.००
काठमाडौंको घरको इलेक्ट्रीकल सामानको मूल्य रु.	३,२३,७००.००
तेजप्रसाद पोखरेलले किरण पोखरेलका नाममा	१,००,०००.००

राखेको रु.

वीरगञ्ज र काठमाडौंको घर भाडा वापत रु.	४,५६,०००.००
सरकारी सेवामा प्रवेश गर्नु पूर्व जग्गा बेची प्राप्त गरेको रकम समेतबाट खरिद गरेको काठमाडौं महानगरपालिका ५ को कि.नं. १२६ को जग्गाको मूल्य रु.	९,३७,५००.००

कूल रु.	५२,९४,३७३.५०
कूल सम्पत्ति रु.	१,७५,९८,०६८.६७
स्रोत खुलेको सम्पत्ति रु.	५२,९४,३७३.५०
स्रोत नखुलेको रु.	१,२३,०३,६९५.१७

निजको घरको खानतलासी तथा बरामदी मुचुल्का एवं घरको सजावटसम्बन्धी प्रतिवेदन हेर्दा निजको घरमा प्लाष्टर अफ पेरिस, सिमेन्ट प्लाष्टर, सिमेन्ट पेन्ट, इमल्सन पेन्ट, मार्बल छापेको, घरको विभिन्न भागको तस्वीरको आधारमा आयको तुलनामा अमिल्दो देखिएको छ । साथै निजको घरमा कम्प्युटर (सि.पि.यु.) दुई थान, एयर कन्डिसनर १। डिप फ्रिज १, २१" सोनी टेलिभिजन थान तीन, सोनी भिडियो क्यामरा थान १, पानासोनिक डेक थान १ र विभिन्न क्यामरा थान चार समेत रहेको २०५९।५।२ को बरामदी मुचुल्काबाट देखियो ।

ईश्वरप्रसाद पोखरेल र निजको अंशवण्डा लगायत समग्र स्रोत खुलेको र स्रोत नखुलेको तुलना गरी हेर्दा निज र निजको परिवारको नाममा रहेको घर, जग्गा, बैंक व्यालेन्स, वचत पत्र, शेयर संख्या तथा निजको घरको सजावट एवं घरमा रहेका विविध सामग्री निजको स्रोत खुलेको आम्दानीको तुलनामा अत्यधिक देखिँदा निजको स्रोत खुलेको आयको तुलनामा अमिल्दो र अस्वाभाविक सम्पत्ति देखिन आई निजले हैसियतभन्दा वढीको अस्वाभाविक जीवनस्तर यापन गरेको पुष्टि हुन आएको देखियो ।

अतः उपरोक्तानुसार उल्लेख भएबमोजिम प्रतिवादी ईश्वरप्रसाद पोखरेलले आर्जित सम्पत्ति रु.१,७५,९८,०६८।६७ मध्ये स्रोत खुलेको सम्पत्ति रु. ५२,९४,३७३।५० घटाउँदा हुन आउने रकम बराबर रु. १,२३,०३,६९५।१७ भ्रष्टाचार निवारण ऐन,

२०५९ को दफा २०(१) बमोजिम गैरकानूनी रूपमा आर्जन गरेको पुष्टि हुन आएकोले नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १४(१) को सान्दर्भिकता तथा साविकको भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५ अनुसार अपराध भएको सन्दर्भलाई दृष्टिगत गर्दै भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(१) बमोजिमको कसूर गरेको सिद्ध हुन आएकोले सो सम्पत्ति निजले आफ्नी पत्नी उषा पोखरेल, छोराहरू किरण पोखरेल र प्रवीण पोखरेलका नाममा समेत राखेकोले निजहरूको नामको सम्पत्ति साविक भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा ७(१) तथा १६ग. लाई समेत मध्यनजर राखी अपराध गर्नमा मुख्य भूमिका निर्वाह गर्ने प्रतिवादी ईश्वरप्रसाद पोखरेललाई भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(२) बमोजिम रु. १,२३,०३,६९५।१७ विगो बमोजिम जरीवाना तथा हद्दसम्म कैद र सो सम्पत्ति जफत समेतको सजाय गरी तथा निजको गैरकानूनी आर्जनको सम्पत्ति प्रतिवादीहरू उषा पोखरेल, किरण पोखरेल र प्रवीण पोखरेलका नाममा उपरोक्तानुसार रहेको अवैध आर्जनको सम्पत्ति ऐनको दफा ४७ तथा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा २९(ख) र ३० बमोजिम जफत गरिपाउँ भन्ने आरोपपत्र माग दावी ।

मेरो सम्पूर्ण सम्पत्ति अन्दाजी ७५ लाख जति छ । अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले कुन आधारमा रु.१,७५,९८,०६८।६७ को मूल्याङ्कन गरी के कसरी देखायो मलाई थाहा छैन । वरामद भएको १ लाख रुपैयाँ मेरो हो । ६० तोला सुनमध्ये ४५ तोला सुन विक्री गरी घर खर्चका लागि राखेको रकम हो । मेरो किड्नीको अप्रेसन गर्नुपर्ने भएकोले भा.रु. रुपैयाँ आवश्यक पर्ने भएकाले सट्टी गरी भा.रु. ४० हजार रुपैयाँ राखेको हो । २०३४ मा शाखा अधिकृत हुनु पूर्व २०३० देखि २०३३ पौषसम्म कृषि विकास बैंकबाट सञ्चालित सहकारी व्यवस्थापन कोअप्रेटिभ मेनेजर भै जिल्ला साभा

संघ राजविराजमा समेत काम गरेको छु । त्यहाँ काम गर्दा तलव भत्ता जम्मा रु.२५,०००।- वचत गरेको थिएँ । २०३४ सालमा श्री ५ को सरकारको सेवामा प्रवेश, २०३६ देखि २०४९ साल पौषसम्म गृह मन्त्रालय अन्तरगत जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा काम गर्दै आएको, २०४९ साल देखि राजश्व समूहमा प्रवेश गरी भन्सार विभाग अन्तरगत विभिन्न भन्सार कार्यालयहरूमा कार्यरत रही हाल म उपसचिव पदमा कार्यरत छु । जापान, ल्हासा, वेलायत, भारतमा सरकारी सुविधामा भ्रमण गर्ने अवसर पाएको, ०५.२।०५.३ र २०५८ सालमा बजेट निर्माण गर्ने कार्यमा खटिएको, विभिन्न गोष्ठी, सेमिनार, सभामा संलग्न भै अतिरिक्त पारिश्रमिक समेत प्राप्त गरेको, २०४६ साल पूर्व संचित घर विदा र विरामी विदाको रकम बुझेको, कानूनबमोजिमको कमिशन प्राप्त गरेको, वैठक भत्ता समेत पाएको, २०४८ सालमा रु.४७ हजार सञ्चयकोष भिकेको, दुर्गमस्थान भत्ता, प्र.जि.अ. भत्ता प्राप्त गरेको सेवा प्रवेशदेखि ०५९ साल असारसम्म दशै पेशकीवाहेक तलववापत करीव ९ लाख ८० हजार रकम प्राप्त गरेको छु । दशै खर्चवापत हालसम्म करीव ७५,०००।-, दुर्गम स्थान भत्ता करीव १५ हजार, वढ तलव प्र.जि.अ. भत्ता, पिए सुविधावापत करीव रु.३०,८००।-, विदेश भ्रमण गर्दा रु.३ लाख, विभिन्न संघ संस्थामा सञ्चालक प्रतिनिधि हुँदा रु.७४,३२५।-, बजेट निर्माण गर्दा ओ.टी. वापत रु.२१,०००।- त्यस्तै निर्वाचन गराउँदाको रकम, विदाको रकम, दै.भ्र.भ., सभा सम्मेलन, गोष्ठीमा भाग लिँदा करीव रु.७५ हजार, कृषि आयतर्फ २०३२ सालमा अंश वण्डा हुँदा सप्तरी जिल्लास्थित ज.वि.०-१३-१ जग्गा जोतभोग आफैले गरी, प्रति विगाह ५० मनका दरले धान, प्रति विगाह २० मनका दरले गहुँ, केही दलहन समेत २०५८ सालसम्म भित्र्याएको, उक्त जग्गाबाट सालमा ३३ मन धान, १३ मन गहुँ, २ मन दलहन लिएको छु । केही जग्गा बीच बीचमा खरिद गरेको छु । छोरा किरण पोखरेलका नाउँमा

रहेको मोरङको जग्गाबाट प्रति विगाह धान ५०।५५ मन, गहुँ ३० मन, रवि वाली १२ मनका दरले आफैले कमोद गरी २ वर्षको वाली भित्र्याएको छु । सुनसरी हरिहरपुरको जग्गाबाट २०३२ सालदेखि नै प्रति विगाहका दरले धान ४० मन, गहुँ २५ मन भित्र्याएको छु । यसरी २०३२ सालदेखि कृषि आयबाट खुद रु.११,२२,०००।- प्राप्त गरेको छु । गाउँ घरको प्रचलन अनुसार वाली लगाउँदा ५।७ लाख रुपैयाँ थप आय भएको हुनुपर्छ । वीरगञ्जस्थित नगर विकासबाट प्राप्त ०-१-३ जग्गा वीरगञ्जको वाइपास रोडमा रहेको हुँदा ०४५ सालदेखि भाडा नवढाउने शर्तमा १० वर्षका लागि प्रति महिना रु. २५००।- का दरले भाडामा दिएकोमा जग्गा वहालवापत १० वर्षमा रु.३,००,०००।- प्राप्त गरेको हुँ । २०५५ सालमा सटरसहितको भूँइतले घर निर्माण गरी उक्त जग्गा सहितको घर प्रति महिना रु.६,०००।- का दरले २०५६ वैशाखदेखि वहालमा दिई २०५६ वैशाख देखि २०५९ असारसम्म ३,१२,०००।- प्राप्त गरेको छु । काठमाडौँ मालीगाउँको ०-७-१-३ को जग्गा दाइ शिवराज पोखरेलले रिभवापत मेरो श्रीमती उषा पोखरेललाई दिएको उक्त जग्गामा २०४६ सालमा घर निर्माण प्रारम्भ गरी २०४७ सालमा घर निर्माण सम्पन्न भएको र १ तला २०४७ साल चैत्र देखि प्रति महिना रु. ५,०००।- का दरले २०४८ साल भाद्रसम्म, २०४८ साल असोजदेखि २०५२ चैत्रसम्म प्रति महिना प्रति तला रु.६,०००।- का दरले दुइ तलाको रु.१२,०००।- का दरले, २०५३ वैशाखदेखि २०५८ कात्तिकसम्म प्रति तला प्रति महिना रु.७,०००।- का दरले दुइ तलाको १४,०००।- का दरले भाडा बुझेको छु । २०५८ मार्गदेखि भूँइतला रु.६,०००।- का दरले भाडा लगाइ अरु आफैले प्रयोग गरी आएको छु । यसरी भाडावापत मैले रु.१६,७६,०००।- बुझी सकेको छु । भाडा बुझेको भरपाई गर्ने प्रचलन नभएकाले भरपाई मैले लिने दिने गरेको छैन ।

जग्गा विक्रीबाट पैत्रिक रुपमा वण्डावापत पाएको सप्तरी सिमरहाको ४-८-११ जग्गा २०३४, २०४८, २०५२ र २०५८ मा विक्री गरी जम्मा रु.२,१५,०००।- प्राप्त गरेको छु । जिल्ला सुनसरी हरीहरपुर गा.वि.स. स्थित ज.वि. २१-५-० जग्गा कोशी टप्पु वन्यजन्तु आरक्षमा पर्दा २०४१ सालमा मोरङ वयरवनमा १२-१३-० जग्गा मुआब्जास्वरुप प्राप्त गरेको र उक्त जग्गा २०४३ सालमा संयुक्त रुपमा १,९०,०००।- मा विक्री गरी मैले रु.६३,३००।- प्राप्त गरेको थिएँ । सो बीच बीचमा अन्य जग्गाहरू २०४३ सालमा सुनसरीको ०-२-० जग्गा रु.४,०००।- मा खरिद गरी २०५० सालमा रु.२०,०००।- मा विक्री गरेको, विराटनगरको ०-१-० जग्गा २०४३ सालमा रु.९,०००।- मा खरिद गरी २०४८ मा रु.२२,१००।- मा विक्री गरेको, विराटनगरमा ०-१-१० जग्गा २०४५ सालमा रु.३३,०००।- मा खरिद गरी २०४८ सालमा सोही मूल्यमानै विक्री गरेको, काठमाडौँ जोरपाटी स्थित १-४-० जग्गा २०५६ सालमा रु.१,५६,०००।- मा खरिद गरी २०५७ सालमा रु.१९,००,०००।- मा विक्री गरेको थिएँ । मेरो अन्य आयमा नोकरी, कृषि, जग्गा वहाल, घर वहाल, जग्गा विक्री नै हो । मैले घर बनाउँदा र विराटनगरको ०-१-१० जग्गा खरिद गर्दा रु.२५,०००।- र २०४७ सालमा काठमाडौँ मालीगाउँको घर बनाउँदा रु.६०,०००।- गरी रु.८५,०००।- बुबाबाट सहयोग पाएको, श्रीमतीको माइतीबाट रु.५०,०००।- राष्ट्रिय वाणिज्यबैंक भद्रपुरबाट २०४८ सालमा ड्राफ्टबाट सहयोग प्राप्त गरेको, मेरो श्रीमती उषा पोखरेलले घरेलुमा सिलाई वुनाई काम गरी रु.१,००,०००।- जति आर्जन गरेकी, उपहारस्वरुप करीव रु.५०,०००।- का भाडावर्तन समेतको घरेलु सामान प्राप्त गरेकी छन् । पैत्रिक रुपमा वण्डा हुँदा पाएको सुन ३२ तोला, चाँदी २०० तोला, पुरानो चाँदीको मोहर ३०० थान, २०३६ सालमा विवाह हुँदा विवाहमा र श्रीमतीलाई पटक पटक गरी करीव सुन २५ तोला, चाँदीको भाँडाकुँडा समेत करीव ७५ तोला प्राप्त

भएको, सुन चाँदीको मूल्य कपडा पुरानो गहना विभिन्न मितिमा करीव ४५ तोला विक्री गरी सोबाट करीव रु.३,५०,०००/- प्राप्त भएको थियो । विवाह, गोडघुवा, सामाजिक कार्य, उत्सवबाट श्रीमतीलाई करीव ७५,०००/- प्राप्त भएको हुनुपर्छ । मेरो श्रीमती र छोराको नाउँमा विभिन्न बैंकमा रहेको वचत मुद्धती खाताहरूबाट करीव ६,००,०००/- जति व्याज प्राप्त भएको हुनुपर्छ । २०३२ सालमा अंशवण्डा हुँदा रु.९,५००/- प्राप्त गरेको थिएँ । तलव र ग्रेड गरी मैले रु.९,६०,०००/- प्राप्त गरेको छु जुन तालिका नं. २ मा मेरो ग्रेड खुलाएको छैन । काठमाडौँ मालीगाउँमा बनेको घरमा लागेको लागत तालिका नं. १५ मा देखाए अनुसार लागेको छैन । काठमाडौँ मालीगाउँको घर निर्माण हुँदा रु.९,००,०००/- वीरगञ्जमा घर निर्माण हुँदा रु.३,५०,०००/- लागत लागेको छ ।

घर सजावटका सामानहरू, १ सेट सोफा, दराज, टि टेबुल, पलङ्ग, स्टूल लगायतका केही फर्निचर श्रीमतीले विवाहमा दाइजो पाएकी हुन् अन्य फर्निचर सामान्य हुन् । भूँइ तलामा रहेका सामानहरू भाडावालाको रहेको, वीरगञ्जको घरमा भएका सजावटका सामानहरू भाडावालाकै हो । सजावटका सामानमा विगो वढी नै देखाइएको छ ।

काठमाडौँ मालीगाउँको घर २०४६ सालमा निर्माण शुरु गरी २०४७ सालमा निर्माण भई सोही सालदेखि धारा, विजुली जडान गरी घर जग्गाकर तिरेको छु । २०५४ सालमा जरीवाना तिरी नक्सा पास गरेको हो । तालिका नं. ११ र १२ मा उल्लिखित व्यक्तिका नाउँको कुनै खाता नभएको सो वाहेक देखाएको खाता ठीक छ ।

मेरो श्रीमतीको नामको बैंक अफ सिलोनको खातामा जम्मा भएको रु.१५,००,०००/- मेरो सालाको हो । उक्त पैसा सुरक्षाका लागि मेरो श्रीमतीका नाउँमा रकम राखी खाता खोलिएको हो । पछि अविश्वास हुने भएकाले काठमाडौँ जोरपाटीको १-४-० जग्गा रु.१९,००,०००/- मा

विक्री गरी रु.१५,००,०००/- विसु दाहाल (श्रीमतीको भाइ) लाई फिर्ता गरी उक्त मुद्धती खाता आफ्नो बनाएको हो । अमेरिका जान भिसा प्राप्त गर्नका लागि भाइ तेजप्रसादबाट सापटी लिई छोरा किरण पोखरेलका नाउँमा बैंक अफ काठमाडौँमा खाता खोली खातामा रकम देखाएको हो । उक्त खाता मेरो भाइ तेजप्रसादकै हस्ताक्षरले खोलिएको हो ।

तालिका नं. ८ मा उल्लिखित एगो नेपालको १५०० शेयरको हाल कुनै अस्तित्व छैन । सि.नं. १८२ मा उल्लिखित मेरो श्रीमतीको नामको नेपाल राष्ट्र बैंकमा रहेको राष्ट्रिय वचतपत्र खरिद गर्दा जोरपाटीको जग्गा रु.१९ लाखमा विक्री गरी रु. चार लाख र रु.१ लाख कृषि आय थप गरी खरिद गरेको हो । तालिकामा उल्लिखित शेयरहरू कृषि र तलवबाट खरिद गरेको हो । पाना १७ को तालिका ७ मा उल्लिखित जग्गाधनीको नाम किरण पोखरेल लेखिएको गलत छ । सि.नं. ५ देखि १५ सम्ममा उल्लिखित जग्गा मेरो श्रीमती उषा पोखरेलको नाममा दर्ता छ । किरण पोखरेलको नाममा कि.नं. २७०, २७२, २६८ समेतको ४-०-० जग्गा मैले २०५७ सालमा रु.११,६०,०००/- मा खरिद गरि दिएको हो । छोरा प्रवीण पोखरेलका नाउँमा काठमाडौँ महानगरपालिका वडा नं. ३२ कि.नं. ८०५ को क्षे.फ. ०-६-२-२ को जग्गा राजीनामा भनी लेखिएको भएपनि छविलाल भुसालले हालैको वकसपत्रबाट छोरा प्रविणलाई दिएको हो । पाना नं. १७ तालिका नं. ७ को सि.नं. १३ को जग्गा मेरो श्रीमती उषा पोखरेललाई निजको दाई नाता पर्ने शिवराज पोखरेलले वकसपत्रबाट दिएका र सि.नं. १४ को भूपा अनारमुनीको जग्गा राजीनामाबाट प्राप्त जग्गा हो । मेरो घरखर्च प्रति महिना रु. दश हजार जति खर्च हुन्छ । हामी बाबु छोराबीच रुपैयाँ लेनदेन हुन्थ्यो हिसाव हुँदैनथ्यो बुबाबाट ममा आएको वढी रकम रु.६५,०००/- मात्रै हो । सम्पत्ति विवरणमा वण्डा

लाग्ने भनी भुलले लेखिएको हो मेरो वण्डा २०३२ सालमा नै भैसकेको थियो ।

म किड्नीको विरामी भै अप्रेशन गरी घरमा वसेकै अवस्थामा पक्राउ पर्दा मेरो शारिरीक र मानसिक अवस्था ठिक नभएकाले मैले अनुसन्धानको क्रममा दिएको वयान तनावपूर्ण अवस्थामा दिएकाले अदालतमा गरेको वयानलाई नै प्रमाण लगाइ पाउँ । साथै मैले कुनै भ्रष्टाचार जन्य कार्य नगरेको, मैले त्यस्तो उच्च जीवनस्तर पनि व्यतित नगरेको, मेरो सम्पत्ति अमिल्दो र अस्वभाविक पनि नभएको, भ्र.नि.ऐन, २०५९ लागू हुन पूर्व कमाएको वैध सम्पत्ति नै हुँदा मैले सजाय पाउनु पर्ने होइन अभियोग दाविबाट छुटकारा पाउँ भन्ने व्यहोराको प्रतिवादी ईश्वरप्रसाद पोखरेलले यस अदालतमा गरेको वयान ।

पछि प्रमाण बुझ्दै जाँदा ठहरेबमोजिम हुने गरी हाललाई प्रतिवादी ईश्वरप्रसाद पोखरेललाई हुन सक्ने कैद तथा जरीवाना समेतलाई दृष्टिगत गरी विशेष अदालत ऐन, २०४९ को दफा ७(घ) बमोजिम हाललाई आरोपपत्रमा जफतको दावी लिएको विगोको सम्पत्ति वाहेकको स्रोत खुलेको भनिएको विगो रु.५,२९,४३,७३५० को चल अचल सम्पत्ति र त्यसमा थप रु.३७,०५,६२६५० नगद वा सोवापत जेथा जमानत समेत गरी जम्मा रु. ९०,००,०००।-मुलुकी ऐन, अ.व. १२४(क) नं. बमोजिम कागज गरी धरौट दिए लिइ सो सम्पत्ति समेत रोक्का गरी तारेखमा राखी र नदिए वा दिन नसके कानूनबमोजिम सिधा खान पाउने गरी थुनुवा पूर्जा दिई, थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्ने भन्ने यस अदालतको आदेश ।

आयोगले लिएको जफतको मागदावी भूठा हो मेरो नाउँमा रहेको का.जि. काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. २३ ट को. कि नं. ८०५ क्षे.फ.०-६-२-२ जग्गा आरोपपत्रमा राजीनामा भनी उल्लेख गरिए तापनि सो जग्गा मैले दाताबाट वकस प्राप्त गरेको हो र सो कुरा रजिष्ट्रेशनमा नै स्पष्ट उल्लेख गरिएकोछ । वकसबाट प्राप्त गरेको

वैध सम्पत्ति हुँदा जफत हुनुपर्ने होइन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी प्रविण पोखरेलको यस अदालतमा गरेको वयान ।

मेरो नाउँमा रहेका सम्पूर्ण चल अचल सम्पत्तिहरू वैध आर्जनका हुन र ति कुनै पनि आयोगको मागदावी अनुसार जफत हुनुपर्ने होइन । ती सम्पत्तिका स्रोतका हकमा मेरा पत्नी ईश्वरप्रसाद पोखरेल २०३२ सालमा छुटी भिन्न हुँदा सप्तरीको करीव साढे चार विगाह जमिन र केही नगद र सुन चाँदी समेत प्राप्त गर्नु भएको थियो । सोको अलावा सुनसरी हरिपुरमा पनि करिब सात विगाह जमिन अशबाटै प्राप्त गर्नु भएको थियो यी जमिनहरूको कृषी आय तथा यी जमिनहरू बेला बेला विक्री गरी सोबाट प्राप्त रकम र कृषि आयबाट प्राप्त रकम समेतलाई व्यवहारअनुसार बढे बढाउने समेत गरी आएका थियौ । यी रकमहरू अलवा मेरा पति ईश्वरप्रसाद पोखरेलले साभा व्यवस्थापक तथा कृषि सामाग्री संस्थानमा कार्यरत रहँदा प्राप्त तलव लगायतका सुविधा र सरकारी सेवामा प्रवेश गरेपश्चात् प्राप्त तलव भत्ता लगायतका सुविधा प्रचलन व्यवहारअनुसार सम्पत्ति बढे बढाउने कार्यमा प्रयोग गरिएको थियो । काठमाडौं मालीगाउँ स्थित घर २०४६ सालमा निर्माण शुरु भै २०४७ साल चैत्रदेखि निरन्तर वहालमा लगाउँदै आएका छौं । २०४८ असोजदेखि २०५८ साल कात्तिकसम्म निरन्तर रुपमा २ तल्ला घर बहालको रकम प्रति महिना रु.१२,०००।- का दरले पछि रु.१४,०००।- का दरले भाडामा लगाउँदै आएका थियौं । २०५८ साल मंसिरदेखि भूइतल्ला प्रतिमहिना रु.६,०००।- का दरले वहाल लगाउँदै आएको छु । वीरगञ्जस्थित जग्गा २०४५ सालदेखि दश वर्षसम्म मासिक २५ सयका दरले वहालमा लगाएको र २०५५ सालमा सो जग्गामा घर निर्माण गरी २०५६ वैशाखदेखि प्रति महिना रु.८,०००।- का दरले हालसम्म पनि निरन्तर रुपमा वहालमा लगाउँदै आएका छौं । यसप्रकार कृषि आय, जग्गा विक्री जग्गा वहाल, घर वहाल, पतिको नोकरीबाट प्राप्त आय लगायतका

सुविधाका रकम समेतलाई चलन व्यवहारवमोजिम वढाउने कार्य भएका छन् । मालीगाउँस्थित मेरो नामको जग्गा २०३७ सालमा मेरो जेठाजु शिवराज पोखरेलबाट वकस प्राप्त गरेकी हुँ । त्यस्तै भक्तपुर वालकोटस्थित जग्गा ऋषी कोइरालाबाट वकस पाएकी हुँ । सोवाहेक मेरा नाउँमा रहेको अन्य जग्गाहरू माथि उल्लेख गरेबमोजिमका स्रोतहरूबाट प्राप्त रकमबाट खरिद गरिएका हुन् । उल्लिखित स्रोतहरूको अलावा मेरो घर वनाउँदा मेरो बुबा लक्ष्मी दाहालबाट रु.५०,०००/- सहयोग प्राप्त भएको थियो । यसै गरी मालीगाउँस्थित घर वनाउँदा ससुरा त्रैलोक्यनाथ पोखरेलबाट रु.६०,०००/- पतीका दाजुभाइबाट पनि घर वनाउँदा करीव रु.५०,०००/- जति आर्थिक सहयोग प्राप्त भएको थियो । सोका अलावा ससुरा त्रैलोक्यनाथबाट अंशवण्डमा नपरेको पाहाडका केही जग्गा र मोरङ्ग केरुङका ४ विगाहा जग्गा विक्रीबाट रु.२५,०००/- २०४३ साल तिर प्राप्त भएको थियो । मैले आफ्नै घरेलु इलमबाट करीव एक सवालाख रुपैया आर्जन गरेकी थिए । यिनै वैध रकमबाट मेरा नाउँमा रहेका सम्पत्ति आफ्नै भएका हुन् । गैरकानूनी आर्जन होइनन् । पैतृक तथा माइतीतर्फबाट प्राप्त सुन चाँदी बेलावेलामा विक्री गर्दै सोबाट पनि करीव ३,४ लाख प्राप्त भएको होला । यसप्रकार २०५९ साल असार महिनासम्म घर तथा जग्गा वहालबाट करीव रु.२२,२३ लाख प्राप्त भएको छ । कृषि आयबाट पनि खुद रु.१२,१४ लाख प्राप्त भएको छ । पति ईश्वरप्रसाद पोखरेलको तलव भत्ता विदेश भ्रमण लगायतका सुविधाबाट पनि करीव १६१७ लाख रुपैयाँ प्राप्त भएको छ । पैतृक रुपमा प्राप्त जग्गा तथा बीचमा खरिद गरी विक्री गरेको जग्गाबाट पनि करीव २४ लाख रुपैया प्राप्त भएको छ । ससुरा तथा माइती मावली, मेरो घरेलुइलम समेतबाट करीव ३४ लाख रुपैयाँ प्राप्त भएको छ । यस्तै बैंकमा रकम राख्दा एवं भिक्दा प्राप्त हुने व्याज रकम पनि करीव ६७ लाख रुपैया प्राप्त भएको होला । यसरी उल्लिखित रकमहरूलाई

चलन व्यवहारअनुसार वढेवढाउने काम गरेको र छुट्टिभिन्न भएको करीव २८ वर्षको लामो अन्तरालमा म तथा मेरो परीवारको नाममा रहेका चल तथा अचल सम्पत्ति सिर्जना भएका हुन् । अकस्मात यी सम्पत्तिहरू आर्जन भएका होइनन् । मेरो तथा मेरो परिवारमा रहेको चल अचल सम्पूर्ण सम्पत्ति वैध हुन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी उषा पोखरेलले यस अदालत समक्ष गरेको वयान ।

मेरा नाउँमा रहेका सम्पत्तिका वैध स्रोतका सम्बन्धमा मोरङ्ग जिल्ला अमाही गा.वि.स. वडा नं. ५ कि.नं. २७०, २७२, २६८ को जम्मा क्षे.फ. ४-०-० जग्गा मात्र मेरो नाउँको हो । अरु जग्गाहरू मेरा नाउँको होइन । उल्लिखित जग्गाहरू वैध आर्जनबाट खरिद गरिएको हो । उक्त जग्गा खरिद गर्दा हाम्रो काठमाडौँ मालीगाउँस्थित घर २०४६।४७ सालतिर बनेको र बनेदेखि नै दुइ तल्ला भाडामा लगाइएको थियो । वीरगञ्जस्थित घर पनि निर्माण भएदेखिनै भाडामा लगाइएको छ । सो जग्गामा घर वन्नु अघि जग्गा पनि भाडामा दिइएको थियो । यसरी दशौँ वर्षदेखि भाडावापत आर्जन भएको रकम साथै बुवाको तलव भत्ता वैदेशिक भ्रमण भत्ता तथा अन्य सुविधाबाट प्राप्त आय आर्जन पैत्रिक जग्गाहरू समय समयमा विक्री गरी आएको रकम, कृषिबाट प्राप्त आय आमाको घरेलु इलमको आय समेतका विभिन्न वैध आर्जनका रकमहरूलाई वढाइ माथि उल्लिखित मेरा नाउँका जग्गा रु.११,८०,०००/- मा खरिद गरिएको हो । मेरा नाउँको बैंक अफ काठमाडौँमा रहेका रकममध्ये रु.५ लाख मेरो होइन सो रकम काका तेजप्रसाद पोखरेलको हो । अध्ययन गर्न अमेरिका जान बैंक व्यालेन्स देखाउन काका आफैले जम्मा गरीदिनु भएको हो । रु. ५ लाख वाहेकको बाँकी रकम र एभरेष्ट बैंक र सगरमाथा इन्सोरेन्सको खरिद गरिएको शेयर माथि उल्लेख गरिएअनुसारका वैध आयबाट जम्मा भएको एवं खरिद गरिएको हो । जफत हुनुपर्ने होइन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी किरण पोखरेलले यस अदालतमा गरेको वयान ।

प्रतिवादी उषा पोखरेलका साक्षी गणेशप्रसाद भट्टराई अच्युतराज पोखरेल, प्रतिवादी ईश्वरप्रसाद पोखरेलका साक्षी पेशलकुमार पोखरेल, गंगाप्रसाद पोखरेल, दिल्ली खनाल, उमेशचन्द्र पोखरेल, विष्णुप्रसाद पोखरेल तथा वादी श्री ५ को सरकारका साक्षी इ.रामकृष्ण श्रेष्ठ, फर्निचर मूल्याङ्कनकर्ता जयन्त कुमार राजवंशीको वकपत्र सम्पन्न भइ मिसिल सामेल रहेको ।

किरण पोखरेलको नाममा बैंक अफ काठमाडौंमा रहेको रकममध्ये रु.५,००,०००/- मेरो हो । उक्त रकम निजको खातामा जम्मा गर्नुपर्ने कारणमा निज किरण पोखरेल अमेरिका पढ्न जान निजको नाममा अमेरिकाबाट 1-20 आएको र भिसा प्रयोजनको लागि निज स्वयंको खातामा बैंक व्यालेन्स देखाइनु पर्ने हुँदा मैले मेरो नामको राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक टंगाल शाखाबाट मिति २०५१।४।२८ मा रु.३,००,०००/- फिकी सोही बैंकबाट मिति ०५१।४।१७ मा फिकेको रकम थप गरी रु.५,००,०००/- निज किरण पोखरेलको खातामा मिति २०५१।४।२८ मा म स्वयंको हस्ताक्षरले भौचर भरी उक्त रकम जम्मा गरीदिएको थिएँ । त्यस्तै उषा पोखरेलले वयान गर्दा उल्लेख गरेको सोनी टि.भी. हिटर, पंखा मैले डेरा छोड्दा ईश्वरप्रसाद पोखरेलको घरमा राखेको हुँ । उक्त रकम तथा सामान मैले फिर्ता पाउनु पर्छ भन्ने समेत व्यहोराको अ.वं. १३९ नं. बमोजिम बुझिएका तेजप्रसाद पोखरेलले गरेको वयान ।

मेरा तीन छोरी पाँच छोरा छन् २०३२ सालमा हामीहरू बीच अंशवण्डा हुँदा छोरा ईश्वरप्रसाद पोखरेलले सप्तरी सिराहाको मोही लागेको र नलागेको गरी करीव ४ विगाहा ८ कठ्ठा ११ धुर जग्गा रु.९,५००/- नगद सुन तोला ३२, चाँदी करीव २०० तोला चाँदीको मोहर रु.३००/- प्राप्त गरेका हुन् । सोका अलावा निजले मेरी आमा कृष्णकुमारीका नाममा रहेको सुनसरी हरीपुर भन्ने ठाउँमा ७ विगाहा २ कठ्ठा जग्गा पनि प्राप्त गरेका हुन् । मैले निज ईश्वरप्रसाद

पोखरेललाई २०४३ सालमा रु.२५,०००/- जग्गा किन्न र २०४७ सालमा रु.६०,०००/- काठमाडौं मालीगाउँ स्थित घर बनाउन दिएको हुँ । सोका अलावा निज ईश्वरप्रसाद पोखरेल जागिरको सिलसिलामा बाहिर बस्ने हुँदा निजको खेतीपाती गरी गराइ दिने खेतीपाती उठ्तीपुठ्ती गरी हिसाव राखिदिने र सोबाट प्राप्त आय लगानी गरी बढे बढाइ निजलाई रकम दिने पढाई दिने गर्दथे भन्ने समेत व्यहोराको अ.वं. १३९ नं. बुझिएका त्रैलोक्यनाथ पोखरेलले गरेको वयान ।

प्रतिवादी ईश्वरप्रसाद पोखरेलको जाँच अवधिमा तलब, भत्ता, दशैं खर्च लगायतका अन्य विविध वैठक एवं अतिरिक्त कामको भत्ता समेत गरी रु. ११,४२,४४२/- वैदेशिक भ्रमणबाट हुन सक्ने वचत रु.२,९५,४४०/- वीरगञ्ज तथा काठमाडौंको घर भाडाबाट रु. १०,५०,०००/- कृषि आयबाट रु.३,१४,०६२/- भन्सार कमीसनबाट रु. २३,५०८/- वादीले आय मानेको कर्मचारी सञ्चयकोषको सापटी रु.४७,०००/- पत्रिक जग्गा विक्रीबाट रु. २,७२,५०० । प्रतिवादी उषा पोखरेलको दाइजो पेवाबाट रु.७५,०००/- तेजप्रसादबाट लिएको सापटी मध्ये फिर्ता गर्न बाँकी रु. १,००,०००/- र स्रोत खुलेको बैंक निक्षेपको व्याज रु. ६१,६०७।९८ गरी जम्मा रु. ५१,५९,८९२।९८ पैसासम्म मौद्रिक आयको स्रोत पुष्टि हुन आउँछ ।

प्रतिवादी ईश्वरप्रसाद पोखरेलले राष्ट्रसेवकको रूपमा सार्वजनिक पदधारण गरेको अवधिमा आर्जन गरी आफ्नो, आफ्ना श्रीमती तथा छोराहरूका नाउँमा राखेको आरोपपत्रमा उल्लिखित सम्पूर्ण चल अचल सम्पत्तिको आर्जन गर्दाका अवस्थाको खुलेको मूल्य, मूल्याङ्कन र न्यायोचित आधारमा हुन आउने जम्मा रु. ८१,६६,९५४।१३ को चल अचल सम्पत्तिमध्ये रु. ५१,५९,८९२।९८ को मात्र स्रोत पुष्टि हुन आएकोले सो बाहेक स्रोत पुष्टि हुन नसकेको विगो रु. २८,३५,७५१।७९ र स्रोत पुष्टि नभएको बैंक निक्षेपबाट बढेको व्याज

रु.१,७१,३०९।३६ समेत जम्मा रु. ३०,०७,०६१।१५ को चल अचल सम्पत्ति गैरकानूनी रुपमा आर्जन गरी भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(१) अन्तर्गतको कसूर गरेको ठहर्छ । सो ठहर्नाले प्रतिवादी उषा पोखरेलका नाउँको काठमाडौं महानगरपालिका ५ मालीगाउँको कि.नं. १२६ को जग्गा र सोमा बनेको घर तथा सो घरमा भएको मूल्य रु. ६,६५,१७०।- को फर्निचर तथा विद्युत उपकरणका सामान, निजका नाउँको वीरगञ्ज न.पा. ५ को कि.नं २४० को जग्गा र सोमा भएको घर, प्रतिवादी उषा पोखरेल नाउँको मोरङ्ग कञ्चनवारी ९ (क) कि.नं ५५० को जग्गा, निजै नाउँको भक्तपुर वालकोट ४ को कि.नं. ८४९, र ८५१ को जग्गा, प्रतिवादी ईश्वरप्रसाद पोखरेलको नाउँको ओखलढुंगा रुम्जाटार ६ को कि.नं ४५८ को जग्गा, प्रतिवादी किरण पोखरेल नाउँको मोरङ्ग अमराई ५ को कि.नं. २७०,२७२ र २६८ को जग्गा, आरोप पत्रको तालिका ६ मा उल्लिखित प्रतिवादीहरूका नाउँको विभिन्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाको रु.५,१२,०००।- को शेयर र वचत पत्र, प्रतिवादी उषा पोखरेल नाउँको नेपाल बैंक लिमिटेड काठमाडौंको खाता नं. ०५७३३६३०१ र खाता नं. ८३८४१५०, प्रतिवादी ईश्वरप्रसाद पोखरेलका नाउँको नेपाल बैंक लिमिटेड राजविराजको खाता नं ५७० समेतको जम्मा रु.६,९८,९७१।९० र प्रतिवादीको घरबाट वरामद भएको रकम मध्ये रु.१,२६,९१७।०८ समेत जम्मा रु.५१,५९,८९२।९८ को चल अचल सम्पत्ति बाहेक स्रोत पुष्टि नभएको प्रतिवादी प्रवीण पोखरेलका नाउँको काठमाडौं महानगरपालिका २३ (ट) को कि.नं ८०५ को जग्गा, प्रतिवादी उषा पोखरेलका नाउँको मोरङ्ग वखरी ७ (ख) को कि.नं २४०२,२४०४ को जग्गा, भापा अनारमुनी ३ को कि.नं. १८२२ को जग्गा र मोरङ्ग विराटनगर १ (क) को कि.नं. २३०४, २३०७ र २३०९ को जग्गा, प्रतिवादी उषा पोखरेलका नाउँको नेपाल बैंक अफ सिलोनको खाता नं. ०३०० FDA A 00919 र वचत खाता नं.०३०००००१००७०८,

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक टंगालको खाता नं. १२१७० र हिमालयन बैंकको खाता नं. ०७५२४०J प्रतिवादी किरण पोखरेलका नाउँको बैंक अफ काठमाडौंको खाता नं. ०७०००००४७६६२ NPR, समेतमा रहेको निक्षेप र सोबाट बढेको व्याज रु.१,७१,३०९।३६ समेत जम्मा २५,१३,१७८।२३ र प्रतिवादीको घरबाट वरामद भएको रकम मध्ये रु.३७,०८२।९२ तथा स्रोत नखुलेको उक्त सम्पत्तिबाट बढे वढाएको सम्पत्ति समेत भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २० (२) र दफा ४७ बमोजिम जफत भै प्रतिवादी ईश्वरप्रसाद पोखरेललाई सोही ऐनको दफा २० (२) अनुसार विगोबमोजिम रु.२८,३५,७५१।७९ जरीवाना र १ वर्ष कैद हुन्छ भन्ने समेत व्यहोराको विशेष अदालत काठमाडौंको मिति २०६२।३।२ को फैसला ।

वादीले प्रतिवादीसँग रहे भएको चल, अचल गरी कूल सम्पत्ति चलन चल्ती तथा हालको मूल्य र मूल्याङ्कनको आधारमा स्रोत खुलेको र नखुलेको समेत गरी जम्मा रु.१,७५,९८,०६८।६७ अङ्को देखिई मूल सम्पत्तिको अङ्कमा प्रतिवादीको स्रोत खुलेको सम्पत्तिर्तर्फ रु.५२,९४,३७९।५० र स्रोत नखुलेको सम्पत्तिको विगो अङ्क रु.१,२३,०३,६९५।१७ देखिन आएकोमा सो सम्पत्तिसहित जरीवाना र कैद समेत गरिपाउँ भनी आरोपपत्र पेश गरिएकोमा अदालतले प्रतिवादीसँग रहे भएको चल, अचल कूल जम्मा सम्पत्ति रु.८१,६६,९५४।१३ मात्र कायम गरी यसमध्येमा प्रतिवादीको स्रोत खुलेको रु.५१,५९,८२९।९८ र स्रोत नखुलेको रु.२८,३५,७५१।७९ भनी विगो कायम गरेको देखिन्छ । अदालतले मूल्य कायम गर्दा सम्पत्ति आर्जन गर्दाको लिखतमा उल्लिखित मूल्य (अन्यथा प्रमाणित भएको अवस्थामा बाहेक) प्रतिवादीले स्वीकार गरेको मूल्य तथा अदालत स्वयंले निर्धारण गरेको मूल्यलाई आधार मानी मूल्य कायम गरेको देखिन्छ । प्रतिवादीको स्रोत नखुलेको अवैध आर्जन भनी ठहर गरिएको सम्पत्तिलाई सोही आधारमा कम विगो कायम गरिएको अवस्था छ । भ्रष्टाचारको कसूर

अपराधमा वैध आर्जनको सम्पत्ति हो भनी प्रमाणित गर्ने भार प्रतिवादीमाथि हुन्छ । यो प्रतिवादीमाथिको निरपेक्ष दायित्व पनि हो । यस्तो अवस्थामा गैरकानूनी रूपमा आर्जित सम्पत्ति र सो बाट बढे बढाएको सम्पत्ति जफत हुने कानूनी व्यवस्था भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २० (२) र दफा ४७ ले गरेको छ । अतः वादीले आरोपपत्रमा उल्लेख गरेको प्रतिवादीको स्रोत नखुलेको भनी मागदावी लिएको सम्पत्तिको विगो कम गरी घटाउनु पर्ने ठोस आधार र प्रमाण फैसलामा उल्लेख नभएको हुँदा आरोपपत्रमा उल्लेख गरेको स्रोत नखुलेको सम्पत्तिको दावी अनुसार नै विगो कायम गरी सो बमोजिम जरीवाना गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट यस अदालतमा पर्न आएको पुनरावेदन पत्र ।

म पुनरावेदिकाको नाउँमा रहेको चल अचल सम्पत्तिको स्रोत खुल्ने आधार प्रमाण एवं विवरण कागजातहरूका आधारमा फरक नहुने तथ्य निर्विवाद रूपमा पुष्टि भइरहेको सन्दर्भमा विशेष अदालतले त्यसतर्फ मूल्याङ्कन नै नगरी हचुवा किसिमले आत्मनिष्ठ भई मलाई समेत असर हुने गरी गरेको फैसला त्रुटिपूर्ण छ । मैले वैधानिक स्रोतबाट प्राप्त गरेको दाइजो, पेवा, घरेलु इलमका कार्य गरी प्राप्त गरेको आय, बुवाबाट प्राप्त गरेको सहयोग, जग्गा बहालबाट प्राप्त भएको रकम, सुन विक्रीबाट प्राप्त आयलाई स्वीकारसम्म गरेको छैन भने घर बहाल, कृषि आयबाट प्राप्त गरेको आयलाई मनोगत एवं भावनात्मक अभिव्यक्तिको आधारमा कटौती गरिएको छ, जुन विवाद निरूपणको रोहमा न्यायसम्मत छैन । त्यस्तै मेरो घरमा भएका फर्निचर, फर्निसिङ्ग तथा इलेक्ट्रिकल, इलेक्ट्रोनिक्स सामानका हकमा कतिपय सामान आफ्नो नहुँदा नहुँदै पनि दायित्व थोपर्ने कार्य भएको छ भने तिनै सामग्रीहरूको उच्च मूल्याङ्कन गरी विवादरहित ठहर गर्न सकेको छैन । मैले वकसपत्रबाट प्राप्त गरेको जग्गाको हकमा कानूनी सिद्धान्त मान्यता समेतलाई चुनौती दिई खरिद नै

हो भनी वादी पक्षलाई मद्दत पुऱ्याउने कार्य गरिएको छ । विशेष अदालतले मलाई समेत असर पुग्ने गरी गरेको फैसलामा आधार लिएका तर्क न्यायका मान्य सिद्धान्त भन्दा बाहिर गई गरेको छ । मेरो बैंक निक्षेप र व्याज रकम कसरी अवैध हुने हो सो सम्बन्धमा एक शब्द पनि नबोली केवल मुख्य प्रतिवादी ईश्वरप्रसाद पोखरेलको जफत हुने सम्पत्तिको शीर्षकमा समावेश हुने गरी भएको फैसलालाई कुन आधार प्रमाणका आधारमा स्वीकार गरी चित्त बुझाउने ? अतः मैले जिकीर लिएका सम्पत्तिहरू वैधानिक स्रोतबाट आर्जन गरेको हुँदा ती सम्पत्ति जफत हुने गरी विशेष अदालतबाट भएको फैसला बदर गरी न्याय पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी उषा पोखरेलको यस अदालत समक्ष पर्न आएको पुनरावेदन पत्र ।

म किरण पोखरेलका नाउँमा रहेको विराटनगरस्थित जग्गाको कृषि आयका सम्बन्धमा विशेष अदालतमा विचाराधीन भरत घिमिरे र केदार चालिसेको मुद्दामा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले प्रति विगाहा रु.२०,०००। कृषि आय कायम गरी मुद्दा दायर गरेको परिप्रेक्ष्यमा समानताको आधारमा मेरा हकमा पनि सोअनुरूप कृषि आय गणना गरिनु पर्छ । मेरो नाउँको बैंक अफ काठमाडौँमा रहेको खाताको रकममध्ये रु.५ लाख काका तेजप्रसादले मलाई अमेरिका पढ्न जाने प्रयोजनका निमित्त बैंक ब्यालेन्स देखाई दिनु भएको हो, सो रकम निज काकालाई फिर्ता दिनुपर्ने रकम हो । त्यसलाई अवैध ठहर गर्नु न्यायिक मान्यताविपरीत छ । म प्रवीण पोखरेलका नाउँको काठमाडौँ २३ (ट) कि.नं. ८०५ को जग्गा वकसपत्रबाट पाएको हो । सो जग्गा खरिद गरेको हो भनी जग्गाको मूल्यमा जोडी विशेष अदालतले ठहर गरेको फैसला मुलुकी ऐन अंशवण्डाको १८ नं विपरीत छ । भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५ तथा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २० ले परिकल्पना गरेको कानूनी व्यवस्थाका मान्यताले सार्वजनिक पदधारण नगर्ने अशियारका

नाममा कानूनबमोजिम प्राप्त सम्पत्तिको हकमा उक्त अनुमानित कसूरको कानून आकृष्ट हुन सक्तैन । हाम्रा नाउँमा रहेको चल अचल सम्पत्तिका सम्बन्धमा विशेष अदालतमा उपस्थित भै आधार प्रमाण साथ आफ्नो यथार्थ व्यहोरा व्यक्त गरिसकेपछि यस प्रसंगमा प्रमाणको भार वादी पक्षमा रहँदा रहँदै वादी पक्षको अनुमानित भनाईलाई नै समर्थन हुने गरी भएको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा हाम्रो सम्पत्ति जफत हुने ठहर भएको फैसला बदर गरी पूर्ण न्याय पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादीहरू किरण पोखरेल र प्रविण पोखरेलको संयुक्त पुनरावेदन पत्र ।

मैले प्रस्तुत मुद्दाका प्रतिवादीमध्येका किरण पोखरेलको नाउँका बैंक अफ काठमाडौँ लि.मा भिसा प्रयोजनको लागि निजको खातामा धेरै रकम देखाउन जम्मा गरेको पाँच लाखमध्ये रु.४ लाख अनुमानका आधारमा जफत हुने ठहर गरी एवं मैले काठमाडौँस्थित डेरा छाड्दा प्रतिवादी ईश्वरप्रसाद पोखरेलको मालीगाउँ स्थित घरमा राखेका कतिपय सामानहरू मेरो होइन भनी भएको फैसला कानूनतः त्रुटिपूर्ण भएको हुँदा बदर गरी इन्साफ पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी तेजप्रसाद पोखरेलको यस अदालतमा पर्न आएको पुनरावेदन पत्र ।

म पुनरावेदकउपरको अभियोगका सम्बन्धमा वादीले दावी गरेको भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा ७ (२), १५, १६ग. को कानून मिति २०५९।३।५ अधि आर्जन गरेको सम्पत्तिका सम्बन्धमा आकृष्ट हुन सक्तैन । भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ लाई भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ६५(२) ले मिति २०५९।३।५ देखि खारेज गरिसकेको हुँदा मिति २०५९।३।५ देखि साविक ऐनअन्तर्गतको कुनै आरोपमा प्रतिवादीका विरुद्ध मुद्दा लाग्न चल्न सक्तैन । भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ६५(३) ले भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ बमोजिम नभए नगरेको काम कारवाहीलाई बचाउ गर्दैन र गरेको छैन । साथै नेपाल कानून व्याख्यासम्बन्धी ऐन, २०१० को दफा ४(क) को

कानूनी व्यवस्थाले समेत साविक ऐनको कानूनअन्तर्गत वादीको आरोप कानूनतः लाग्न सक्तैन । विशेष अदालतको मिति २०६३।३।२ को फैसलाले गरेको यस सम्बन्धी कानूनी व्याख्या गम्भीर त्रुटिपूर्ण छ ।

भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ अतीतप्रभावी कानून होइन । विशेष अदालतबाट भएको फैसला नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ धारा १४ विपरीत छ । भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ मिति २०५९।३।५ देखि लागू भएको र अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान ऐन, २०४८ (संशोधित) मिति २०५९।४।३० देखि लागू भएकोमा विवाद छैन । अतः उक्त अवधि भन्दा पहिलेदेखि प्रतिवादीको नाउँमा हकमा कायम सम्पत्तिको हकमा भ्रष्टाचार नियन्त्रण सम्बन्धी नयाँ ऐन बनाएर सारवान कानूनको रूपमा दफा २० को नयाँ अपराध घोषित गर्ने कार्य संवैधानिक तथा कानूनविपरीत छ । उक्त ऐन मिति २०५९।३।५ देखि आर्जन भएको सम्पत्तिको स्रोत नखुलेमा मात्र लागू हुने हो । सो भन्दा अगाडिको सम्पत्ति सम्बन्धमा संविधानको धारा १४(१) बमोजिम उक्त ऐन लागू हुने होइन । यसर्थ वादी दावी खारेजभागी छ । भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ लागू भइरहेको वखतमा भए गरेको वा नभएका काम कारवाहीलाई समेट्न मिल्ने गरी पहिला कारवाही नचलाएको विषयमा पछि मुद्दा चलाउन कानून व्याख्या, विधिशास्त्र वा न्यायको सिद्धान्तले पनि मिल्दैन भनी नैकाप २०५७ अङ्क ४ पृष्ठ ४१७ पक्ष परमानन्द खरेल, विपक्षी श्री ५ को सरकार भएको भ्रष्टाचार मुद्दामा पनि भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा २९ को तत्कालीन व्यवस्था अन्तर्गतको कसूरको सम्बन्धमा विगो बमोजिमको जरीवाना गर्न नमिल्ने व्याख्या भई नजीर कायम भएको छ । विशेष अदालतले भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २० तथा ५० को कानूनी अन्तरसम्बन्ध एवं आधिकारिकता सम्बन्धमा गरेको व्याख्या पूर्णतः त्रुटिपूर्ण छ ।

खारेज भइसकेको दफाको न्यायिक व्याख्या गरी नभएको कसूरको सिर्जना गरी निष्क्रिय पार्ने वा हाल आएर जीवन्तता प्रदान गर्ने न्यायिक विशेषाधिकार विशेष अदालत लगायत कुनै पनि अदालतलाई प्राप्त हुन सक्तैन । सार्वजनिक पदधारणा गर्ने कर्मचारीहरूको हकमा लागू हुने अनुमानको सिद्धान्त (Presumption of illegal possession of property) स्वतः गैर कर्मचारी परिवार सदस्यका हकमा लागू गर्न मिल्दैन ।

मैले नोकरी अवधिमा दुर्गमस्थान भत्ता रु.१५,०००/- प्राप्त गरेकोमा १०,५००/- मात्र कायम गरिएको छ । रुपन्देही जिल्लामा कायम मुकायम प्रमुख जिल्ला अधिकारी भै प्राप्त गरेको बढ तलव र पि.ए. भत्ता रु.३०,७८४/- लाई मेरो आयमा समावेश गरिएको छैन । विदेश भ्रमण जाँदा प्राप्त गरेको रकम रु.२,८५,९११/- लाई वादी पक्षले वचत मानेकोमा सोलाई अदालतको फैसलामा अन्यथा मानिएको छ । विभिन्न संघ संस्थाहरूबाट बैठक भत्ता, सभा सम्मेलन, ओभरटाईम भत्ता, विरामी विदा, घर विदा, निर्वाचन भत्ता समेत वापत रु.७५,०००/- प्राप्त गरेको रकमलाई अदालतले मेरो आयमा समावेश गरेको छैन । मैले सरकारी सेवामा प्रवेश गर्नु पूर्व २०३० साल देखि २०३४ साल सम्म साभ्ना व्यवस्थापक र कृषि सामग्री संस्थानमा रहँदा तलव भत्ता रु.२५,०००/- प्राप्त गरेको रकमलाई विशेष अदालतले मेरो आय रकममा समावेश गरेको छैन । वैध स्रोतबाट आर्जन गरेको सम्पत्तिमा श्री ५ को सरकारको स्वयं कर घोषणाको नीति तथा कार्यक्रमअन्तर्गत कर तिरी सकेको अवस्था छ (आर्थिक ऐन, २०५८ को दफा १० को अनुसूची ६ को दफा ४२ (१) अन्तर्गत) । सो कर तिरेको रसीद अदालतसमक्ष पेश हुँदा समेत मैले जिकीर गरे बमोजिम उल्लिखित किसिमबाट प्राप्त गरेको आय एवं जग्गा बहाल रकम प्राप्त गरेको भन्ने सिद्ध हुन्छ ।

२०३२ सालदेखि २०५८ सालसम्म कृषि आयवापत रु. ११,२२,०००/- प्राप्त गरेकोमा विशेष

अदालतले रु. ३,१४,०६२/- मात्र कायम गरेको छ, जुन मिलेको छैन ।

अतः मेरो कूल सम्पत्ति र सो सम्पत्ति पुष्टि हुने आधार प्रमाण एवं विवरण कागजातका आधारमा फरक नहुने तथ्य निर्विवाद रूपमा पुष्टि भएको छ । मैले विशेष अदालतमा पेश गरेको कागजात, विवरण, नगद प्रवाह (Cash flow) को आँकलन एवं विश्लेषण गरी वस्तुनिष्ठ ढंगले न्याय दिनुपर्नेमा सो बारे शुरु अदालतले आफ्नो फैसलामा उच्चारण समेत गरेको छैन । मेरो विरुद्ध विशेष अदालतले फैसला गर्दा न्यायका मान्य सिद्धान्त एवं आधार प्रमाणको परिधिभित्र नरही मनोगत भावनात्मक एवं एकांकी फैसला गरेको हुँदा सो फैसलालाई बदर गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी ईश्वरप्रसाद पोखरेलको यस अदालतसमक्ष पर्न आएको पुनरावेदन पत्र ।

प्रस्तुत मुद्दाका सन्दर्भमा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५ प्रयोग नभई भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को मात्र प्रयोग हुँदा कसूर सजायको मात्रा समेत फरक पर्ने अवस्थामा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५ र भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(१) का प्रावधानहरू एकै प्रकृति (Equal Footing) का हुन होइनन् र पछिल्लो ऐनको दफा २०(१) को व्यवस्था साविक ऐनको दफा १५ को निरन्तरता हो होइन भन्ने र VDIS कार्यक्रममार्फत् आयको स्वयं घोषणा गरी कर समेत तिरिसकेपछि सार्वजनिक पदधारण नगरेको करदाताले अन्य प्रचलित कानूनबमोजिम सम्पत्तिको स्रोत खुलाउनु पर्ने बाध्यता छ, छैन भन्ने जटिल कानूनी प्रश्नहरूको निराकरण पूर्ण इजलासबाट हुन उपयुक्त देखिँदा प्रस्तुत मुद्दामा समावेश भएका जटिल कानूनी प्रश्नहरूका सम्बन्धमा आवश्यक व्याख्या हुन प्रस्तुत मुद्दा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३ को उपनियम (१) को खण्ड (घ) बमोजिम पूर्ण इजलासमा पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस

अदालत संयुक्त इजलासको मिति २०६५।५।२३ को आदेश ।

यसमा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ खारेज भै भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ बहाल रहेको अवस्थामा ती दुई ऐनहरूका बीचको अन्तरसम्बन्ध तथा यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट उठाइएका कानूनी प्रश्नहरूको निराकरणबाट हाल अदालतहरूमा विचाराधीन रहेका र यस्तै प्रश्नमा भविष्यमा दायर हुन सक्ने भ्रष्टाचारसम्बन्धी मुद्दाहरूलाई समेत दूरगामी प्रभाव पार्न सक्ने अवस्था समेतका सन्दर्भमा संयुक्त इजलासबाट उठाइएका कानूनी प्रश्नहरूमा अन्तरनिहित विषयहरूको महत्व र प्रभावका दृष्टिले ती प्रश्नहरूको निरूपण अझ बढी न्यायाधीश रहेको पूर्ण इजलासबाट भएमा निश्चित व्याख्या भई पछिका मुद्दाहरूलाई एउटा निश्चित नजीर कायम हुन जाने देखिँदा प्रस्तुत मुद्दा र लगाउका मुद्दाहरू समेत बढी न्यायाधीशहरू रहेको पूर्ण इजलास समक्ष पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालत पूर्ण इजलासको मिति २०६५।११।१५ को आदेश ।

नियमबमोजिम पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा सुनुवाईका क्रममा पुनरावेदक/वादी नेपाल सरकारका तर्फबाट विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री मोहनबहादुर कार्की तथा उपन्यायाधिवक्ता श्री कृष्णप्रसाद पौडेलले र पुनरावेदक/प्रत्यर्थीहरूका तर्फबाट विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री बद्रीबहादुर कार्की, विद्वान अधिवक्ताहरू श्री कृष्ण सापकोटा, श्री कुमार रेग्मी तथा डा. श्री भिमार्जुन आचार्यले वहस गर्नु भएको थियो । वहाँहरूले गर्नु भएको वहस वुँदालाई देहायमा उल्लेख गरिएको छ :

सहन्यायाधिवक्ता श्री मोहनबहादुर कार्की

दुई ऐनका प्रावधानलाई दाँजेर हेर्दा साविक ऐनको दफा १५ र हालको दफा २० को व्यवस्थाका बीचमा समानता रहेको देखिन्छ । कानून व्याख्यासम्बन्धी ऐन, २०१० को दफा ४ र भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ६५ ले पनि पछिल्लो ऐनको दफा २०(१) को व्यवस्था

साविक ऐनको दफा १५ को निरन्तरता हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । ती दुवै प्रावधान एउटै प्रयोजनका लागि राखिएको हो भन्ने कुरामा पनि विवाद छैन । कर प्रयोजनका लागि राखिएको VDIS सम्बन्धी व्यवस्थाले अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको अधिकारक्षेत्रलाई संकुचित र नियन्त्रित गर्न सक्दैन ।

प्रतिवादी उषा पोखरेलका नाउँमा रहेको सम्पत्ति निजको निजी आर्जनको सम्पत्ति नभै सगोलको सम्पत्ति हो र सो सम्पत्तिलाई ईश्वरप्रसाद पोखरेलले आफ्नो सम्पत्तिका रूपमा सम्पत्ति विवरणमा उल्लेख गरेको अवस्था हुँदा निज उषा पोखरेलका नाउँमा रहेको सम्पत्तिलाई निजको निजी आर्जनको सम्पत्तिका रूपमा अलग गरेर हेर्न र VDIS अन्तर्गत कर तिरेको भन्ने आधारमा अलग गर्न मिल्ने हुँदैन ।

उपन्यायाधिवक्ता श्री कृष्णप्रसाद पौडेल

अभियोगपत्रमा नै दुई ऐनका बीचको सान्दर्भिकता उल्लेख गरिएको छ । भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ ले गरेको बचाउबाट पनि पछिल्लो ऐन पहिलाको ऐनको निरन्तरता हो भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ । अधिल्लो ऐनबमोजिम उजुरी परी अनुसन्धान प्रारम्भ भएको छ र प्रतिवादीउपर भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा ७(१), १५ र १६ग. समेतको अभियोग लागेको अवस्थामा दफा १५ लाई मात्र आधार बनाएर हेर्न मिल्ने हुँदैन । सम्पत्ति आर्जन गर्नेले त्यसरी आर्जित सम्पत्तिको स्रोत देखाउन सक्नु पर्छ । त्यसरी स्रोत देखाउन नसकेको अवस्था र अर्को अभियोग समेत लागेको अवस्थामा दफा १५ का आधारमा कसूर स्थापित हुन सक्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ ।

गैरकानूनी सम्पत्ति आर्जन गरेको विषयमा हुन सक्ने कारवाहीलाई VDIS ले उन्मुक्ति दिन सक्दैन । देवानी दायित्व अन्तर्गतको करको विषयले फौजदारी दायित्वलाई निस्तेज पार्न सक्दैन । एकले VDIS अन्तर्गत कर तिर्दैमा मुख्य आर्जनकर्ताउपरको फौजदारी दायित्व वहन गर्नु नपर्ने भन्ने हुँदैन ।

आर्थिक ऐन, २०५८ मा गरिएको VDIS सम्बन्धी व्यवस्था करसँग सम्बन्धित छ । यसले अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको संवैधानिक अधिकार कटौती गर्ने हैसियत राख्दैन । यस सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट सिद्धान्त कायम भैसकेको छ । संयुक्त इजलासले विशेष इजलासबाट स्थापित नजीरको प्रतिकूल प्रश्न उठाउन मिल्ने अवस्था नै हुँदैन ।

दुई ऐनका विवादित प्रावधानमा एउटै खालको शब्द नहुँदा अपराधबाट उन्मुक्ति पाउने भन्ने हुँदैन । पहिलो ऐनले पनि अपराध मानेको र पछिल्लो ऐनले पनि अपराध मानेको अवस्थामा ती दुवै व्यवस्थालाई समान प्रकृतिको होइन भन्ने मिल्दैन ।

प्रतिवादी पहिलो ऐन कायम रहेको अवस्थामा सेवा प्रवेश गरेको र पछिल्लो ऐन जारी हुँदा समेत निरन्तर रूपमा सेवामा बहाल नै रहेको अवस्थामा निजले अधिल्लो ऐन बहाल रहेको अवधिमा गरेको भ्रष्टाचारबाट उन्मुक्ति दिन मिल्ने हुँदैन ।

भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को प्रस्तावनाले ऐनको उद्देश्य प्रष्ट गरेको छ । त्यसैगरी साविक ऐनको दफा १५ लाई हालको दफा २० को उपदफा (१) (२) ले निरन्तरता दिएको छ भने साविक संविधानको धारा १४(१) लाई हालको धारा २४(४) ले निरन्तरता दिएको समेतको कारणबाट प्रतिवादीहरूलाई अभियोग दावी एवं पुनरावेदन जिकीरबमोजिम सजाय हुनुपर्छ ।

वरिष्ठ अधिवक्ता श्री बट्टीबहादुर कार्की

भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ६५(२)(३) ले अधिल्लो ऐनअन्तर्गत भए गरेका काम कारवाहीलाई बचाएको हो, त्यसले कसूरलाई निरन्तरता दिएको छैन । अधिल्लो ऐनको दफा १५ ले कसूर र सजायको व्यवस्था नगरेको हुँदा पछिल्लो ऐनको दफा २० लाई अधिल्लोको निरन्तरता वा उस्तै प्रकृतिको मान्न मिल्ने हुँदैन । नेपाल जस्तो

लिखित संविधान भएको मुलुकले भूतलक्षी विधायनको अधिकारलाई सीमित तुल्याएको छ । त्यसमा फौजदारी कानूनलाई अतीतप्रभावी प्रभाव दिने गरी कानून बनाउन नसकिने गरी संवैधानिक प्रत्याभूति दिइएको छ । यदि बनाउनै पर्ने भएमा त्यसको कारण, आधार समेत सो कानूनमा नै उल्लेख गर्नुपर्ने हुन्छ ।

स्वयंकर घोषणाको सूचनामा जस्तो सुकै स्रोतबाट प्राप्त गरेको आय र कुनैपनि प्रयोजनका लागि छानवीन नगरिने भन्ने शब्दावली परेको छ, त्यसको अपवाद खोजिनु हुँदैन र आर्थिक ऐनद्वारा सरकारले प्रदान गरेको उन्मुक्ति प्रतिवादीले नपाउने गरी व्याख्या गर्नु हुँदैन ।

अधिवक्ता श्री कृष्ण सापकोटा

अभियोगको विषयवस्तु २०३४ साल देखिको भन्ने देखिन्छ । अभियोगपत्रमा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को सन्दर्भ समेत उल्लेख गरी भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २० बमोजिमको दावी लिइएको छ । अभियोगपत्रले पनि पछिल्लो ऐनलाई मात्र आधार नबनाई अधिल्लो ऐनलाई समेत आधार बनाएको हुँदा कुन ऐन लागू हुने भन्ने अस्पष्टता कायम रहेको देखिन्छ । भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५ ले भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २० को जस्तो व्यवस्था नगरेको हुँदा तत्काल लागू रहेको कानूनले भ्रष्टाचार नमानेको विषयमा पछि लागू भएको ऐनबमोजिम भ्रष्टाचार कायम गर्न मिल्ने हुँदैन । पछि बनेको ऐनले अधिल्लो ऐनमा नभएका विशिष्ट व्यवस्थाहरू समेत गरेको छ । अधिल्लो ऐनको दफा १५ अनुसारको कार्य आफैमा स्वतन्त्र अपराध होइन, उक्त दफाअन्तर्गत मात्रै अभियोग लाग्न सक्दैन, जबकि पछिल्लो ऐनको दफा २०(१) अनुसारको कार्य स्वतन्त्र अपराधका रूपमा रही सोही दफाअन्तर्गत मात्रै पनि अभियोग लाग्न सक्दछ, त्यसैले यी दुई ऐनका व्यवस्थाहरू समान प्रकृतिका होइनन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ । मिति २०५९।३।५ देखि

मात्रै भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ लागू भएको हो, त्यसअघि भ्रष्टाचार नमानिएका कार्यलाई यसले भ्रष्टाचार मानेको अवस्थालाई विचार गर्नु पर्छ, भूतलक्षी प्रभाव दिने गरी अभियोग पत्र दाखिल गरिएको हुँदा त्यसका आधारमा कसूरदार ठहर्‍याउन मिल्दैन ।

अधिवक्ता श्री कुमार रेग्मी

फौजदारी अपराध हुनका लागि कानूनले सजायको व्यवस्था पनि गरेको हुनुपर्छ । कानूनले सजाय नहुने कार्यलाई अपराधको संज्ञा दिन मिल्दैन । साविक भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५ अलग्गै कसूर होइन, अन्य अभियोग लागेको अवस्थामा मात्र त्यसलाई आधार बनाउन सकिने हुन्छ । तर हालको भ्रष्टाचार निवारण ऐनको दफा २०(१) अलग्गै कसूरका रूपमा रहेको छ । त्यसैले हालको दफा २०(१) लाई साविक ऐनको दफा १५ को निरन्तरताका रूपमा लिन मिल्दैन । साविक ऐनको दफा १५ का आधारमा आफूसँग रहेका सबै सम्पत्तिको अभिलेख राख्नुपर्ने बाध्यता पनि राष्ट्रसेवकलाई थिएन, त्यसैले त्यसको स्रोत देखाउनु पर्ने बाध्यता सिर्जना गर्न सकिँदैन । हालको ऐनले आफूसँग रहेको सबै सम्पत्तिको अभिलेख राख्नुपर्ने र प्रश्न उठेका बखत त्यसको स्रोत देखाउनु पर्ने दायित्व राष्ट्रसेवकले वहन गर्नुपर्ने हुन्छ । यी दुई प्रावधानबीचको यति ठूलो अन्तरलाई समान कानूनी व्यवस्थाको रूपमा ग्रहण गर्न हुँदैन । फौजदारी अपराध हुनका लागि सजायको पनि व्यवस्था हुनु पर्छ, अभियोगपत्र स्वयंले पनि अभियोग लाग्न नसक्ने स्पष्ट देखिएको छ, कुन कानूनअनुसार अभियोग भएको भन्ने समेत अभियोगपत्रमा खुलेको छैन । त्यसैले कानूनले अपराध नमानेको कार्यलाई अपराध मान्न सकिँदैन, तारा राजभण्डारी (नेकाप २०६५, अङ्क ६, पृ. ६८७) को मुद्दामा नक्कली प्रमाणपत्रका सम्बन्धमा पहिलाको ऐनले पनि कसूर मानी सजायको व्यवस्था गरेको र हालको ऐनले पनि कसूर कायम गरी घटी

सजायको व्यवस्था गरेको हुँदा सो मुद्दामा लिइएको आधार प्रस्तुत मुद्दामा सान्दर्भिक हुँदैन । संवैधानिक व्यवस्थाको प्रतिकूल हुने गरी कुनै पनि कानून लागू हुन सक्दैन र कानूनको व्याख्या त्यसरी गर्न मिल्ने पनि हुँदैन ।

अधिवक्ता डा. श्री भीमार्जुन आचार्य

अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन अनुसार सार्वजनिक पदधारण गरेको व्यक्ति मात्र कारवाहीको दायरा भित्र पर्ने स्पष्ट छ, त्यस आधारमा प्रतिवादी ईश्वरप्रसाद पोखरेलसँगै निजका श्रीमती र छोराहरूका विरुद्धमा समेत अभियोग लगाउने कार्य आफैँमा वदनीयतपूर्ण छ । भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ ले अपराध नै नमानेको विषयलाई २०५९ को ऐनले अपराध मानेको अवस्थामा त्यसलाई नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १४(१) को सान्दर्भिकतासँग जोडेर दायर गरिएको अभियोगपत्र आधारहीन छ, विरोधाभाषपूर्ण छ । नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (ICCPR) को धारा १५ ले पहिलेको कानूनले अपराध नमानेको तथा सजाय निश्चित नगरेको अवस्थामा पछिल्लो ऐनको आधारमा अभियोग लगाउन र सजाय गर्न नमिल्ने व्यवस्था गरेको छ । Ex Post Facto Laws को व्यवस्था व्यक्तिको Liberty सँग जोडिएको विषय भएकाले यस्ता विषयमा निर्णय लिँदा गम्भीरतापूर्वक विचार पुर्‍याईनु पर्छ ।

दुबै तर्फका कानून व्यवसायीहरूद्वारा आ-आफ्नो वहस जिकीरको समर्थनमा वहसनोट समेत पेश गर्नु भएको थियो ।

आज निर्णय सुनाउने तारेख तोकिएको प्रस्तुत मुद्दाको सम्पूर्ण मिसिल अध्ययन गरी हेर्दा वादी नेपाल सरकारले प्रतिवादी ईश्वरप्रसाद पोखरेल तथा अन्य प्रतिवादीहरू समेत उपर साविकको भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५ अनुसार अपराध भएको सन्दर्भलाई दृष्टिगत गर्दै भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(१)

बमोजिमको कसूर गरेको सिद्ध हुन आएकोले भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा ७(१) तथा १६ग. लाई समेत मध्यनजर राखी भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(२) बमोजिम सजायको मागदावी लिई दायर गरेको प्रस्तुत मुद्दामा स्रोत नखुलेको रु.२८,३५,७५१।७९ अवैध रूपमा भ्रष्टाचार गरी कमाएको ठहर गरी भ्रष्टाचार गरेको रकम जफत गरी मुख्य प्रतिवादी ईश्वरप्रसाद पोखरेललाई विगोबमोजिम जरीवाना एवं कैद समेत हुने भनी शुरु विशेष अदालत काठमाडौँबाट २०६२।३।२ मा भएको फैसलामा चित्त नबुझी वादी एवं प्रतिवादीहरू दुवै पक्षको तर्फबाट यस अदालतमा पुनरावेदन पर्न आएको देखिन्छ।

प्रतिवादी पुनरावेदकले पुनरावेदन पत्रमा मुख्य रूपले आफ्नो कृषि आयलाई मान्यता नदिएको, बैंकबाट प्राप्त व्याज तथा बढ तलव, पि.ए. भत्ता, विदेश भ्रमणमा जाँदा प्राप्त गरेको रकम, विभिन्न संघ संस्थाहरूबाट प्राप्त गरेको बैठक भत्ता, सभा सम्मेलन, ओभरटाईम भत्ता, विरामी विदा, घर विदा, निर्वाचन भत्ता र पूर्व नोकरीबाट प्राप्त गरेको तलव, भत्ता समेत लाई आय नमानेको, स्रोत खुलेको सम्पत्ति समेत जफत गर्ने निर्णय गरेको, खारेज भइसकेको ऐनका आधारमा कसूर कायम गरी सम्पत्तिको मूल्याङ्कन फरक गरी सजाय गरेको, घरजग्गा भाडावापत पाएको आयको स्वयंकर घोषणा (VDIS) कार्यक्रम अन्तर्गत कर तिरिसकेको अवस्थामा समेत सो वैध रूपमा आर्जन गरेको सम्पत्ति मध्ये पनि केहीलाई मान्यता दिएको र केहीलाई मान्यता नदिएको समेतका आधारमा शुरु विशेष अदालतबाट भएको फैसला मिलेको छैन भनी जिकीर लिएको देखिन्छ भने स्रोत नखुलेको सम्पत्तिलाई समेत स्रोत खुलेको कायम हुने ठहराई गरेको फैसला नमिलेको भनी वादी पक्षबाट पुनरावेदन जिकीर लिएको पाइन्छ। यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५ र भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(१) का

प्रावधानहरू एकै प्रकृति (Equal Footing) का हुन होइनन् र पछिल्लो ऐनको दफा २०(१) को व्यवस्था साविक ऐनको दफा १५ को निरन्तरता हो होइन भन्ने र VDIS कार्यक्रममार्फत् आयको स्वयं घोषणा गरी कर समेत तिरिसकेपछि सार्वजनिक पदधारण नगरेको करदाताले अन्य प्रचलित कानूनबमोजिम सम्पत्तिको स्रोत खुलाउनु पर्ने बाध्यता छ छैन भन्ने जटिल कानूनी प्रश्नहरूको निराकरण पूर्ण इजलासबाट हुन उपयुक्त देखिँदा प्रस्तुत मुद्दामा समावेश भएका जटिल कानूनी प्रश्नहरूका सम्बन्धमा पूर्ण इजलासबाट न्याय निरुपण हुनुपर्ने भनी भएको आदेश बमोजिम प्रस्तुत मुद्दा यस इजलास समक्ष पेश हुन आएको अवस्था छ।

उपर्युक्तानुसारको तथ्य रहेको प्रस्तुत मुद्दामा आज निर्णय सुनाउन तारिख तोकिएको हुँदा निवेदन जिकीर र त्यसको समर्थनमा प्रस्तुत गरिएका विभिन्न कागजातहरू तथा बहस जिकीरका साथै लिखित जवाफ र सोको समर्थनमा प्रस्तुत गरिएको बहस, बहसनोट तथा कागजातहरू समेतको अध्ययन गरी संयुक्त इजलासबाट उठाइएका प्रश्नहरू समेतलाई दृष्टिगत गर्दा पूर्ण इजलासबाट न्याय निरुपण हुनुपर्ने भनी संयुक्त इजलासले निर्धारण गरेका देहायका प्रश्नहरूमा नै सीमित रही निर्णय दिनुपर्ने देखिन्छ:

१. भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५ र भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(१) का प्रावधानहरू एकै प्रकृति (Equal Footing) का हुन्, होइनन् ? र पछिल्लो ऐनको दफा २०(१) को व्यवस्था साविक ऐनको दफा १५ को निरन्तरता हो, होइन ?
२. आयको स्वयं घोषणा (VDIS) कार्यक्रममार्फत् आयको स्वयं घोषणा गरी कर समेत तिरि सकेपछि सार्वजनिक पदधारण नगरेको करदाताले अन्य प्रचलित कानूनबमोजिम सम्पत्तिको स्रोत खुलाउनु पर्ने बाध्यता छ, छैन ?

२. प्रथमतः पहिलो प्रश्नमा प्रवेश गरौं । पहिलो प्रश्न साविकको भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५ र हालको भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(१) सँग सम्बन्धित रहेको हुँदा प्रारम्भमा उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाको सिंहावलोकन गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७

दफा १५. अनुमानित कसूर: यो ऐनअन्तर्गत सजाय हुने कुनै कसूरमा अभियोग लागेको राष्ट्रसेवकको साथमा रहेको निजको र निजको परिवारका सदस्यहरूको थाहा भएसम्मको आम्दानीको स्रोतको अनूपातमा नमिल्दो आर्थिक साधन वा सम्पत्ति भएको वा निजले त्यसरी नमिल्दो उच्च जीवनस्तर बनाएको वा अरु कसैलाई ठूलो दान दातव्य बकस दिएको फेला परेमा निजले अदालतलाई त्यसको सन्तोषजनक हुने सबुद दिन सकेमा बाहेक गैरकानूनी रूपले रिसवत लिएको अनुमान गरिनेछ र केवल अनुमानको आधारमा कसूरदार ठहर्‍याई अदालतबाट फैसला भएको छ भन्दैमा सो फैसला बदर हुन सक्दैन ।

भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९

दफा २०. गैरकानूनी रूपमा सम्पत्ति आर्जन गरेको मानिने: (१) प्रचलित कानूनबमोजिम सार्वजनिक पदधारण गरेको मानिने राष्ट्रसेवकले प्रचलित कानूनबमोजिम पेश गरेको सम्पत्ति विवरण अमिल्दो तथा अस्वाभाविक देखिन आएमा वा निजले मनासिव कारण बिना अमिल्दो र अस्वाभाविक उच्च जीवनस्तर यापन गरेमा वा आफ्नो हैसियतभन्दा बढी कसैलाई दान, दातव्य, उपहार, सापटी, चन्दा वा बकस दिएको प्रमाणित भएमा त्यस्तो सम्पत्ति के कस्तो स्रोतबाट आर्जन गरेको हो भन्ने कुराको निजले प्रमाणित गर्नुपर्नेछ र नगरेमा त्यस्तो सम्पत्ति गैरकानूनी रूपमा आर्जन गरेको मानिनेछ ।

३. यसरी भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५ मा अनुमानित कसूर सम्बन्धी व्यवस्था रहेको देखिन्छ भने भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २० ले गैरकानूनी रूपमा सम्पत्ति आर्जन गरेको मानिने व्यवस्था गरेको छ । यी दुवै कानूनी व्यवस्था राष्ट्रसेवकको आम्दानीको स्रोतको अनूपातमा निजसँग नमिल्दो आर्थिक साधन वा सम्पत्ति भएको वा नमिल्दो उच्च जीवनस्तर बनाएको वा अरु कसैलाई आफ्नो हैसियतभन्दा बढी दान, दातव्य, उपहार, सापटी, चन्दा वा बकस दिएको विषयसँग सम्बन्धित रहेको अवस्था छ । भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(१) को व्यवस्था साविकको भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५ को निरन्तरता होइन, साविक ऐनको व्यवस्था आफैमा कसूर नभै अन्य कसूरको अभियोग लागेको अवस्थामा मात्र आकर्षित हुने व्यवस्था हो भने हालको ऐनमा रहेको व्यवस्था आफैमा कसूरका रूपमा रही त्यसका लागि सजायको समेत व्यवस्था गरेको हुँदा दुबैलाई एक समानको मान्न नमिल्ने र एक समानको मान्ने तर्क स्वयंमा Ex Post Facto Laws सम्बन्धी विश्वव्यापी मान्यता र हाम्रो संवैधानिक प्रत्याभूतिको प्रतिकूल रहेको छ भन्ने प्रतिवादी तर्फका कानून व्यवसायीहरूको जिकीर रहेको र यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट पनि त्यसै किसिमको प्रश्न उठाइएको सन्दर्भमा प्रस्तुत मुद्दामा उल्लिखित कानूनी व्यवस्था र तिनका बीचको सम्बन्धको विषय Ex Post Facto Laws सँग सम्बन्धित छ वा छैन ? भन्ने प्रश्नमा पनि विवेचना गरिनु पर्ने हुन आउँछ । Ex Post Facto Laws का सन्दर्भमा तत्कालीन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १४(१) र हालको अन्तरिम संविधानको धारा २४(४) मा समान व्यवस्था रहेको पाइन्छ । उल्लिखित संवैधानिक व्यवस्थाअनुसार तत्काल प्रचलित कानूनले सजाय नहुने कुनै काम गरेवापत व्यक्ति सजायको भागी हुने छैन र कुनै पनि व्यक्तिलाई कसूर गर्दाको अवस्थामा प्रचलित कानूनमा तोकिएभन्दा बढी

सजाय दिइने छैन । अब, प्रस्तुत मुद्दाको तथ्यबाट तत्काल प्रचलित कानूनले सजाय नहुने कुनै कामवापत सजायको माग दावी गरिएको वा कसूर गर्दाको अवस्थामा प्रचलित कानूनमा तोकिएभन्दा बढी सजायको दावी लिइएको अवस्था देखिन्छ वा देखिँदैन ? भन्ने प्रश्न पनि स्वाभाविक रूपमा उठ्छ । प्रस्तुत मुद्दाको अभियोग पत्रमा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १४(१) को सान्दर्भिकता तथा साविकको भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५ अनुसार अपराध भएको सन्दर्भलाई दृष्टिगत गर्दै भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(१) बमोजिमको कसूर गरेको सिद्ध हुन आएको भन्ने व्यहोरा उल्लेख गरिएको छ । साविक भ्रष्टाचार निवारण ऐनको दफा १५ र हालको भ्रष्टाचार निवारण ऐनको दफा २०(१) ले राष्ट्रसेवकको आमदानीको स्रोतको अनूपातमा नमिल्दो आर्थिक साधन वा सम्पत्ति भएको वा नमिल्दो उच्च जीवनस्तर बनाएको वा अरु कसैलाई आफ्नो हैसियत भन्दा बढी दान, दातव्य, उपहार, सापटी, चन्दा वा बकस दिएको विषयलाई कसूरका रूपमा उल्लेख गरेको कुरामा विवाद हुन सक्दैन । पहिलेको ऐनले उक्त कसूरलाई अनुमानित कसूरको संज्ञा दिई सोही दफामा सजायसम्बन्धी व्यवस्था भने गरेको देखिँदैन भने हालको ऐनले उक्त कसूरलाई गैरकानूनी रूपमा सम्पत्ति आर्जन गरेको संज्ञा दिँदै ऐ. उपदफा (२) मा सजाय समेत तोकेको छ । दुवै कानूनी प्रावधानमा प्रमाणको भार प्रतिवादीमा नै निहित गराइएको छ । अनुमानित कसूरमा पहिलेको भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ ले सजाय नतोकेको भए तापनि त्यसलाई रिसवत लिएको अनुमान गरी कसूरदार ठहर्‍याउन सकिने व्यवस्था गरेको छ भने उक्त ऐनको दफा ३ मा राष्ट्रसेवकले आफ्नो ओहदाको काम वापत कानूनी पारिश्रमिक बाहेक अरु रिसवत लिएमा हुने दण्ड सजाय सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको देखिन्छ । दफा ३ को उल्लिखित व्यवस्थाले अनुमानित कसूरका रूपमा राखिएका क्रियालाई रिसवत लिएको कसूरान्तर्गत

समावेश गरेको हुँदा राष्ट्रसेवकको आमदानीको स्रोतको अनूपातमा नमिल्दो आर्थिक साधन वा सम्पत्ति भएको वा नमिल्दो उच्च जीवनस्तर बनाएको वा अरु कसैलाई आफ्नो हैसियत भन्दा बढी दान, दातव्य, उपहार, सापटी, चन्दा वा बकस दिएको विषयलाई छुट्टै कसूरका रूपमा नराखिएको र त्यसलाई सजायको व्यवस्था पनि नगरिएको भनी अर्थ गर्न मिल्ने अवस्था देखिँदैन ।

४. भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ६५ ले भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को खारेजी सम्बन्धी व्यवस्था सँगै भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ बमोजिम भए गरेका काम कारवाही यसै ऐनबमोजिम भए गरेको मानिनेछ भन्ने व्यवस्था गरी दुई ऐनका बीचको सम्बन्ध स्पष्ट गरेको छ । कुनै कानूनको खारेजीको परिणाम के हुने भन्ने सम्बन्धमा नेपाल कानूनले पनि स्पष्ट रूपमा व्यवस्था गरेको पाइन्छ । नेपाल कानून व्याख्या सम्बन्धी ऐन, २०१० को दफा ४ ले खारेजीको परिणाम सम्बन्धी व्यवस्थाअन्तर्गत खण्ड (ड) मा “कुनै नेपाल ऐनले अहिलेसम्म बनेको र पछि बन्ने कुनै ऐनलाई खारेज गर्‍यो भने अर्कै अभिप्राय नदेखिएमा खारेज भएको ऐनले कुनै तर्किकता, कानूनी कारवाई वा उपायलाई शुरु गर्न, जारी राख्न वा लागू गर्न हुन्छ र खारेज गर्ने ऐन पास नभएसम्म गरी त्यस्तो दण्ड सजाय वा जफत गरे हुन्छ” भन्ने व्यवस्था गरेको छ । कानून व्याख्यासम्बन्धी उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाको परिप्रेक्ष्यमा साविक र हालको भ्रष्टाचार निवारण ऐनका सम्बन्धित प्रावधानलाई नियाल्दा साविक ऐनले कसूर मानेको क्रियालाई हालको ऐनले पनि कसूर नै मानेको छ भने हालको ऐन जारी भए पछि साविक ऐन बहाल रहेको अवधिमा भए गरेका कसूरजन्य कार्यहरूलाई उन्मुक्ति प्रदान गरेको पनि देखिँदैन । यसरी साविक ऐनले पनि कसूरको संज्ञा दिई त्यसका लागि सजाय समेत निश्चित गरेको क्रियालाई हालको ऐनमा समेत निरन्तरता दिँदै साविक ऐनले निश्चित गरेको सजाय भन्दा हालको

ऐनले कम सजाय तोकेको स्थितिमा एउटै क्रियालाई साविक र हालको ऐनले फरक फरक नामाकरण गरेको भन्ने मात्र आधारमा Ex Post Facto Laws को प्रसंग उठाउनु सान्दर्भिक देखिँदैन । Ex Post Facto Laws का आधारभूत मूल्य मान्यतालाई हाम्रो संवैधानिक व्यवस्थाले पूर्ण रूपमा आत्मसात् गरेको अवस्थामा हाम्रो सन्दर्भमा त्यससम्बन्धी अन्यत्रका सन्दर्भ र प्रसंगहरूलाई आधार बनाउनु पर्ने अवस्था पनि हुँदैन ।

५. कानून बन्नुभन्दा पहिले अपराध नमानिने कुनै कार्यलाई पछि कानून बनाई अपराध मानिएमा, पहिले सानो र कम गम्भीर हुने कसूरलाई पछि ठूलो र बढी गम्भीर कसूर कायम गरिएमा, पहिले कम सजाय हुने कसूरलाई बढी सजाय कायम गर्ने गरी कानून निर्माण गरिएमा, प्रमाण सम्बन्धी कानूनी नियमहरूमा फेरबदल गरी कसूर प्रमाणित गर्न कम प्रमाण भए पनि पुग्ने गरी कानून निर्माण गरिएमा मात्र त्यस्तो कानूनलाई Ex Post Facto कानून मानिने हुन्छ र त्यस्तो कानूनलाई अदालतले अमान्य गर्न सक्छ । यो नै Ex Post Facto Laws सम्बन्धी मान्य सिद्धान्त हो । तर प्रस्तुत मुद्दामा साविकको भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५ र हालको भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(१) मा रहेको कानूनी व्यवस्थालाई तुलनात्मक रूपमा विश्लेषण गर्दा कानून बन्नुभन्दा पहिले अपराध नमानिने कुनै कार्यलाई पछि कानून बनाई अपराध मानिएको वा पहिले सानो र कम गम्भीर हुने कसूरलाई पछि ठूलो र बढी गम्भीर हुने कसूर कायम गरिएको वा पहिले कम सजाय हुने कसूरलाई पछि बढी सजाय कायम गर्ने गरी कानून निर्माण गरिएको वा प्रमाणसम्बन्धी कानूनी नियमहरूमा फेरबदल गरी कसूर प्रमाणित गर्न कम प्रमाण भए पनि पुग्ने गरी कानून निर्माण गरिएको अवस्था नभै साविकको ऐनले कसूर मानेको र सजायको समेत व्यवस्था गरेको विषयलाई पछि बनेको ऐनले पनि निरन्तरता दिएको

र सजाय तर्फ पहिले भन्दा कम सजायको व्यवस्था गरेको अवस्था हुँदा प्रस्तुत मुद्दामा Ex Post Facto Laws सम्बन्धी विचार र तर्कको कुनै प्रासांगिकता नै नभएकाले त्यसतर्फ थप विवेचना गरिरहनु पर्ने आवश्यकता देखिँदैन ।

६. कुनै पनि कानूनी व्यवस्थाको व्याख्याको सन्दर्भ आउँदा स्वभावतः कानून व्याख्याका विभिन्न सिद्धान्तहरू प्रासांगिक हुन आउँछन् । कानून व्याख्याका प्रचलित सिद्धान्तहरूमध्ये शाब्दिक व्याख्याको सिद्धान्त पनि एक हो । यो सिद्धान्तले कानूनमा प्रयुक्त भाषा सरल, बोधगम्य र स्पष्ट हुनुका साथै बहुअर्थी वा द्विविधाजनक छैन भने त्यसको सोभो अर्थ जे निस्कन्छ त्यसैमा सीमित रहनु पर्छ भन्ने मान्यता बोकेको छ । कानून व्याख्याको एकमात्र उद्देश्य भनेको विधायिकी मनसाय पत्ता लगाउनु हो । यदि कानूनमा प्रयुक्त शब्दले अर्को अर्थ नदिँदासम्म त्यसलाई व्याख्याका अन्य जटिल सिद्धान्तहरूसँग आबद्ध गरेर अन्यथा अर्थ निकाल्नु वा विधायिकी मनसाय यो वा त्यो हुन सक्छ भनी अनुमान गर्नु उचित हुँदैन । प्रस्तुत मुद्दामा विवादित कानूनी व्यवस्थाहरूलाई हेर्दा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५ ले स्पष्ट रूपमा आमदानीको स्रोतको अनुपातमा नमिल्दो आर्थिक साधन वा सम्पत्ति भएको वा निजले त्यसरी नमिल्दो उच्च जीवनस्तर बनाएको वा अरु कसैलाई ठूलो दान दातव्य बकस दिएको क्रियालाई गैरकानूनी रूपले रिसवत लिएको अनुमान गरिने भनी अनुमानित कसूरका रूपमा उल्लेख गरेको छ भने भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(१) ले पनि सम्पत्ति विवरण अमिल्दो तथा अस्वाभाविक देखिन आएमा वा निजले मनासिव कारण बिना अमिल्दो र अस्वाभाविक उच्च जीवनस्तर यापन गरेमा वा आफ्नो हैसियतभन्दा बढी कसैलाई दान, दातव्य, उपहार, सापटी, चन्दा वा बकस दिएको प्रमाणित भएमा त्यसलाई गैरकानूनी रूपमा आर्जन गरेको सम्पत्तिका रूपमा

परिभाषित गरेको छ । उल्लिखित प्रावधानको अतिरिक्त हालको भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को समग्र प्रावधानतिर हेर्दा प्रस्तावनामा "... समाजमा आर्थिक अनुशासन, नैतिकता र सदाचार कायम राख्न भ्रष्टाचार निवारणका सम्बन्धमा समयानुकूल कानूनी व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय भएको " भन्ने कुरामा जोड दिइएको छ । यसरी पछिल्लो ऐनले प्रस्तावनाबाटै आर्थिक अनुशासन, नैतिकता र सदाचार कायम राख्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको स्थितिमा ऐन जारी भएको मिति २०५९।३।५ भन्दा अघि आमदानीको स्रोतको अनूपातमा नमिल्दो आर्थिक साधन वा सम्पत्ति भएको वा निजले त्यसरी नमिल्दो उच्च जीवनस्तर बनाएको वा अरु कसैलाई ठूलो दान दातव्य बकस दिएको विषयलाई गौण तुल्याउने वा अकुत सम्पत्ति आर्जन गरी भएको भ्रष्टाचारजन्य क्रियालाई उन्मुक्ति प्रदान गर्ने किसिमबाट ऐन तर्जुमा गरी लागू गरिएको होला भनी अन्यथा अनुमान गर्दा त्यसले भ्रष्टाचार र दण्डहीनतालाई प्रोत्साहित गर्ने, सुशासनको राष्ट्रिय प्रतिबद्धतामा आँच पुग्ने र कानूनी राज्यको अवमूल्यन हुने निश्चित नै छ ।

७. विवादित दुबै कानूनी व्यवस्थाले आमदानीको स्रोतको अनूपातमा नमिल्दो आर्थिक साधन वा सम्पत्ति राखेको वा आमदानीको तुलनामा नमिल्दो उच्च जीवनस्तर बनाएको वा अरु कसैलाई ठूलो दान, दातव्य, उपहार, सापटी, चन्दा वा बकस दिएको कार्यलाई कसूरका रूपमा परिभाषित गरेको, दुबैका लागि सजाय समेत तोकिएको र प्रमाण पुऱ्याउनु पर्ने भार प्रतिवादीमा राखिएको स्थितिमा यी दुबैलाई एकै समान (Equal Footing) का होइनन् र पछिल्लो ऐनको दफा २०(१) को व्यवस्था पहिलो ऐनको दफा १५ को निरन्तरता होइन भनी भन्नु कानून व्याख्या सम्बन्धी सिद्धान्त तथा भ्रष्टाचार जस्ता कठोर दायित्वयुक्त कसूरका सम्बन्धमा अवलम्बन गरिँदै आएको न्यायिक अभ्यास समेतले अनुमति प्रदान गर्दैन । त्यसैले

साविक भ्रष्टाचार निवारण ऐनको दफा १५ मा गरिएको अनुमानित कसूर अलग्गै कसूर नभै अन्य अभियोग लागेको अवस्थामा मात्र त्यसलाई आधार बनाउन सकिने र हालको भ्रष्टाचार निवारण ऐनको दफा २०(१) ले अलग्गै कसूरसम्बन्धी व्यवस्था गरेको हुँदा हालको दफा २०(१) लाई साविक ऐनको दफा १५ को निरन्तरताका रूपमा लिन मिल्दैन भन्ने प्रतिवादीतर्फका कानून व्यवसायीहरूको तर्क र यस अदालतको संयुक्त इजलासले साविक भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५ र हालको भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(१) को व्यवस्था समान प्रकृति (Equal Footing) को नभई अलग अलग अस्तित्व राख्ने कानूनी व्यवस्थाहरू रहे भएको देखिन आएको भनी गरेको व्याख्यासँग सहमत हुन सकिएन । तसर्थ हालको भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(१) को व्यवस्था साविक भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा १५ को निरन्तरता हो र यी दुवै प्रावधानहरू विधायिकाले समान उद्देश्य पूर्तिको लागि राखिएको र एकै प्रकृतिका हुन् भन्ने निष्कर्षमा यो इजलास पुगेको छ ।

८. अब, दोस्रो प्रश्नका सम्बन्धमा विचार गर्दा आयको स्वयंकर घोषणासम्बन्धी आर्थिक ऐन, २०५८ को प्रावधान र प्रस्तुत मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने निकाय अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको अधिकारक्षेत्रका सम्बन्धमा संक्षेपमा चर्चा गरिनु सान्दर्भिक हुन्छ । आर्थिक ऐन, २०५८ को दफा १० अन्तर्गतको अनुसूची ६ को दफा ४२(१) मा आयको स्वयंकर घोषणासम्बन्धी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । त्यसमा भनिएको छ - जस्तोसुकै स्रोतबाट प्राप्त गरेको आय भएपनि आयकर ऐन, २०३१ तथा साविकमा प्रचलित नेपाल कानूनबमोजिम आयकर लाग्ने २०५७ असार मसान्तसम्म आर्जन गरेको तर यस्तो आयमा लाग्ने कर नतिरेको व्यक्तिले २०५८ पौष भित्र यस्तो सम्पत्तिको २०५८ साउन १ मा रहेको

मूल्यको १० प्रतिशतले स्वयं घोषणाद्वारा आयकर तिरेमा यस्तो सम्पत्तिको स्रोतको वारेमा कुनैपनि प्रयोजनका लागि छानवीन गरिने छैन । सो प्रावधानमा स्वयं घोषणाद्वारा आयकर तिरेमा यस्तो सम्पत्तिको स्रोतको वारेमा कुनैपनि प्रयोजनका लागि छानवीन नगरिने भनिए तापनि त्यसको सम्बन्ध आयकर प्रयोजनका लागि मात्र हो भन्ने कुरा आर्थिक ऐन, २०५८ को प्रस्तावना समेतबाट पुष्टि हुन्छ । आर्थिक ऐन, २०५८ को विवादित उक्त व्यवस्था स्वभावतः कर व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित देखिन्छ । त्यसले सरकारको अर्थसम्बन्धी प्रस्तावहरूलाई कार्यान्वयन गर्न केही महसूल, कर, पोत, शुल्क र दस्तूर लगाउने वा लगाई राखेकोलाई चालु राख्ने वा हेरफेर गर्नेसम्मको उद्देश्य ग्रहण गरेको सन्दर्भमा संविधानले सिर्जना गरेको संवैधानिक अंगका रूपमा रहेको अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगलाई संविधानले निश्चित गरेको काम, कर्तव्य र अधिकारको प्रयोगलाई साँघुरो बनाउने गरी आर्थिक ऐनको आयकर सम्बन्धी प्रावधान prevail गर्न सक्ने हुँदैन ।

९. तत्कालीन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ९८(१) र हालको अन्तरिम संविधानको धारा १२०(१) ले कुनै सार्वजनिक पदधारण गरेको व्यक्तिले अनुचित कार्य वा भ्रष्टाचार गरी अख्तियारको दुरुपयोग गरेको सम्बन्धमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले कानूनबमोजिम अनुसन्धान र तहकिकात गर्न वा गराउन सक्ने गरी प्रदान गरेको अधिकारलाई संविधान अन्तर्गतको कानून र त्यसमा पनि एउटा निश्चित प्रयोजन र निश्चित अवधिका लागि जारी भएको नीतिगत प्रावधानले निस्तेज तुल्याउन सक्ने हुँदैन । यही तर्क र व्याख्याका आधारमा यस अदालतबाट निवेदक जनहित संरक्षण मञ्चका तर्फबाट अधिकारप्राप्त अधिवक्ता प्रकाशमणि शर्मा समेत विरुद्ध मन्त्रिपरिषद् सचिवालय समेत भएको संवत् २०५९ सालको रिट नं. ८४ मा यस

अदालतको विशेष इजलासबाट मिति २०६०।२।१ मा VDIS सम्बन्धी यस्तो खालको नीतिगत व्यवस्थाबाट संविधानको धारा ९८(१) अनुसारको अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको अधिकारलाई संकुचित र नियन्त्रित गरेको भन्न नसकिने भनी व्याख्या भएको देखिन्छ । प्रस्तुत मुद्दामा विवादित कानूनी व्यवस्थाका रूपमा रहेको आर्थिक ऐन, २०५८ को दफा १० अन्तर्गतको अनुसूची ६ को दफा ४२ को उपदफा (१) र (३) को व्यवस्थालाई संविधानसँग बाभिएको भनी परेको उक्त रिट निवेदनमा न्यायिक पुनरावलोकन (Judicial Review) को रोहमा यस अदालतको विशेष इजलासबाट भएको उक्त व्याख्या यस अदालतको संयुक्त इजलासका लागि अनुनयात्मक नभै बाध्यात्मक भएकाले कुनै पनि तर्कका आधारमा त्यसलाई पञ्छाउन मिल्ने देखिँदैन । सर्वोच्च अदालतलाई संविधानले असाधारण अधिकारक्षेत्रअन्तर्गत न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार समेत प्रदान गरेको र त्यसको प्रयोगको प्रक्रिया कानूनले निश्चित गरेको सन्दर्भमा सो प्रक्रिया बाहेक साधारण अधिकारक्षेत्रअन्तर्गतबाट असाधारण अधिकारक्षेत्रअन्तर्गतको विषयमा प्रवेश गर्न मिल्ने पनि हुँदैन । त्यसैले सर्वोच्च अदालतको साधारण अधिकारक्षेत्रअन्तर्गतको पुनरावेदकीय अधिकार प्रयोग गर्नका लागि गठित यस पूर्ण इजलासले विशेष इजलासबाट प्रतिपादित भएको उल्लिखित सिद्धान्तलाई अन्यथा गर्न सक्ने अवस्था पनि हुँदैन र संवैधानिक अंगका रूपमा रहेको अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले संविधान प्रदत्त अधिकारको प्रयोग गर्नबाट रोक लगाउने वा उसको अधिकारमा संकुचन ल्याउने गरी अन्य सामान्य कानूनले कुनै व्यवस्था गर्न नसक्ने कुरामा यस इजलास पनि सहमत नै भएकाले उक्त न्यायिक सिद्धान्त भन्दा बाहिर गएर तर्क वितर्क गरिनुको कुनै औचित्य देखिँदैन ।

१०. जहाँसम्म संयुक्त इजलासले VDIS कार्यक्रममार्फत आयको स्वयं घोषणा गरी कर समेत तिरी सकेपछि सार्वजनिक पदधारण नगरेको करदाताले अन्य प्रचलित कानूनबमोजिम सम्पत्तिको स्रोत खुलाउनु पर्ने बाध्यता छ, छैन भनी प्रश्न उठाएको सन्दर्भ छ, भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ र भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ दुबैले राष्ट्रसेवक बाहेकका अन्य व्यक्ति समेतलाई अनुसन्धानको दायराभित्र समाहित गरेको परिप्रेक्ष्यमा राष्ट्रसेवक बाहेकका अन्य व्यक्तिले VDIS कार्यक्रम मार्फत आयको स्वयं घोषणा गरी कर समेत तिरी सकेपछि निजलाई अन्य प्रचलित कानूनबमोजिम सम्पत्तिको स्रोत खुलाउनु पर्ने बाध्यता नहुने भनी उन्मुक्ति दिनुपर्ने कुनै आधार र कारण देखिँदैन । तसर्थ प्रस्तुत मुद्दाका मुख्य प्रतिवादी ईश्वरप्रसाद पोखरेलकी एकाघरकी श्रीमती उषा पोखरेलले VDIS कार्यक्रम मार्फत आयको स्वयं घोषणा गरी कर तिरेकै आधारमा निजलाई प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादी बनाउन वा निजको नाममा रहेको सम्पत्तिको स्रोत खोज्न वा निजलाई समेत छानवीनको दायरामा ल्याउन नमिल्ने भनी सम्झन र मान्न मिल्ने अवस्था नदेखिँदा संयुक्त इजलासको सो तर्कसँग पनि सहमत हुन सकिएन ।

११. माथि गरिएको विश्लेषणबाट संयुक्त इजलासले उठाएका दुबै कानूनी प्रश्नहरूका सम्बन्धमा विवेचना भै त्यसको निरूपण समेत भैसकेको अवस्था हुँदा अब प्रस्तुत मुद्दाको तथ्यगत प्रश्नमा प्रवेश गरी न्याय निरूपण गरिनु पर्ने देखिन्छ । विशेष अदालत काठमाडौंको मिति २०६२।३।२ को फैसलाउपर वादी प्रतिवादी दुवै तर्फबाट पुनरावेदन परेको र विशेष अदालतको फैसला मिले नमिले तर्फको तथ्यगत प्रश्नमा संयुक्त इजलास प्रवेश नै नगरेको सन्दर्भमा सो सम्बन्धमा न्याय निरूपण गर्ने क्षेत्राधिकार संयुक्त इजलासमा नै निहित रहेको छ । तसर्थ संयुक्त इजलासबाट उठाइएका कानूनी प्रश्नको निरूपण भैसकेको परिप्रेक्ष्यमा तथ्यगत प्रश्नमा प्रवेश गरी विशेष

अदालत काठमाडौंको फैसला मिले नमिलेको सम्बन्धमा न्यायनिरूपण गर्नका लागि प्रस्तुत मुद्दाको पूर्ण इजलासको लगत कट्टा गरी संयुक्त इजलासको लगतमा दर्ता गरी नियमानुसार उक्त इजलास समक्ष पेश गर्नु ।

उक्त रायमा हामी सहमत छौं ।

न्या.रामकुमारप्रसाद शाह

न्या.प्रेम शर्मा

न्या.मोहनप्रकाश सिटौला

न्या.सुशीला कार्की

इति संवत् २०६६ साल कात्तिक ५ गते रोज ५ शुभम्
इजलास अधिकृत : उमेश कोइराला

निर्णय नं. ८२०१

मङ्सिर, २०६६

सर्वोच्च अदालत, पूर्ण इजलास
सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री मीनबहादुर
रायमाभी
माननीय न्यायाधीश श्री अवधेशकुमार यादव
माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश वस्ती
पुनरावेदन नं...०६५.DF.०२४
फैसला मिति: २०६६।५।२५।५

मुद्दा- दर्ता बदर दर्ता कायम ।

पुनरावेदक प्रतिवादी: सुनसरी जिल्ला भोक्राहा
गा.वि.स. वडा नं. ५ बस्ने दुनाई यादव
समेत

विरुद्ध

प्रत्यर्थी वादी: सुनसरी जिल्ला भोक्राहा गा.वि.स.
वडा नं. ५ बस्ने जगदिश मण्डल धानुक
समेत

शुरु फैसला गर्ने:

मा.जि.न्या.श्री इन्द्रमान कर्माचार्य

पुनरावेदन फैसला गर्ने:

मा.न्या.श्री प्रेम शर्मा

मा.न्या.श्री राजेन्द्रप्रसाद भण्डारी

यस अदालत संयुक्त इजलास

मा.न्या.श्री रामप्रसाद श्रेष्ठ

मा.न्या. श्री ताहिर अली अन्सारी

- जग्गाको स्वामित्वको निर्धारणमा तत्काल भौतिक नियन्त्रण हुनैपर्ने बाध्यता नहुने किनभने स्वामित्व र भोग अलग-अलग कानूनी अवधारणा भएबाट यी अलग-अलग व्यक्तिको हुनसक्ने विधिशास्त्रीय मान्यता छ। तर सम्पत्ति धारण गर्ने स्वामी अर्थात् धारकको सो सम्पत्तिसँगको सम्बन्ध स्पष्ट रूपमा देखिनुपर्छ। त्यो देखिने आधार कानूनले संरक्षण गर्नसक्ने अवस्थाको भएमा मात्र त्यस्तो सम्पत्तिमा स्वामित्वको दावी गर्ने अधिकारको सिर्जना हुनसक्ने।
(प्रकरण नं. ६)
- दूषित दर्ता भनी हाँक दिने हकद्वारा जो कोहीमा र जहिले सुकै पनि रहँदैन। यसलाई हाँक दिने पक्षको सो दर्तासँग सार्थक सम्बन्ध भने रहनु पर्ने।
- स्रोतविहीन दर्तालाई दूषित दर्ताको परिधिमा राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। दूषित दर्ता गराउँदा कुनै सम्पत्तिमा अधिकारको सिर्जना हुनसक्तैन। त्यसो हुँदा दूषित रूपमा दर्ता गराइएको जग्गाको हस्तान्तरण प्रक्रियाको आडमा हैसियत परिवर्तन हुन सक्तैन। स्रोत नै दूषित भएपछि तदपश्चात्का क्रियाले वैधता प्राप्त गर्न नसक्ने।
(प्रकरण नं. ७)
- प्रतिवादीले फिराद हदम्याद नाघी परेको भनी जिकीर लिए पनि दूषित रूपमा दर्ता गराएको जग्गालाई हदम्यादको आधार देखाउँदै मान्यता दिँदै जाने हो भने एकाको हकको अथवा सरकारी वा सार्वजनिक जग्गा गुपचुप रूपमै दर्ता गर्ने र निश्चित म्याद नाघेपछि दावी गर्न आउने प्रवृत्तिले प्रोत्साहन पाउने हुँदा यस्तो प्रवृत्ति साम्प्रतिक अधिकारसम्बन्धी विधिशास्त्रीय अवधारणा प्रतिकूल हुने।
(प्रकरण नं. ८)
- स्रोत दूषित भएपछि सो जग्गा अन्यत्र हस्तान्तरण भई कित्ता फोडद्वारा खण्डित भएको जग्गाको हैसियत पनि मूल जग्गासरह दूषित हुन्छ। कानूनी बाटो अनुशरण गरी अदालतबाट फैसला गराई हक हस्तान्तरण गरेको भन्ने आधारले दूषित दर्ताको हैसियत परिवर्तन हुन सक्तैन। यसरी ऐलानी जग्गा दूषित रूपमा दर्ता गरेको अवस्थामा त्यस्तो दर्ता माथि प्रश्न उठाउन हदम्याद बाधक हुन नसक्ने हुँदा फिराद हदम्याद नाघी परेको भन्न नमिल्ने।
(प्रकरण नं. ९)
- परस्पर अन्योन्याश्रित क्रियाहरूको कानूनी रूपमा परीक्षण एकसाथ गर्न सकिन्छ। यसलाई अलग-अलग विषय मान्नु न्यायोचित हुँदैन। मूल क्रियाबाट निःसृत हुने अन्य सहक्रियाको संख्या अ.व. ७२ को परिप्रेक्ष्यमा अलग विषय होइन। मूल क्रियाको कानूनी वैधताको परीक्षणमा सोसम्बन्धी अन्य सहक्रियाको अस्तित्व आश्रित रहन्छ भने यस्तो अवस्थामा जतिसुकै क्रियाहरूको विरुद्धमा पनि एउटै फिराद दायर भई इन्साफ हुन सक्ने, अ.व. ७२ नं.को प्रयोजन र मनसाय यही हुने।
(प्रकरण नं. १२)
- दूषित रूपमा प्राप्त गरेको जग्गाको खण्डित अंशको स्वरूप र हैसियत पनि दूषित नै हुन्छ। दूषित जग्गा राजीनामा पारीत गरिदिएकै भरमा

त्यो अलगगै भ्रगडाको विषय बन्नसक्ने अवस्था रहँदैन । दूषित स्रोतबाट प्राप्त भएको जग्गाको दर्तालाई अलग-अलग भ्रगडाको विषय मान्न नमिलेकाले कि.नं. २३ फोड गरी राजीनामा पारीत भएको जग्गाको दर्तासमेतका विरुद्धमा परेको फिरादलाई मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको ७२ नं. को कानूनी व्यवस्था विपरीत दर्ता भएको भनी अर्थ गर्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं. १४)

पुनरावेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री
वोर्णवहादुर कार्की
प्रत्यर्थी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ताहरू देवीप्रसाद
पोखरेल र नरहरि आचार्य
अवलम्बित नजीर:
सम्बद्ध कानून:
■ अ.व. ७२

फैसला

न्या.प्रकाश वस्ती: सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३(१) (क) बमोजिम यस अदालत संयुक्त इजलासमा माननीय न्यायाधीशहरू बीच २०६५।१।२३ मा भएको फैसलामा मतैक्य हुन नसकी यस इजलासमा पेश भएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्तमा तथ्य र ठहर निम्न बमोजिम छ -

हाम्रा पिता स्व.नसिवलालले हाल आवादी जग्गा दर्ता गरिपाऊँ भनी २००६ सालमा तत्कालीन मोरंग माल विराटनगरमा दरखास्त गरी तोक आदेश भै प्र. वेली मौजे भोक्राहाका जमिन्दार पटवारीले पूर्जा समेत लेखिदिएका थिए । सोमुताविक २००७ सालदेखि ढालफाँड गरी सो जग्गा भोग गरिआएका थियौं । दर्ता गर्न बाँकी नै भएकाले पटक-पटक दरखास्त गरी कारवाही गर्दै आएकोमा नसिवलालको मृत्यु भयो । २०१८ सालमा विपक्षी बुनी यादवले जालसाज गरी हलेश्वर धानुकको नाममा नापी गराएकाले

त्यसउपर हाम्रो नापी गोश्वारामा उजूर पऱ्यो । नापी गोश्वाराले हलेश्वर धानुकको नामको दर्ता बदर गरी हामीहरूमध्ये म गुलट मण्डलका नाममा अस्थायी पूर्जा समेत दिएको थियो । अं. ज. वि. ३-०-० जग्गा सर्वे नापीमा जि. सुनसरी भोक्राहा गा.वि.स वडा नं.६(ख) कि.नं.२३ मा ज.वि ५-१८-३ कायम भएको छ । उक्त जग्गाको २०२२ सालमा म गुलट मण्डलले ७ नं. फाँटवारी समेत भरेको छु । हामीहरूले जग्गा दर्ता गरी पूर्जा लिने सम्बन्धमा दरखास्त गरी कारवाही चल्दै गर्दा विपक्षीहरूको जालबाट रैनं. ४१५ को १३-८-१७ भित्रको जग्गा हो भनी विपक्षी बुनी यादवले जालसाज गरी दर्ता गराई सोमध्ये ज. वि. १-१०-१० जग्गा भूमि प्रशासन कार्यालय सुनसरीको र. नं. ३१९८ बाट मिति २०३३।२।२४ मा विपक्षी देवनारायण यादवलाई र र. नं. ९९१ बाट मिति २०३२।१०।२३ मा विपक्षी दुनाई यादवलाई ज. वि. २-०-० रजिष्ट्रेशन पारीत गरी दिनु भएछ । उक्त जग्गा कित्ताफोड हुँदा विपक्षी दुनाईको नाममा कि. नं १८७ र विपक्षी देवनारायणको नाममा कि. नं. १९३ कायम भई बाँकी बुनी यादवको नाममा कि. नं. १९४ मा जं वि. २-७-१३ कायम भएछ । सोकुरा विपक्षी दुनाई यादवले दर्ता गराएको दे. नं. ७१४ को खिचोला मुद्दाको म्याद २०३७।१।२९ मा तामेल हुँदा थाहा पाएकाले सो मितिबाटै जग्गा पजनीको १७ नं र जग्गा मिच्नेको १८ नं. को म्यादभित्र दर्ता बदर दर्ता कायम मुद्दामा फिराद गर्न आउन रुधा खोकीको ज्वरो आई विरामी परी हदम्याद गुज्रन गएकाले सो हदम्याद थामी पाऊँ भनी श्री ५ महाराजधिराज सरकारको हजुरमा चढाएको विन्तीपत्रमा हदम्याद थामिदिनु भनी हुकुम प्रमाङ्गी भएकोले सो थामी पाएका म्यादभित्र सोही ऐनका आधारमा फिराद गर्न आएका छौं । अतः विपक्षीहरूको दर्ता बदर गरी समुच्चै जग्गाको हाम्रा नाममा दर्ता कायम गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०३८।१०।१२ को फिराद पत्र ।

साविक दर्ता सेस्ताबमोजिमको जग्गा बुनी यादवसँग २०३१।१२।२५ मा घरसारमा राजीनामा गरी लिए पनि बुनी यादवले पास नगरी दिँदा मेरो विपक्षीउपर लिखत पासमा यसै अदालतमा फिराद परी भएको फैसलाअनुसार २०३३।२।२४ मा पारीत गराई लिएको छु । मैले लिनुभन्दा अघि दाता बुनी यादवले भोगचलन गर्नु भएको र सो रजिष्ट्रेशन भएको दिनदेखि मैले भोगचलन गरिआएको छु । फिरादीले म्याद तामेल हुँदा मात्र थाहा पाएको हुँ भनी भन्न मिल्ने अवस्था नै छैन । ऐनका म्यादभित्रको फिराद दावी छैन । अ.वं. ७२ नं. विपरीत एउटै फिराद गरेकाले विपक्षीहरूको फिरादबाट इन्साफ दिन मिल्दैन । इन्साफ हुँदा पनि मैले बुनी यादवका नाममा दर्ता भएको निजको हकभोगको नम्बरी जग्गा राजीनामा गरी लिएको हो । उक्त जग्गा ऐलानी हो भन्ने विपक्षीहरूको दावी हुनाले नम्बरी जग्गालाई ऐलानी कायम गर्न नमिल्ने र दर्ता बदरमा मात्र दावी भएको हुँदा मैले लिएको जग्गाको लिखत बदर गरिपाउँ भन्ने दावी नै गर्न नसक्नु भएकोले फिराद दावी भुङ्गा हो भन्ने समेत व्यहोराको प्र. देवनारायण यादवको २०३६।१।२२ को प्रतिउत्तर पत्र ।

वादी दावीको जग्गामा वादीहरूको कानूनबमोजिम हक छैन । फिराद हदम्यादभित्र पनि दायर भएको छैन । दाता बुनी यादव नाम दर्ता सदर भई पक्का भैसकेपछि वादी दावीको ५-१८-३ जग्गामध्ये ज.वि २-०-० मैले २०३२।१०।२३ मा राजीनामा गराई लिएको हुँ । २०३२ साल माघदेखि नै मैले राजीनामा गरी लिइको जग्गा भोगेको हो भन्ने थाहा भएकोमा सो कुनै कुरा नदेखाई जग्गा खिचोला मुद्दाको म्याद तामेल भएपछि मात्र थाहा पाएको हुँ भन्ने वादी दावी भुङ्गा हो । विपक्षी तीनजनाले मसमेत तीन जनाउपर एउटै फिराद दिएको पनि प्रत्यक्ष त्रुटिपूर्ण छ । विपक्षीहरूको फिराद दावीअनुसार आजसम्म दर्ता हुनै नसक्ने ऐलानी जग्गाको दर्ता कायम गरिपाउँ भन्ने माग दावी भएको र राजीनामा दर्ता बदरतर्फ दावी

नलिनु भएकाले मेरो राजीनामा बदर हुने होइन । वादी दावी भुङ्गा हो भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादीमध्येका दुनाई यादवको २०३६।१।२२ मा दर्ता भएको प्रतिउत्तर पत्र ।

विपक्षीहरूको नाममा दावीको जग्गा दर्ता नभएको हुँदा विपक्षीलाई फिराद दर्ता गर्न पाउने हक अधिकार छैन । ऐलानी भनी दावी लिने विपक्षीहरूको नाममा दर्ता कायम गर्न यस अदालतको अधिकार छैन । फिराद म्यादभित्र पनि दर्ता भएको छैन । दावीको जग्गा २००५ सालमा शुरु दर्ता भएको रै.नं ४१५ को २ नं. रसिदभित्रको साविक नम्बरी जग्गा सभै हुँदा आ-आफनो नाममा दर्ता गराई गत २००५ साल वैशाख महिनादेखि दावीको ससीम जग्गा आफैले आवाद गरी अविच्छिन्न भोगचलनसमेत गरेको हुँ । शुरु दर्ता हुने म बुनी यादव र छुट्टाछुट्टै राजीनामाबाट दर्ता हुने दुनाई र देवनारायण समेत तीन जनाउपर एउटै फिराद दिएको अ.वं. ७२ नं. विपरीत छ । लेखिएबमोजिम २०३२ साल जेष्ठमा ससीम जग्गा मेरा नाममा दर्ता भएको र सोही जग्गा मैले देवनारायण र दुनाई यादवलाई विक्री राजीनामा गरी दिँदा राजीनामा गरिलिएकै मितिदेखि निजहरूले भोगचलन गरी बाँकी जग्गा म बुनी यादवले भोगिआएको छु । दावीको जग्गा मेरो नम्बरी हो, ऐलानी होइन । भुङ्गा दावीबाट अलग फुर्सद गराई पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्र. बुनी यादवको २०३६।१।२७ को प्रतिउत्तर पत्र ।

वादीका साक्षी लक्ष्मीदास मोची, जागोदास वैरागी, लटुरन ठाकुरले तथा प्रतिवादीका साक्षी जगदेव यादव, वचा यादव, पुरन यादव, चतुरी यादव, सुदमलाल यादव र विसो यादवले गरेको वकपत्र शुरु मिसिल सामेल रहेको ।

अ.वं. ८२ नं. अनुसार विवादित जग्गामा उजूर गर्ने हक वादीहरूलाई नहुँदा प्रस्तुत फिरादपत्र खारेज हुने ठर्हछ भन्ने २०४०।१०।१५ को सुनसरी जिल्ला अदालतको फैसला ।

बुझिएको साक्षीको वकपत्रलाई वास्ता नराखी, न्यायिक मनको अभावमा गरिएको शुरु फैसलामा चित्त बुझेन । उक्त फैसला बदर गरिपाऊँ भन्ने वादीहरूको तत्कालीन कोशी अञ्चल अदालतमा २०४०।१।२१ मा परेको पुनरावेदनपत्र ।

हकद्वैया नपुगेको आधारमा वादी दावी खारेज गर्ने गरेको शुरु सुनसरी जिल्ला अदालतको फैसला मुनासिव ठहर्छ भन्ने २०४१।२।२४।४ को तत्कालीन कोशी अञ्चल अदालतको फैसला ।

अ.व. ८२ नं.ले हक पुगिराखेकोमा हक नपुग्ने भनी खारेज गरेको सुनसरी जिल्ला अदालतको फैसलालाई सदर गरेको कोशी अञ्चल अदालतको फैसला प्रत्यक्ष त्रुटिपूर्ण हुँदा उक्त फैसलाहरू बदर गरी फिराद दावीअनुसार गरिपाऊँ भनी वादीहरूको तत्कालीन पूर्वाञ्चल क्षेत्रीय अदालत धनकुटामा परेको पुनरावेदनको अनुमतिको निवेदन ।

भुगडा परेको जग्गा वादिको भोगभित्रको हो वा प्रतिवादीको रै.नं ४१५ अन्तर्गतको १३-८-१७ भित्रको हो भन्ने तथ्य नक्सा भएपछि मात्र ठेगान लाग्ने हुँदा सो बमोजिम नगरी वादीको नालिस गर्ने हकै छैन भनी शुरु जि. अ.ले गरेको निर्णयलाई सदर गरेको कोशी अञ्चल अदालतको निर्णय त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर हुन्छ । कानूनबमोजिम निर्णय गर्नु भनी उपस्थित पक्षलाई तारेख तोकी मिसिल शुरु सुनसरी जिल्ला अदालतमा पठाई दिनु भन्ने तत्कालीन पूर्वाञ्चल क्षेत्रीय अदालत धनकुटाको मिति २०४३।६।८।४ को फैसला ।

विवादित जग्गासमेतको मिति २०४४।१०।१० मा नापनक्सा भई शुरु मिसिल सामेल रहेको ।

विवादित कि.नं. २३ को जग्गा ऐलानी भई गुलट मण्डलको भोग भन्ने जनिएको देखिँदा वादी दावीको प्रस्तुत विवादित जग्गा ऐलानी रहे भएको भन्नुपर्ने हुन आयो । ऐलानी जग्गा कसैले दर्ता गराएमा मालपोत कार्यालयले बदर गर्नसक्ने कानूनी व्यवस्था देखिँदा प्रस्तुत मुद्दा अदालतको

क्षेत्राधिकारभित्रको नभै मालपोत कार्यालयको क्षेत्राधिकारभित्रको देखिएकोले प्रस्तुत मुद्दा मालपोत कार्यालय सुनसरीमा पठाई दिने ठहर्छ भन्ने २०४७।२।२८ को सुनसरी जिल्ला अदालतको फैसला ।

२००७ सालदेखि घर बसोवास गरिआएको जग्गालाई दर्ता आवाद गर्न प्रतिवन्ध लागेको भनी गलत मनसायबाट मालपोत कार्यालय सुनसरीमा पठाउने गरेको फैसलाउपर चित्त बुझेन । उक्त फैसला बदर गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको वादीहरूको पुनरावेदन पत्र ।

वादी दावीको जग्गाको दर्ता बदर भै वादीहरूका नाममा दर्ता कायम हुने हो होइन, सो अदालतकै क्षेत्राधिकारभित्रको देखिएकोले उक्त कि.नं २३ मा ऐलानी जनिएको भन्ने एकमात्र कारणले मालपोतको अधिकारक्षेत्रभित्रको भनी मालपोत कार्यालय सुनसरीमा पठाउने गरी गरेको सुनसरी जिल्ला अदालतको २०४७।२।२८ को फैसला बदर हुन्छ । अब जो जे बुझ्नु पर्ने बुझी इन्साफ गर्न मिसिल शुरु सुनसरी जिल्ला अदालतमा पठाई दिने ठहर्छ भन्ने समेत मिति २०५०।३।१६।४ को पुनरावेदन अदालत विराटनगरको फैसला ।

विवादित कि.नं २३ को क्षेत्रफलमध्ये वादीको ज.वि ३-११-० भन्ने देखिएकाले यसमा विवादित कि.नं. २३ को क्षेत्रफल ५-१८-३ लाई विभिन्न प्रतिवादीहरूका नाममा टुक्रा-टुक्रा गरी रजिष्ट्रेशन पास गरी कित्ताफोड गरी गरेको दर्ता मिलेको नदेखिँदा उक्त दर्ता बदर हुने ठहर्छ । सो दर्ता बदर गरी उक्त विवादित जग्गालाई पूर्व स्थितिमा कि.नं २३ को ज.वि ५-१८-३ मा ल्याई उक्त ज. वि. ५-१८-३ मध्येबाट वादी दावीबमोजिम ज.वि. ३-११-० जग्गा वादीको नाममा दर्ता हुने ठहर्छ भन्ने समेत शुरु सुनसरी जिल्ला अदालतको मिति २०५३।३।२ को फैसला ।

विवादित जग्गामा मिसिल प्रमाणबाट वादी दावी नपुग्ने अवस्था भइरहेकोमा शुरु सुनसरी जिल्ला अदालतले हामीलाई हराई वादी दावी कायम

गर्ने गरी गरेको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा उक्त फैसला बदर गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादीहरूको पुनरावेदन अदालतमा २०५३।७।१६ मा परेको संयुक्त पुनरावेदन पत्र ।

शुरु सुनसरी जिल्ला अदालतले हामीलाई आँशिक हराई कि.नं. २३ को ज.वि.५-१८-३ मध्ये ३-११-० मात्र बदर गरी सोबाहेकमा दावी नपुग्ने ठहर्‍याई गरेको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर गरी फिराद माग दावीबमोजिम गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको वादीहरूको पुनरावेदन अदालतमा २०५३।५।२० मा परेको संयुक्त पुनरावेदन पत्र ।

यसमा २०२६।१।२४ को नापीमा कि.नं. २३ को ५-१८-३ जग्गाको कैफियत महलमा यो जग्गा ऐलानी गुलट मण्डलको भोगमा छ भनी उल्लेख भएको र बुनी यादवको रै.नं. ४१५ को वडा नं. ३ र ४ भित्रको जग्गा हो भन्ने प्रमाणित नभएको र क्षेत्रीय किताबमा स्पष्ट रूपमा ऐलानी भन्ने उल्लेख हुँदाहुँदै गरेको दर्ता दूषित दर्ताको परिभाषाभित्र पर्ने र स्वतः बदरभागी हुँदा मिति २०३२।१।१० को बुनी यादव नाम दर्ता भएको दर्ता बदर गरिदिएको छ, । मूलस्रोत नै दूषित भएपछि र स्रोत बदर भएपछि सो स्रोतको आधारमा भएका लिखत स्वतः निष्क्रिय हुनेमा दुइमत हुनुपर्ने अवस्था रहेन । अब गुलटका नाममा दर्ता हुने नहुने के हो भन्ने सम्बन्धमा नक्सा मुचुल्कामा निजको भोगसम्म देखिएको, तर ऐलानी जग्गाको दर्ता गराई दिने अधिकारसम्पन्न निकाय जिल्ला अदालत नहुँदा प्रमाणको आधारमा मालपोत कार्यालयमा दरखास्त दिई कारवाही चलाउन पाउने नै हुँदा त्यसतर्फ केही बोलिरहन परेन भन्ने पुनरावेदन अदालत विराटनगरको मिति २०५६।१।२६ को फैसला ।

पुनरावेदन अदालतको फैसलामा चित्त बुभेन । फिल्डबुकमा ऐलानी जनिँदैमा ऐलानी हुने होइन । साविक स्रेस्ताको प्रमाण पेश गरी अधिकार प्राप्त सक्षम निकायबाट दर्ता भएको जग्गालाई स्वतः दर्ता बदर भन्ने ठहर गर्न मिल्दैन । वादीको फिराद दावी दूषित दर्ता बदर गरिपाऊँ भन्ने नै छैन

। वादीको दावीअनुसार जग्गाको चार किल्ला पनि भिड्दैन । कानूनबमोजिम दर्ता भई भोगचलन तिरोभरो गरिरहेको जग्गाको हक प्राप्त व्यक्तिले कानूनबमोजिम रजिष्ट्रेशन पारीत गरी लिनुदिनु गरेको लिखतलाई स्वतः बदर गर्न मिल्ने नै हुँदैन । प्रस्तुत मुद्दामा पूर्वाञ्चल क्षेत्रीय अदालत धनकुटाबाट २०४३।६।८ मा फैसला हुँदा फिरादीको दावीअनुसार २००७।३।११ को मालको पूर्जाबाट भोगिएको र साविक रै.नं. ४१५ को २ नं रसिदभित्रको १३-८-१७ जग्गा भन्ने प्रतिवादीको जिकीर भएकोमा वादीको उजुर गर्ने हक नपुग्ने भनी खारेज गर्नु युक्तिसंगत देखिँदैन । भ्रगडा परेको जग्गा वादीको भोगभित्रको हो वा प्रतिवादीको रै.नं.४१५ अन्तर्गतको हो, अ.बं. १७१ नं. अनुसार नक्सा भएपछि मात्र पत्ता लाग्न सक्ने हुँदा कानूनबमोजिम निर्णय गर्नु भनी सुनसरी जिल्ला अदालतमा मिसिल आएको र सो फैसला अन्तिम रहेको स्थितिमा सो फैसलाले निर्देश गरेको कुराको विपरीत भएको पुनरावेदन अदालतको फैसला उल्टी गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादीको यस अदालतमा २०५८।४।३२ मा परेको पुनरावेदन पत्र ।

यसमा वादी दावीको जग्गा प्रत्यर्थी वादीहरूको नाममा दर्ता भएको पाइँदैन । नापीका अवस्थामा क्षेत्रीय कितावमा ऐलानी, गुलट मण्डलको भोगमा छ भनी उल्लेख भएको भन्ने आधार लिएको पाइन्छ । बुनी यादवको रै.नं. ४१५ को वडा नं. ३।४ भित्रको जग्गा प्रमाणित नभएको भन्ने उल्लेख गरे पनि सोको आधार खुलाएको पाइँदैन । नापीमा ऐलानी भनी फिल्डबुकको कैफियत महलमा जनिँदैमा भरमा प्रतिवादीको दर्ता दूषित हुने आधार खुलेको नपाइनुको साथै दर्तातर्फ वादी प्रत्यर्थीलाई मालपोत कार्यालयमा जान पाउने ठहर्‍याई प्रतिवादीको दर्ता दूषित एवं लिखत निष्क्रिय गर्ने ठहर्‍याएको समेत पुनरावेदन अदालतको फैसला अन्तरविरोध देखिनाले अ.व २०२ नं. बमोजिम प्रत्यर्थी भ्रिकाई पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको २०६३।३।१८ को आदेश ।

जग्गा दर्ता सम्बन्धमा प्रचलित जग्गा नाप जाँच ऐन, २०१९ को दफा ६ को उपदफा ५, ५(क)(ख),(ग), (घ) बमोजिम पुनरावेदक बुनी यादवले विवादको जग्गा भूमि प्रशासन कार्यालयबाट दर्ता गराएको होइन । तर हामी वादीको जग्गा नाप ऐन, २०१९ को दफा ६ (ख) नं. बमोजिम जग्गा दर्ताको कारवाही चल्दै गरेको हो । यसरी बुनी यादवको दर्ताको मूलस्रोत नै दूषित देखिएको र दूषित दर्ता पूर्जाबाट बिक्री गरेको लिखत समेत दूषित नै हुनेहुँदा सो दर्ता बदर गर्ने गरी भएको पुनरावेदन अदालतको फैसला मनासिवै हुँदा सदर गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको वादीको लिखित प्रतिवाद ।

विवादित कि.नं २३ को जग्गा पुनरावेदक प्रतिवादी बुनी यादवले दूषित दर्ता गराएको भन्ने देखिएको र त्यस्तो दूषित दर्ता स्वतः बदर हुने तथा सोही मूल स्रोतको आधारमा अन्य प्रतिवादीहरूलाई सोही जग्गा किताकाट गरी हक हस्तान्तरण गरेको भन्ने देखिँदा मूल स्रोत नै बदरभागी भएपछि, सोही स्रोतको आधारमा भएका लिखतसमेत स्वतः निष्क्रिय हुने नै देखिँदा सोही बमोजिम गर्ने गरी भएको पुनरावेदन अदालत विराटनगरको मिति २०५६।१।२६ को फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ भन्ने यस अदालत संयुक्त इजलासमा मा. न्या. श्री रामप्रसाद श्रेष्ठको राय ।

तत्काल प्रचलित जग्गा मिच्नेको १८ नं. को हदम्याद नघाई प्रस्तुत फिराद दायर भएको हुँदा ठहर इन्साफ गर्नु नपर्ने भई खारेज गर्नुपर्नेमा सो नगरी औचित्यभित्र प्रवेश गरी वादी दावीबमोजिम प्रतिवादीहरूको दर्ता बदर हुने ठहर्न्याई भएको पुनरावेदन अदालत विराटनगरको २०५६।१।२६ को फैसला मिलेको नदेखिँदा उल्टी हुने र वादीको दावी खारेज हुने ठहर्छ भन्ने यस अदालत संयुक्त इजलासमा मा. न्या. श्री ताहिर अली अन्सारीको राय ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी आज यस इजलासमा पेश भएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदन जिकीर सहितका मिसिल कागजातहरू

अध्ययन गरी पक्ष विपक्षका तर्फबाट उपस्थित विद्वान कानून व्यवसायीहरूले गर्नु भएको बहस सुनियो ।

पुनरावेदक प्रतिवादीका तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता वीर्णबहादुर कार्कीले प्रतिवादी बुनी यादवले साविक सेस्ताको आधारमा रै. नं. ४१५ को विवादित जग्गा दर्ता गराई प्रतिवादी देवनारायण र दुनाई यादवलाई बिक्री गरेको हो, २०३२ सालमा दर्ता भएको जग्गा सम्बन्धमा २०३८ सालमा थाहा पाएको भनी फिराद दिएको हुँदा तत्कालीन जग्गा पजनीको महल र जग्गा मिच्नेको महलमा भएको हदम्यादभित्र फिराद दर्ता भएको छैन, विवादित जग्गा वादीको भन्ने कुनै प्रमाण पनि छैन, पुनरावेदन अदालतले विवादित जग्गालाई ऐलानी भने पनि फिराद ऐलानी जग्गाको दर्ता बदरमा आएको नभै आफ्नो भनी आएको हुँदा अदालत स्वयम्ले ऐलानी भनी दर्ता बदर गर्न मिल्दैन, फिरादमा दूषित दर्ता बदर गरिपाउँ भन्ने दावी नहुँदा फैसलामा दूषित भनिएको मिलेको छैन, २०३२ सालमा भएको दर्ता तथा सोही सालमा र २०३३ सालमा भएको जग्गा बिक्रीउपर एउटै फिराद दिएको अ.व. ७२ नं. विपरीत हुँदा पुनरावेदन अदालतको फैसला मिलेको छैन भनी बहस गर्नुभयो ।

प्रत्यर्थी वादीका तर्फबाट विद्वान अधिवक्ताहरू देवीप्रसाद पोखरेल र नरहरि आचार्यले प्रतिवादीको विवादित जग्गा होइन, विवादित जग्गामा वादीले २००६ सालदेखि नै भोग गरिआएको ऐलानी जग्गा हुँदा फिल्डवुकमा पनि ऐलानी भनी जनिई गुलटको भोग छ भन्ने उल्लेख भएको छ, सो जग्गा दर्ता गर्न वादीले कारवाही चलाएको पनि छ, सो जग्गा वादीले भोग गरिरहेको अवस्थामा विपक्षीहरूले खिचोला मुद्दा दिएपछि, मात्र सो जग्गा प्रतिवादीले दर्ता गराएको भन्ने थाहा भएकोले फिराद दायर भएको हो, विवादित जग्गा विपक्षीको भन्ने आधार नै नहुँदा उक्त जग्गाको प्रतिवादीको दर्ता दूषित भन्ने स्पष्ट छ, दूषित रुपमा

जग्गा दर्ता गराई विक्री गरेकै भरमा सद्दे भन्न मिल्दैन, मूलस्रोत नै दूषित भएपछि सो पछिको व्यवहार स्वतः दूषित हुन्छ, विपक्षीको दर्ता कानूनअनुरूप नभएको हुँदा हदम्याद छैन भनी खोजीनीति गरिरहनु पर्दैन भनी बहस गर्नुभयो ।

उपर्युक्त बहस जिकीर एवम् मिसिलबाट देखिएको तथ्य समेतलाई दृष्टिगत गर्दा स्वर्गीय पिता नसिवलाल मण्डलले हाल अवादी दर्ता गरिपाउँ भनी २००६ सालमा तत्कालीन मोरंग विराटनगर मालमा दरखास्त गर्दा जग्गा नाप जाँच गरिदिने भनी प्र. वेली मौजे भोक्राहाको जमिन्दार पटुवारीलाई पूर्जासमेत लेखिदिएको, २०२१ सालमा सर्वे गोश्वाराबाट फिरादी गुलट मण्डलको नाममा अस्थायी पूर्जासमेत बनाई दिएको अं. ज. वि. ३-०-० जग्गा सर्वे नापीमा भोक्राहा गा. पं. वार्ड नं. ६(ख) कि. नं. २३ मा ज. वि. ५-१८-३ कायम भएको, क्षेत्रीय बसोवास कार्यालयमा जग्गा दर्ता गर्ने सम्बन्धमा कारवाई चल्दै गरेकोमा उक्त जग्गा गुपचुपसँग आफ्नो नाममा विपक्षी बुनी यादवले दर्ता गराई सोमध्ये ज. वि. १-१०-१० जग्गा भूमि प्रशासन कार्यालय सुनसरीको र. नं. ३१९८ बाट मिति २०३३।२।२४ मा विपक्षी देवनारायण यादवलाई र ज. वि. २-०-० जग्गा र. नं. ९९१ बाट मिति २०३२।१०।२३ मा विपक्षी दुनाई यादवलाई रजिष्ट्रेशन पारीत गरी दिँदा कित्ताफोड हुँदा विपक्षी दुनाईको नाममा कि. नं. १८७ र विपक्षी देवनारायणको नाममा कि. नं. १९३ कायम भई बाँकी बुनी यादवको नाममा कि. नं. १९४ मा जं. वि. २-७-१३ कायम भएको कुरा विपक्षी दुनाई यादवले दर्ता गराएको दे. नं. ७१४ को खिचोला मुद्दाको म्याद २०३७।१।२१ मा तामेल हुँदा थाहा भएकाले विपक्षीहरू तीनै जनाका नामको दर्ता बदर गरी फिरादीहरूको नाममा दर्ता कायम गरिपाउँ भन्ने फिराद दावी भएकोमा प्रतिवादीमध्येका मूल जग्गा दर्तावाला बुनी यादवले फिराद हदम्याद नाघी परेको, विवादित जग्गा २००५ सालमा दर्ता भएको आफ्नो रै. नं. ४१५ को २ नं. रसिदभिन्नको भै विक्री

हुनुअगाडिको ससीम जग्गा शुरुदेखि नै आफूले जोतभोग गरिआएको, फिराद अ.व. ७२ नं. को त्रुटि गरी दायर गरेको भन्ने समेत जिकीर लिएको अवस्था छ ।

शुरु जिल्ला अदालतले वादी दावीबमोजिम प्रतिवादीहरूको नाममा भएको दर्ता बदर गरी विवादित जग्गालाई पूर्व स्थितिमा ल्याई ज. वि. ३-११-० जग्गा वादीहरूको नाममा दर्ता हुने ठहराएको देखिन्छ । पुनरावेदन अदालतले प्रतिवादी बुनी यादवको २०३२।१।१० को दर्ता बदर गरी सोको आधारमा भएका लिखत निष्क्रिय हुने ठहराई दर्तातर्फ मालपोत कार्यालयमा कारवाही चलाउन पाउने र सबुद प्रमाणको आधारमा दर्ता हुने नहुने निर्णय हुने नै हुँदा दर्ता तर्फ बोल्ल नमिल्ने भनी शुरु फैसला उल्टी हुने ठहराएकोमा सोउपर परेको पुनरावेदनमा यस अदालत संयुक्त इजलासमा मा. न्या. श्री रामप्रसाद श्रेष्ठबाट पुनरावेदन अदालतको फैसला सदर ठहराउने राय व्यक्त भएको र मा. न्या. श्री ताहिर अली अन्सारीबाट तत्काल प्रचलित जग्गा पजनीको १७ नं. र जग्गा मिच्नेको १८ नं. को हदम्याद नघाई फिराद दायर भएको भनी पुनरावेदन अदालतको फैसला उल्टी गरी वादीको फिराद खारेज हुने राय व्यक्त भई मतैक्य हुन नसकी निर्णयार्थ यस इजलासमा पेश भएको छ । प्रस्तुत मुद्दामा मिसिल सँलग्न तथ्य एवम् विद्वान कानून व्यवसायीहरूको बहस जिकीरको सन्दर्भमा निम्न प्रश्नहरूको निरूपण यस इजलासबाट हुनुपर्ने देखिन्छ :-

- (१) फिराद हदम्याद नाघी दर्ता भएको छ, छैन ?
- (२) फिराद अदालती बन्दोवस्तको ७२ नं. विपरीत दायर भएको छ, छैन ?
- (३) वादीले दावी लिए बमोजिम प्रतिवादीहरूको दर्ता बदर हुनुपर्ने हो, होइन ?

२. पहिलो प्रश्नको सन्दर्भमा विचार गर्दा, वादीहरूले दावी लिएको सर्वे नापीमा कायम

भएको भोक्राहा गा. पं. वार्ड नं. ६(ख) मा पर्ने कि. नं. २३ ऐलानी जनिई नापी भएको पाइयो । यस कित्ताको कैफियतमा गुलटको भोग छ भनी लेखिएको छ । यो ज. वि. ५-१८-३ जग्गा प्रतिवादी बुनी यादवले आफ्ना नाममा दर्ता गराई प्रतिवादी दुनाई यादवलाई २०३२।१०।२३ मा र. नं. ९९१ बाट कित्ताफोड पछिको कि. नं. १८७ को ज. वि. २-०-० जग्गा दिएको पाइन्छ । यसै गरी प्रतिवादी देवनारायणलाई २०३३।२।२४ मा र. नं. ३१९८ बाट कि. नं. १९३ कायम ज. वि. १-१०-१० जग्गा रजिष्ट्रेशन पारीत गरिदिएको पाइन्छ । उक्त जग्गाको दर्ता र प्रतिवादी बुनी यादवको नाममा बाँकी रहेको कि. नं. १९४ को ज. वि. २-७-१३ जग्गाको दर्ता बदर गरी आफ्नो नाममा दर्ता गरिपाऊँ भनी २०३८।१०।१२ मा फिराद दायर भएको छ । यस अवस्थालाई प्रतिवादीले हदम्याद नाघेको भनी जिकीर लिएको पाइन्छ । विवादित जग्गाको मूलदर्तालाई पुनरावेदन अदालतले दूषित दर्ता भनेको अवस्था हुँदा जग्गाको स्वरूप र वस्तुस्थितिलाई विवेचना गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ । कारण जग्गा दर्ता दूषित रहेको अवस्थामा त्यस्तो दर्ता बदर गर्नका लागि कुनै पनि किसिमको हदम्यादले छेकवार लगाउन सक्दैन ।

३. वादीले उक्त कि. नं. २३ को जग्गामा आफ्नो भोग भएको भनी दावी लिएको देखिन्छ । विवादित जग्गा साविक भोक्राहा गाऊँ पञ्चायत वार्ड नं. ६(ख) अन्तर्गत २०२६।९।१९ मा नापी भएको अवस्थामा जग्गाधनी महल खाली रही कोही पनि त्यसको स्वामी देखिँदैन । उक्त जग्गाको क्षेत्रीय किताव उतारको कैफियत महलमा *यो जग्गा ऐलानी हो । गुलटको भोग छ* भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ । वादीमध्येका गुलटले २०२२।९।१२ मा भूमिसुधार कार्यालय सुनसरीमा पेश गरेको ७ नं. फाँटवारीको मिसिल संलग्न प्रतिलिपिबाट समेत भोक्राहा पञ्चायत वार्ड नं. ६ अन्तर्गत ज. वि. ३-११-० जग्गाको फाँटवारी पेश गरेको पाइन्छ । यसको कैफियत व्यहोरामा *यो जग्गा विगत २०१३*

सालदेखि ऐलानी प्रति जग्गा आवाद गरी खाई भोगिआएको छ, मालपोत लागेको छैन भन्ने उल्लेख गरेको पाइन्छ । सोही जग्गा सर्वे नापीमा ५-१८-३ कायम भएकोमा विवाद छैन । त्यस्तै वादी मध्येका जग्गदिश मण्डल र गुलट मण्डलले भूमि प्रशासन कार्यालय सुनसरीमार्फत उक्त सर्वे नापीमा कायम भएको कि. नं. २३ को जग्गा हाल अवादी गरी दर्ता गरिपाऊँ भनी पुनरवास समिति विराटनगरमा २०३२।१०।४ मा निवेदन दिएको समेत मिसिल संलग्न निवेदनबाट देखिन्छ । यसरी विवादित जग्गालाई ऐलानी मान्दै दर्ता सम्बन्धमा वादी पक्षले कारवाइ चलाएको अवस्था समेत देखिन्छ ।

४. यसका अतिरिक्त प्रतिवादीमध्येका दुनाई यादवले यिनै वादीहरूका विरुद्धमा कि. नं. १८७ को जग्गामा पश्चिमतर्फबाट ०-१४-० जग्गा खिचोला कब्जा गरेको भनी २०३७।१२।५ मा दिएको दे. नं. ९७२ को जग्गा खिचोला मुद्दामा कि. नं. २३ को जग्गा नापी हुँदाकै वखत गुलटको भोग छ भन्ने जनिई भोग प्रतिवादी गुलटको देखिएको भन्दै खिचोला गरेको भन्ने वादी दावी नपुग्ने भनी सुनसरी जिल्ला अदालतबाट २०४०।१०।१५ मा फैसला भई अन्तिम भएको उक्त मुद्दाको प्रमाणमा आएको मिसिलबाट देखिन्छ । त्यस्तै प्रस्तुत मुद्दाको सन्दर्भमा अदालतबाट भैआएको २०४४।१०।१० को नक्सा मुचुल्काबाट समेत कि. नं. २३ फोड भै कायम भएको कि. नं. १९४ को नं. १५ को जग्गामा वादीमध्येका गुलटको घरवास रही बोटविरुवा समेत भई वादीकै भोगमा रहेको भन्ने समेत देखिन्छ । उक्त कुरालाई प्रतिवादीले नक्सा जिरहमा खण्डन गर्न सकेको देखिँदैन । यसरी कि. नं. २३ को जग्गामा वादी गुलटको सर्वे नापीकै अवस्थामा भोग रहेको भन्ने देखिएको छ । निजले आफ्नो भोगको भनी सो जग्गाको फाँटवारी समेत पेश गरेको र अदालतको फैसलाबाट समेत उक्त कि. नं. २३ को जग्गा वादीको भोगमा रहेको देखिँदा विवादित जग्गा वादीकै भौतिक नियन्त्रणमा रहेको भन्ने पुष्टि भएको अवस्थामा प्रतिवादी बुनी यादवले

दर्ता गराएको उक्त कि. नं. २३ को जग्गामा निजले २००५ सालदेखि नै निरन्तर भोगचलन गरेको भन्ने जिकीर कुनै पनि कोणबाट प्रमाणित भएको देखिन आएन ।

५. यसका साथै प्रतिवादी बुनी यादवले विवादित जग्गा २००५ सालमा दर्ता भएको रै.नं. ४१५ को २ नं. रसिदभित्रको हो भन्ने जिकीर लिएको देखिन्छ । निजले २०२१/१२/१४ मा भूमिसुधार कार्यालय, सुनसरीमा पेश गरेको ७ नं. फाँटवारीको मिसिल संलग्न प्रतिलिपिमा भोक्राहा पञ्चायतअन्तर्गत वार्ड नं. ३ र ४ मा विभिन्न १४ कित्ता जग्गा उल्लेख गरी कैफियत व्यहोरामा भोक्राहा गाउँ पञ्चायतअन्तर्गत जम्मा १३३॥२ र नरसिँ टप्पु गाउँ पञ्चायतअन्तर्गत जम्मा ५४०१ समेत जम्मा जग्गा १८॥२॥३ अठार विगा सत्र कठ्ठा अठार धुर छ भन्ने उल्लेख गरेको अवस्था छ । उक्त फाँटवारीबाट निज प्रतिवादी बुनी यादवको भोक्राहा पञ्चायतको वार्ड नं. ३ र ४ मा मात्र जग्गा रहेको भन्ने देखिन्छ । यसको साथै क्षेत्रीय किताव उतारबाट भोक्राहा मौजाको रै. नं. ४१५ का भोक्राहा पञ्चायत वार्ड नं. ३(ख) मा कि. नं. २४, १२४, १११, २६८, २८२, २८३, वार्ड नं. ३(घ) मा कि. नं. १०१, १११, ७८, ७९, २१९ समेतका जग्गा निज बुनी यादवका नाममा नापी भएको देखिन्छ । भोक्राहा पञ्चायत वार्ड नं.३ (ख) को कि. नं. १११ मा ज. वि. ०-१३-२ र कि. नं. २७६ मा ०-१६-१०, वार्ड नं.३(ग) को कि. नं. २६८ मा ४-८-१७, कि. नं. २८२ मा ०-११-९, कि. नं. २८३ मा ०-७-१८ र ३२७ मा ०-१३-३, वार्ड नं. ३(घ) को कि. नं. १०१ मा १-३-१० र १११ मा १-१२-८, वार्ड नं. ४ (ग) अन्तर्गत कि. नं. ७८ मा १-२-८, कि. नं. ७९ मा ०-९-०, कि. नं. ८७ मा ०-१७-१० र कि. नं. २१९ मा ०-१६-१३ समेत ज. वि. १३-१२-८ जग्गा निजका नाममा दर्ता भैसकेको जग्गाधनी प्रमाणपूजाको प्रमाणित प्रतिलिपिबाट देखिन्छ । निज प्रतिवादीले भूमिसुधार कार्यालयमा पेश गरेको ७ नं. फाँटवारीबाट निजको भोक्राहामा

ज. वि. १३-८-१७ रहेकोमा ज. वि. १३-१२-८ दर्ता भै साविकभन्दा केही बढी नै जग्गा दर्ता भै जग्गाधनी प्रमाणपूजासमेत लिइसकेको अवस्था छ । २०२२ सालमा वार्ड नं. ३ र ४ मा जग्गा भएकोमा उक्त वडाहरू २०२६ सालमा नापी हुँदा परिवर्तित भएको अवस्था छ भन्ने कुराको प्रतिवादीले कुनै जिकीरसम्म लिन सकेको मिसिलबाट देखिँदैन । यस अवस्थामा निज प्रतिवादीको भोक्राहा पञ्चायत वार्ड नं. ३ र ४ मा अवस्थित जग्गा वार्ड नं. ६ मा रहन सक्ने अवस्था देखिँदैन ।

६. विवादित जग्गामा प्रतिवादी बुनी यादवको भौतिक नियन्त्रण छैन भन्ने कुरामा सबुद प्रमाणका आधारमा द्विविधा छैन । तथापि जग्गाको स्वामित्वको निर्धारणमा तत्काल भौतिक नियन्त्रण हुनैपर्ने बाध्यता भने छैन । किनभने स्वामित्व र भोग अलग-अलग कानूनी अवधारणा भएबाट यी अलग-अलग व्यक्तिको हुनसक्ने विधिशास्त्रीय मान्यता छ । तर सम्पत्ति धारण गर्ने स्वामी अर्थात धारकको सो सम्पत्तिसँगको सम्बन्ध स्पष्ट रूपमा देखिनुपर्छ । त्यो देखिने आधार कानूनले संरक्षण गर्नसक्ने अवस्थाको भएमा मात्र त्यस्तो सम्पत्तिमा स्वामित्वको दावी गर्ने अधिकारको सिर्जना हुन सक्छ । विवादित जग्गासँग प्रतिवादी बुनी यादवको सम्बन्ध रहेको देखिने प्रमाणको सर्वथा अभाव रहेको छ । निजले विवादित जग्गासँग सम्बन्ध रहेको भनी यस मुद्दामा देखाएको प्रमाण विवादित जग्गासँग सरोकार राख्ने अवस्थाको देखिँदैन । विवादित जग्गाको प्रतिवादीको नाममा के कुन आधारमा जग्गाधनी प्रमाणपूजा जारी भएको भन्ने कुरा अज्ञात छ । यस सम्बन्धमा न कुनै निर्णय फेला पर्न सकेको छ, न कुनै निवेदन कागजात नै अदालतले खोजी गर्दा फेला परेका छन् । जग्गाधनी प्रमाणपूजा निःसन्देह स्वामित्वको चिनारीको आधार हो, तर त्यो कसरी प्राप्त भयो भन्ने आधार प्रमाण देखाई अदालतलाई विश्वास दिलाउने कानूनी दायित्व धारकको हो । प्रस्तुत विवादमा प्रतिवादीले देखाएको जग्गाधनी प्रमाणपूजाको आधार तथा स्रोत देखाउन

नसकेको अवस्था छ । यस मुद्दामा देखाएको रै. नं. ४१५ को स्रोत अन्य जग्गामा भिडाइएको नापी क्षेत्रीय कितावबाटै देखिन्छ । ती जग्गाको जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा प्रतिवादी बुनी यादवले लिइसकेको देखिन्छ । नापीमा उपस्थित भई अन्य जग्गाको हकमा सो रै. नं. ४१५ लाई आफ्नो स्रोत देखाई नापी गराउने र दर्ता गराई लिन सक्ने व्यक्ति प्रतिवादी बुनी यादवले यो विवादको कि.नं. २३ को सन्दर्भमा भने हक जनाउन नसकेको अवस्था छ ।

७. दूषित दर्ता भनी हाँक दिने हकद्वेया जो कोहीमा र जहिले सुकै पनि रहँदैन । यसलाई हाँक दिने पक्षको सो दर्तासँग सार्थक सम्बन्ध भने रहनै पर्दछ । प्रस्तुत विवादमा विवादित जग्गा नापीमा ऐलानी जनिनु, वादी पक्षले भोग गरेको कुरा क्षेत्रीय कितावमा उल्लेख हुनु, ७ नं. फाँटवारी भरिएको हुनु, जग्गामा वादी पक्षको भोग हुनु र पछि अदालतबाट भइआएको नक्सामा पनि वादी पक्षको घरबास समेत देखिनुबाट वादीलाई आफ्नो दर्ता बदरमा दावी गर्ने हकद्वेया छैन भन्ने प्रतिवादी कथनसँग सहमत हुन सकिएन । यस अवस्थामा कि. नं. २३ को ऐलानी जनिई नापी भएको जग्गालाई आफ्नो नम्बरी जग्गा भनी दर्ता गराएको कार्य दूषित देखिन आयो । त्यस्तो स्रोतविहीन दर्तालाई दूषित दर्ताको परिधिमा राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ । दूषित दर्ता गराउँदैमा कुनै सम्पत्तिमा अधिकारको सिर्जना हुनसक्तैन । त्यसो हुँदा दूषित रूपमा दर्ता गराइएको जग्गाको हस्तान्तरण प्रक्रियाको आडमा हैसियत परिवर्तन हुन सक्दैन । स्रोत नै दूषित भएपछि तदपश्चातका क्रियाले वैधता प्राप्त गर्न सक्दैनन् ।

८. प्रतिवादीले फिराद हदम्याद नाघी परेको भनी जिकीर लिए पनि दूषित रूपमा दर्ता गराएको जग्गालाई हदम्यादको आधार देखाउँदै मान्यता दिँदै जाने हो भने एकाको हकको अथवा सरकारी वा सार्वजनिक जग्गा गुपचुप रूपमै दर्ता गर्ने र निश्चित म्याद नाघेपछि दावी गर्न आउने प्रवृत्तिले प्रोत्साहन पाउने छ । यस्तो प्रवृत्तिले

साम्पत्तिक अधिकार सम्बन्धी विधिशास्त्रीय अवधारणा प्रतिकूल हुन जान्छ । त्यस्तो दूषित रूपमा दर्ता गराएको जग्गाको दर्तामाथि प्रश्न उठाई उजूर परेको खण्डमा हदम्याद बाधक हुन नसक्ने सिद्धान्तलाई यस अदालतबाट स्वीकार गरिँदै आएको छ । उक्त सिद्धान्तलाई पूर्ण इजलासबाट पुनरावेदक कृष्णकुमारीको मु.स. गर्ने रत्नप्रसाद भट्ट र प्रत्यर्थी चित्राकुमारी गुरुङ भएको पुनरावेदन नं ०६५-DF-००४ को लिखत बदर मुद्दामा (फैसला मिति २०६६।१।४।१५) समेत निरन्तरता दिइएको छ । उक्त लिखत बदर मुद्दाको निर्णयमा पूर्ण इजलासबाट थप भनिएको छ - *छलकपट, जालसाज, कृत्रिम आधार, नक्कली प्रमाण, आपसी मिलेमतो र सार्वजनिक सम्पत्ति कब्जा जस्ता माध्यमबाट भएका दर्ताबाट कसैको हक प्राप्त नहोस् भन्ने नै दूषित दर्ताको मूल मर्म हो । बिना स्रोत, बिना आधार र स्रोत लिखत वा प्रमाणको प्रतिकूल हुन पुगेका दर्तालाई पनि दूषित दर्ताकै दर्जामा राख्नुपर्ने हुन्छ । यस्ता कार्यले समयसीमाका कारणले मान्यता पाउने स्थिति नरहोस् भनेर नै दूषित दर्ता बदर गराउन हदम्याद नलाग्ने सिद्धान्त कायम भएको हो । जुन कुरा प्रत्यक्ष रूपमा सम्भव छैन, त्यो परोक्ष रूपमा पनि सम्भव हुनुहुँदैन ।*

९. प्रस्तुत मुद्दामा पनि दूषित दर्तासम्बन्धी प्रश्न निहित रहेको अवस्था हुँदा यसलाई उक्त प्रतिपादित सिद्धान्तभन्दा फरक धारबाट हेर्नुपर्ने अवस्था र कारण छैन । सर्वे नापीमा कि. नं. २३ मा ऐलानी भनी नापी भएको जग्गालाई प्रतिवादी बुनी यादवले दूषित रूपमा दर्ता गराएको र सो जग्गालाई किताफोड गरी अन्य प्रतिवादीहरू देवनारायण यादव र दुनाई यादवलाई राजीनामा पारीत गरी बिक्री गरेको अवस्था रहेको छ । राजीनामा पारीत गरी जग्गाको हक हस्तान्तरण गरेको अवस्था रहे पनि मूलजग्गाको दर्ताको स्रोत नै दूषित छ । स्रोत दूषित भएपछि सो जग्गा अन्यत्र हस्तान्तरण भई किताफोडद्वारा खण्डित भएको जग्गाको हैसियत पनि मूलजग्गा

सरह दूषित हुन्छ । कानूनी बाटो अनुशरण गरी अदालतबाट फैसला गराई हक हस्तान्तरण गरेको भन्ने आधारले दूषित दर्ताको हैसियत परिवर्तन हुन सक्तैन । यसरी ऐलानी जग्गा दूषित रुपमा दर्ता गरेको अवस्थामा त्यस्तो दर्ता माथि प्रश्न उठाउन हदम्याद बाधक हुन नसक्ने हुँदा फिराद हदम्याद नाघी परेको भन्न मिल्नेन ।

१०. दोस्रो प्रश्नको सन्दर्भमा हेर्दा, सर्वे नापीको कि. नं. २३ को जग्गा प्रतिवादी बुनी यादवले २०३२ सालमा दर्ता गराई प्रतिवादी दुनाई यादवलाई २०३२।०।२३ मा र प्रतिवादी देवनारायण यादवलाई २०३३।२।२४ मा राजीनामा पारीत गरिदिएको भन्ने देखिन्छ । प्रतिवादी बुनी यादवले गराएको दर्ता र निजले अन्य प्रतिवादीहरूलाई २०३२ सालमा र २०३३ सालमा राजीनामा पारीत गरिदिएको उपर वादीले एउटै फिराद दिएको अवस्था छ । यसरी अलग-अलग मितिमा भएको क्रिया विरुद्ध एउटै फिराद पत्र दर्ता गराउन पाउने हो होइन भन्ने सन्दर्भमा सम्बन्धित कानूनी व्यवस्थातर्फ यस अदालतले आफ्नो ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्ने देखिएको छ ।

११. मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको ७२ नं. को कानूनी व्यवस्थामा “फिराद पत्र लिँदा देवानी फौजदारी मुद्दाको छुट्टाछुट्टै लिनुपर्छ । सो बाहेक एउटै फिराद पत्रमा एउटै मानिसले एउटै मानिसउपर जतिसुकै भगडाका विषयको कुरा लेखी ल्याएको र जतिसुकै मानिसले जतिसुकै मानिसउपर एउटै भगडाका विषयको कुरा लेखी ल्याएको भए पनि लिई सो बमोजिम सबै कुराको सोही फिराद पत्रबाट इन्साफ गर्नुपर्छ । लेखिएभन्दा बढ्ता कुरा एउटै फिराद पत्रमा लेखी ल्याएको रहेछ भने फिराद पत्र फिर्ता गर्न भने हुँदैन । बढी जति लेखी ल्याएको कुराको यस फिराद पत्रबाट इन्साफ गर्न नपर्ने अरु अड्डा वा यसै अड्डाबाट अर्को फिराद पत्र दिए मात्र इन्साफ गर्नुपर्ने भनी सो फिराद पत्रबाट जति कुराको इन्साफ गर्नु नपर्ने हो उति कुरा सोही फिराद पत्रका शीरमा लेखी हाकिमले

दस्तखत गरी सो इन्साफ गर्नु नपर्ने भएको जति कुरा फिराद पत्रवालालाई थाहा हुना निमित्त सोही फिराद पत्रको भरपाईमा लेखी दिनुपर्छ” भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ ।

१२. अ.वं. ७२ नं. मुद्दाको संख्या बढाउन परिलक्षित कानून होइन । अलग-अलग लिखत हुने वित्तिकै फिराद अलग-अलग हुनै पर्छ भन्ने अवधारणालाई यस कानूनले अधि सारेको मान्न मिल्दैन । प्रस्तुत विवादलाई हेर्ने हो भने वादीले मूल दर्तालाई नै कानूनी रुपमा हाँक दिएको अवस्था छ । सो मूलदर्ता पछिको लिखत पारीत भएका क्रियाहरू सहायक क्रिया मात्र हुन् । मूलदर्ता नै गैरकानूनी ठहरेमा सो पछिका कार्य स्वतन्त्र रहेको मान्न सकिँदैन । दर्ता बदर तथा लिखत बदरहरू समेतका माँगका प्रकृति देवानी हुन् । परस्पर अन्योन्याश्रित क्रियाहरूको कानूनी रुपमा परीक्षण एकसाथ गर्न सकिन्छ । यसलाई अलग-अलग विषय मान्नु न्यायोचित हुँदैन । मूल क्रियाबाट निस्सित हुने अन्य सहक्रियाको संख्या अ.वं. ७२ को परिप्रेक्ष्यमा अलग विषय होइन । मूल क्रियाको कानूनी वैधताको परीक्षणमा सो सम्बन्धी अन्य सहक्रियाको अस्तित्व आश्रित रहन्छ भने यस्तो अवस्थामा जतिसुकै क्रियाहरूको विरुद्धमा पनि एउटै फिराद दायर भई इन्साफ हुन सक्दछ । अ.वं. ७२ नं.को प्रयोजन र मनसाय यही हो ।

१३. अ.वं. ७२ नं.को कानूनी व्यवस्थाले फिराद पत्र लिँदाको प्रक्रियालाई प्रष्ट्याएको अवस्था हुँदा उक्त कानूनी व्यवस्था फिराद पत्र दर्ता गर्ने अधिकारीप्रति लक्षित रहेको देखिन्छ । फिराद दर्ता गर्ने अधिकारीले देवानी र फौजदारी मुद्दाको हकमा अलग-अलग फिराद लिनुपर्ने गरी कानूनले बाध्यात्मक व्यवस्था गरेको छ । एउटै फिराद पत्रमा एउटै मानिसले एउटै मानिसउपर जतिसुकै भगडाका विषयको कुरा लेखी ल्याएको र जतिसुकै मानिसले जतिसुकै मानिसउपर एउटै भगडाका विषयको कुरा लेखी ल्याएको भए पनि लिई सो बमोजिम सबै कुराको सोही फिराद

पत्रबाट इन्साफ गर्नुपर्ने गरी तोकिएको अवस्था छ ।

१४. एउटै जग्गाको विषयसँग सम्बन्धित एकै प्रकृतिको विषयमा एउटै फिरोद दिन उक्त कानूनी व्यवस्थाले रोक लगाएको देखिँदैन । प्रस्तुत मुद्दामा फिरोद दर्ता गर्ने अधिकारीले फिरोद पत्रमा कुनै खोट देखाएको अवस्था छैन । सर्वे नापीमा कि. नं. २३ मा ऐलानी जग्गा नापी भएको जग्गा प्रतिवादी बुनी यादवले दूषित रूपमा दर्ता गराएको र सो कित्ताफोड भई केही जग्गा प्रतिवादी दुनाई यादवलाई र केही प्रतिवादी देवनारायणलाई दिएको स्थितिमा दूषित रूपमा प्राप्त गरेको जग्गाको खण्डित अंशको स्वरूप र हैसियत पनि दूषित नै हुन्छ । दूषित जग्गा राजीनामा पारीत गरी दिएको भरमा त्यो अलगगै भगडाको विषय बन्नुसक्ने अवस्था रहँदैन । दूषित स्रोतबाट प्राप्त भएको जग्गाको दर्तालाई अलग-अलग भगडाको विषय मान्न नमिलेकाले कि.नं. २३ फोड गरी राजीनामा पारीत भएको जग्गाको दर्तासमेतका विरुद्धमा परेको फिरोदलाई मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको ७२ नं. को कानूनी व्यवस्था विपरीत दर्ता भएको भनी अर्थ गर्न मिल्दैन ।

१५. अन्तिम प्रश्नको सन्दर्भमा विचार गर्दा, सर्वे नापीमा भोक्राहा पञ्चायत वार्ड नं. ६(ख) मा नापी भएको कि. नं. २३ को ऐलानी जग्गा प्रतिवादी बुनी यादवले अर्कै जग्गाको असान्दर्भिक प्रमाण देखाई दूषित रूपमा दर्ता गरेको भन्ने कुरा स्थापित भैसकेको छ । त्यस्तो ऐलानी जग्गाको दूषित दर्ता बदर गराउन हदम्याद बाधक हुन नसक्ने सम्बन्धमा समेत विवेचना भैसकेको छ । प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादी बुनी यादवले निजको हकै नपुग्ने सर्वे नापीमा कि. नं. २३ मा नापी भएको जग्गा आफ्नो नाममा दर्ता गराई सोही जग्गाबाट केही जग्गा प्रतिवादी दुनाई यादव र केही प्रतिवादी देवनारायण यादवलाई राजीनामा गरी बिक्री गरेको

हुँदा त्यस्तो दूषित स्वरूपको जग्गाको दर्ता र सोही जग्गा राजीनामाको माध्यमबाट अन्य प्रतिवादीलाई गरिएको हस्तान्तरण र दर्तालाई मान्यता दिन मिल्ने देखिन आएन ।

१६. विवादित साविक कि. नं. २३ को जग्गामा वादीहरूको भोगरहेको भन्ने देखिएको र सो जग्गा दर्ताको लागि कारवाही चलाएको भन्ने समेत देखिन्छ । उक्त जग्गा वादीका नाममा दर्ता हुनसक्ने हो वा होइन भन्ने निर्धारणको विषय सम्बन्धित मालपोत कार्यालयको अधिकारक्षेत्रको विषय हुँदा ऐलानी जग्गा वादीहरूको दावीअनुसार दर्ता हुने नहुने भन्ने सम्बन्धमा यस मुद्दाको रोहमा बोल्न मिल्ने । अतएव, शुरु सुनसरी जिल्ला अदालतले २०५३३३२ मा प्रतिवादीहरूको दर्ता बदर गरी ज. वि. ३-११-० जग्गा वादीको नाममा दर्ता हुने ठहराएको फैसला उल्टी गरी वादी गुलट यादवका नाममा दर्ता हुने नहुने सम्बन्धमा दर्तातर्फ मालपोत कार्यालयमा कारवाही चलाउन पाउने र सबुद प्रमाणको आधारमा दर्ता हुने नहुने निर्णय हुने नै हुँदा दर्तातर्फ बोल्न नमिल्ने भनी पुनरावेदन अदालत विराटनगरले २०५६१९१२६ मा गरेको फैसला सदर हुने राय व्यक्त भएको यस अदालत संयुक्त इजलासका मा.न्या. श्री रामप्रसाद श्रेष्ठको राय मनासिव हुँदा उक्त राय सदर हुने ठहर्छ । प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छौं ।

प्र.न्या.मीनबहादुर रायमाभी
न्या. अवधेशकुमार यादव

इति संवत् २०६६ साल भदौ २५ गते रोज ५ शुभम
इजलास अधिकृत:- दीपककुमार दाहाल

निर्णय नं. ८२०२

मङ्सिर, २०६६

सर्वोच्च अदालत, विशेष इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री अनूपराज शर्मा
माननीय न्यायाधीश श्री मोहनप्रकाश सिटौला
माननीय न्यायाधीश श्री भरतराज उप्रेती
रिट नं. ०६४-WS-०००२
आदेश मिति: २०६६।१।११।५

विषय:- उत्प्रेषण ।

निवेदक: का.जि.का.म.न.पा. वडा नं.३५ बस्ने
अधिवक्ता राजीव वास्तोला समेत

विरुद्ध

प्रत्यर्थी: जिल्ला वन अधिकृत, जिल्ला वन कार्यालय
काठमाडौं समेत

- कुनै अभियुक्तलाई पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्नको लागि तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार देखिएको वा कसूरदार हो भन्ने विश्वास गर्न सक्ने मनासिब आधार भएको हुनुपर्ने भन्ने थुनछेकसम्बन्धी आदेशको पूर्वशर्तका रूपमा रहेको कानूनी व्यवस्थाबाटै वस्तुनिष्ठ र प्रमाणित आधारबेगर कसैलाई पनि आरोप लाग्नासाथ थुनामा राख्नुपर्ने वा मिल्ने अवस्था नदेखिने ।

(प्रकरण नं. ७)

- कसूरको प्रकृति र तत्काल प्राप्त प्रमाणको प्राच्युत्ता जस्ता आधारबाट धरौट वा जमानत लिने, तारेखमा राख्ने अन्य विकल्प प्रयोग भैसकेपछि अन्तिम उपायका रूपमा थुनामा समेत राख्न सकिने गरी भए गरिएको कानूनी व्यवस्थाहरूलाई अन्यथा भन्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं. ९)

- पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्ने विषयले कसैलाई पनि पूर्ण वा अन्तिम रूपमा कसूरदारको रूपमा

चित्रण गरेको हुँदैन । त्यो एउटा पूर्वावस्थासम्म हो । यस्तो तर्क गर्दै जाने हो भने अनुसन्धानको क्रममा प्रहरी हिरासतमा रहने अवधिलाई पनि गैरकानूनी भन्नुपर्ने ।

- थुनछेकलाई निषेध गर्ने हो भने कुनै पनि फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान प्रक्रिया नै सञ्चालन गर्न सकिँदैन । त्यसरी नै शक्ति आरोपित समाजमा खुल्ला रूपमा हिड्न सक्ने भै समाजले नै असुरक्षित महसूस गर्नुपर्ने तथा प्रमाण नष्ट गर्न सक्ने उच्च सम्भावना रहन जानुका साथै कतिपय अवस्थामा त्यस्ता अभियुक्तहरूको जीउ ज्यान नै खतरामा पर्न सक्ने ।

(प्रकरण नं. ११)

- समाज र राष्ट्रलाई गम्भीर असर पार्ने फौजदारी कसूर गरेको आरोप लागी अदालतसमक्ष पेश गरिएका र तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट सो अवस्था पुष्टि भएका अभियुक्तहरूलाई निर्दोषिताको अनुमानको आडमा छाड्दै जाने हो भने फौजदारी न्याय प्रशासनले कार्य गर्न नसक्ने ।

(प्रकरण नं. १३)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ताहरू श्री राजीव वास्तोला, श्री सर्वज्ञराज नायः (शाही), श्री चन्द्रकान्त ज्ञवाली, विनोद कार्की र शारदाराज पोखरेल

प्रत्यर्थी तर्फबाट: विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री रेवतीराज त्रिपाठी

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- मुलुकी ऐन अदालती बन्दोवस्तको ११८, ११८ को देहाय २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२३, १९४ नं.
- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १, १२(२), ३२, २४(५) १०७(२)

- वन ऐन, २०४९ को दफा ६४(१)
- जासूसी ऐन, २०१८ को दफा ७
- विशेष अदालत ऐन, २०५९ को दफा ७(घ)
- न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १६

आदेश

न्या.अनूपराज शर्मा: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र धारा १०७ बमोजिम यस अदालतमा दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र आदेश यसप्रकार छः-

हामी निवेदकहरू प्रचलित कानूनबमोजिम कानून व्यवसाय गर्दै आएका नेपाली नागरिक हौं। कानूनको शासन, आधारभूत मानव अधिकार, सामाजिक न्याय, स्वतन्त्र न्यायपालिका जस्ता कानून र न्यायका मूलभूत विषयमा हाम्रो व्यवसायिक सरोकार हुनुको साथै यस्ता कुरामा न्यायपालिकालाई सहयोग पुर्याउनु हाम्रो कर्तव्य समेत भएकोले विगतमा पनि यसतर्फ सक्रिय रहँदै आएका छौं।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(२) द्वारा प्रदत्त निर्दोषिताको हक र धरौटोको हक जस्ता मौलिक हकउपर अनुचित बन्देज लगाइएको कारणले मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्तको ११८, १२३ र १९४ नं., जासूसी ऐन, २०१८ को दफा ७, जीउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ को दफा १०, वन ऐन, २०४९ को दफा ६४ र विशेष अदालत ऐन, २०५९ को दफा ७ संविधानसँग बाभिएको हुँदा सो शून्य स्थानमा नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ (ICCPR) को धारा ९(३) र १४(२) अनुरूपको प्रावधान लागू हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा निम्नबमोजिम जिकीर प्रस्तुत गर्दछौं।

कुनै पनि आरोपमा अड्डासमक्ष उपस्थित गराइएका वा हुन आएका अभियुक्तहरूलाई फैसला नहुँदासम्मको अवधिमा के कसरी राख्ने भन्ने प्रश्न

मुद्दा हेर्ने अड्डा सामु सदैव उपस्थित हुन्छ। कानूनले यसमा थुनामा राख्ने, धरौटो वा जमानत लिएर छोड्ने वा साधारण तारिखमा छोड्ने तीन किसिमका विकल्प राखिएको पाइन्छ। मुलुकी ऐन अ.व. ११८ नं. को दफा (१), (२), (३), (४), (५), (६) र (७) मा अभियुक्तलाई पुर्पक्षको सन्दर्भमा थुनामा राख्न सकिने र नसकिने पूर्व शर्तहरू निम्न बमोजिम तोकिएको छ।

देहायका मुद्दाका मानिसहरूलाई देहायमा लेखिएबमोजिम गरी राखी मुद्दा हेर्नुपर्छ

राजगद्दी वा राजपरिवारको गाथ सम्बन्धी मुद्दामा अभियुक्तलाई थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नु पर्छ....१

देहायको कुनै अपराधमा तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार देखिने भएमा वा त्यस्तो प्रमाणबाट कसूरदार हो भन्ने विश्वास गर्ने कुनै मनासिव आधार भएमा अन्यथा प्रमाणित नभएसम्म अड्डाले अभियुक्तलाई थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नुपर्छ२

जन्म कैदको सजाय हुन सक्ने अपराध ...१
श्री ५ को सरकार वादी भै चलेको तीन वर्ष वा सो भन्दा बढी कैदको सजाय हुन सक्ने अपराध.....१

माथि उल्लिखित अपराधको उद्योग, दुरुत्साहन वा आपराधिक षडयन्त्र गरेको वा त्यस्तो अपराधमा मतिथार भएको अपराध१

नेपाल अधिराज्यमा स्थायी बसोबास नभएको कुनै अभियुक्त तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट ६ महिना वा सो भन्दा बढी कैदको सजाय हुन सक्ने अपराधको कसूरदार हो भन्ने मनासिव आधार भएमा अड्डाले निजलाई थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नुपर्छ ...३

माथि २ र ३ दफामा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि अभियुक्त नाबालक वा शारीरिक वा मानसिक रोग लागेको कारणबाट थुनामा राख्न अनूपयुक्त हुने भनी अड्डाले ठहर्‍याएको व्यक्ति रहेछ भने अड्डाले धरौटो वा जमानत लिई

निजलाई थुनामा नराखे पनि हुन्छ । अपराध हुँदाको परिस्थिति, अभियुक्तको उमेर, निजको शारीरिक वा मानसिक अवस्था र पहिलेको आचरणलाई विचार गर्दा कुनै अभियुक्तलाई थुनामा राख्न उपयुक्त नदेखिएमा, जन्मकैदको सजाय हुन सक्ने अपराध गरेको वा सो अपराधको उद्योग, दुरुत्सहान वा अपराधिक, षडयन्त्र गरेको वा त्यस्तो अपराधमा मतियार भएको अभियोग लागेको अभियुक्त बाहेक त्यस्तो अभियुक्तसँग अदालतले धरौट वा जमानत लिई निजलाई थुनामा नराखे पनि हुन्छ ४

माथि २ वा ३ दफा बमोजिम हुनेमा बाहेक तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कुनै अभियुक्त कसूरदार हो भन्ने विश्वास गर्ने कुनै मनासिब आधार भएमा अड्डाले निजसँग धरौट वा जमानत लिई मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नु पर्छ ५

पुर्पक्षको लागि थुनामा वा जमानत वा धरौटीमा नरहेको अभियुक्त पछि प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार हो भन्ने विश्वास गर्ने आधार भएमा मुद्दाको कारवाई जुनसुकै अवस्थामा पुगेको भए पनि अड्डाले माथि दफा २, ३ वा ५ बमोजिम अभियुक्तलाई अवस्थानुसार थुनामा राख्न वा निजसँग धरौट वा जमानत माग्न हुन्छ । शुरुमा अभियुक्तलाई थुनामा नराखेको वा निजसँग धरौट वा जमानत नलिएको कारणले मात्र पछि निजलाई सो बमोजिम थुनामा राख्न वा निजसँग धरौट वा जमानत माग्न अड्डालाई बाधा पारेको मानिने छैन..... ६

यस नम्बरको दफा २, ३, ८ वा ९ बमोजिम थुनामा परेको कुनै अभियुक्त पछि प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार होइन भन्ने कुनै मनासिब आधार भएमा मुद्दाको कारवाई जुनसुकै अवस्थामा पुगेको भए पनि अड्डाले निजलाई थुनाबाट छाड्न सक्नेछ ७

मुलुकी ऐन अ.व. १२३ नं. मा यस महल बमोजिम कारवाईको लागि थुनामा राखिएको कुनै अभियुक्तको सम्बन्धमा प्रमाण बुझ्न पहिलो पटक तोकिएको तारिखको मितिले एक वर्ष भित्र मुद्दाको

किनारा नभएमा त्यस्तो अभियुक्तलाई यसै महलको ११८ नम्बरको दफा २ बमोजिम थुनामा राखिएको भए निजसँग धरौट वा जमानत लिई र सोही नम्बरको दफा ८ वा ९ बमोजिम थुनामा राखिएको भए धरौट वा जमानत केही नलिई थुनाबाट छोडी मुद्दाको कारवाई गर्नुपर्छ । तर पाँच वर्ष वा सो भन्दा बढी कैद वा जन्म कैदको सजाय हुने कुनै अपराधको अभियोग लागेको कुनै अभियुक्तको सम्बन्धमा यो नम्बरको व्यवस्था लागू हुने छैन र पटक अर्पराधीलाई अड्डाले मनासिब सम्भेमा थुनामै राखी कारवाई गर्न सक्नेछ, भन्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

मुलुकी ऐन अ.व. १९४ नं. को दफा (१), (२) (३) (४) र (५) ले अभियुक्तलाई पुनरावेदन तहमा थुनामा राख्न सकिने र नसकिने पूर्व शर्त देहायबमोजिम तोकिएको छ :-

फैसला गर्ने अड्डाले फौजदारी मुद्दामा फैसला हुँदा कैदको सजाय पाउने कसूरदार ठहरिएकोलाई सो फैसलाउपर पुनरावेदन गर्न बढीमा ३ वर्षसम्म कैदको सजाय भएको र पुर्पक्षलाई थुनामा बस्नु नपर्ने मुद्दा भएमा वा नबसेको भएमा पुनरावेदन गर्ने म्याद सम्मलाई सो अड्डाले धरौट वा जमानतीमा छाड्न सक्नेछ १

पुनरावेदन सुन्ने अड्डाले भए पुनरावेदन गर्ने म्याद सम्मलाई र पुनरावेदन दर्ता भएकोमा किनारा नभएसम्मलाई बढीमा १० वर्ष कैदको सजाय भएकोमा र पुर्पक्षलाई थुनामा बस्नु नपर्ने मुद्दा भएमा वा नबसेको भएमा धरौट वा जमानतमा छाड्न सक्नेछ..... २

दफा १ र २ बमोजिम धरौट वा जमानतीमा राख्दा शुरु अड्डामा पुर्पक्षको लागि धरौट वा जमानती रहेकोमा अड्डाको तजवीजले सो धरौट वा जमानतीको बढीमा पच्चीस प्रतिशतसम्म थप धरौट वा जमानती लिनु पर्छ । अन्य अवस्थामा यसै महलको १८८ नम्बरको दफा १० मा लेखिएको कुराहरू विचार गरी धरौट वा जमानतीको अड्डा तोक्यो सो बमोजिमको धरौट वा जमानती लिनु पर्छ ।

तर पुनरावेदन परेपछि पुनरावेदन सुन्ने अड्डाले न्यायको रोहबाट पुनरावेदकलाई थुनामा राखी पुनरावेदन सुन्न पर्ने देखेमा सो बमोजिम गर्न कुनै बाधा हुनेछैन ।

माथि दफा १ र २ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि धरौट वा जमानीमा राख्दा वा इन्कार गर्दा सो कुराको आधार खुलाई पर्चा खडा गर्नुपर्छ र देहायको अवस्थामा धरौट वा जमानीमा छाड्न इन्कार गर्न सक्नेछ४

धरौट वा जमानीमा छाड्दा सजाय पाएको व्यक्ति भागी जाने सम्भावना भएकोमा.....१

निजले सबुद प्रमाणमा हस्तक्षेप गर्ने सम्भावना भएकोमा१

निजले अरुअपराध गर्ने सम्भावना भएकोमा ...१

देहायको मुद्दामा एक वर्ष भन्दा बढी कैदको सजाय पाएकोमा फैसला गर्ने अड्डाले र ३ वर्ष भन्दा बढी कैदको सजाय पाएकोमा पुनरावेदन सुन्ने अड्डाले धरौट वा जमानीमा छाड्न इन्कार गर्न सक्नेछ ..५

भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ अन्तर्गतको मुद्दा, कालो बजार, नाफा खोरी, जम्माखोरी वा मिसावटसम्बन्धी मुद्दा, निकासी पैठारी सम्बन्धी मुद्दा, आवश्यक सेवा, आवश्यक पदार्थ वा आवश्यक वस्तुसम्बन्धी मुद्दा, मुद्रा, नोट, विदेशी विनिमय र नाप तौल सम्बन्धी मुद्दा, प्राचीन स्मारक, पुरातात्विक महत्वको मूर्ति, चित्र, पुस्तक वा अन्य कलाकृतिसम्बन्धी मुद्दा, लागू औषध सम्बन्धी मुद्दा, सरकारी कागजात, अदालतको फैसला वा आदेश, राहदानी, बीमा, चेक, ड्राफ्ट कीर्त गरेको वा चोरी गरेको मुद्दा, श्री ५ को सरकारको वा श्री ५ को सरकारको ५१ प्रतिशत स्वामित्व भएको संस्थानको वा बैंकको धनमाल चोरी गरेको, तहविल मसौट गरेको वा सम्पत्ति हिनामिना गरेको वा श्री ५ को सरकार, त्यस्तो संस्थान वा बैंकलाई ठगेको मुद्दा ।

जासूसी ऐन, २०१८ दफा ७ मा यस ऐन अन्तर्गत जासूसी कसूरको अभियोग लागेको व्यक्ति

मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष सावित भयो वा तत्काल प्राप्त सबुद प्रमाणबाट निजले जासूसी कसूर गरेको देखिन आएमा त्यस्तो अभियुक्तलाई थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गरिनेछ भनी उल्लेख गरिएको छ ।

जिउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ को दफा १०(१) मा प्रचलित नेपाल कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि यस ऐन अन्तर्गतको कसूर सम्बन्धीको मुद्दामा अभियुक्तलाई थुनामा राखी पुर्पक्ष गर्न पर्ने पर्याप्त र मनासिव कारण भएमा र सो सम्बन्धमा सरकारी वकिलको समेत कुनै जिकीर भए सो समेतलाई खुलाई पर्चा खडा गरी अभियुक्तलाई थुनामा राखी पुर्पक्ष गर्न सकिनेछ भनी लेखिएको छ ।

वन ऐन, २०४९ को दफा ६४(१) ले यस ऐनबमोजिम गिरफ्तार गरिएको व्यक्तिलाई एक वर्ष वा सो भन्दा बढी कैदको सजाय हुनसक्ने वन सम्बन्धी मुद्दाको अभियोगमा तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार देखिएमा वा त्यस्तो प्रमाणबाट कसूरदार देखिने मनासिव माफिकको आधार देखिएमा त्यस्तो अभियुक्तलाई पुर्पक्षको लागि थुनामा राखी कारवाही गर्नुपर्नेछ भन्दै त्यसैको उपदफा (२) मा उपदफा (१) मा लेखिएदेखि बाहेक अरु कसूरदारलाई निजलाई हुनसक्ने कैद वा जरीवानाको उपल्लो हदसम्मको नगद धरौट वा जेथा जमानी दिए तारेखमा र दिन नसकेमा थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नुपर्दछ तर पटके कसूरदारलाई धरौटीमा छाड्न पाइने छैन भनी उल्लेख गरिएको छ ।

विशेष अदालत ऐन, २०५९ को दफा ७ को (घ) मा तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कुनै अभियुक्तलाई थुनामा राखी पुर्पक्ष गर्नुपर्ने नदेखिएमा निजसँग निजले हानि नोक्सानी गरेको विगो वा गैरकानूनी रूपमा लिएको रकम र निजलाई हुनसक्ने कैद वा जरीवाना समेतलाई दृष्टिगत गरी धरौट वा जमानत माग्ने कुरा छ । त्यसै गरी दफा ७(ड) मा तत्काल प्राप्त प्रमाणका आधारमा अभियुक्तलाई थुनामा राखी पुर्पक्ष गर्नुपर्ने पर्याप्त र मनासिव

कारण भएमा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि निजलाई थुनामा राखी पुर्पक्ष गर्ने कुरा उल्लेख छ ।

यसरी उल्लिखित सबै ऐनहरूले पुर्पक्षको लागि कसैलाई थुनामा राख्न वा धरौट वा जमानत लिन परे तत्काल प्राप्त प्रमाणलाई नै प्रमुख आधार बनाउन निर्देश गरेको छ । सो व्यवस्थाहरू अभियोग प्रमाणित नभएसम्म निर्दोषिताको अनुमान पाउने संविधान प्रदत्त मौलिकहकसँग बाभिएका छन् ।

नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को दफा १४ (२) ले Everyone charged with a criminal offence shall have the right to be presumed innocent until proved guilty according to law भनी निर्दोषिताको अनुमानलाई विश्वव्यापी मानव अधिकारको एक महत्वपूर्ण भागको रूपमा स्थापित गरेको छ । त्यसै गरी सोही प्रतिज्ञापत्रको दफा ९(२) ले It shall not be the general rule that persons awaiting trial shall detained in custody, but release may be subject to guarantees to appear for the trial, at any other stage of the judicial proceedings, an should the occasion arise, for execution of the judgment भनी थुनामा राख्नुलाई अपवाद तथा धरौट वा जमानतमा रहन पाउनुलाई नियमको रूपमा स्वीकार गरेको छ । त्यसै गरी संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारण सभाले १४ डिसेम्बर १९९० मा प्रस्ताव नं.४५/११० को United Nations Standard Minimum Rules for Non-Custodial Measures -[The Tokyo Rules] भनिने प्रस्ताव पारित गरेको छ । उक्त पारित प्रस्तावको धारा ६(१) ले Pre-trial detention shall be used as a means of last resort in criminal proceedings, with due regard for the investigation of the alleged offence and for the protection of society and the Victim भनी उल्लेख गरेको छ ।

मथि उल्लेख गरेको नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय

प्रतिज्ञापत्र, १९६६ लाई नेपालले अनुमोदन गरेको छ । नेपाल सन्धि ऐन २०४७ को दफा ९(१) ले “संसदबाट अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन भई नेपाल अधिराज्य वा श्री ५ को सरकार पक्ष भएको कुनै सन्धिको कुरा प्रचलित कानूनसँग बाभिएमा सो सन्धिको प्रयोजनको लागि बाभिएको हदसम्म प्रचलित कानून अमान्य हुनेछ र तत्सम्बन्धमा सन्धिको व्यवस्था नेपाल कानून सरह लागू हुनेछ” भन्ने व्यवस्था गरेको छ ।

अतः संविधानको धारा १२(२) द्वारा प्रदत्त निर्दोषिताको हक र धरौटको हक जस्ता मौलिक हक उपर अनुचित बन्देज लगाएकोले मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्तको ११८,१२३ र १९४ नं. जासूसी ऐन, २०१८ को दफा ७, जीउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ को दफा १०, वन ऐन, २०४९ को दफा ६४ र विशेष अदालत ऐन, २०५९ को दफा ७ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२, १०७(१) बमोजिम अमान्य र बदर घोषित गरी अब उप्रान्त नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को दफा ९(२) र १४(२) का प्रावधान अनुसारको कानूनी व्यवस्था गरेर मात्र अभियुक्तको थुन्छेक एवं धरौट वा जमानती सम्बन्धी कार्य गर्नु भनी विपक्षीमध्येका विशेष अदालत, काठमाडौं जिल्ला अदालत, पुनरावेदन अदालत पाटन र जिल्ला वन अधिकृत, जिल्ला वन कार्यालय, काठमाडौंको नाउँमा परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको रिट निवेदनपत्र ।

यस्मा के कसो भएको हो ? विपक्षीबाट लिखित जवाफ मगाई नियमबमोजिम पेश गर्नु भन्ने यस अदालत एक न्यायाधीशको इजलासबाट भएको आदेश ।

यस कार्यालयको के कस्तो काम कारवाहीबाट निवेदकको के कस्तो हक अधिकारको हनन् भएको हो, त्यस्को स्पष्ट जिकीर नलिई बिना आधार र कारण यस कार्यालय समेतलाई प्रत्यर्थी बनाई दिइएको रिट निवेदन खारेजभागी छ ।

निवेदकहरूले उल्लेख गर्नु भएको थुनछेक सम्बन्धी कानूनी प्रावधानहरू स्वैच्छाचारी रूपमा प्रयोग हुने नभई स्वतन्त्र एवं सक्षम न्यायिक निकायबाट सबुद प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी प्रयोग हुने व्यवस्था हो । कहि कतैबाट उक्त व्यवस्थाको गलत प्रयोग भएमा मर्का पर्नेले मुलुकी ऐन अ.व. १७ नं. तथा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १६ अनुसार अन्तरकालिन आदेशअन्तर्गत साधारण क्षेत्राधिकारको माग बाटै उपचार प्राप्त गर्न सक्ने गरी व्यवस्था भएको छ । निवेदकहरूले यो कानूनको यो प्रावधान संविधानसँग यसरी बाभेकोले सो हदसम्म अमान्य र बदर घोषित गरिपाउँ भनी स्पष्ट रूपमा जिकीर लिन सक्नु भएको छैन ।

जहाँसम्म ICCPR अनुरूपको कानूनी व्यवस्था गरिपाउँ भन्ने निवेदन जिकीर छ । उपयुक्त कानूनी व्यवस्था ICCPR का व्यवस्थासँग नबाभिएका र अन्तराष्ट्रिय दायित्व र संविधान प्रतिकूल नहुने गरी के कस्तो ऐन निर्माण वा संशोधन गर्ने भन्ने कुरा विधायिकाको एकलौटी अधिकारक्षेत्र [Exclusive Power] भित्र पर्ने विषय भएको र त्यस्तो विषय यस कार्यालयले नियमित गर्ने विषय नभएकोले यस कार्यालयलाई विपक्षी बनाउनु पर्ने कुनै कारण र आधार छैन । तसर्थ असम्बन्धित विषयलाई लिएर यस कार्यालयलाई विपक्षी बनाइएको रिट निवेदन खारेज हुनु पर्दछ ।

जहाँसम्म नेपाल पक्ष भएको अन्तराष्ट्रिय सन्धिको सन्दर्भमा लिइएको जिकीर छ, सन्धिको हैसियत प्रचलित कानूनमा के कस्तो हुने हो सो सम्बन्धमा नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ मा व्यवस्था भएको छ । तर सन्धिको विषयलाई नै प्रत्यक्ष रूपमा अधिकार स्वरूप व्यक्तिले प्रयोग (Invoke) गर्न नसक्ने हुनाले अन्तराष्ट्रिय सन्धिको सन्दर्भ दिई गरेको निवेदन जिकीर कानूनसम्मत छैन । अतः रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालयको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ ।

यस अदालतबाट कुनै पनि ऐन कानून निर्माण नहुने हुँदा यस अदालतको हकमा निवेदकको मागबमोजिम परमादेशको आदेश जारी हुनुपर्ने होइन । रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको काठमाडौं जिल्ला अदालतको तर्फबाट पेश हुन आएको लिखित जवाफ ।

निवेदकले विवादित कानूनी प्रावधानहरूले वर्तमान संविधानको धारा १२(२) द्वारा प्रदत्त निर्दोषिताको हक र धरौटोको हक जस्ता मौलिक हक उपर अनुचित बन्देज लगाएको भनी उल्लेख गर्नु भएकोमा उक्त धारा १२ ले निर्दोषिताको हक र धरौटोको हकलाई नैसर्गिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरेको छैन । उक्त धाराले वैयक्तिक स्वतन्त्रताको हक सम्बन्धी व्यवस्था गरेको र अभियुक्तलाई पुर्पक्षको लागि थुनामा राखेको कारण निजको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण हुन जाने स्थितिलाई मान्ने हो भने पनि उल्लिखित धारा १२ को उपधारा (१) ले वैयक्तिक स्वतन्त्रताको हक निरपेक्ष रूपमा सुनिश्चित गरिदिएको पाइँदैन । अर्थात उक्त उपधारा २ मा कानूनबमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण हुने छैन भनी सापेक्षिक सुनिश्चितता गरी दिएको छ ।

उक्त सापेक्षता कानूनमा निर्भर हुने देखिन्छ । यसअनुरूप विधायिकाले निर्माण गरेको कानूनबाट निवेदनमा उल्लेख भएबमोजिम कुनै मौलिक हकउपर बन्देज लगाएको भन्न मिल्दैन । निवेदकले प्रश्न उठाउनु भएको र यस अदालतबाट प्रयोग हुने विशेष अदालत ऐन, २०५९ को दफा ७ को खण्ड (ड) उल्लिखित धारा १२(२) सँग बाभिएको अवस्था पनि छैन । संविधानद्वारा प्रदत्त अख्तियारी अन्तर्गत बनेको नेपाल कानूनबमोजिम यस अदालतले आफ्नो कार्य सञ्चालन गर्ने हुँदा निवेदन मागबमोजिम आदेश जारी हुनुपर्ने होइन भन्ने समेत व्यहोराको विशेष अदालत काठमाडौंका तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ ।

रिट निवेदनको दफा १३ को सम्बन्धमा वन ऐन, २०४९ को दफा ६४(१) मा व्यवस्था भए

अनुसार तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार देखिएमा वा त्यस्तो प्रमाणबाट कसूरदार देखिने मनासिब माफिकको आधार देखिएमा त्यस्ता व्यक्तिलाई थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्ने गरिएको छ। यसरी थुनामा राख्दा संविधान र अन्य कुनै कानूनविपरीत नगरी ऐनको सोही दफाअनुसार थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्ने गरिएको हुँदा उक्त रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको जिल्ला वन कार्यालय काठमाडौंको तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ।

विपक्षी रिट निवेदकले प्रस्तुत रिट निवेदनका सन्दर्भमा व्यवस्थापिका-संसद सचिवालयलाई प्रत्यर्थी बनाउनु पर्ने कुनै पनि ठोस कारण र आधार रिट निवेदनमा उल्लेख गर्न सकेको पाइँदैन। तसर्थ प्रत्यर्थी बनाउन नपर्ने निकायलाई बिनाकारण प्रत्यर्थी बनाएको प्रस्तुत रिट निवेदन प्रथम दृष्टिमानै खारेजभागी छ।

मुलुकी ऐन लगायतका विभिन्न कानूनहरूमा रहेका पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्ने र धरौटी लिने सम्बन्धी व्यवस्थाहरू नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(२) सँग बाभिएकोले बढेर घोषित हुनुपर्ने भन्ने मूल अभिप्राय रहेको देखिन्छ। व्यवस्थापिकाले निर्माण गरेको कानूनमा तर्क संगत, स्वच्छ र न्यायोचितता जस्ता गुणहरू हुनु पर्दछ भन्ने निवेदनमा उठाइएको तर्कसंगत असहमत हुनुपर्ने कुनै कारण छैन। यो कानूनको उचित प्रक्रिया (Due Process of law) को अवधारणासँग सम्बद्ध विषय पनि हो। कानूनको उचित प्रक्रियाका दुईवटा आयामहरू छन् सारभूत र कार्यविधिगत उचित प्रक्रिया (Substantive and Procedural Due Process) तर यो अवधारणा कुनै वस्तुगत विधिशास्त्रीय मापदण्डमा आधारित अवधारण नभई अदालतहरूद्वारा विभिन्न समय, परिस्थिति र अवस्थालाई मध्यनजर गरी विकसित न्यायिक परीक्षण (Judicial Test) मा आधारित एउटा वृहत र विषयगत अवधारणा भएकोले यसको

उल्लेखनले मात्र कुनै कानून वैध वा अवैध भएको पुष्टि हुँदैन। त्यसको लागि कानूनमा सारभूत रूपमै गलत त्रुटिपूर्ण र अनुचित विषयवस्तु समावेश भएको प्रमाणित हुनुपर्दछ।

निवेदकले निवेदनमा उल्लेख गरेका विभिन्न कानूनहरूमा रहेका पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्ने र धरौटी लिने सम्बन्धमा रहेका कानूनी व्यवस्थाले अपराध र कसूरको प्रकृति, हुन सक्ने सजाय, कसूरदारको हैसियत र अवस्था आदि विभिन्न तत्वहरूलाई आधार मानेर तर्कसंगत बर्गीकरणको आधारमा व्यवस्था गरेको देखिन्छ। यो राज्यको राष्ट्रिय हितसँग गाँसिएको विषय समेत हो। जस्तोसुकै गम्भीर र फौजदारी कसूरमा संलग्न भएको व्यक्तिलाई पनि स्वतन्त्रताको हकको नाउँमा तारेखमा बस्ने सुविधा राज्यले दिनैपर्छ भनी तर्क गर्नु युक्तिसङ्ग पनि हुँदैन। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ को उपधारा (२) मा कानूनबमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण हुनेछैन भन्ने व्यवस्था रहेको हुँदा स्वतन्त्रताको हक पूर्ण रूपमा निरपेक्ष हुँदैन भन्ने स्वतः स्पष्ट हुन्छ। कानून बनाएर स्वतन्त्रताको हकलाई व्यवस्थित गर्न सकिने र राष्ट्रिय हित र समाजको हितको लागि उचित बन्देज लगाउन सकिने कुरामा कसैको पनि दुइमत नहोला। मुलुकमा शान्ति र व्यवस्था कायम गरी प्रगतिको पथमा अवरोध पुऱ्याउने कानून विपरीतका अपराधिक कार्यहरूमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्न सकिने प्रावधानलाई ठाउँ अनुचित भन्न गाह्रो हुन्छ। सार्वजनिक हित गर्ने र मौलिक हक संरक्षण गर्ने राज्यको दुवै कर्तव्य बीचमा उचित सन्तुलन र तालमेल हुनुपर्ने कुरालाई रिट निवेदकहरूले पनि स्वीकार गर्नु भएको पाइन्छ। तर असंवैधानिक भनी दावी लिएका कानूनी प्रावधानहरू के कति आधार कारणले अनुचित र असंवैधानिक छन् भन्ने कुराको सुक्ष्म विवेचना रिट निवेदनमा पाइँदैन। अतः रिट निवेदन

खारेज गरी पाउँन सादर अनुरोध छ भन्ने समेत व्यहोराको व्यवस्थापिका-संसद सचिवालयको तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ ।

संविधान देशको मूल कानून भएको तथा अन्य कानूनहरूले संविधानाबाटै वैधता प्राप्त गर्ने भएकोले निवेदकले उल्लेख गर्नुभएका ती कानूनी प्रावधानहरू संविधान तथा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौतासँग बाभिएका छैनन् । स्वच्छ, न्यायसंगत र तर्कसंगत समेत रहेका छन् । यी प्रावधानहरू मुद्दाहरूको पुर्पक्ष के कसरी गर्ने भन्ने विषयमा केन्द्रित रहेका छन् । मुद्दाको पुर्पक्ष गर्दा उक्त मुद्दाको प्रकृति र प्रमाण एवम् अभियुक्तको अवस्था समेतका आधारमा थुनामा राख्ने वा जमानतमा राख्ने वा धरौटमा छाड्ने वा साधारण तारेखमा राख्ने वा तारेखमा समेत बस्न नपर्ने हुन सक्दछ । अभियुक्तबाट प्रमाण नष्ट हुन नदिइ समाजलाई बचाउन र राज्यको उपस्थिति कायम राख्नको लागि यसप्रकारको कानूनी व्यवस्था गर्नु परेको हुन्छ । पुर्पक्षको क्रममा मुद्दा हेर्ने हाकिम वा न्यायाधीशले सहि ढंगले स्वविवेकीय अधिकारको प्रयोग नगरेको अवस्थामा अ.बं.१७ नं. बमोजिम पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा निवेदन गर्न सकिने र प्रमाणबुझ्दै जाँदा अभियुक्त निर्दोष हो भन्ने देखिएमा सम्बन्धित अदालतले नै धरौट वा जमानतीमा छाड्न सक्ने व्यवस्था पनि रहेकोले संविधान र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड विपरीत नभएको कानूनी प्रावधान बदर हुनुपर्ने नहुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयको तर्फबाट पेश हुन आएको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा स्वयं निवेदक अधिवक्ताहरू श्री राजिव वास्तोला र सर्वज्ञराज नायः (शाही) एवं निवेदकहरूकै तर्फबाट रहनु भएका विद्वान अधिवक्ताहरू श्री चन्द्रकान्त ज्ञवाली, विनोद कार्की र शारदाराज पोखरेलले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(२) मा कानूनबमोजिम बाहेक

व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण नगरिने प्रत्याभूति दिइएको छ । त्यसै गरी धारा २४(५) मा कसूर प्रमाणित नभएसम्म निर्दोषताको अनुमान पाउने मौलिक हक सुनिश्चित गरिएको छ । नेपालले अनुमोदन गरिसकेको नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा ९(३) मा सुनुवाइको क्रममा थुनामा राख्नु सामान्य नियम नहुने, जमानत वा धरौटमा छाड्नु पर्ने भन्ने उल्लेख हुनुका साथै धारा १४(२) मा दोषी प्रमाणित नभएसम्म निर्दोषताको अनुमान पाउने हक हुने भनिएको छ । यसका साथै संयुक्त राष्ट्र संघको महासभा द्वारा पारित United Nations Standard Minimum Rules for Non-custodial Measures [The Tokyo Rules] को धारा ६.१ मा पुर्पक्षको क्रममा थुनामा राख्ने कार्य फौजदारी कारवाहीको अन्तिम उपायका रूपमा मात्र प्रयोग हुनुपर्ने भन्ने उल्लेख गरिएको छ ।

तर उक्त संवैधानिक व्यवस्था र नेपालले स्वीकार गरेका अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून सिर्जित दायित्वविपरीत तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट दोषी देखिएको भनी पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्ने कानूनी व्यवस्थाहरू मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्तको महलको १८ नं. १२३, १२४ लगायत अन्य नेपाल कानूनमा हालसम्म पनि कायमै रहेको अवस्था छ, यस्ता कानूनहरूले न्यायाधीशलाई अनियन्त्रित स्वविवेकीय अधिकार दिएका छन् भने धरौट जमानतको दायरा सांघुरो पारेका छन् । अभियोग लाग्दैमा थुनामा बस्नुपर्ने उक्त कानूनी व्यवस्थाहरू संविधान र उल्लिखित अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज अनुकूल छैनन् । फौजदारी मुद्दाको पुर्पक्षको क्रममा धरौट वा जमानतको अत्याधिक प्रयोग हुने व्यवस्था भएमा व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता संरक्षण हुने र कानूनको उद्देश्य पनि पूरा हुने अवस्था रहन्छ । तर यसको विपरीत आरोप लाग्नासाथ धरौट जमानत नै नमागी सीधै थुनामा राख्नु पर्ने व्यवस्थाले नागरिकलाई संविधानले प्रत्याभूत गरेको वैयक्तिक

स्वतन्त्रता र निर्दोषिताको अनुमान पाउने हक कुण्ठित हुन पुगेको छ । त्यसैले संविधानसँग बाभिएका उक्त कानूनी व्यवस्थाहरू अमान्य र बदर घोषित भै निवेदन मागबमोजिमको परमादेश जारी गरिनु पर्दछ भन्ने समेत बहस प्रस्तुत गर्नुभयो । विद्वान अधिवक्ताहरू चन्द्रकान्त ज्ञवाली, विनोद कार्की र शारदाराज पोखरेलले निजहरूको बहसको समर्थनमा लिखित बहसनोट समेत पेश गर्नु भएको रहेछ ।

प्रत्यर्थी नेपाल सरकार समेतका तर्फबाट उपस्थित विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री रेवतीराज त्रिपाठीले संविधानको धारा १२(२) ले कानूनबमोजिम बाहेक व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण नहुने भनेको छ । त्यसको अर्थ कानून बनाएर त्यस्तो स्वतन्त्रता नियमन वा व्यवस्थित गर्न नसकिने भन्ने होइन । पुर्पक्षको लागि मुद्दा हेर्ने अधिकारी वा अदालतको आदेशले थुनामा राख्ने व्यवस्थाले कसैलाई दोषी नै ठहर गरिएको भन्न मिल्दैन । प्रमाण नष्ट हुन नदिन, समाज र स्वयं अभियुक्तको सुरक्षाको लागि समेत केही संगीन मुद्दाहरूमा पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्नु पर्ने अवस्था हुन्छ । हचुवा रूपमा थुनामा राखिने नभै तत्काल प्राप्त भएका सबुद प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी न्यायिक प्रक्रियाबाट थुनामा राख्ने, धरौट जमानत माग्ने वा साधारण तारेखमा छोड्ने भन्ने कुरा निक्कै हुने भएवाट कसैको मौलिक हक हनन् हुने अवस्था छैन । सबै मुद्दामा पुर्पक्षको लागि थुनामा नराखिने हुँदा गम्भीर प्रकृतिका मुद्दामा यस्तो व्यवस्था गर्नु अनुचित हुदैन । अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र लगायतका दस्तावेजहरूले पुर्पक्षको क्रममा थुनामा राख्ने नपाउने भनेका छैनन् । थुनामा राख्ने कुरालाई नै प्राथमिकता दिनु हुदैन सम्म भनेका हुन् । अतः निवेदन खारेज गरिनु पर्दछ भन्ने समेत बहस गर्नुभयो ।

आज निर्णय सुनाउन तारेख तोकिएको प्रस्तुत निवेदनमा पक्ष विपक्षका कानून व्यवसायीहरूले गर्नु भएको उपरोक्त बहस मनन

गरी रिट निवेदन, लिखित जवाफ, लिखित बहस नोट एवं सम्बन्धित संवैधानिक र कानून व्यवस्था समेतका समग्र पक्षमा ध्यान दिई हेर्दा देहायका विषयहरूमा केन्द्रित रही निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

(१) तत्काल प्राप्त प्रमाणका आधारमा पुर्पक्षको निम्ति थुनामा राख्ने मुलुकी ऐन, अ.व. ११८ नं. लगायतका कानूनी व्यवस्थाहरू संविधान अनुकूल रहेको छन् वा छैनन् ? र

(२) निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो, होइन ?

२. निर्णय दिनुपर्ने हुन

आएको पहिलो प्रश्नका सम्बन्धमा विचार गर्दा, तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार देखिन आएका अभियुक्तलाई पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्ने मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्तको ११८ नं. लगायत अन्य नेपाल कानून भएका कानूनी व्यवस्थाहरू नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(२) र नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा ९(३) र धारा १४(२) विपरीत धरौट वा जमानतमा छुट्न पाउने अधिकार विपरीत हुनुका साथै कसूर प्रमाणित नभएसम्म निर्दोषिताको अनुमान पाउने व्यवस्था प्रतिकूल नागरिकको वैयक्तिक स्वतन्त्रता कुण्ठित गर्ने प्रकृतिका भएकोले संविधानको धारा १, ३२ र १०७(१) बमोजिम ती कानूनहरू अमान्य र बदर घोषित गरी संविधान र अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज अनुकूल हुने गरी थुनछेक र धरौट जमानतसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गर्नु भनी परमादेश जारी गरिपाउँ भन्ने समेत निवेदकको मुख्य निवेदन दावी रहेको देखिन्छ । प्रत्यर्थीहरूको लिखित जवाफ हेर्दा तत्काल प्राप्त प्रमाण समेतको मूल्याङ्कन गरी, कसूरदार देखिन आएका गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दाका अभियुक्तहरूलाई न्यायाधीश वा मुद्दा हेर्ने अधिकारीको आदेशबाट पुर्पक्षको निम्ती थुनामा राख्ने कानूनी व्यवस्थाहरू संविधान र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र अनुकूल नै भएकोले रिट निवेदन

खारेजभागी छ, भन्ने समेत जिकीर लिइएको पाइन्छ ।

३. निवेदकहरूले असंवैधानिकताको दावी लिएका कानूनी व्यवस्थाहरू मध्ये मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्तको महलको ११८ नं. मा फौजदारी मुद्दाको अभियोग लागि अदालतल समक्ष पेश भएका अभियुक्तहरूका सम्बन्धमा अनीताम सुनुवाई नहुञ्जेलसम्मका लागि के कसरी व्यवहार गर्ने भन्ने सम्बन्धमा उल्लेख भएको देखिन्छ । अ.व. ११८ को देहाय १ मा रहेको राजगद्दी वा राजकाज सम्बन्धी मुद्दाका सम्बन्धमा गरिएको थुनछेकको कानूनी व्यवस्था गणतान्त्रिक नेपालको हालको अवस्थामा प्रासंगिक छैन । सो बाहेक अन्य दफाहरूमा के-कुन मुद्दाका के कस्ता अभियुक्तलाई पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्ने, धरौट वा जमानत माग्ने वा साधारण तारेखमा राखी मुद्दाको बाँकी कारवाही गर्ने भन्ने सम्बन्धमा उल्लेख भएको पाइन्छ । खास गरी तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार देखिने भएमा वा त्यस्तो प्रमाणबाट कसूरदार हो भन्ने विश्वास गर्ने कुनै मनासिब आधार भएमा अन्यथा प्रमाणित नभएसम्म जन्मकैदको सजाय हुन सक्ने अपराध, सरकार वादी भै चलेको तीन वर्ष वा सो भन्दा बढी कैद हुन सक्ने अपराध र त्यस्तो अपराधको उद्योग, दुरुत्साहन, अपराधिक षडयन्त्र गरेको वा मतिथार भएको अपराधका अभियुक्तलाई थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नु पर्दछ भन्ने अ.व. ११८ को देहाय २ को कानूनी व्यवस्था देखिन्छ । उल्लिखित अपराधको अभियोग लाग्दैमा बिना प्रमाण कसैलाई पनि थुनामा राख्नै पर्ने भन्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । त्यसै गरी नेपालमा स्थायी बसोबास नभएको कुनै अभियुक्त तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट छ महिना वा सो भन्दा बढी कैदको सजाय हुन सक्ने अपराधको कसूरदार हो भन्ने विश्वास गर्ने कुनै मनासिब आधार भएमा निजलाई पनि थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नुपर्ने सोही देहाय दफा ३ को कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ । तर नाबालक,

शारीरिक वा मानसिक रोग लागेको कारण थुनामा राख्न अनूपयुक्त ठहरिन आएको व्यक्तिसँग धरौट वा जमानत लिई थुनाबाट छाड्न सकिने, अपराध हुँदाको परिस्थिति, अभियुक्तको उमेर, पहिलेको आचरण, शारीरिक, मानसिक अवस्था आदिबाट थुनामा राख्न उपयुक्त नदेखिएमा जन्म कैद हुन सक्ने वा त्यसैको उद्योग, दुरुत्साहन वा आपराधिक षडयन्त्र वा मतिथार भएको बाहेक अन्य आरोप लागेको अभियुक्तसँग धरौट वा जमानत लिई थुनाबाट छाडिदिनुपर्ने कानूनी व्यवस्था पनि अ.व. ११८ को देहाय ४ मा रहेको देखिन्छ । अन्य व्यवस्थाहरू थुनामा राख्ने विषय भन्दा पनि धरौट वा जमानत माग्ने कुरासँग सम्बन्धित देखिन्छन् ।

४. अ.व.१२३ नं.मा समयमा मुद्दा किनारा गर्न नसकेमा अ.व.११८ नं. बमोजिम गरिएको थुनछेक सम्बन्धी आदेशलाई खुकुलो पार्ने र अ.व. ११४ मा सजाय ठहर भएका मुद्दाहरू मध्ये के कुन प्रकृतिका मुद्दामा पुनरावेदन गर्नको लागि धरौट वा जमानतीको सुविधा प्रदान गर्ने र के कस्ता मुद्दामा त्यस्तो सुविधा नदिने भन्ने विषयहरू समेटिएको देखिन्छ । दोषि ठहर नभै पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्ने व्यवस्था निर्दोषिताको अनुमान पाउने अधिकार विपरीत भएको भनी दावी गरिएकोमा शुरु तहबाट फैसला भैसकेपछि कस्ता मुद्दामा पुनरावेदन दिने प्रयोजनको लागि थुनामा वस्तु पर्ने वा धरौट जमानतको सुविधा पाउने भनी अ.व. ११४ नं. मा गरिएको व्यवस्था के कसरी असंवैधानिक भएको भन्ने आधार प्रस्तुत गर्न सकेको पाइँदैन ।

५. वन ऐन, २०४९ को दफा ६४(१)मा १ वर्ष भन्दा बढी कैद हुन सक्ने वन सम्बन्धी मुद्दाको अभियोगमा गिरफ्तार भएको व्यक्ति तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार देखिने मनासिब माफिकको आधार देखिएमा थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नुपर्ने र विशेष अदालत ऐन, २०५९ को दफा ७(घ) मा पनि तत्काल प्राप्त प्रमाणका आधारमा अभियुक्तलाई थुनामा राखी पुर्पक्ष गर्नुपर्ने पर्याप्त र मनासिब कारण भएमा विशेष अदालतले

थुनामा राखी पुर्पक्ष गर्न सक्ने कानूनी व्यवस्था रहेको देखिन्छ। जासूसी ऐन, २०१८ को दफा ७ को व्यवस्था पनि यस्तै प्रकृतिको देखिनआएको छ।

६. यसप्रकार केही गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी अपराधको अभियोग लागि पेश हुन आएका अभियुक्तहरू तत्काल प्रमाणबाट कसूरदार देखिएमा वा कसूरदार हुन भनी विश्वास गर्न सकिने मनासिब आधार भएको स्थितिमा न्यायाधीश वा मुद्दा हेर्ने अधिकारीको आदेशबाट पुर्पक्षको लागि थुनामा बस्नु पर्ने भन्ने नै उक्त कानूनी व्यवस्थाहरूको सार वा निचोड रहेको देखिन्छ। लगातार सुनुवाईको व्यवस्था नभएको र भौगोलिक विकटता, यातायातको असुविधा र आधुनिक प्रविधिको पहुँच नभएको कारणले तत्कालै त्यस्तो व्यवस्था सम्भव नभएको हाम्रो जस्तो फौजदारी न्याय प्रणालीमा अन्तिम सुनुवाई हुँदा सम्म के कस्ता कसूरको आरोप लागेका अभियुक्तलाई थुनामा राखी पुर्पक्ष गर्ने, कुन अवस्थामा धरौट वा जमानता माग्ने र कुन अवस्थामा साधारण तारेखमा छाड्ने भन्ने विषय नियमन गर्नको लागि भएका उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाहरू स्वयंमा बोधगम्य, स्पष्ट र सरल देखिन आएका छन्।

७. निवेदनमा उल्लेख गरे जस्तो स्वैच्छाचारी ढंगबाट कोही कसैलाई पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्ने वा अनुचित धरौट वा जमानत माग्न सक्ने गरी न्यायाधीश वा मुद्दा हेर्ने अधिकारीलाई अनियन्त्रित तजवीजी अधिकार उक्त कानूनहरूले प्रदान गरेको देखिन्छ। कुनै अभियुक्तलाई पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्नको लागि तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार देखिएको वा कसूरदार हो भन्ने विश्वास गर्न सक्ने मनासिब आधार भएको हुनुपर्ने भन्ने थुनछेक सम्बन्धी आदेशको पूर्वशर्तका रूपमा रहेको कानूनी व्यवस्थाबाटै वस्तुनिष्ठ र प्रमाणित आधार बेगर कसैलाई पनि आरोप लाग्नासाथ थुनामा राख्नुपर्ने वा मिल्ने अवस्था देखिँदैन।

८. त्यसमा पनि एक पटक पुर्पक्षको लागि थुनामा राखिएको अभियुक्त मुद्दा किनारा

नहुञ्जेल थुनामा नै बस्नु पर्ने भन्ने व्यवस्थालाई अ.व.११८ र १२३ नं. स्वयंले खुकुलो (Flexible) बनाएका छन्। अ.व.११८ नं. को देहाय २, ३, ८ वा ९ बमोजिम पुर्पक्षको लागि थुनामा परेको अभियुक्त पछि प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार होइन भन्ने देखिएमा मुद्दाको कारवाही जुनसुकै अवस्थामा पुगेको भएपनि थुनाबाट छाड्नु पर्ने भन्ने देहाय ७ को कानूनी व्यवस्थाले यहि तथ्यको पुष्टि भैरहेको छ। त्यसै गरी देहाय दफा १० बमोजिम मागिएको धरौट वा जमानत चर्को वा अपर्याप्त भयो भन्ने लागेको अवस्थामा पुनरावेदन सुन्ने अड्डामा निवेदन दिन सकिने र मनासिब कारण देखिएमा धरौट वा जमानतको अङ्क घटबढ हुन सक्ने भन्ने देहाय दफा ११ को व्यवस्थाबाट धरौट वा जमानतको कार्यविधि समेत अनियन्त्रित वा स्वैच्छाचारी देखिँदैन। त्यसै गरी अ.व. १२३ नं. बमोजिम समयमा मुद्दा किनारा गर्न नसकिएमा अ.व. ११८ नं. बमोजिम गरिएको थुनछेक आदेश खुकुलो पार्नुपर्ने देखिन्छ।

९. अड्डाले थुनछेक सम्बन्धी आदेश गर्दा त्रुटि वा बेरित भएको भन्ने अवस्था भएमा अ.व. १७ नं. बमोजिम पुनरावेदन तहमा निवेदन दिन सकिने र पाँच वर्ष वा सो भन्दा बढी कैदको सजाय हुने मुद्दामा पुर्पक्षको लागि तारेख, जमानत वा थुनामा राख्ने गरी भएको आदेशमा कानूनी त्रुटि वा कार्यविधि सम्बन्धी अनियमितताको प्रश्न उठाई तहतह हुँदै यस अदालतमा समेत निवेदन दिन सकिने कानूनी व्यवस्था न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १६ मा रहेको देखिदा पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्ने विषयको न्यायिक सुपरीवेक्षणको प्रबन्ध समेत भएको देखिन्छ। कसूरको प्रकृति र तत्काल प्राप्त प्रमाणको प्राचुर्यता जस्ता आधारबाट धरौट वा जमानत लिने, तारेखमा राख्ने अन्य विकल्प प्रयोग भैसकेपछि अन्तिम उपायका रूपमा थुनामा समेत राख्न सकिने गरी भए गरिएको कानूनी व्यवस्थाहरूलाई अन्यथा भन्न मिल्ने अवस्था देखिँदैन। साथै सो व्यवस्थाले धरौट जमानत वा

साधारण तारेखमा छाडने विषयलाई निरुत्साहित गरेको भन्ने पनि देखिएको छैन।

१०. यसका अतिरिक्त पुर्पक्षका लागि अवस्थाअनुसार तारेखमा राख्ने, धरौट वा जमानतामा छाड्ने वा थुनामा राख्न सक्ने कुरालाई अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र घोषणा पत्रहरूले पनि पूर्णतः अस्वीकार गर्न सकेको देखिन्छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा ९ को उपधारा (३) को व्यवस्था खास गरी अदालत वा न्यायाधीशसमक्ष मुद्दा आइ पुग्नु भन्दा अगावैको अनुसन्धानको चरणको थुनासंग बढी सम्बन्धित रहेको देखिन्छ। “कुनै फौजदारी अभियोगमा पक्राउ गरिएको वा थुनिएको व्यक्तिलाई न्यायाधीश वा कानूनद्वारा न्यायिक शक्ति प्रयोग गर्न पाउने अधिकार प्राप्त अधिकारीसमक्ष तुरुन्त उपस्थित गराइने र त्यस्तो व्यक्तिलाई मुनासिब समयभित्र सुनुवाई गरी पाउने वा छुटकारा पाउने अधिकार हुनेछ” भन्ने सो उपधाराको पहिलो वाक्यांशबाट सोही तथ्य स्थापित भएको देखिन्छ। त्यसरी पेश गरिएको अभियुक्तका सम्बन्धमा मुनासिब समयमा सुनुवाई गर्न नसकिएको स्थितिमा मात्र छाड्नु पर्ने भन्ने सो व्यवस्थाबाट मुनासिब समयसम्म थुनामा राखेर पनि मुद्दाको पुर्पक्ष गर्न सकिने कुरालाई मान्यता दिइएकै देखिन्छ। यद्यपि सुनुवाइको अवसर परिर्खरहेको व्यक्तिलाई थुनु सामान्य नियम हुने छैन, न्यायिक कारवाहीको कुनै चरणमा उपस्थित हुने र फैसला कार्यान्वयनको सुनिश्चिताको लागि धरौट वा जमानत लिन सकिने भन्ने उपधारा (३) को पछिल्लो वाक्यांशले सम्भव भएसम्म धरौट र जमानत लिएर मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नुपर्दछ भन्ने विषयमा जोड दिन खोजेको पाइन्छ। निवेदकहरूले पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्ने कानूनी प्रावधानहरूलाई मात्र एकतर्फी रूपमा उल्लेख गरी दावी लिएको कारण थुनामा राख्ने कार्यलाई प्रार्थमिकता दिएको जस्तो देखिए पनि अ.बं.११८ को देहाय ४, ५, ६, १० लगायत अन्य प्रचलित नेपाल

कानूनमा धरौट वा जमानत लिने पर्याप्त व्यवस्थाहरू रहेको हुँदा थुनछेकलाई सामान्य नियमका रूपमा स्वीकारिएको अवस्था पनि देखिँदैन।

United Nations Standard Minimum Rules for Non-Custodial Measures -[The Tokyo Rules] को धारा ६(१) ले Pre-trial detention shall be used as a means of last resort in criminal proceedings, with due regard for the investigation of the alleged offence and for the protection of society and the Victim भनी उल्लेख गरेको छ। उक्त मापदण्डले पनि पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्ने विषयलाई अस्वीकार गरेको छैन। यस्तो कारवाहीको क्रममा थुनामा राख्ने कुरालाई महत्व दिइनु हुँदैन सम्म भनेको हो।

११. अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको धारा १४ को उपधारा (२) मा निर्दोषिताको अनुमान गरी पाउने अधिकारको व्यवस्था भएको देखिन्छ। जसलाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४(५) ले नै समेटे सकेको अवस्था छ। निर्दोषिताको अनुमान पाउने भन्ने हक र तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार देखिएको अवस्थामा थुनामा राखी पुर्पक्ष गर्ने भन्ने विषयको सम्बन्ध कसरी स्थापित गर्न खोजिएको हो भन्ने आधार निवेदनमा स्पष्टसँग खुल्न सकेको देखिँदैन। पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्ने विषयले कसैलाई पनि पूर्ण वा अन्तिम रूपमा कसूरदारको रूपमा चित्रण गरेको हुँदैन। त्यो एउटा पूर्वावस्थासम्म हो। यस्तो तर्क गर्दै जाने हो भने अनुसन्धानको क्रममा प्रहरी हिरासतमा रहने अवधिलाई पनि गैरकानूनी भन्नुपर्ने हुन्छ। जसलाई निषेध गर्ने हो भने कुनै पनि फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान प्रक्रिया नै सञ्चालन गर्न सकिँदैन। त्यसरी नै शक्ति आरोपित समाजमा खुल्ला रूपमा हिड्न सक्ने भै समाजले नै असुरक्षित महसूस गर्नुपर्ने तथा प्रमाण नष्ट गर्न सक्ने उच्च सम्भावना रहन जानुका साथै कतिपय अवस्थामा

त्यस्ता अभियुक्तहरूको जीउ ज्यान नै खतरामा रहन्छ । त्यसकारण केवल तर्कको लागि गरिने तर्कले समस्याको हल दिन सक्दैन ।

१२. वैयक्तिक स्वतन्त्रता मानिसको आधारभूत नैसर्गिक अधिकार भएको हुँदा बिना कुनै कारण त्यस्तो अधिकारबाट वञ्चित गर्ने कुरासंग कदापि सहमत हुन सकिदैन । वैयक्तिक स्वतन्त्रता गैरकानूनी ढंग अतिक्रमण गरिएको अवस्थाको उचित उपचार खोज्न कुनै अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको सहारा लिनु पर्दैन । त्यो हाम्रो संविधानले नै दिएको छ । संकटकालको समयमा पनि गैरकानूनी ढंगबाट वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण गरिएमा बन्दी प्रत्यक्षीकरणको उपचार खुल्ला रहन्छ । उक्त संवैधानिक व्यवस्थाको उच्चतम अभ्यास यस अदालतले जस्तै प्रतिकूल अवस्थामा पनि गर्दै आएको छ र भविष्यमा पनि गर्ने नै छ । तर वैयक्तिक स्वतन्त्रता र निर्दोषिताको अनुमान पाउने सिद्धान्तको कोरा सैद्धान्तिक आवरण दिएर अदालतबाट तत्काल प्राप्त प्रमाणको वस्तुनिष्ठ र प्रमाणित आधारमा गम्भीर खालका फौजदारी मुद्दाका कसूरदार देखिएका अभियुक्तलाई पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्ने कानूनी प्रावधानलाई समेत अमान्य गराउन खोजिन्छ भने त्यसबाट सिर्जित हुने सामाजिक भय, असुरक्षाको अवस्था र दण्डहीनताको स्थितिको जिम्मेवारी कसले लिने भन्ने यक्ष प्रश्न निवेदकहरू तर्फ नै सोभिने देखिन्छ ।

१३. निवेदकहरू अति सैद्धान्तिक र केवल सैद्धान्तिक चिन्तनमा मात्र रुमलिएर प्रस्तुत निवेदन गर्न आएको देखिन्छ । यदि समाज र राष्ट्रलाई गम्भीर असर पार्ने फौजदारी कसूर गरेको आरोप लागि अदालतसमक्ष पेश गरिएका र तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट सो अवस्था पुष्टि भएका अभियुक्तहरूलाई निर्दोषिताको अनुमानको आडमा छाड्दै जाने हो भने फौजदारी न्याय प्रशासनले कार्य गर्न सक्दैन । विद्यमान फौजदारी न्याय प्रशासनको धरातल भत्काउन खोज्ने तर त्यसको

कुनै सटिक विकल्प प्रस्तुत गर्न नसक्ने निवेदकहरूको दावी व्यवहारिक र यथार्थमा आधारित देखिन्छ ।

१४. न्यायाधीश वा मुद्दा हेर्ने अख्तियार पाएको अधिकारीले कुनै पनि आरोपित व्यक्तिलाई बिना कुनै प्रमाण पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्दछ भन्ने निवेदकहरूको सोच गलत हुनुका साथै न्यायिक प्रक्रियामाथि अविश्वास मात्र देखिन्छ । त्यस्तो दावीलाई कुनै पनि दृष्टिकोणबाट मान्यता दिन सकिदैन । केही मुद्दामा तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार देखिएका अभियुक्तहरू पछि प्राप्त प्रमाणबाट निर्दोष पाइएका हुन्छन् । तर अधिकांश मुद्दामा त्यस्तो अवस्था रहदैन । अपवादात्मक रूपमा केही कमी कमजोरी रहन जाने विषयलाई सामान्यीकरण [Generalization] गरी समग्र प्रणाली नै भत्काउन खोज्नु उचित हुन सक्दैन । त्यसबाट न त समाजलाई अपराध र अपराधीबाट जोगाई राख्ने फौजदारी न्याय प्रशासनको लक्ष्य परिपूर्ति हुने अवस्था रहन्छ, न निवेदकहरूलाई नै कुनै लाभ पुग्दछ ।

१५. यसो भन्दैमा कुनै पनि कानून प्रणाली राम्रो मात्र हुन्छ त्यसमा कुनै कमी कमजोरी वा त्रुटिहरू रहँदै रहँदै भन्ने निष्कर्षमा पुग्न खोजिएको पनि होइन । जुनसुकै कानूनी प्रणालीमा गुणका साथसाथै केही अवगुणहरू पनि रहन सक्दछन् । हाम्रो देशको फौजदारी न्याय प्रणालीको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने हो भने पनि २०१७ सालको सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन आउनु पूर्वको अवस्था, सो ऐन आएपछिको अवस्था र सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ लागू भएपछिको हालसम्मको अभ्यासका धेरै विशेषताहरू फेला पर्न सक्दछन् । एकपटक अवलम्बन गरिएको प्रणाली सधैका लागि एउटै अवस्था र स्वरूपमा लागू भै रहन सम्भव हुन्छ भन्ने पनि छैन । त्यसैले न्याय प्रणालीमा रहेका कमी कमजोरीहरू निवेदकहरू जस्ता चेतनशील वर्गले हरदम उठाइरहनु पर्दछ । तर सबै समस्याको निदान अदालतबाट मात्र

गराउन खोज्ने प्रवृत्ति उचित हुन सक्दैन । यस्ता विषयमा राज्यका सम्बन्धित निकायको ध्यान आकृष्ट गराउने र जिम्मेवार निकायबाट यस्ता विषयमा नियमित रूपमा अध्ययन अनुसन्धान भई राम्रा पक्षहरूलाई निरन्तरता दिई जाने र कमी कमजोरी देखिएका क्षेत्रमा सुधार गर्दै जानु उचित र श्रेयस्कर हुन्छ ।

१६. अब, निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने हो होइन भन्ने निर्णय दिनुपर्ने हुन आएको दोस्रो तथा अन्तिम प्रश्नका सम्बन्धमा विचार गरौं, माथि प्रकरण प्रकरणमा गरिएको विश्लेषणबाट निवेदकले अमान्य र बदर घोषित गर्न माग गरेका कानूनी व्यवस्थाहरू नेपालको अन्तरिम संविधान र अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौतामा उल्लेख भएको प्रावधानको प्रतिकूल रहेको भन्ने देखिने आएको छैन । तथापि थुनछेकसम्बन्धी विद्यमान नेपाल कानूनमा कायम रहेका कानूनी व्यवस्थाहरूमा सुधार वा परिमार्जन गरी परिवर्तित संवैधानिक व्यवस्था र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून सापेक्ष बनाउने तर्फ राज्यका सम्बन्धित निकायहरूको ध्यान जानु वाञ्छनीय नै हुन्छ । निवेदकले प्रस्तुत निवेदनमार्फत् अभिव्यक्त गरेको चासो र सरोकारको विषय समेतलाई मध्यनजर राखी विद्यमान थुनछेक सम्बन्धी कानूनमा सुधार गर्नेतर्फ आवश्यक अध्ययन अनुसन्धान हुन प्रत्यर्थी मध्येको नेपाल सरकार कानून तथा न्याय मन्त्रालयको ध्यानाकर्षण गराउँदै रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ । आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयलाई गराई दायरीको लगत कट्टा गरी फायल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा हामी सहमत छौं ।

न्या. मोहनप्रकाश सिटौला

न्या. भरतराज उप्रेती

इति संवत् २०६६ साल भदौ ११ गते रोज ५ शुभम्...

इजलास अधिकृत- नारायण सुवेदी

निर्णय नं. ८२०३

मङ्सिर, २०६६

सर्वोच्च अदालत संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री मीनबहादुर रायमाझी
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
रिट.नं. ०६४-WO-०७९९
आदेश मिति: २०६५।९।२३।४

विषय:- परमादेश ।

निवेदक: सप्तरी जिल्ला धरमपुर गा.वि.स.वडा नं.
८ घर भई हाल का.जि.का.म.न.पा.
वडानं.१० बानेश्वर भीमसेनगोला बस्ने
प्रेमबहादुर खड्का समेत

विरुद्ध

प्रत्यर्थी: नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को
कार्यालय, सिंहदरवार समेत

- व्यक्ति आफ्नो स्वैच्छाबमोजिमको पेशा वा रोजगार गर्न स्वतन्त्र हुन्छ । यस स्वतन्त्रतामाथि हस्तक्षेप गरी यो यस्तो पेशा वा रोजगार मात्र गर्न पाउने भनी अन्य कुनै पनि पक्षबाट दवाव सिर्जना गर्न मिल्दैन । यो स्वतन्त्रतामा व्यापक सार्वजनिक हित र कल्याणका लागि राज्यद्वारा प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश (५) बमोजिम रोक लगाउने वा कुनै शर्त वा योग्यता तोक्ने गरी कानून बनाउन पाउने अवस्थावाहेक अन्य कुनै पनि हस्तक्षेप अग्राह्य नमानिने ।

(प्रकरण नं. ९)

- महिला हकको संरक्षणको लागि पुरुषसह रोजगारीको अवसरमा समान र सहज पहुँचका साथै रोजगारीका शर्त र कार्य वातावरण महिलामैत्री बनाउने र उनीहरूलाई रोजगार प्राप्तिको लागि

सशक्तीकरण गराउँदै लानेतर्फ राज्यको ध्यान केन्द्रित हुनुपर्ने ।

(प्रकरण नं. १५)

- सार्वजनिक क्षेत्रमा पिछडिएका वर्ग, क्षेत्र वा लिङ्गका नागरिकहरूको उपस्थिति न्यून रहेको परिप्रेक्ष्यमा तिनीहरूको संख्यात्मक र गुणात्मक उपस्थितिलाई अभिवृद्धि गर्नेतर्फ राज्यको रोजगारसम्बन्धी नीति र कार्यक्रम केन्द्रित हुनुपर्ने ।

(प्रकरण नं. १६)

- मौलिक हकहरू विभिन्न भए पनि ती हकहरू आ-आफ्नो ढंगले विशिष्ट अनि एकआपसमा अन्तरनिर्भर र अन्तरसम्बन्धित पनि रहने हुनाले हकहरूको तहगत प्राथमिकता निर्धारण गरी कुनै हकलाई कम महत्त्वपूर्ण भनी होच्याउन नमिल्ने ।
- कुनै हक विशेषको कार्यान्वयन पक्षलाई केन्द्रित गर्दा अरु हकहरू पनि कसरी एकीकृत र सम्बद्ध भएर आउँछन् भन्ने तथ्यगत विश्लेषण गरी त्यस्तो हकको अधिकाधिक प्रचलनको लागि अन्य हकहरूको योगदानको महत्त्वलाई विचार गर्नु पनि त्यत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुने ।

(प्रकरण नं. १९)

- मानव अधिकारहरूलाई हकको प्रकृतिअनुसार वर्गीकरण गर्न सकिने भए पनि हकको सार पक्षलाई नै गौण बनाई एउटा वर्गलाई उपभोग्य मान्ने र अर्कोलाई तत्काल प्रचलन योग्य नबनाए पनि हुने गैरजिम्मेवार हलुका (Complacent) सोच बनाउन नमिल्ने ।

(प्रकरण नं. ४४)

- रोजगारीको हक आर्थिक र सामाजिक अधिकारमध्ये महत्त्वपूर्ण हक रहेको र नागरिक एवं राजनैतिक अधिकारको सार्थक उपयोग गर्न समेत महत्त्वपूर्ण हुने हुनाले यसलाई अनिश्चितकालसम्म राज्यले आफ्नो

स्रोत र साधन हेरी क्रमिक रूपमा व्यवस्थित गर्दै जाने वर्गमा राखेर यसको महत्त्वलाई घटाउन दिन नमिल्ने ।

(प्रकरण नं. ४५)

- हरेक देशलाई रोजगारीको हकको व्यवस्था गर्ने क्रममा आफ्नो देशको विशिष्ट परिस्थितिअनुकूल हुने गरी कानूनी लगायत जुनसुकै उपायहरू अवलम्बन गर्ने तजवीजी अधिकार हुन्छ । तर तजवीजको नाउँमा रोजगारीको हक नै सुनिश्चित नगर्ने भन गर्नु हुदैन । हरेक व्यक्तिलाई बेरोजगारीको समस्याबाट मुक्त गर्ने र रोजगारीमा सुरक्षा दिने व्यवस्था अविलम्ब गर्नेतर्फ राज्य सचेत रहनु पर्ने ।

(प्रकरण नं. ५८)

- स्रोत साधनको अपर्याप्तताको आधार देखाई राज्य सधैं नै दायित्वबाट पन्छिरहने हो भने अधिकारहरू कहिल्यै पनि सुरक्षित हुन सक्दैनन् । त्यसैले राज्यको स्रोत साधनको लेखाजोखा र त्यसको नागरिक हक अधिकार संरक्षणको हितमा भएको उपयोगिताको औचित्यता न्यायिक पुनरावलोकनको दायराभन्दा बाहिर पर्न नसक्ने ।

(प्रकरण नं. ६९)

- मानव अधिकार आयोग जस्तो निकायबाट गैरकानूनी थुना जस्तो विषयमा मात्रै सीमित हुने नभै मानव अधिकारको सबै विषयमा आरम्भक (Initiator), अनुगमनकर्ता (Monitor), प्रोत्साहक (Inspirer), सल्लाहकार (Advisor), मूल्याङ्कनकर्ता (Evaluator) र आलोचक (Critic) जस्ता विभिन्न रूपले सहयोग पुऱ्याउन सक्ने ।

(प्रकरण नं. ७२)

- मौलिक हकको भागमा कुनै हकलाई समावेश गर्नुको अर्थ त्यस्तो हकलाई तत्काल क्रियाशील बनाउनु हो र यसको उल्लंघन वा

अप्रचलनको स्थिति खडा भएमा उपचारको हक प्राप्त हुन्छ भन्न पनि हुने ।

(प्रकरण नं. ७७)

- संविधानले जे जस्तो उत्तरदायित्व किटान गरेको भए पनि सो पूरा नगर्न कुनै अंग स्वतन्त्र छ र सो पूरा गर्न कर लगाउन हुदैन भन्ने सोच राख्ने हो भने लिखित संविधानको पद्धतिप्रति नै अनास्था व्यक्त गरेको हुन जान्छ त्यस्तो तर्कको गुन्जाइस नदेखिने ।

(प्रकरण नं. ७९)

- मौलिक हकहरू जनताको प्रत्यक्ष र तत्काल प्रचलन गराउन पर्ने हकहरू हुन । त्यसैले तिनीहरू कुनै पनि निकाय चाहे त्यो विधायिका नै किन नहोस, उसको इच्छाधीन रहँदैनन् र साधन स्रोतको अभावको नाममा अनिश्चित बनाउन वा प्रचलन नगराउने आधार बनाउन नमिल्ने ।

(प्रकरण नं. ८०)

अवलम्बित नजीर:

- नेकाप २०५३, पृष्ठ ३३
- नेकाप २०५४, पृष्ठ ३१२

सम्बद्ध कानून:

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १८(१), २०, २१ र २२

आदेश

न्या.कल्याण श्रेष्ठ: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र धारा १०७ (२) बमोजिम यस अदालतमा दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यस प्रकार छ:-

निवेदकमध्येको संजिव सत्याल विगत १८ वर्षदेखि वेरोजगार नेपाली नागरिकका रूपमा रहेको छु । अन्य निवेदकहरू पनि आ-आफ्नो व्यक्तिगत विवरणअनुसार नेपाली नागरिक भएको तथा शैक्षिक

योग्यता पनि अलग-अलग छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १८ ले हामी निवेदकलाई कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम रोजगारीको हक प्रदान गरेको छ । विगतका संवैधानिक व्यवस्थाले रोजगार सम्बन्धमा व्यवस्था नगरेपनि नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १२(२) को खण्ड (ड) ले प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई कुनै पेशा, रोजगार, उद्योग, व्यापार गर्ने स्वतन्त्रताको हक हुनेछ भन्ने मौलिक हकको व्यवस्था गरेको थियो । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १८ ले रोजगारी तथा सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी हकलाई मौलिक हकको रूपमा राखेकोले सो हक प्रचलनका लागि कानूनको निर्माण गर्ने दायित्व विपक्षीको हो । धारा १८(१) तथा (३) बमोजिम प्रत्येक नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम रोजगारीको र खाद्य सम्प्रभुताको हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था केवल अक्षरमा मात्र सीमित रही संवैधानिक प्रावधानबमोजिमको कानून निर्माणको पहल सरकारबाट भएको छैन ।

रोजगार प्रवर्द्धनको सम्बन्धमा मुलुकपिच्छे अलग-अलग प्रक्रिया, पद्दती भए पनि हाम्रो मुलुकमा रोजगार प्रवर्द्धन सम्बन्धमा अध्ययन नै भएको छैन । राष्ट्रिय संरचना, स्रोत अनुसार आफ्नो मर्यादा र व्यक्तित्व विकासको लागि चाहिने आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अधिकारको उपभोग गर्न पाउने अधिकार तथा रोजगार तथा पेशाको स्वतन्त्र रूपले छनौट गर्न पाउने कार्यको न्यायोचित र अनुकूल स्थिति पाउने तथा वेरोजगारीबाट संरक्षण पाउने अधिकार मानव अधिकारको घोषणापत्रले स्वीकार गरेभैं नेपालले सो घोषणा पत्रलाई स्वीकारी धारा १८ र ३० मा श्रमसम्बन्धी हकको व्यवस्था गरेको छ । धारा १८(२) अनुसार महिला, जनजाति, मधेशी, दलित, पिछडीएको क्षेत्रलाई रोजगारी सम्बन्धमा सरकारले केही हदसम्म कानून तर्जुमा गरी अभ्यास गर्न लागेको छ तर पनि रोजगारी दिने सम्बन्धमा को कुन व्यक्ति रोजगार दिन योग्य वा शैक्षिक वा अन्य कारणले अयोग्य भनि घोषणा गर्न सकेको छैन ।

प्रत्यर्थीहरू रोजगारी र सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी केही कानून निर्माणमा अगाडि बढेको भए पनि वस्तुतः रोजगारी तथा खाद्य संप्रभुताको अधिकार संविधानमै सीमित छन् । रोजगारीले बेरोजगारी समेतलाई समेटेछ । सो सम्बन्धमा यथोचित व्यवस्था गर्नुपर्ने हो, होइन ? सामाजिक सुरक्षा सरकारको दायित्व हो, होइन ? नागरिकलाई भोकमरीबाट बचाउ गर्नुपर्ने हो, होइन ? विद्यमान कुन कानूनले हामी निवेदकहरूलाई समेट्ने हो भन्नेमा कानून अपूर्ण रहेको छ । हामी निवेदकहरूलाई संविधानको धारा १८(१)(२)(३) ले प्रत्याभुत गरेको मौलिक हक सम्बन्धमा यथोचित कानूनको निर्माण नगरी सो संवैधानिक व्यवस्थालाई नै संविधानमै सीमित वा निष्कर्ष गर्ने हक नेपाल सरकारलाई छैन । संविधान निर्माण भएको १ वर्ष पुगिसकेको छ, पटक पटक अधिवेशन भएका छन्, कानून निर्माणको कुनै विधेयक पेश भएन । लाखौं दक्ष जनशक्ति, बेरोजगार युवा विदेशिन वा पलायन हुन बाध्य भएका र कति दुर्भाग्यमा परेका छन् । सरकारको यस विषयमा कुनै क्रियाशीलता नभएकोले अकर्मण्यता देखिएको छ । राष्ट्रको प्रमुख समस्याको रूपमा रहेको बेरोजगारी सम्बन्धमा कानूनको निर्माण नगरेको कारणले निवेदकहरूलाई संविधानको धारा १२(३) को खण्ड (च), १८, १९ समेतको मौलिक हक प्रचलनमा बाधा पुऱ्याएकोले धारा ३२ र १०७ (२) बमोजिम उपर्युक्त कानून निर्माण गरी उक्त हकको कानूनी प्रचलन हुने व्यवस्था मिलाउनु भनी विपक्षीका नाममा परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको निवेदनपत्र ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको माग बमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो विपक्षीहरूबाट लिखित जवाफ मगाई नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने यस अदालत एक न्यायाधीशको इजलासबाट भएको आदेश ।

अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १८ को उद्देश्य एउटा सिंगो कानून निर्माण गरेर सबै

नागरिकलाई राज्यले नै रोजगारी उपलब्ध गराउने भनी अर्थ गर्न मिल्दैन । २१ औं शताब्दीको राज्य एवं यसको दायित्वको सन्दर्भ समेत परिवर्तन भई सकेको र राज्यले यस्ता विषयमा सहजकर्ताको भूमिका मात्र निर्वाह गर्नुपर्ने मान्यता अधि आएको छ । रोजगारी उपलब्ध हुने क्षेत्रमा समान अवसरको सुनिश्चितता गर्नु, भेदभाव नगर्नु र कुन क्षेत्रमा कस्तो जनशक्तिलाई रोजगारी उपलब्ध गराउने भनी योग्यता र शर्त तोक्न युक्तिसंगत कानूनको निर्माण गर्नु उक्त संवैधानिक व्यवस्थाको मर्म र उद्देश्य हो । सो उद्देश्य हासिल गर्न एउटा कानूनको निर्माण गरेर मात्र पर्याप्त नहुने हुँदा विषयवस्तुको प्रकृति, क्षेत्र, जनशक्तिको अवस्था, योग्यता, संगठन, कार्यक्रम समेतका आधारमा अलग अलग कानूनको आवश्यकता पर्दछ । यसै सन्दर्भमा वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६३, निजामती सेवा ऐनको दोश्रो संशोधन, स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ मा तेश्रो संसोधन व्यवस्थापिका संसद सचिवालय सम्बन्धी ऐन, २०६४ समेत पारीत भएका छन् । श्रमजिवी पत्रकार सम्बन्धी ऐन, २०५१ मा पहिलो संसोधन, केही नेपाल ऐन संशोधन गर्ने ऐन, २०६३ मार्फत् विश्वविद्यालय ऐन, शिक्षा ऐन जस्ता दर्जनौं ऐनको निर्माण भई रोजगारीको व्यवस्था एवं सुरक्षालाई सुनिश्चितता गरिदै ल्याइएकोबाट निवेदकले भने जस्तो धारा १८ लाई निष्क्रिय बनाई केही पहिल नभएको भन्ने कुरा तथ्यहिन र हचुवा छ । रोजगारीको क्षेत्रलाई फराकिलो पार्ने, समान अवसरको स्थापित गर्ने, निजी क्षेत्र तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारलाई समेत नेपाली रोजगारी क्षेत्रको पहुँच बनाउने कार्य जटिल छ र निरन्तर प्रक्रिया पनि हो । यो प्रक्रिया राज्यको नीतिगत निर्णय, आर्थिक क्षमता, स्रोत साधनको उपलब्धतासंग सम्बन्धित विषय हो । विशुद्ध राजनैतिक अंगको कार्यक्षेत्रको विषय हुँदा सो कार्यमा व्यवस्थापिका संसद क्रियाशिल नै छ । निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको व्यवस्थापिका संसद सचिवालयको तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ ।

कानून बनाउने कार्य यस मन्त्रालयको नभएको हुँदा यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाउनुको औचित्य छैन निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रत्यर्थी गृह मन्त्रालयको तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ ।

संविधानबमोजिम प्रदत्त रोजगारीको हक संरक्षण गर्न सरकार प्रतिवद्ध छ । राज्यका अंगहरूमा रोजगारी प्रदान गर्दा विषयगत कानून, नीति प्रक्रिया बमोजिम गर्नुपर्ने हुँदा तत् सम्बन्धमा छुट्टाछुट्टै ऐन कानूनको निर्माण भएका छन् र तत्-तत् प्रक्रिया बमोजिम ती निकायहरूमा रोजगारीका अवसर प्रदान भएका छन् । महिला, श्रमिक, वृद्ध, अपाङ्ग, अशक्त र असहाय नागरिकलाई सामाजिक सुरक्षाको हक, खाद्य संप्रभुताको हक सम्बन्धमा विभिन्न कानूनको निर्माण भइरहेकै हुँदा कानून नबनेको भन्ने आधार लिई दायर भएको निवेदन खारेजभागी हुँदा खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयको तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ ।

कानूनी शासनको प्रत्याभूतिको लागि नेपाल सरकारले व्यवस्थापिका संसदसमक्ष विभिन्न विधेयकहरू प्रस्तुत गरिसकेको छ । नेपाल सरकारले प्रस्तुत गरेको विधेयकका सम्बन्धमा विचार गर्ने र के कस्तो कानून निर्माण गर्ने भन्ने विषय विधायिका संसदको एकलौटी अधिकारक्षेत्र भित्र पर्ने विषय भएको र त्यस्तो विषय यस कार्यालयले नियमित गर्ने विषय पनि होइन । समयको माग र सकारात्मक परिवर्तनलाई आत्मसात गर्दै जनताको हक हितको लागि कार्य गर्न सरकार जहिले पनि अग्रसर हुने तथा राज्यको स्रोत साधन र अग्रगामी सोचका आधारमा उपर्युक्त समयमा उपयुक्त कानूनी व्यवस्था गर्न सरकार प्रतिवद्ध छ । अदालतले कार्यकारिणी वा विधायिकालाई अमुक विषयमा कानून बनाउन, पारीत गर्न वा कानून लागू गर्न निर्देशन गर्न सक्दैन । कार्यकारी र विधायिकाको संवैधानिक अधिकारउपर अदालतले सुपरीवेक्षणात्मक भूमिका निर्वाह गर्नु हुँदैन । तसर्थ निवेदन खारेज

गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालयको तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ ।

नेपाल सरकारले आफ्नो स्रोत साधनअनुसार रोजगारी तथा सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी हक र श्रमसम्बन्धी हकका सम्बन्धमा कानून निर्माण गरी व्यवस्थित गर्दै जाने विषय भएका हुँदा निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनु पर्ने विषय नहुँदा खारेज गरिपाउँ भन्ने नेपाल सरकार श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयको तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ ।

यस आयोगले के कस्तो संवैधानिक वा कानूनी कर्तव्य पूरा नगरेको हो ? सो सम्बन्धमा स्पष्ट जिकीर छैन । संविधान तथा मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ ले तोकेको व्यवस्थाको अधीनमा रही काम गरेको, मानव अधिकारको संवर्द्धन, संरक्षण, सम्मानका लागि मानव अधिकारका विविध मापदण्डका आधारमा कानूनी व्यवस्था गर्न, पुनरावलोकन गर्न सरकार समक्ष सिफारिश पठाएको छ । बाल श्रम, वैदेशिक रोजगार ऐन, ट्रेडयुनियन लगायतका विविध कानूनको निर्माण पुनरावलोकनको सिफारिश गरेकै छ । निवेदकले उठाएका रोजगारी र सामाजिक सुरक्षाको हकको प्रचलन गर्नलाई सहयोग हुने नै हुँदा निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम पेश हुन आएको प्रस्तुत निवेदनमा सुनुवाइका क्रममा निवेदक र प्रत्यर्थी पक्षलाई इजलाससमक्ष उपस्थित हुन पटक-पटक बोलावट भएकोमा दुवै तर्फबाट कसैको उपस्थिति र प्रतिनिधित्व भएको पाइएन । प्रस्तुत निवेदन सार्वजनिक सरोकारको मुद्दाको रूपमा दर्ता भएकोले यस्ता मुद्दालाई कसैको नितान्त व्यक्तिगत लाभको मुद्दाको रूपमा हेर्न नमिल्ने हुँदा विशेष महत्वको मुद्दा मानिन्छ । परम्परागत रूपमा जस्को जति कुरामा हक पुग्दछ त्यति कुराको मात्रै उजूर गर्न पाउँछ

भन्ने हकद्वैया सम्बन्धी संकीर्ण व्यवस्थाको अपवादको रूपमा रहेको यो वर्गको मुद्दामा सार्वजनिक सरोकार दर्शाएर आफ्नो सार्थक सम्बन्ध स्थापित गरेर आए जो सुकैको निवेदनलाई ग्रहण गरिदैं आएको छ । तर यस्तो मुद्दा दर्ता गर्ने सम्बन्धित पक्षसँग विशेष जिम्मेवारी पनि रहेको हुन्छ । आफ्नो हकमा मुद्दा गर्नेले आफ्नो हकको परित्याग गर्न र मुद्दा पनि परित्याग गर्न सक्दछ । तर सार्वजनिक हित वा हकको प्रतिनिधित्व गर्नेले आफ्नो हकमा गरेको जस्तो गरी हक वा हितको परित्याग गर्न सक्दैन । त्यसैले मुद्दा पनि परित्याग गर्न सक्दैन । आफ्नो हक हितार्थ मुद्दामा त पक्षलाई प्रतिनिधित्व गर्ने ज्ञान, र क्षमताको हिसावले गाह्रो हुन्छ भने समाजको प्रतिनिधित्व गर्ने कुरा भन्ने सजिलो हुदैन । मुद्दामा चाहिने विशेषज्ञता, अनुभव, प्रतिनिधित्वको क्षमता, समय, श्रम र खर्चको लगानी आदि धेरै कारणले सार्वजनिक हित सरोकारको मुद्दा चुनौतीपूर्ण र बोझिलो हुने गर्दछ । त्यसैले त्यस्ता मुद्दाको प्रतिनिधित्व गर्ने पक्षले आफ्नो ज्ञान, अनुभव, क्षमता, उत्तरदायित्व, धैर्य सबै गुणहरू र क्षमताको अनिवार्यता दर्शाउँछ । तर त्यस्ता क्षमता नभैकन महत्वपूर्ण सार्वजनिक सरोकारको मुद्दा उठाउने मात्रै गर्नाले त्यस्तो पक्षको प्रचारवाजी गर्न त सहयोग पुर्याउला तर मुद्दालाई अन्तिम र वाञ्छित टुङ्गोमा पुर्याउन नसकेमा त्यसबाट अनपेक्षित परिणाम हासिल नहोला भन्न सकिन्छ । त्यस्तो अवस्थाका व्यक्तिले मुद्दा ल्याउनु भन्दा व्यवहारिक हिसावले नल्याउनु नै श्रेयस्कर देखिन्छ ।

२०४७ सालको संविधानले सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाको क्षेत्राधिकार सिर्जना भएबाट कतिपय महत्वपूर्ण मुद्दाहरूले अदालतमा प्रवेश पाई महत्वपूर्ण रूपमा प्रश्नहरूको समाधान पनि भएका छन् । जसबाट कतिपय अवस्थामा आवश्यक कानूनहरू बनाउन एवं विद्यमान प्रभाव हटाउन टेवा पुगेको पनि छ । तर कतिपय अवस्थामा सस्तो लोकप्रियताको लागि वा सार्वजनिक सरोकार नरहेका वा आफ्नो सार्थक सम्बन्ध नभएका वा आफूले

प्रतिनिधित्व गर्न सक्ने क्षमता नभएका विषयहरूमा पनि रहरवाजी गर्नलाई पनि यो अधिकारक्षेत्रको प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति देखा नपरेको छैन । त्यसैले सार्वजनिक सरोकारको मुद्दामा न्यायिक सेवाको दुरुपयोग हुन नदिन यस अदालतले उपयुक्त र व्यवहारिक दृष्टिकोण लिन जरुरी छ ।

सार्वजनिक सरोकारको मुद्दामा निहित प्रश्नको महत्वले गर्दा त्यस्तो प्रश्नको न्यायोचित समाधान दिने दायित्व अदालतले हृदय गर्नुपर्ने तर मुद्दाको उठान गर्नेले आफ्नो जिम्मेवारी बोध गरी आफ्नो समय, श्रम एवं क्षमताको प्रयोग नगर्ने हो भने त्यस्तो पक्षबाट मुद्दामा अपेक्षित योगदान प्राप्त हुदैन, फलतः अदालतले पनि आवश्यक सूचना र सहयोगको अभावमा आफ्नो कर्तव्य निर्वाह गर्नमा व्यवधान महसूस गर्ने अवस्था आउँछ । यस्तो अपरिपक्वता साथ आफ्नो क्षमता नभएको विषय अदालतमा प्रवेश गराउनाले उत्पन्न हुन सक्ने जटिलताको वारेमा निवेदक पक्ष संवेदनशील र जिम्मेवार हुन जरुरी छ । यद्यपि अदालतको दृष्टिमा मुद्दामा कसैको प्रतिनिधित्व नभएको कारणले मात्रै सार्वजनिक सरोकारको मुद्दामा निहित प्रश्नलाई गौण ठान्न वा मुद्दाको विषयवस्तु पन्छाउने दृष्टिकोण लिन सम्भव हुदैन ।

प्रस्तुत मुद्दामा विभिन्न व्यक्तिहरू भै निवेदन दिन आएका भए पनि सुनुवाईको क्रममा एक जना पनि उपस्थित नहुनु र एक जना पनि कानून व्यवसायी उपस्थित गराउन नसक्नु एउटा अपवादको र विडम्बनापूर्ण अवस्था मान्नु पर्ने हुन्छ । अर्कोतिर सरकारको मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय लगायत विभिन्न मन्त्रालयहरूलाई विपक्षी बनाइएकोमा निजहरूको तर्फबाट महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट पनि प्रतिनिधित्व हुन सकेको पाइएन । देशको संवैधानिक दायित्व पूरा नभएकोले पुरा गराई पाउन माग भएको समेतका महत्वपूर्ण प्रश्नमा सरकारी पक्षको प्रतिनिधित्वसम्म नहुनुले निवेदनमा उल्लिखित प्रश्नहरू प्रतिको गम्भीरताको अभाव मात्रै होइन, मुद्दाको प्रक्रियामा

समेत उदासीनता वा लापरवाही देखाएको देखिन आउँछ । यस्तो प्रवृत्ति अनुशासन र जिम्मेवारीको हिसावले समेत राम्रो होइन । त्यसैले यस सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको ध्यानाकर्षण हुनुपर्ने देखिन्छ ।

अब, निवेदन र लिखित जवाफ व्यहोरा अध्ययन गरी निवेदनमा उठाइएको रोजगारीको हक सम्बन्धी संवैधानिक प्रावधान, त्यस सम्बन्धमा अन्तराष्ट्रिय कानूनमा रहेका व्यवस्था र प्रचलन समेतको समग्र पक्षहरूको अध्ययन र विश्लेषण गरी विवादको मुख्य विषयवस्तुमा प्रवेश गरी हेर्दा देहायका विषयहरूमा केन्द्रित रही निर्णय दिनुपर्ने देखियो:

१. नेपाली नागरिकलाई राज्यले उपलब्ध गराउनु पर्ने रोजगारीको हक सम्बन्धमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा के कस्तो संवैधानिक व्यवस्था गरिएको छ ?
२. रोजगारीको हक कस्तो प्रकृतिको हक हो ? नेपालले सम्मिलन गरी सकेको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ ले व्यक्तिको काम गर्न पाउने मानव अधिकारलाई के कसरी ग्रहण गरेको देखिन्छ ? र यसको कार्यान्वयनको पक्षमा राज्यको के कुन प्रकारको दायित्व निर्धारण गरेको देखिन्छ ?
३. निवेदन माग बमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने अवस्था विद्यमान छ, छैन ? र आदेश जारी हुँदा के कस्तो प्रकृतिको आदेश जारी हुनु पर्ने देखिन्छ ?

२. प्रथमतः निर्णय दिनुपर्ने देखिन आएको पहिलो प्रश्नका सम्बन्धमा विचार गरौं ।

निवेदकले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १८ ले नेपाली नागरिकलाई कानूनबमोजिम रोजगारीको हक हुने मौलिक हक सुनिश्चित गरेकोमा प्रत्यर्थी नेपाल सरकारले

हालसम्म पनि रोजगारीको हक सुनिश्चित गर्ने कानून नबनाएको र बनाउने तर्फ उन्मुख नदेखिएकोले त्यससम्बन्धी कानून बनाउनु भनी परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने समेत दावी लिएको देखिन्छ । नागरिकलाई रोजगारीको हक सुनिश्चित गराउने तर्फ नेपाल सरकार लागि नै रहेको छ । एउटै छाता कानूनले सम्पूर्ण नागरिकलाई रोजगारीको हक सुनिश्चित गर्न नसकिने र संविधानको भावना पनि त्यस प्रकारको होइन । श्रम बजारमा उपलब्ध रोजगारीहरू बिना भेदभाव समान आधारमा योग्य नागरिकलाई उपलब्ध गराउनु पर्ने भन्ने सम्म सो संवैधानिक प्रावधानको मर्म र भावना रहेको र निजामती सेवा ऐन लगायतका केही नेपाल कानूनमा संशोधन भै आरक्षणसम्बन्धी प्रावधान समेटने काम भै सकेको छ । केही विधेयकहरू व्यवस्थापिका संसदसमक्ष विचाराधीन रहेका छन् । आधारहीन रिट निवेदन खारेज हुनु पर्दछ भन्ने समेत जिकीर लिएको देखिन्छ ।

३. निवेदन दावी र लिखित जवाफ जिकीरको उपरोक्त मूल सन्दर्भमा प्रथमतः नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १८(१) प्रदत्त रोजगारीसम्बन्धी हकको विषयमा केही चर्चा गरौं । संविधानको भाग ३ मौलिक हक अन्तर्गत धारा १८ मा रोजगारी तथा सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी हक अन्तर्गत उपधारा (१) मा प्रत्येक नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम रोजगारीको हक हुनेछ भन्ने संवैधानिक प्रत्याभूति प्रदान गरिएको देखिन्छ ।

४. परम्परागत संविधान (classical constitution) हरूमा मौलिक हक अधिकारसम्बन्धी कुनै व्यवस्था समेटिएको देख्न पाइँदैन । उदाहरणको रूपमा संयुक्त राज्य अमेरिकाको संविधानलाई लिन सकिन्छ । तर आधुनिक संविधान निर्माणको क्रममा मौलिक हक अधिकारले संविधानमा अभिन्न अंगको स्थान ग्रहण गर्न पुगेको देखिन्छ । खास गरी संयुक्त राष्ट्र संघको स्थापना र तत्पश्चात विकसित अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको सादृश्यतामा

राज्यहरूले आ-आफ्ना संविधानमा यस खाले प्रबन्ध समेट्ने गरेको दृष्टान्त तुलनात्मक रूपमा बढी पाइन्छ । आधुनिक युगमा मौलिक हकको भाग समावेश नभएको संविधान जारी हुन दुर्लभ भएको छ । मौलिक हकलाई संविधानको सर्वाधिक आधारभूत र महत्वपूर्ण मानिन्छ । राज्यको स्वरूप र समाजको विकास अनुपातमा एक संविधानमा भन्दा अर्को संविधानमा बढी वा घटी हकहरू समावेश गर्ने प्रवृत्ति देखिन्छ । अपेक्षाकृत पुराना संविधानहरूमा नागरिक स्वतन्त्रताजन्य हकहरूलाई स्थान दिने प्रवृत्ति देखिन्छ भने पछिल्ला समयमा नागरिक तथा राजनैतिक स्वतन्त्रता सम्बन्धी प्रावधानहरूको अतिरिक्त आर्थिक, समाजिक र सांस्कृतिक हकहरू समेत समावेश गर्ने प्रवृत्ति देखा परेको छ ।

५. पछिल्लो समयमा संविधान निर्माण भएका दक्षिण अफ्रिका जस्ता राष्ट्रहरूको संविधानमा मौलिक हक अधिकारको दायरा विस्तार गर्ने अभ्यास बढेको देखिएको छ । उक्त संविधानले आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र प्रदत्त सबै मानव अधिकारलाई संविधानतः मान्यता दिएको देखिन्छ । त्यसकै अनुकरण हाम्रो अन्तरिम संविधानमा पनि गरिएको र यो क्रम निर्माणाधीन संविधानमा अभूत बढ्ने संकेत देखिएको छ । अन्तराष्ट्रिय जगतले मान्यता दिएका मानव अधिकारलाई राष्ट्रको संविधानमार्फत् नै अंगीकार गर्दै जाने नेपाल राज्यको यस प्रकारको नीतिलाई मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट प्रगतिशील व्यवस्था भन्नु पर्ने हुन्छ । यसै परिप्रेक्ष्यमा संविधानको धारा १८ प्रदत्त रोजगारीको हकलाई ग्रहण गरिनु पर्दछ ।

६. रोजगारीको हकको विषयमा छलफल अघि बढाउँदा यसको पछाडि अन्तर्निहित रहेको मूल्य मान्यताको प्रसंगलाई पनि कोट्याउनु प्रासंगिक हुन्छ । हरेक नागरिकलाई रोजगारीको हक हुने भन्नासाथ त्यस्तो हक सहूलियतदरको राशन वितरण गरे जस्तै गरी सबै नागरिकको घर घरमा

राज्यले वितरण गर्नुपर्ने हो वा यसका पनि केही सीमा रहन्छन भन्ने विषयमा ध्यान पुऱ्याउनु वाञ्छनीय हुन्छ । रोजगारीको हकको सम्बन्धमा अन्तराष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनमा रहेको व्यवस्था, तिनको दायरा र राज्यको स्रोत साधनको पर्याप्तताको बीच कसरी समन्वय कायम गराउने भन्ने विषय निकै जटिल र चुनौतीपूर्ण रहेको छ । संसारका विकसित मुलुकहरूले पनि रोजगारीको हकलाई पूर्ण रूपमा प्रत्याभूत गर्न नसकिरहेको व्यवहारिक यथार्थताका बीच नेपाल जस्तो स्रोत साधनको सीमितता र विकासका अवसरहरूको न्यूनता रहेको मुलुकमा यसको प्रत्याभूतिको संभावनालाई कुन हदसम्म ग्रहण गर्न सकिन्छ भन्ने सवाल हाम्रो सामुन्ने यक्ष प्रश्नका रूपमा खडा हुन पुगेको छ ।

७. रोजगारीको हकको सम्बन्ध फगत काम गर्न पाउने हकसंग मात्रै जोडिएको छैन । यसको सान्दर्भिकता नागरिक र राजनैतिक हक लगायत मानव अधिकारका अन्य विषयहरूसंग अविभाज्य रूपमा गाँसिएर आएको छ । काम गर्न पाउने अधिकारबाट व्यक्तिको आय आर्जनको मार्ग प्रशस्त हुन्छ । यसैको माध्यमबाट व्यक्तिको स्वास्थ्य, शिक्षा, गाँस, बाँस कपास जस्ता आधारभूत आवश्यकताहरूको परिपूर्ति सम्भव हुन्छ । त्यतिमात्र होइन व्यक्ति र उसंग आश्रित परिवारको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार पनि अन्ततः रोजगारीको हककै सेरोफेरोमा घुमेको हुन्छ ।

८. संविधान प्रदत्त रोजगारीको हकको चर्चा गर्दा यससंग सम्बन्धित अन्य मौलिक हकहरूको प्रसंग पनि स्वतः आउने गर्दछ । संविधानको धारा १२(१) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक दिएको छ । सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकअन्तर्गत मानवीय जीवनलाई गुणस्तरीय र मर्यादापूर्वक अघि बढाउन पाउने सबै प्रकारका हक समावेश भएका हुन्छन् । यस भित्र मानिसका, गाँस, बास, कपास, शिक्षा, स्वास्थ्य लगायतका हकहरू समाहित भएको मान्न

सकिन्छ । आफ्नो ज्ञान, सीप, योग्यता, अनुभव र क्षमताअनुरूपको काम गर्न पाउने वातावरण रहेमा मात्र व्यक्तिले उसको जीवन मर्यादित तुल्याउने दिशामा सार्थक प्रयास गर्न सक्दछ । यसको विपरीत कुनै काम गर्न नपाई निष्क्रिय जीवन जिउन विवश पारिएको मानिसले नागरिक र राजनैतिक स्वतन्त्रताको उपभोग गर्नु त परै जावस उसको दैनिकीमा आवश्यक पर्ने आधारभूत कुराहरू जुटाउन समेत सम्भव हुँदैन । गरीबी र वञ्चनाको स्थिति नै यथार्थमा मानव अधिकार उल्लंघनको कारण र परिणाम मानिन्छ । त्यसैले काम गर्न पाउने अधिकारको सम्बन्ध संविधानको धारा १२(१) प्रदत्त सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकसंग समेत अविच्छिन्न र अविभाज्य रूपमा जोडिएको देखिन्छ ।

९. संविधानको धारा १२(३) को खण्ड (च) ले अन्य कुराका अतिरिक्त प्रत्येक नागरिकलाई कुनै पनि पेशा, रोजगार गर्ने स्वतन्त्रता प्रदान गरेको देखिन्छ । यस खण्डमा उल्लेख भएका स्वतन्त्रताहरू खास गरी श्रम बजारमा उपलब्ध कुनै पनि पेशा वा रोजगार मध्येबाट नागरिकलाई इच्छा लागेको पेशा वा रोजगारको स्वतन्त्र छनौट गर्न पाउने अधिकारसंग सम्बन्धित छ । अर्थात् व्यक्ति आफ्नो स्वैच्छाबमोजिमको पेशा वा रोजगार गर्न स्वतन्त्र हुन्छ । यस स्वतन्त्रता माथि हस्तक्षेप गरी यो यस्तो पेशा वा रोजगार मात्र गर्न पाउने भनी अन्य कुनै पनि पक्षबाट दबाव सिर्जना गर्न मिल्दैन । यो स्वतन्त्रतामा व्यापक सार्वजनिक हित र कल्याणका लागि राज्यद्वारा प्रतिबन्धात्मक बाक्यांश (५) बमोजिम रोक लगाउने वा कुनै शर्त वा योग्यता तोक्ने गरी कानून बनाउन पाउने अवस्था बाहेक अन्य कुनै पनि हस्तक्षेप अग्राह्य मानिन्छ ।

१०. प्रत्यर्थीहरूको लिखित जवाफमा संविधानप्रदत्त रोजगारीको हक राज्यमा उपलब्ध रोजगारीको अवस्थामध्येबाट आफूलाई मनलागेको रोजगारी छान्न पाउने सम्मको हक हो । यो अधिकारको रूपमा दावी गर्न मिल्ने कुरा हैन भन्ने पनि जिकीर लिइएको देखिन्छ । यदि प्रत्यर्थीहरूले

जिकीर गरे जस्तै रोजगारीको स्वतन्त्र छनौटसंग मात्र उक्त हक सम्बन्धित भएको भए धारा १२(३) को खण्ड (च) मा पेशा रोजगारीको स्वतन्त्रता सम्बन्धी हक पहिलेदेखि नै विद्यमान रहेको अवस्थामा संविधानको धारा १८ मा सोही प्रकृतिको व्यवस्था दोहोर्याएर राख्नु पर्ने कुनै आधार देखिन्न । त्यसैले संविधानको धारा १२(३) को खण्ड (च) मा रहेको पेशा रोजगार गर्ने स्वतन्त्रता र धारा १८ को रोजगारीको हकबीच सम्बन्ध रहेपनि एकै हुन भन्न नमिल्ने कुरा बुझ्न सक्नु पर्दछ ।

११. रोजगारीको हकको अप्रत्यक्ष सम्बन्ध संविधानको धारा १३ प्रदत्त समानताको हकसंग पनि रहेको छ । रोजगारीको प्राप्ति र अभ्यासको निमित्त राज्यले नागरिकमाथि धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जात, जाति, उत्पत्ति भाषा वा वैचारिक आस्था समेतका कुनै पनि आधारमा भेदभाव गर्न मिल्दैन । त्यतिमात्र होइन समान कामका लागि महिला र पुरुषबीच पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा भेदभाव नगरिने कुराको प्रत्याभूति पनि संविधानको धारा १३(४) ले दिएको देखिन्छ । त्यसै गरी महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी वा किसान, मजदुर वा आर्थिक, सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएको वर्ग वा बालक, वृद्ध तथा अपाङ्ग र शारीरिक वा मानसिक रूपले अशक्त व्यक्तिको संरक्षण, सशक्तिकरण वा विकासको लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था (Positive discrimination) गर्ने विषय समानताको हक विपरीत नहुने भन्दै राज्यले त्यस दिशामा ठोस कार्य गर्न सक्ने गरी धारा १३(३) को प्रतिबन्धात्मक बाक्यांशले मार्ग प्रशस्त गरिरहेको देखिन्छ । यस व्यवस्थाबाट सीमान्तीकरणमा परिएका नागरिकहरूको समावेशीकरण र सशक्तिकरणका लागि राज्यले विशेष पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१२. रोजगारी प्राप्तिको प्रश्नमा संविधानको धारा १४ प्रदत्त छुवाछुत तथा जातिय भेदभाव विरुद्धको हकको महत्वलाई पनि कम आँकन मिल्दैन । नेपाली समाजमा धार्मिक परम्पराको

विकृत अभ्यासको रूपमा देखिएको छुवाछुत तथा जातिय विभेदको अन्य क्षेत्रमा जस्तै रोजगारी प्राप्त गर्ने र रोजगारी पाइसकेपछि काम गर्ने वातावरण समेतमा नकारात्मक प्रभाव रहेको छ । आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार तथा अवसरको प्राप्तिको दृष्टिकोणबाट अन्य जातजाति र समुदाय भन्दा पछाडि पारिएका यस्ता वर्ग वा समुदायका मानिसहरूलाई रोजगारीको खाँचो अझ बढी परेको देखिन्छ । तर रोजगारदाताहरू यस्ता समुदायका मानिसहरू प्रति अझै पनि सकारात्मक बन्न सकिरहेको देखिदैन ।

१३. संविधानको धारा १६ द्वारा प्रदत्त वातावरण तथा स्वास्थ्यसम्बन्धी हक र धारा १७ निर्दिष्ट शिक्षा तथा संस्कृतिसम्बन्धी हकको उपयोग र प्राप्तिका लागि पनि काम गर्न पाउने अधिकारको उच्च महत्व रहेको छ । वातावरणीय ह्रास भएमा स्वच्छ र स्वस्थ जीवन यापनमा कठिनाई आइपर्दछ । वातावरणीय ह्रासले स्वास्थ्यसम्बन्धी समस्या खडा भएमा उपचारको खर्च बढ्न जान्छ, भने भइरहेको रोजगारी पनि धान्न नसक्ने अवस्था आउँछ । यो चक्रले शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारीलाई प्रभावित गर्दै अन्ततः जीवनकै हक प्रभावित हुने हुनाले ती हकहरू बीचमा अन्तर्सम्बन्ध स्पष्ट हुन्छ । त्यसैले रोजगारमूलक शिक्षा, स्वास्थ्य सम्बन्धी राम्रो व्यवस्था र राम्रो वातावरण रहेमा मात्रै रोजगारीको हकको सार्थक प्रयोग गरी उच्च जीवनस्तर हासिल गर्न अन्य हकहरूको उपभोग गर्न सक्ने अवस्थाको पनि सिर्जना गर्नुपर्ने हुन आउँछ ।

१४. संविधानको धारा १८ ले रोजगारीको हकका साथै सामाजिक सुरक्षाको हकलाई पनि संबोधन गर्न खोजेको छ । धारा १८(२) ले प्रतिकारत्मक रूपमा महिला, श्रमिक, वृद्ध, अपाङ्ग तथा अशक्त र असहाय नागरिकलाई कानूनबमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हक हुने प्रावधान समेटेको छ । राज्यले आफ्ना नागरिकहरूलाई या त काम गर्ने अवसर उपलब्ध गराउनु पर्दछ, अन्यथा उनीहरूको जीवन यापनको

लागि न्यूनतम सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्नुपर्दछ, भन्ने मान्यताबाट यो अवधारणा विकसित भएको देखिन्छ ।

१५. संविधानको धारा २० ले महिलाको हक तथा धारा २१ ले सामाजिक न्यायको हक र धारा २२ ले बालबालिकाको हक प्रदान गरेको देखिन्छ । संविधान प्रदत्त यी हकहरूको सकारात्मक र परिणाममुखी उपयोगको लागि पनि रोजगारीको महत्व रहेको छ । महिला हकको सन्दर्भमा खास गरी भेदभाव नगरिने, स्वास्थ्य र प्रजननसम्बन्धी हक हुने, महिला विरुद्ध कुनै प्रकारका हिंसा नगरिने र पैंत्रिक सम्पत्तिमा समान अधिकार रहने आदि विषयहरू समेटिएका देखिन्छन् । ती सबै भेदभाव र असमानताको कडीको रूपमा महिलाहरूको रोजगार प्राप्तमा सुनिश्चितता नहुनु र कथंकदाचित प्राप्त भैहाले पनि कार्यवातावरण अनुपयुक्त रहनु, कार्यस्थलमा यौन उत्पीडन वा यौनजन्य हिंसाका घटना हुनु, कम पारिश्रमिक दिइनु आदि जस्ता विषयहरू प्रत्युत्पादक रहेका छन् । अधिकांश ग्रामिण महिलाहरू केटाकेटी हुर्काउने र घरधन्दा वा कृषि कार्यमा सीमित रहनु परेको छ, भने तिनले गरेको उक्त कार्य आय आर्जन वा आर्थिक वृद्धिमा गणना नहुने परिपाटीले पनि भेदभावको श्रृंखलालाई बढवा दिएको देखिन्छ । त्यसैले महिला हकको संरक्षणको लागि पुरुषसह रोजगारीको अवसरमा समान र सहज पहुँचका साथै रोजगारीका शर्त र कार्य वातावरण महिलामैत्री बनाउने र उनीहरूलाई रोजगार प्राप्तिको लागि सशक्तिकरण गराउँदै लानेतर्फ राज्यको ध्यान केन्द्रीत हुनुपर्ने देखिन्छ ।

१६. सामाजिक न्यायको हकले पनि आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछाडि परेका महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी समुदाय उत्पीडित वर्ग, गरीब किसान र मजदुरलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यको संरचनामा सहभागी हुने हक रहने व्यवस्था गरेको छ । राज्यको वर्तमान रोजगारीको अवस्था

त्यसै पनी विभेदयुक्त र असमावेशी चरित्रको छ । सार्वजनिक क्षेत्रमा यस्ता पिछडिएका वर्ग, क्षेत्र वा लिङ्गका नागरिकहरूको उपस्थिति न्यून रहेको परिप्रेक्ष्यमा तिनको संख्यात्मक र गुणात्मक उपस्थितिलाई अभिवृद्धि गर्नेतर्फ राज्यको रोजगारसम्बन्धी नीति र कार्यक्रम केन्द्रित हुनुपर्ने देखिन्छ ।

१७. बालबालिकाको हकअन्तर्गत उनीहरूको पहिचान तथा नामको हक तथा बालशोषण गर्न नहुने विषयमात्र समेटिएको छैन । अपितु, प्रत्येक बालबालिकालाई पालनपोषण, आधारभूत स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा प्राप्त गर्ने हक पनि अन्तरभूत भएको छ । नेपालमा औषत बालबालिकाको वर्तमान अवस्था कस्तो रहेको छ भनी प्रस्तुत सन्दर्भमा लामो चर्चा गरिरहनु आवश्यक छैन । राज्यका सम्बन्धित निकायहरूबाट प्रकाशित आधिकारिक तथ्यांकबाट बाल श्रम शोषणको दयनीय र कारुणिक अवस्थाको चित्रण भएकै छ । बालबालिकाले उचित पालनपोषण, आधारभूत स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षाको लागि पनि उनीहरूका बाबु आमाहरूलाई कामको अवसर र काम गर्दा बालबालिकाको हेरचाह वा स्याहार गर्न सक्ने अवस्थाको समेत व्यवस्था हुनुपर्दछ ।

१८. मौलिक हक अन्तर्गत समाविष्ट श्रमसम्बन्धी हकको पनि रोजगारीको हकसंग प्रत्यक्ष सम्बन्ध छ । खास गरी यो हक प्रयोगको सवाल रोजगारी प्राप्त गरी सकेपछि उठ्ने विषय हो । यस अन्तर्गत प्रत्येक कामदार र कर्मचारीलाई उनीहरूको हित रक्षाको निमित्त ट्रेड यूनियन खोल्ने, संगठित हुने र सामूहिक सौदाबाजी गर्ने हक संवैधानिक रूपमा सुनिश्चित गरिएको देखिन्छ । राज्यले रोजगारी दिएर मात्र पुग्दैन, रोजगारीसम्बन्धी नीति र कार्यक्रममा उचित श्रम अभ्यास र कामको राम्रो वातावरणको सुनिश्चितता र उचित प्रबन्ध समेत गरिनु पर्दछ ।

१९. यसप्रकार रोजगारीको हक अन्य कतिपय आधारभूत मौलिक हकहरूसँग घनिष्ट

रूपमा सम्बद्ध रहेको स्पष्ट हुन आउँछ । मौलिक हकहरू विभिन्न भए पनि ती हकहरू आ-आफ्नो ढंगले विशिष्ट अनि एक आपसमा अन्तरनिर्भर र अन्तरसम्बन्धित पनि रहने हुनाले हकहरूको तहगत प्राथमिकता निर्धारण गरी कुनै हकलाई कम महत्वपूर्ण भनी होच्याउन मिल्दैन । कुनै हक विशेषको कार्यान्वयन पक्षलाई केन्द्रित गर्दा अरु हकहरू पनि कसरी एकीकृत र सम्बद्ध भएर आउँछन् भन्ने तथ्यगत विश्लेषण गरी त्यस्तो हकको अधिकाधिक प्रचलनको लागि अन्य हकहरूको योगदानको महत्वलाई विचार गर्नु पनि त्यतिकै महत्वपूर्ण छ ।

२०. संविधानले भाग तीन अन्तर्गत नागरिकका मौलिकहकको रूपमा स्वीकार गरेका उल्लिखित हक अधिकारहरूको अलावा भाग ४ राज्यको दायित्व र नीतिहरू अन्तर्गत पनि रोजगारीको अधिकारका बारेमा व्यवस्थाहरू भए गरिएको देखिन्छ । संविधानको धारा ३६ (१) ले भाग ४ मा उल्लिखित विषयहरू कार्यान्वयन भए वा नभएको सम्बन्धमा अदालतमा प्रश्न उठाउन नमिल्ने व्यवस्था गरेको छ । यद्यपि राज्यका जिम्मेवार निकायबाट क्रमशः कार्यान्वयन गर्दै जानु पर्ने भनिएका राज्यका दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त र नीतिहरूको कार्यान्वयनको अवस्था कस्तो छ ? राज्यको प्रयास त्यस दिशामा केन्द्रित भएको छ, छैन ? भनी यस अदालतले औल्याउन नसक्ने भन्न मिल्दैन । योगी नरहरिनाथ (नेकाप २०५३, पृष्ठ ३३) र अधिवक्ता प्रकाशमणि शर्मा (नेकाप २०५४, पृष्ठ ३१२) को मुद्दामा यस अदालतबाट राज्यका नीति र निर्देशक सिद्धान्त कार्यान्वयनको लागि सम्बन्धित निकायको ध्यानाकर्षण गराउन सक्ने नै हुन्छ भन्ने व्याख्या भै रहेको देखिन्छ । नागरिकको अधिकारको उच्चतम उपयोगको लागि राज्यका दायित्वहरू पूरा भए नभएको र नीतिहरू कार्यान्वयन हुन सके नसकेको विषयमा यस अदालतले रचनात्मक ढंगबाट सरकारलाई दिशा निर्देश गर्न नमिल्ने अवस्था देखिदैन ।

२१. संविधानको धारा ३३ राज्यको दायित्व शीर्षकअन्तर्गत खण्ड (ख) मा देशमा अग्रगामी राजनैतिक, आर्थिक र सामाजिक परिवर्तन सुनिश्चित गर्ने भनिएको छ । खण्ड (ग) मा अन्य कुराका अतिरिक्त विश्वव्यापी रूपमा स्वीकृत आधारभूत मानव अधिकार, सामाजिक न्याय, समानताका अवधारणाहरूको पूर्ण परिपालना गर्ने प्रतिवद्धता व्यक्त गरिएको छ । खण्ड (घ) ले विभिन्न आधारमा हुने भेदभाव र बञ्चनाको अन्त्य गर्दै पिछडिएको वर्गको उत्थानको कुरा गरेको छ भने खण्ड (घ१) मा राज्य संरचनाका सबै अंगहरूमा सीमान्तीकृत र पिछडिएका वर्ग र समुदायलाई समावेश गराउने भनिएको छ । त्यसैगरी खण्ड (ज) मा शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, रोजगारी र खाद्य संप्रभुतामा सबै नागरिकको अधिकार स्थापित गर्ने नीति लिने राज्यको दायित्व निर्धारण गरिएको छ । यसका साथै सोही खण्ड (ठ) मा श्रमिकका पेशागत अधिकारको सुनिश्चितता गर्दै उद्योग धन्दा, व्यापार, निर्यात प्रवर्द्धन आदिका लागि लगानी बृद्धि गरी रोजगारी एवं आय आर्जनका अवसरहरूको व्यापक वृद्धि गर्ने नीति अनुशरण गर्ने भनिएको छ ।

२२. राज्यले के कस्ता नीतिहरू अवलम्बन गर्ने भन्ने विषयमा संविधानको धारा ३५ मा उल्लेख भएको देखिन्छ । जसअन्तर्गत उपधारा (१) मा रोजगारी लगायतका आधारभूत कुराहरूको विकास गरी जनसाधारणको जीवनस्तर वृद्धि गर्ने नीति राज्यले लिनेछ, भनिएको छ । उपधारा (७) मा देशको मुख्य सामाजिक, आर्थिक शक्तिको रूपमा रहेको श्रम शक्तिलाई रोजगार उपलब्ध गराई काम पाउने अधिकार सुनिश्चित गरी उनीहरूको हक हितको संरक्षण गर्ने राज्य नीति लिइएको देखिन्छ । उपधारा (८) ले महिला वर्गको लागि शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीको विशेष व्यवस्था गरिने एवं उपधारा (१०) मा रोजगारी समेतमा निश्चित समयको लागि आरक्षणको व्यवस्था गरी आर्थिक तथा सामाजिक रूपले पिछडिएका आदिवासी, जनजाति, मधेशी, दलित लगायत सीमान्तीकृत

समुदाय तथा गरीबीको रेखामुनीका मजदुर, किसानको उत्थान गर्ने राज्य नीति अवलम्बन गरिने कुरा परेको छ । त्यसै गरी उपधारा (१६) मा किसान, मजदुर, लगायत श्रममा आश्रित वर्गको विकासको लागि प्राविधिक शिक्षा, तालिम र प्रशिक्षणको आवश्यक पूर्वाधारको व्यवस्था गरी उनीहरूलाई राज्यको विकास प्रक्रियामा सहभागी गराउने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ, भनिएको छ । उपधारा (२०) मा देशको विकासमा युवा जनशक्तिलाई परिचालन गर्न राज्यले विशेष नीति अवलम्बन गर्नेछ, भन्ने समेतका व्यवस्थाहरू उल्लेख भै धारा ३६ को उपधारा (२) मा राज्यले यस भागमा उल्लिखित सिद्धान्त तथा नीतिको कार्यान्वयन गर्न आवश्यकताअनुसार स्रोत साधन परिचालन गर्ने वा गराउनेछ, भनिएको छ ।

२३. संविधानको उपरोक्त भाग चार, धारा ३३ र ३५ मा व्यवस्था गरिएका विभिन्न व्यवस्थाहरू मध्ये राज्यको दायित्वकै रूपमा किटान गरिएका कुराहरू नेपालको संवैधानिक प्रणालीमा नयाँ प्रयोग देखिन्छ । यस व्यवस्था अन्तर्गत समावेश गरिएका कुराहरू राज्यलाई संविधानले गरेको सामान्य निर्देशनहरू मात्रै नभई राज्यको दायित्वकै रूपमा किटान गरिएको हुनाले यो संविधानबमोजिम कार्यभार सहाल्ने कार्यपालिका वा विधायिका समेतले संविधानले मौलिक हकको रूपमा ग्रहण गरिएका कुराको अतिरिक्त राज्यको दायित्वको रूपमा ग्रहण गरेको कुराहरू पनि संवैधानिक दायित्वकै रूपमा ग्रहण गरी त्यस सम्बन्धी दायित्वलाई विभिन्न कानूनी, संस्थागत र कार्यक्रमका आधारमा पुरा गर्नुपर्ने हुन आउँछ । उक्त भाग अन्तर्गतका कुराहरूको पालना भए नभएको विषयमा अदालतमा प्रश्न उठाउन नमिल्ने भन्नुको अर्थ त्यससम्बन्धी दायित्वहरू संवैधानिक नै होइन भन्ने होइन । केवल कानूनी उपचारको लागि सम्बन्धित पक्षको हकको सीमाका प्रश्न मात्रै हुन् । संविधानले उल्लेख गरेका दायित्व पूरा गरी पाउन पक्षको अधिकारमा सीमा रहेपनि संविधानले किटान

गरेको दायित्व पुरा गर्नुको अपेक्षा निर्धारित दायित्वको उल्टो वा त्यसको उल्लंघन हुने गरी कार्य गरे पनि हुन्छ भन्ने अर्थ लगाउन मिल्दैन । अदालतले मौलिक हकको संरक्षण वा कानूनको उचित प्रक्रियाको प्रश्न उठेको सान्दर्भिक मुद्दाको रोहमा राज्यले आफ्नो संवैधानिक दायित्वबाट विचलन भएको स्थितिलाई औल्याउन र आफ्नो दायित्व पूरा गराउन आव्हान गर्न नमिल्ने स्थिति संविधानले परिकल्पना गरेको देखिन्छ । त्यसैले राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त र नीतिहरू केवल देखाउने दाँतहरू होइनन् र तिनका संवैधानिक र व्यवहारिक मूल्यहरूको सम्मान गर्नको लागिपनि रोजगारीको हक र तत्सम्बन्धी सान्दर्भिक नीतिगत एवं संरचनात्मक व्यवस्थाहरूबाट राज्यका अंगहरू विमुख हुन नसक्ने स्पष्ट छ ।

२४. यसरी अन्तरिम संविधानको भाग-३ अन्तर्गत राखिएका उपरोक्त मौलिक हकहरू, भाग-४ अन्तर्गत निर्दिष्ट गरिएका राज्यका दायित्व र नीतिहरू हेर्दा राज्यले नागरिकहरूलाई प्रदान गर्ने हक अधिकार व्यापक र उच्चस्तरका देखिन्छन् । यिनले प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा मानव अधिकारका विश्वव्यापी मूल्य र मान्यताहरूलाई ग्रहण गरेका छन् । संविधानले नेपालीहरूलाई नागरिक र राजनैतिक अधिकार मात्र होइन आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार समेत प्राप्त हुने सुनिश्चितता दिन खोजेको देखिन्छ । भेदभावका सबै परम्परागत स्वरूपहरू भत्काउने, समावेशीकरण र सशक्तिकरणको अधिक उपयोग गरिने, सीमित लिङ्ग र वर्गमा भएको अधिकारको केन्द्रीकरणलाई समाप्त पार्दै परम्परागत रूपमा विभेदका शिकार बनाइएको वर्गलाई प्राथमिकता साथ समानताको हकमा आधारित बनाई विकेन्द्रित र पहुँचयोग्य बनाउने विषयहरू समेत यस अन्तर्गत समेटिएको देखिन्छ । संविधानमा रहेका उक्त प्रावधानहरू प्रशंसनीय देखिन्छन् ।

२५. संविधानमा रहेका नागरिक हक हितसंग सम्बन्धित उल्लिखित प्रावधानहरू फगत

सजावटका विषयवस्तु मात्र हुन सक्दैनन् । संविधानको मर्म, भावना र अक्षरहरूले कार्यान्वयनको पनि अपेक्षा राख्दछन् । तर राज्यले अन्तरिम संविधानमार्फत् आफ्ना नागरिकलाई प्रदान गरेको रोजगारीको हक समेतका मौलिकहरू कार्यान्वयन गर्न संविधान कार्यान्वयनको दुई वर्षसम्म वित्तिसक्दासम्म पनि कुनै ठोस नीति, कानून वा अन्य यस्तै कार्यक्रम ल्याइएको छ भन्ने प्रत्यर्थीहरूको लिखित जवाफमा उल्लेख सम्म भएको पाइँदैन ।

२६. प्रत्यर्थीहरूको लिखित जवाफ हेर्दा निजामती सेवा ऐन र नियम लगायतका केही नेपाल ऐनमा संशोधन भै आरक्षण प्रणाली शुरू गरिएको भन्ने जस्ता तर्क प्रस्तुत गर्न खोजिएको देखिए पनि त्यस्ता सीमित प्रयासहरूबाट संविधानको धारा १८(१) प्रदत्त रोजगारीको हक सुनिश्चित गर्न ठोस रणनीतिक कार्यक्रम, कार्य योजना र कानून बनाई राज्य सयन्त्र इमानदारी साथ लागि परेको भन्ने अनुभूत हुँदैन ।

अब दोस्रो प्रश्नको हकमा विचार गरौं :

२७. नेपालको अन्तरिम संविधानमा रोजगारीको हक स्थापित गर्नुको पछाडि अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनहरूको योगदान पनि उल्लेखनिय रहेको छ । संविधानको भाग तीन र चार अन्तर्गत समावेश गराइएको यस हकको पृष्ठपोषणको कार्य मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले गरेका छन् भन्नेमा शंका छैन । अन्तरिम संविधानले अविभूत गरेको रोजगारीको हकलाई मानव अधिकार कानूनहरूले के कसरी संबोधन गरेका रहेछन् भन्ने सम्बन्धमा पनि केही विवेचना हुनु प्रासंगिक नै देखिन्छ ।

२८. मानव अधिकारहरू नैसर्गिक अधिकारको रूपमा रहँदा रहँदै पनि मानव सभ्यताको विकासको क्रममा विभिन्न कारणले थिचिन नपुगेका होइनन् । व्यक्तिको स्वतन्त्रताको सम्बर्द्धन र संरक्षण के कसरी गर्ने भनी विश्वलाई संवेदनशील रूपमा

सोचन प्रथम र द्वितीय विश्वयुद्धले वाध्यता पारेको देखिन्छ । मानव अधिकारको संरक्षणको सोही सोचलाई साकार पार्ने क्रममा १० डिसेम्बर १९४८ को मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र आएको थियो । उक्त घोषणापत्र मानव अधिकारको सम्बन्धमा जारी भएको पहिलो अन्तराष्ट्रिय घोषणापत्र थियो । जसको आधारमा पछि विभिन्न पुस्ताका अधिकारहरू परिभाषित गरी जारी गरिए । प्रथम पुस्ताको अधिकार पनि भन्ने गरिएको नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारलाई व्यक्तिका स्वतन्त्रताको जननीको रूपमा लिइन्छ । व्यक्तित्वको विकासको लागि राज्यको अहस्तक्षेप मात्रै पर्याप्त हुदैन, अपितु हक अधिकारको उपयोग गर्ने क्षमताहरूको सिर्जना गर्नु पनि जरुरी हुने तथ्यलाई ध्यानमा राखेर वीसौं शताब्दीको मध्यमा अफ्रिका, एसिया आदि महादेशमा भएका स्वतन्त्रता आन्दोलनले आर्थिक, सामाजिक अधिकारको सफलतालाई जोड दियो ।

२९. सामाजिक र आर्थिक रूपमा पिछडिएका कमजोर वर्ग, जो सामान्य मानव जीवनको सार कायम राख्न पनि असफल रहेका छन्, तिनीहरूको न्यूनतम मानव मर्यादा (Minimum Human Dignity) लाई प्राथमिकता नदिएँ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको अर्थ नरहनु स्वभाविक थियो पनि । समाजमा मानव चाहनाको भरपुर सम्मान नै मानव अधिकारको सम्मान हो । यसको लागि विचार र क्रिया दुवैमा क्रियाशिलता आवश्यक हुन्छ । शासन प्रणालीका प्रजातान्त्रिक ढाँचा र समाजवादी ढाँचाले क्रमशः स्वतन्त्रता र आर्थिक अधिकारलाई रोटी र स्वतन्त्रता (Bread and freedom) को संज्ञा दिन पछि नपरेको पनि होइन । समाजवादी ढाँचाले त रोटीको स्वतन्त्रताको अभावमा अन्य स्वतन्त्रताहरू अर्थहिन हुन्छन् भन्ने मान्दछ । वस्तुतः व्यक्तिका आधारभूत स्वतन्त्रताका यी कुराहरूमा राज्यले हस्तक्षेप गर्न हुदैन भन्ने एउटा कुरा हो भने अधिकारहरूलाई सबैले समान रूपमा र आधारमा उपभोग गर्न सकून भनी सो उपयोग गर्ने क्षमताहरू सिर्जना गर्नु अर्को महत्वपूर्ण

कुरा हो । यथार्थमा हक र समानताका कुराहरू व्यक्तिगत क्षमताका पनि कुराहरू हुन् । जसको अभावमा हकहरूको असमान स्तर वा असमान उपभोगको स्थिति खडा भई असमानताका अनेक अवस्थाहरू सिर्जना हुन जान्छन् । त्यस्तो स्थितिसंग निपटनको लागि नै राज्यले विभिन्न विकास कार्यक्रमहरू मार्फत् जनताको क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने हुन आउँछ । यथार्थमा लोकतन्त्र भनेको जनताले आफ्नो दावी प्रस्तुत गर्ने, त्यसको प्रतिनिधित्व गर्ने र साथै त्यसको व्यवस्थापन गर्ने कुरा हो । त्यसैले नागरिक एवं राजनैतिक आर्थिक र सामाजिक एवं सांस्कृतिक हकहरूको आदर्श समन्वय र तिनमा सर्वसाधारणको सहज पहुँचको स्थितिले नै लोकतन्त्र र मानव अधिकारको सही कार्यान्वयनको स्थितिलाई जनाउँछ भन्ने कुरामा विमति राख्नु पर्छ जस्तो लाग्दैन ।

३०. मानव अधिकारहरू स्वतन्त्रतासँग मात्र सीमित नरही व्यक्तिका सामाजिक, आर्थिक एवं सांस्कृतिक अधिकारसँग अन्योन्याश्रित रूपमा सम्बन्धित रहेको कुरालाई सबैले स्वीकार गरेका छन् । नागरिक र राजनैतिक अधिकारमा नागरिक र राजनैतिक स्वतन्त्रता र समानता सम्बन्धी हकहरूको बाहुल्यता पाइन्छ भने आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारमा स्वास्थ्य, शिक्षा, गाँस, बाँस, कपास र रोजीरोटीका विषयहरू समेटिएको देखिन्छ । पहिलोमा राज्यको सीमित हस्तक्षेपलाई स्वीकार गरिएको पाइन्छ भने दोस्रोमा राज्यले हकहरू उपभोग्य बनाउन मुख्यकर्ता वा सहजकर्ताको रूपमा काम गर्ने अपेक्षा लिइएको हुन्छ । पछिल्लो समयमा सूचनाको अधिकार, स्वस्थ वातावरणको अधिकार र विकासका अधिकार जस्ता सामूहिक अधिकारलाई प्राथमिकता दिन थालियो, जसलाई तेस्रो पुस्ताका अधिकार समेत भनिन्छ ।

३१. अधिकारको वर्गीकरणको सम्बन्धमा विविध विचारहरूको वादविवाद जारी रहँदा रहँदै पनि उल्लिखित सबै प्रकारका अधिकारहरूलाई समग्र रूपमा ग्रहण गर्नु पर्ने कुरा

स्पष्ट छ । अधिकारहरूको एक आपसमा अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको र एकको अभावमा अर्कोले पूर्णता प्राप्त गर्न नसक्ने हुँदा मानव अधिकारको वर्गीकरण वा पृथकीकरण उचित नहुन सक्दछ । पछिल्ला समयमा संविधान वा कानूनमा उल्लिखित हकहरूको सूची मात्रै पर्याप्त हुँदैनन्, यथार्थमा त्यस्ता हकहरूको प्रचलनको स्तर र तिनले सम्बन्धित वर्गको जीवन शैलीमा पारेको प्रभावको परिणाम सूचाङ्क (Indicator) लाई पनि जोड दिन थालिएको छ ।

मानव अधिकारहरूको विषयमा चर्चा गर्दा सामान्यतया: परिकल्पित (Perceived Human Rights), स्वीकृत (Recognized Human Rights) र निरपेक्ष (Absolute Rights) अधिकारको सन्दर्भ उठ्ने गर्दछ । कुनै खास कानून वा मापदण्डमा सीमित नगरेर हेर्ने हो भने पहिलो कोटीको मानव अधिकार अत्यन्त व्यापक स्वरूपको हुन जान्छ । अर्थात् यो विश्वव्यापी रूपमा छरिएर रहेको हुन्छ । सिद्धान्ततः मानिस भएर जन्मिएको कारणले हरेक मानिसले सबै मानव अधिकारको समान रूपमा उपभोग गर्न पाउनु पर्दछ भन्ने कुरालाई स्वीकार गरिएको हुन्छ । प्राकृतिक प्राणि भएकोले मानव अधिकार जन्मसंगै अन्तरनिहित रूपमा गाँसिएर (Inherent) आउँछ र त्यसलाई छुट्याउन मिल्दैन भनिन्छ । मानवीय जीवन मर्यादा पूर्वक बाँच्नको लागि आवश्यक पर्ने सबै अधिकारहरू मानव अधिकार हुन भन्ने मतलाई स्वीकारिएको छ । तर व्यवहारतः संसारभरका सबै मानव समुदायले मानव अधिकारको समान उपभोग गर्न पाएका छैनन् र हक उपभोगको हिसावले आदर्श स्तरमा विश्वव्यापी बनाउन धेरै लामो यात्रा तय गर्नुपर्ने देखिन आउँछ ।

३२. मानवलाई मानव सुहाउँदो जीवनयापन गर्न आवश्यक आधारभूत अधिकारहरू र उसको विकासको लागि सुहाउँदो अन्य अधिकारहरू सहितको मानव अधिकारहरू के कति हुनुपर्छ भनी भन्नलाई सामाजिक बनौट र समाजको विकासस्तरलाई मुख्य आधार बनाउने गरेको पाइन्छ

। त्यसो भए पनि मानवोचित जीवन यापन गर्नको लागि आवश्यक अधिकारहरू केवल विकास स्तरको आधारमा आवश्यक वा अनावश्यक भन्न मिल्ने देखिन्छ । मानवका लागि आवश्यक न्यूनतम हकहरू मानव अधिकार हुन्, त्यसैले हकको प्रकृतिअनुसार कुनै हक तत्काल लागू हुने खालको वा अहस्तक्षेप भएमात्रै पुग्ने खालको हुने र कुनैको हकमा त्यतिले नपुग्ने, तिनलाई व्यवहारमा उपभोग्य बनाउन सकारात्मक रूपमा राज्यले नै पूर्वाधार विकास गरीदिनु पर्ने भई राज्यको योगदान अपेक्षित हुने हुनाले शर्तयुक्त देखिने भए पनि हकको दृष्टिले भने दुवै वर्गको बान्छनीयतामा नै वर्गीकरण गरेर हेर्न मिल्ने देखिदैन । त्यसैले मानव अधिकारहरू मध्ये यथाशक्य अधिकाधिक अधिकारहरूलाई राष्ट्रिय कानूनमा प्रविष्ट गराउने हिसावले विभिन्न हकहरूलाई मान्यता दिने, तिनको संरक्षण गर्ने तथा प्रचलन गराउने संयन्त्र र कार्यक्रम सहितको प्रावधानको आवश्यकता महसूस गर्दै कुन हदसम्म बढी भन्दा बढी हकहरूले मान्यता पायो वा पाएन, तिनको संरक्षण गर्ने व्यवस्था भयो वा भएन र परिणाममा तिनको प्रचलन हुन सक्यो वा सकेन भन्ने हिसावले राष्ट्र विशेषको मानव अधिकार स्थितिको समिक्षा गर्ने प्रचलन रहेको पाइन्छ ।

३३. नेपालको सन्दर्भ र अन्य देशहरूको अनुभवमा समेत संवैधानिक विकासका क्रममा क्रमिक रूपले विभिन्न हकहरूलाई मान्यता दिदै आएको पाइन्छ । यसै विकास क्रमको शृंखलाको रूपमा रोजगारीको हकलाई पनि लिन सकिन्छ । रोजगारीको हकको छुट्टै व्यवस्था आज सम्मको संविधानहरूमा नभएकोमा अन्तरिम संविधानले पहिलो पटक यस हकलाई सम्मानजनक स्थान दिएको देखिन्छ ।

३४. मानव अधिकारहरू मध्ये मौलिक हकको रूपमा संविधानमा नै विशिष्ट स्थान दिइएको हुँदा रोजगारीको हक अब नेपालमा अन्य सामान्य कानून वा कार्यक्रमको स्थानबाट माथि उठेको देखिन आउँछ । मौलिक हक भनेको राज्यले

जनतालाई प्रत्याभूत गरेको न्यूनतम र आधारभूत हक हो, त्यसैले वैधानिक हिसावले र व्यवहारिक हिसावले पनि यो वर्गको हक मानव अधिकारहरू मध्ये पनि उच्च प्राथमिकता प्राप्त हकको रूपमा मान्नु पर्ने हुन आउँछ । सबै मानव अधिकारहरूले मौलिक अधिकारको रूपमा स्थान प्राप्त गर्न नसकेका हुन सक्छन् तर मौलिक अधिकारको रूपमा पनि संविधानमा स्थान पाएका हकहरूका विशिष्ट स्थान हुने स्पष्ट छ । यस वर्गको हकले हकको रूपमा मान्यता पाउनु आफ्नो ठाउँमा महत्वपूर्ण छँदैछ, यस वर्गको हकको प्रयोजन प्रचलनसंग छ र सो सुनिश्चित गर्न संविधानले नै विशेष उपचारको हकको समेत व्यवस्था गर्ने हुनाले नै यस वर्गका हकलाई तत्काल उपभोग गर्न सक्ने प्रभावकारी हकको रूपमा लिने गरिन्छ ।

उपरोक्त पृष्ठभूमिमा रोजगारीको हकको सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र राष्ट्रिय कानूनहरूले दिएका स्थानको सम्बन्धमा छलफल गर्नु यहाँ मुनासिव देखिन्छ ।

३५. काम गर्न पाउने व्यक्तिको अधिकारलाई मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले मान्यता दिएका छन् । अन्य दस्तावेजहरूको तुलनामा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ (The International Covenant on Economic Social and Cultural Rights, ICESCR) को धारा ६ ले काम गर्न पाउने अधिकारलाई बढी स्पष्टता प्रदान गरेको छ । धारा ६ को व्यवस्था देहायबमोजिम रहेको देखिन्छ:—

१. प्रस्तुत प्रतिज्ञापत्रका पक्ष राष्ट्रहरूले काम गर्ने अधिकार स्वीकार गर्दछन्, जसमा प्रत्येक व्यक्तिको आफूले स्वतन्त्रतापूर्वक छानेको वा स्वीकार गरेको कामबाट आफ्नो जीवन धान्न सक्ने अधिकार समेत समावेश हुनेछ, साथै

यस अधिकारलाई सुरक्षा गर्न समुचित कदम चाल्नेछन् ।

२. यस अधिकारको पूर्ण प्राप्ति हासिल गर्न प्रस्तुत प्रतिज्ञापत्रका पक्ष राष्ट्रहरूबाट चालिने कदमहरूमा प्राविधिक र व्यवसायिक निर्देशन तथा प्रशिक्षण कार्यक्रम, दिगो आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकास प्राप्त गर्ने नीति र प्रविधिहरू एवं व्यक्तिका मौलिक राजनीतिक तथा आर्थिक स्वतन्त्रताहरू सुरक्षा गर्ने अवस्थाहरू अन्तर्गत पूर्ण र उत्पादनमूलक रोजगारी समेत समावेश हुनेछन् ।

३६. नेपालले १४ मे १९९१ मा विनाकुनै आरक्षण सम्मिलन गरी पक्ष राष्ट्र भएको यो अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको धारा ६.१ ले व्यक्तिको काम गर्न पाउने अधिकारको सारवान पक्षलाई स्वीकार गरेको देखिन्छ । जस अन्तर्गत व्यक्तिलाई स्वतन्त्रतापूर्वक काम छान्न पाउने र त्यसको माध्यमबाट आफ्नो जीवन धान्ने अधिकार रहने भनिएको छ । यो अधिकारको सुरक्षा गर्न राज्यले तत्कालै समुचित र प्रभावकारी कदम चाल्नुपर्ने देखिन्छ । त्यसै गरी धारा ६.२ मा यस अधिकारको पूर्ण प्राप्तिका लागि राज्यहरूले चाल्नु पर्ने विभिन्न कदमका बारेमा उल्लेख भएको देखिन्छ । यस अधिकारको परिपूरकको रूपमा धारा ७ मा खास गरी कामको उचित वातावरण र धारा ८ मा सामूहिक अधिकारहरूको सम्बन्धमा व्यवस्था भएको पाइन्छ । धारा ७ र ८ मा वर्णित पूर्वावस्थाहरू कामको अधिकार प्राप्त भइसकेपछि कार्यस्थलमा त्यसको सुरक्षा र पेशागत हकहितको लागि उच्चतम उपयोगको सम्बन्धमा केन्द्रित भएको देखिँदा रोजगारसम्बन्धी नीति, कानून र कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा ती विषयहरू पनि समेटिनु पर्ने देखिन्छ ।

३७. व्यक्तिको काम गर्न पाउने अधिकारलाई आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रका

उल्लिखित प्रावधानहरूले ठोस र बाध्यात्मक स्वरूप प्रदान गरेको देखिए पनि यसको विकासक्रम त्यस भन्दा निकै अगाडिबाट शुरु भएको देखिन्छ। प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा कामको अधिकारको प्रतिबिम्ब अन्य अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूमा समेत छरिएर रहेको देख्न पाइन्छ। खास गरी संयुक्त राष्ट्र संघको वडापत्रको धारा १ को प्रकरण ३, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा २३ को खण्ड १ ले यस विषयलाई संबोधन गरेका छन्। त्यसरी नै १९६६ मा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र अनुमोदन भए पश्चात् पनि थुप्रै अन्तर्राष्ट्रिय र क्षेत्रीय मानव अधिकार कानूनहरूले कामको अधिकारलाई मान्यता दिएका छन्। विश्वव्यापी सन्दर्भको चर्चा गर्दा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा ८ को खण्ड ३(क), सबै किसिमका जातिय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ को धारा ५ खण्ड (ड) र (भ), महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि, १९७९ को धारा ११ को खण्ड १(क), बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९ को धारा ३२ र सबै आप्रवासी कामदार तथा तिनका परिवारको सदस्यहरूको संरक्षण गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको धारा ११, २५, २६, ४०, ५२ एवं ५४ मा समेत काम गर्न पाउने अधिकारलाई मान्यता दिइएको देखिन्छ।

३८. यसै गरी मानव अधिकारका क्षेत्रीय दस्तावेजहरूको चर्चा गर्दा, युरोपीयन सामाजिक वडापत्र, १९६१ र यसको परिमार्जित स्वरूप, १९९६ को भाग २ धारा १, मानव र जनताको अधिकारसम्बन्धी अफ्रिकी वडापत्रको धारा १५, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अमेरिकी मानव अधिकार महासन्धिको अतिरिक्त इच्छाधीन आलेख (Protocal) को धारा ६ लगायतले व्यक्तिको कामको अधिकारलाई मान्यता दिनुका साथै पक्ष राष्ट्रले पूर्ण रोजगार प्राप्तिको

दिशामा आवश्यक सबै उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। यसका साथै संयुक्त राष्ट्रसंघ महासभाको सामाजिक प्रगति र विकास विषयक घोषणापत्र, प्रस्ताव नं. २५४२(२४), ११ डिसेम्बर १९६९ को धारा ६ मा समेत काम गर्न पाउने अधिकारको व्यवस्था भएको पाइन्छ। संयुक्त राष्ट्रसंघको जिम्मेवार सदस्यको हैसियतले यसको वडापत्र, घोषणापत्र लगायतका दस्तावेजमा अभिव्यक्त भावनाप्रति प्रतिबद्ध रहनु नेपालको स्वभाविक एवं नैतिक दायित्व हो। नेपालले अनुमोदन नै गरिसकेका नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६, महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभावहरू उन्मूलन गर्ने महासन्धि, १९७९ र बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ लगायतका मानव अधिकार कानूनहरूमा रहेका व्यवस्था कार्यान्वयन गर्नेतर्फ ईमानदार पहल गर्नु सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ बमोजिम नेपालको कानूनी कर्तव्य नै हो। त्यसै गरी मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न क्षेत्रीय दस्तावेजहरूमा गरिएका प्रगतिशील व्यवस्थाहरू हाम्रो जस्तो मुलुकका लागि अनुकरणीय हुन सक्ने तर्फ ध्यान पुर्याउनु अन्यथा हुदैन।

३९. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ मा व्यवस्था गरिएका कामको अधिकार लगायतका अन्य अधिकारहरू बाध्यात्मक प्रकृतिका (Binding) हुन वा राज्यको स्रोत साधनले भ्याएसम्म तिनको कार्यान्वयन गर्दै जानुपर्ने हो भन्ने प्रश्न पनि उठ्न सक्दछ। त्यस सम्बन्धमा उक्त प्रतिज्ञापत्रको धारा २ को प्रकरण (१) मा देहायबमोजिम प्रतिबद्धता व्यक्त भएको देखिन्छ।

प्रस्तुत प्रतिज्ञापत्रका प्रत्येक पक्ष राष्ट्रले व्यक्तिगत रूपमा तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग र सहायता, विशेष गरी आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग मार्फत आफ्ना

उपलब्ध स्रोतहरूको अधिकतम मात्रामा उपयोग गरी मूलतः कानूनी उपायहरूको अवलम्बन समेत सम्पूर्ण समुचित उपायहरूबाट प्रस्तुत प्रतिज्ञापत्रमा स्वीकृत अधिकारहरू प्रगतिशील रूपमा प्राप्त गर्दै जाने उद्देश्यले कदमहरू चाल्ने प्रतिज्ञा गर्दछन् ।

४०. यस व्यवस्था अन्तर्गत मुख्यतः राज्यको आफ्नै पहलमा तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग र सहायता समेत जुटाई कानूनी रूपमा नै उपलब्ध स्रोत साधनहरू अधिकतम मात्रामा उपयोग (Maximum use of its available resources) गरी प्रगतिशील रूपमा अधिकारको उपलब्धीतर्फ लाग्नु पर्ने भन्ने अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता प्रकट भएको देखिन्छ ।

४१. अन्य अधिकारको उपभोगमा जस्तै काम गर्न पाउने अधिकारको पूर्ण प्राप्तिमा पनि स्रोत साधनको सीमितता वा अड्चन अवश्य रहन्छ । त्यसो त स्रोत साधनको पर्याप्तताको पूर्ण विन्दु पत्ता लगाउने र परिभाषित गर्ने कार्य पनि सजिलो छैन । जिम्मेवारी पन्छाउने र लाचारी प्रदर्शन गर्नेका लागि स्रोत साधनको अपर्याप्तता रहेको भन्ने बहाना गर्नु एउटा राम्रो उपाय हुन सक्दछ । तर स्रोत साधन भन्ने चिज त्यसै प्राप्त भैरहने विषय होइन । यसको प्राप्ति, विस्तार र उचित प्रयोगको लागि दृष्टिकोण, कार्यक्रम, साहस र इमानदारीताको खाँचो पर्दछ । स्रोत साधनको विद्यमान अवस्थालाई त्यो भन्दा बढी स्रोत साधनको उपलब्धताको स्थितिले अपर्याप्त नै बनाई दिने हुँदा यो निरन्तर चुलिदै जाने र वृद्धि गरिने गतिशील चिज हो । स्रोत साधन वृद्धि वा पर्याप्तताको चाहना गर्दैमा पनि त्यो हासिल हुन सक्ने होइन । त्यसको लागि आर्थिक विकासका सम्भावनाहरूलाई उजागर गर्न सक्नु पर्दछ । राज्यमा विद्यमान रहेका स्रोत साधनहरूको चुहावट हुन नदिई के कुन प्राथमिकताको आधारमा कुन क्षेत्रमा परिचालन गर्ने भन्ने पनि अर्को महत्वपूर्ण प्रश्न हुन सक्दछ । राज्यका स्रोत साधनलाई शासकको भोग विलासको

साधन बनाउने कि नागरिकको अधिकार प्राप्तिको आधार बनाउने भन्ने विषयको स्पष्टताले पनि यस समस्याको धेरै हदसम्म हल दिन सक्छ । तेस्रो विश्वका गरिब भनिएका मुलुकका जनता आधारभूत हकबाट वञ्चित रहिरहने र शासकहरू ऐयाशपूर्ण शैलीको आडम्बरी जीवन विताउने भ्रष्टाचार र अनियमिताको संस्कृतिले यस्तै नकारात्मक कुराको पृष्ठपोषण दिने गर्दछन् ।

४२. त्यसैले नागरिकको हक अधिकारको रक्षा र प्राप्तिको लागि स्रोत साधनको अधिक प्रयोग गर्ने दिशामा राज्यले केही काम गरिरहेको छ भनी भन्नको लागि प्रथमतः सम्बन्धित विषयमा उचित वातावरण सहित नीति र कार्यक्रम बन्नु पर्ने हुन्छ, भने बनेका नीति र कार्यक्रम त्यस दिशातर्फ कार्यान्मूख भएको देखिनु पनि जरुरी हुन्छ । उचित वातावरण सिर्जना गर्ने विषय भित्र विधिको शासन कायम गर्ने कुरा प्रमुख रूपमा उठ्ने गर्दछ । विधिको शासन अन्तर्गत कानून कार्यान्वयनको पूर्ण अवस्था, लोकतन्त्र, खुला समाज, शुशासन, पारदर्शीता जवाफदेहिता आदि विषयहरू समेटिएका हुन्छन् । देशको संविधानले मौलिक हकको रूपमा स्थान दिएको रोजगारीको हकको व्यापक प्रचलनको लागि राज्यले अनेकौं पूर्वाधारहरू विकास गर्नुपर्ने र त्यसो गर्न सजिलो नहुने स्पष्ट छ । त्यसो भए तापनि राज्यले यस हकको प्रत्याभूतिको लागि पहिलो कोटीको प्रतिबद्धताको रूपमा मौलिक हकको व्यवस्थाद्वारा अभिव्यक्त गरी सकेको स्थितिमा स्रोत सम्बन्धी समस्याको कुनै तर्कले यो हकको प्रचलनलाई कुनै रूपमा अनदेखा गर्न सम्भव छैन ।

४३. नागरिक स्वतन्त्रतासम्बन्धी हकहरूलाई हस्तक्षेप विना तत्काल कार्यान्वयन गर्न सकिने वर्गमा राखेर सामाजिक, आर्थिक प्रकृतिका हकहरूलाई राज्यले क्रमिक रूपमा कार्यान्वयन गर्दै जाने हकको रूपमा परिभाषित गर्ने गरेको पाइन्छ । यस्तो धारणाले मानव अधिकारको क्षेत्रमा सामाजिक, आर्थिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गत सृजित राज्यको दायित्वलाई तत्काल

सिर्जना भएका होइनन् कि भन्ने धारणा लिएको हुन सक्छ, जुन साँचो होइन। आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरू सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र अन्तर्गतका दायित्वहरू प्रत्यक्ष र तुरुन्त सिर्जना भएका दायित्वहरू हुन, त्यसैले यसको महत्वलाई गौण बनाउन मिल्दैन। किनभने विभिन्न मानव अधिकारहरू आ-आफ्नो विशेषताले युक्त हुने हुँदा सबै महत्वपूर्ण हुने गर्दछन्। सामान्यतया त्यस्ता अधिकारहरू एक आपसमा सम्बन्धित भै एकको उपयोगको लागि अर्कोमा निर्भर रहने प्रवृत्ति देखिन्छ। यस्तो पारस्परिकता र अन्तर्निर्भरताको स्थितिलाई उपेक्षा गरेर नागरिक एवं राजनैतिक अधिकारहरू माथि मात्रै अतिसय जोर दिएर सामाजिक, आर्थिक अधिकारहरू प्रति उदासिन रहने वा तिनलाई गौण बनाउन दिने हो भने मानव अधिकारहरू एक वा अर्को आधारमा खण्डित भई अन्ततः उपयोग हुन नसक्ने परिस्थितिमा पुग्ने स्थिति खडा हुन जान्छ।

४४. नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार र आर्थिक तथा सामाजिक अधिकारहरूको प्रकृतिमा केही अन्तर भए पनि पहिलो वर्गका अधिकारको राज्यको अहस्तक्षेपले मात्रै पुग्ने भन्ने र दोस्रो वर्गको लागि आर्थिक स्रोत वा विकासको पूर्वाधार देखाएर तिनको कार्यान्वयन तुरुन्त नहुने भन्नु दुवै कुराहरू पूर्णरूपेण सत्य होइनन्। पहिलो वर्गको हकको लागि पनि सार्थक रूपमा उपभोग्य बनाउन राज्यको नकारात्मक हस्तक्षेप आपत्तिजनक रहन्छ। पहिलो वर्गको हकमा व्यक्तिको पहिचान प्रमुख रहन्छ भने दोस्रो वर्गको हकमा हक प्रचलनको क्षमता महत्वपूर्ण हुन्छ र त्यसैको लागि राज्यको सहयोग अपेक्षित रहन्छ। तर दुवै वर्गमा पहिचान र प्रचलन क्षमता दुबैको महत्व नरहने होइन। यसरी हेरेमा मानव अधिकारहरूलाई हकको प्रकृतिअनुसार वर्गीकरण गर्न सकिने भए पनि हकको सार पक्षलाई नै गौण बनाई एउटा वर्गलाई उपभोग्य मान्ने र अर्कोलाई तत्काल प्रचलन योग्य

नबनाए पनि हुने गैर जिम्मेवार हलुका (Complacent) सोच बनाउन मिल्ने देखिदैन।

४५. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको प्रस्तावनामा नै दुवै वर्गका हकहरूको साभ्मा महत्वमा प्रकाश पार्दै भनिएको छ: मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र अनुसार स्वतन्त्र मानवहरूको आदर्श रूपमा डर र अभाव विना स्वतन्त्रता उपभोग गर्न सक्ने स्थिति त्यतिखेर मात्रै प्राप्त हुन सक्छ, जब हरेकले आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको अतिरिक्त नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरू उपभोग गर्न सक्ने शर्तहरू सिर्जना गरिन्छन्।¹ रोजगारीको हक आर्थिक र सामाजिक अधिकारमध्ये महत्वपूर्ण हक रहेको र नागरिक एवं राजनैतिक अधिकारको सार्थक उपयोग गर्न समेत महत्वपूर्ण हुने हुनाले यसलाई अनिश्चितकालसम्म राज्यले आफ्नो स्रोत र साधन हेरी क्रमिक रूपमा व्यवस्थित गर्दै जाने वर्गमा राखेर यसको महत्वलाई घटाउन दिन मिल्ने देखिदैन। यो हक पनि मानव अधिकारको अभिन्न अंग र नेपालको संविधान बमोजिम मौलिक हककै मान्यता प्राप्त हक हुँदा यसको प्रचलनको हक सबै नेपालीमा रहने र उक्त हक संविधानबमोजिम तुरुन्त प्रचलनयोग्य हक रहनेमा विवाद गर्न मिल्ने देखिदैन।

४६. पहिलो वर्गको अपेक्षा सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको उपयोग गर्न राज्यको सहयोग अझ बढी आवश्यक हुने भएकोले त्यस तर्फका प्रयासहरू तत्कालै थालनी गर्नुपर्ने र त्यस्ता हकहरूलाई तत्कालै प्रचलन योग्य मानी आवश्यक शर्तहरू सिर्जना गर्नु नै यस वर्गको

1. That, in accordance with the Universal Declaration of Human Rights, the idea of free human beings enjoying freedom from fear and want can only be achieved if conditions are created whereby everyone may enjoy his economic, social and cultural rights as well as his civil and political rights.

हकको विशेषता हुन् । ज्ञातव्य के छ भने दुवै वर्गका हकलाई समन्वित रूपमा हेर्ने र प्रयोग हुन सक्ने अवस्था खडा गरिएमा नै मानव अधिकारको पूर्ण प्रयोग र पालनाको संस्कृति निर्माण हुन सक्तछ ।

४७. तसर्थ, व्यक्तिको काम गर्न पाउने अधिकारको पूर्ण प्राप्तिलाई पनि प्रतिज्ञापत्रको धारा २ ले इंगित गर्न खोजेको राज्यले निर्वाह गर्नुपर्ने यसै वास्तविक भूमिकाको परिप्रेक्ष्यमा ग्रहण गरिनु वाञ्छनीय हुन्छ । राज्यले अधिकार प्राप्तिको दिशामा अधिकतम स्रोत परिचालनका लागि कानून निर्माण गर्नुपर्ने त छँदैछ त्यसको प्रगतिशील कार्यान्वयनको लक्षण पनि देखाउनु पर्दछ । संविधानमा मौलिक हकको रूपमा रोजगारीको अधिकार राखिएको तर त्यसको कार्यान्वयनको लागि संविधान बनेको दुई वर्षसम्म नागरिकलाई रोजगारीको हक दिलाउनेतर्फ अध्ययन अनुसन्धान गरी, ठोस रणनीति एवं कार्यक्रम ल्याउन नसकेको र आवश्यक कानून निर्माण नगरेको यथार्थतालाई पर्गेल्दा प्रतिज्ञापत्रको धारा २ मा व्यक्त प्रतिबद्धताअनुरूप नेपालले कार्य गरेको मान्न सकिने अवस्था देखिदैन ।

अब, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार विषयक समितिले कामको अधिकारको कार्यान्वयनको सम्बन्धमा गरेको सामान्य टिप्पणी सम्बन्धमा केही चर्चा गरौं ।

४८. समितिले आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको विभिन्न धाराहरूमा व्यवस्था गरिएको प्रावधानको विभिन्न मुलुकमा देखिएको कार्यान्वयनको अवस्था, हासिल भएको उपलब्धि र कमिकमजोरी समेतको लामो अनुभवका आधारमा यस्तो टिप्पणी गर्ने गरेको पाइन्छ । समितिको यस प्रकारको टिप्पणीको कुनै बाध्यात्मक शक्ति नहुने भए पनि कुनै विशेष विषयवस्तुका सम्बन्धमा लामो अनुभव र विशेषज्ञताका आधारमा निकालिएको निष्कर्षले आर्थिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक अधिकारको विधिशास्त्रलाई उन्नत बनाउन सहयोग

पुऱ्याएको वस्तु तथ्यलाई इन्कार गर्नुपर्ने अवस्था छैन ।

४९. उक्त समितिले नागरिकको काम गर्न पाउने मानव अधिकारको पूर्ण प्राप्ति र राज्यको दायित्वबीचको सीमा निर्धारण गर्ने कार्य गरेको देखिन्छ । प्रतिज्ञापत्रको धारा ६ मा व्यवस्था गरिएको कामको अधिकार (Right to work) का सम्बन्धमा समितिले २४ नोभेम्बर २००५ मा अनुमोदन गरेको सामान्य टिप्पणी (General comment) नं. १८ ले यस विषयलाई थप प्रष्ट पार्ने कार्य गरेको छ । यस टिप्पणीको दोस्रो परिच्छेदमा कामको अधिकारलाई हरेक व्यक्तिसंग रहने व्यक्तिगत अधिकार र सामूहिक अधिकारको रूपमा परिभाषित गरिएको छ । कामको अधिकारलाई रोजगार प्राप्त गर्ने निरपेक्ष र असीमित अधिकारको रूपमा भने लिन नहुने भन्ने मान्यतालाई स्वीकार गरिएको छ ।²

५०. धारा ६ मा अभिव्यक्त काम भन्ने पदावलीलाई सम्मानित काम (Decent work) को रूपमा चित्रण गर्न खोजिएको हुँदा त्यस्तो कामले मानवीय व्यक्तित्वको आधारभूत अधिकारप्रति सम्मान गर्नुपर्ने हुन्छ । साथै कामदारको कामको सुरक्षा र भरणपोषणको उचित व्यवस्था र पेशागत हक अधिकार समेतलाई समेटने धारा ६, ७ र ८ का प्रावधानहरू अन्तरसम्बन्धित रहेको भन्ने देखिन्छ । सबै स्वरूप र तहका कामको अभ्यासको लागि कामको उपलब्धता, सहज पहुँच र स्वीकार्यता तथा गुणस्तर जस्ता तत्वहरू सुनिश्चित गर्नुपर्ने हुन्छ । यसका अतिरिक्त महिला, बृद्ध, बाल श्रम शोषण, अशक्त, आप्रवासी कामदारहरूको कामको अधिकारको बारेमा पनि गहिरो चासो व्यक्त भएको देखिन्छ ।

² The right to work is an individual right that belongs to each person and is at the same time collective right. It encompasses all forms of work, whether independent work or dependent wage-paid work. The right to work should not be understood as an absolute and unconditional right to obtain employment.

५१. समितिको सामान्य टिप्पणीको परिच्छेद तीनमा राज्य पक्षका दायित्वहरूका विषयमा उल्लेख भएको पाइन्छ। जस अन्तर्गत नागरिकहरूलाई कामको अधिकार क्रमिक रूपमा उपलब्ध (Progressive Realization) गराउने विषयलाई राज्यको प्रमुख दायित्वका रूपमा निर्धारण गरिएको छ। त्यसको लागि राज्य पक्षले जति सबदो छिटो पूर्ण रोजगारी प्राप्त हुने उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्दछ भनिएको छ। स्रोतहरूको सीमितता रहन सक्ने कुरालाई हृदयगम गर्दै कामको अधिकार प्राप्तको सन्दर्भमा रहेका सबै खाले भेदभाव तत्काल हटाउनु पर्नेमा जोड दिइएको छ। त्यसै गरी प्रगतिशील रूपमा काम उपलब्ध गराउने सन्दर्भमा चालिएका कदमहरू ठोस, स्पष्ट र सकारात्मक दिशातर्फ उन्मुख हुनुपर्ने देखिन्छ। प्रगतिशील अनुभूतिकरणको मार्गमा लागि रहेको भन्ने बहानामा लामो समय सीमासम्म कामको अधिकारबाट नागरिकहरूलाई वञ्चितकरण गर्न पाइँदैन। यसको निमित्त राज्यको विशेष र निरन्तर दायित्व सदैव रहन्छ, जुन द्रुत र प्रभावकारी कदम मार्फत् रोजगार प्राप्तिको पूर्ण प्रत्याभूतितर्फ लागि रहेको देखियोस्। राज्यले कुनैपनि पश्चामनकारी कदमहरू लिन नहुने कुरामा पनि टिप्पणीमा जोड दिइएको पाइन्छ।

५२. अन्य मानव अधिकारहरूको क्षेत्रमा जस्तै यस सम्बन्धमा राज्यको दायित्व तीन प्रकारको रहने कुरालाई पनि उजागर गरिएको छ। कामको अधिकारलाई सम्मान, संरक्षण र परिपूर्ति गर्नेतर्फ उचित कदम चाल्नु राज्यको दायित्व नै हुने देखिन्छ। कामको अधिकारको सम्मान गर्ने दायित्व अन्तर्गत यस अधिकारको उपभोगमा बाधा व्यवधान वा अवाञ्छित हस्तक्षेप हुने गरी प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा राज्यको तर्फबाट कुनै कार्य गरिन नहुने, संरक्षण गर्ने दायित्व अन्तर्गत कुनै तेस्रो पक्षबाट हुन सक्ने यस्तै खालको हस्तक्षेपलाई रोक्नु पर्ने र परिपूर्ति गर्ने दायित्व अन्तर्गत रोजगारी उपलब्ध गराउने, प्राप्त गर्न सहजीकरण गर्ने तथा प्रवर्द्धन

गर्नुपर्ने भनिएको छ। कामको अधिकारको प्राप्तिको पूर्णाभूतिको लागि राज्यले उपयुक्त कानूनी, प्रशासकीय, वित्तीय, न्यायिक र अन्य उपायहरू अवलम्बन गर्नु पर्दछ।³

५३. उक्त दायित्वहरू मध्ये कामको अधिकारको सुनिश्चिता वा परिपूर्तिको (गर्गिष) को लागि राज्यको के कस्तो विशेष दायित्व रहन्छ भन्ने सम्बन्धमा समितिको टिप्पणीको प्रकरण २६ मा स्पष्ट पारेको देखिन्छ। जव व्यक्ति वा समूह तिनीहरूको नियन्त्रणभन्दा बाहिरको कारणले गर्दा रोजगारी प्राप्त गर्न असमर्थ हुन्छन् त्यस्तो अवस्थालाई सम्बोधन गर्नुपर्ने दायित्व राज्य पक्षको हुन्छ। त्यसको लागि राष्ट्रिय तहमा कानून बनाउनेदेखि रणनीति, कार्य योजना लगायतका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी यसलाई सुरक्षित पार्न लागि पर्नु पर्ने, देशको आर्थिक विकास गरी मानिसहरूको जीवनस्तर उकास्नु पर्ने, बेरोजगारी कम गर्नुपर्ने र यसो गरिरहँदा महिला, अवसरबाट वञ्चित र सीमान्तीकृत नागरिकहरूलाई प्राथमिकतामा राख्नु पर्ने समेत विषयहरू समेटिएका देखिन्छन्।⁴

³ Like all human rights, the right to work imposes three types or level of obligation on state parties: the obligations to respect, protect and fulfil. The obligation **to respect** the right to work requires states parties to refrain from interfering directly or indirectly with the enjoyment of that right. The obligation **to protect** requires state parties to take measures that prevent third parties from interfering with the enjoyment of the right to work. The obligation **to fulfil** includes the obligations to provide, facilitate and promote that right. It implies that states parties should adopt appropriate legislative, administrative, budgetary, judicial and other measures to ensure its full realization.

⁴ State parties are obliged to fulfil [provide] the right to work when individuals or groups are unable, for reasons beyond their control to realize that right themselves by the means at their disposal. This obligation includes, inter alia, the obligation to recognize the right to work in national legal system and to adopt a national policy as the right to work as well as a detailed plan for right to work as well as a detailed plan for its realization. The right to work

५४. त्यसैगरी कामको अधिकार परिपूर्ति (Fulfil) दिशामा राज्यको सहजीकरण (Facilitate) गर्ने दायित्व अन्तर्गत कामको अधिकारको उपभोग गर्नको लागि व्यक्तिलाई सक्षम बनाउने वा सहयोग गर्ने उपायहरू जस्तै प्राविधिक र व्यवसायिक शिक्षाको माध्यम अवलम्बन गर्ने सकारात्मक उपायहरू गर्नुपर्दछ । कामको अधिकारलाई परिपूर्ति (fulfil) गर्ने कार्यलाई संबर्द्धन [promote] गर्न राज्यले शैक्षिक र सूचना मूलक कार्यक्रमहरूबाट सार्वजनिक सचेतना अभिवृद्धि गर्नुपर्ने भनिएको छ ।

५५. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र अन्तर्गतका अधिकारहरूको पूर्ण कार्यान्वयनको लागि राज्यले आफैँ वा अन्तराष्ट्रिय सहयोगको आधारमा कानूनी लगायतका सबै कदमहरू चाल्नु पर्ने कुरा प्रतिज्ञापत्रको धारा २(१) मा निर्दिष्ट गरिएको हुँदा कानूनी एवं स्रोत साधनको विनियोजनको लागि प्राथमिकता दिन जोड दिइएको प्रष्ट छ । उपरोक्त व्यवस्थाबाट प्रतिज्ञापत्रमा अंगिकार गरिएका हकहरूको पूर्ण प्रचलनको लागि उक्त भनाइबाटै समस्याहरू रहेको भन्ने नदेखिने होइन । तर उपरोक्त हकहरूको पूर्ण प्रचलनको लागि चाल्नु पर्ने कदमहरू जहिले चाले पनि हुने भन्ने अवश्य पनि होइन । खास गरेर हकहरू विना भेदभाव उपलब्ध

गराउने कुराहरू र हकहरूको पूर्ण प्राप्तिको लागि चाल्नुपर्ने कदमहरू तत्काल उठाउनु पर्ने कुराहरू हुन् ।

यस सम्बन्धमा उक्त प्रतिज्ञापत्र अन्तर्गतको समितिले दिएको साधारण टिप्पणी (General Comment No. 3) नं.३ मा प्रतिज्ञापत्र अन्तर्गतको राज्यको दायित्व सम्बन्धमा दिइएको अभिव्यक्ति महत्वपूर्ण छ । त्याँहा भनिएको छ:-

सम्बन्धित हकहरूको पूर्ण प्राप्ति क्रमशः प्राप्त हुने कुराहरू भए पनि त्यस उद्देश्य अनुरूप चाल्नुपर्ने कदमहरूको हकमा भने राज्यहरूको हकमा उक्त प्रतिज्ञापत्र लागू भएपछि उचित र छोटो समय भित्रै चालिनु पर्दछ । त्यस्ता कदमहरू प्रतिज्ञापत्र अन्तर्गत सृजित दायित्वहरू पुरा गर्ने गरी यथासम्भव स्पष्ट रूपमा सुनिश्चित, ठोस र लक्षित हुनु पर्दछ ।⁵

५६. उक्त समितिले उक्त टिप्पणीसंगै प्रतिज्ञापत्रको धारा २ ले राज्यले प्रतिज्ञापत्रको व्यवस्था कार्यान्वयन गर्नुपर्ने दायित्व (Obligation of Conduct) र परिणामको दायित्व (Obligation of Result) दुवैमा जोड दिएको कुरा प्रकाश पारेको छ । साथै ति दायित्वहरू तुरुन्तै लागू हुने खालका हुन भनेको देखिन्छ । उक्त दायित्वहरू पूरा गर्न राज्यले प्रशासनीक, वित्तीय, शैक्षिक एवं सामाजिक उपायहरू गर्नुपर्ने हुन आउँछ भने ती उपायहरू सुनिश्चित गर्न न्यायिक एवं सांस्कृतिक उपचारहरू पनि तत्कालै उपलब्ध हुनुपर्ने कुराहरू औल्याइएको पाइन्छ । यसरी आर्थिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रका

requires formulation and implementation by states parties of an employment policy with a view to "stimulating economic growth and development, rising levels of living, meeting manpower requirements and overcoming unemployment and underemployment." It is in this context that effective measures to increase the resources allocated to reducing the unemployment rate, in particular among women, the disadvantaged and marginalized, should be taken by state parties. The committee emphasizes the need to establish a compensation mechanism in the event of loss of employment services [public or private] at the national and local levels. Further, to fulfil [provide] the right to work includes the implementation by state parties of plan to counter unemployment.

⁵ While the full realization of the relevant rights may be achieved progressively, steps towards that goal must be taken within a reasonably short time after the Covenant entry into force for the states concerned. such steps should be deliberate, concrete and targeted as clearly as possibly towards meeting the obligations recognized in the Covenant

व्यवस्थाहरू राज्यले तुरुन्त लागू गर्नुपर्ने दायित्वको विषय बनेको र रोजगारीको हक त्यस प्रतिज्ञापत्रको एउटा महत्वपूर्ण विषय भएकोले पनि उक्त प्रतिज्ञापत्रको बृहत्तर सन्दर्भमा कानून बनाई प्रचलन योग्य बनाउनु पर्ने दायित्व नेपाल राज्यमाथि रहेको स्पष्ट हुन्छ। त्यसमा पनि नेपालको सन्दर्भमा उक्त हकलाई मौलिक हककै रूपमा संविधानमा स्थान दिइएको हुँदा राज्यले भन्नु प्राथमिकता साथ उक्त हकको प्रचलनको लागि कानूनी एवं अन्य संरचनागत सबै उपायहरू गरी प्रचलनयोग्य बनाउन जरुरी भएको छ। संविधानमा नै स्थान दिएर पनि बनाउनु पर्ने कानून नबनाएबाट यस्तो हकको प्रचलन हुन नसक्ने अवस्था ल्याइनुलाई हकको स्थान च्युत गर्ने (Derogation) कार्यको रूपमा हेर्नुपर्ने हुन आउँछ।

५७. कस्तो अवस्थामा राज्य पक्षले धारा ६ प्रदत्त कामको अधिकार प्रतिको दायित्व पालना नगरेको वा उल्लंघन गरेको मानिन्छ, भन्ने सम्बन्धमा पनि उक्त टिप्पणीमा उल्लेख भएको देखिन्छ। त्यसको मापदण्डको रूपमा राज्यको असक्षमता (Inability) र अनिच्छा (Unwillingness) बीचको फरक छुट्याएर हेर्नुपर्ने भनिएको छ। यदि रोजगारीको पूर्ण प्राप्तिको दिशामा राज्यमा विद्यमान स्रोतहरूको अत्याधिक उपयोगका सम्पूर्ण उपाय अवलम्बन गरेको देखिँदैन भने त्यसलाई राज्यको अनिच्छाको सूचक मानिन्छ र त्यस्तो कार्यले धारा ६ बमोजिम प्रदत्त राज्यको दायित्व उल्लंघन गरेको ठहरिन्छ, भन्ने समितिको निष्क्रिय रहेको देखिन्छ।⁶

⁶ Violations of the Obligation to fulfill occur through the failure of state parties to take all necessary steps to ensure the realization of the right to work. Examples include the failure to adopt or implement a national employment policy designed to ensure or misallocation of public funds which results in the non-enjoyment of the right to work by individuals or groups, particularly the disadvantaged and marginalized; the failure to monitor the realization of the right to work at the national level, for example, by identifying right- to- work indicators and

५८. यद्यपि हरेक देशलाई रोजगारीको हकको व्यवस्था गर्ने क्रममा आफ्नो देशको विशिष्ट परिस्थिति अनुकूल हुने गरी कानूनी लगायत जुनसुकै उपायहरू अवलम्बन गर्ने तजवीजी अधिकार हुन्छ। तर तजवीजको नाउँमा रोजगारीको हक नै सुनिश्चित नगर्ने गर्न भने हुँदैन। हरेक व्यक्तिलाई बेरोजगारीको समस्याबाट मुक्त गर्ने र रोजगारीमा सुरक्षा दिने व्यवस्था अविलम्ब गर्नेतर्फ राज्य सचेत रहनै पर्दछ।

५९. रोजगारीको हकलाई राज्यले एकसाथ सबैलाई रोजगारी प्राप्त गर्नुपर्ने कुराको प्रत्याभूति दिने विषम अर्थमा लिन नमिल्ने भए पनि कानूनद्वारा व्यवस्थित गरी त्यसमा पहुँच सुनिश्चित गर्न कानूनी एवं अन्य उपायहरू अवलम्बन गर्ने अवस्थालाई जनाउँछ। जसबाट अन्ततः सबैले रोजगारी प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था सिर्जना गर्न सकियोस्। यसको लागि आवश्यक रणनीति, कार्ययोजना, संयन्त्र, मापदण्डहरू समेतको विकास गरी कार्यान्वयन गर्नु जरुरी हुन्छ।

६०. रोजगारीको हकको प्रकृति नै यस्तो छ कि खास कानून बनाउँदैंमा यसको सम्पूर्ण प्रत्याभूति भै हाल्दैन। कामको अवसरहरू बेगर काम पाउने अधिकार पालना हुन सक्तैन। त्यसैले कानून र कार्यक्रम अनि तिनको सामाज्यपूर्ण कार्यान्वयन नै यस प्रकारको अधिकार प्राप्तिको दिशामा लागिएको कुराको भरपर्दो आधार हुन सक्तछन्। खास गरी रोजगारीको हक व्यवस्थित गर्ने क्रममा सान्दर्भिक हुने व्यवहारिक उपायहरू मध्ये अन्य कुराका अतिरिक्त रोजगारी सम्बन्धी सूचकाङ्कहरू निर्धारण गर्ने, रोजगारीको हकको कार्यान्वयनको स्तरलाई मापन गर्न मापदण्ड निर्धारण गर्ने, सो मापदण्डबमोजिम उपलब्धी हासिल भए नभएको कुराको अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने प्रक्रिया र सोचहरू समेत सान्दर्भिक देखिन

benchmarks; and the failure to implement technical and vocational training programmes.

आउँदछन् । यस्ता प्रक्रियाहरूको आवश्यकता वारे आर्थिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक अधिकार समितिले टिप्पणी गरेको भए पनि नेपालमा रोजगारीसम्बन्धी कानूनी, नीतिगत, योजनाबद्ध र संस्थागत आदि विभिन्न पक्षहरूलाई सम्बोधन गरेको भन्ने देखिन आउँदैन ।

६१. रोजगार भनेको कसैले पेट पाल्ने स्तरसम्मको आय आर्जन गर्ने कुनै काम मात्र हो भन्ने नबुझी काम गर्ने अधिकारलाई आत्मसम्मानजनक बनाई अन्य हकहरूको पारस्परिकतासंग आधारित बनाई निश्चित प्रक्रिया र आधारमा रोजगार पाउने र त्यससंग सम्बन्धित विविध पक्षहरूको सन्तोषजनक सम्बोधन भएको अवस्थाको रूपमा बुझ्नु पर्ने हुँदा आर्थिक सामाजिक एवं सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र अन्तर्गत विकसित भएको विधिशास्त्रलाई समेत ध्यानमा राख्नु उचित हुने देखिन्छ ।

निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने अवस्था विद्यमान छ, छैन भन्ने निर्णय दिनुपर्ने देखिएको अन्तिम प्रश्नका सम्बन्धमा विचार गरौं ।

६२. सबै नागरिकहरूलाई कानूनबमोजिम काम गर्न पाउने अधिकार रहने भनी संविधानमा मौलिक हकको रूपमा राख्दैमा ती हकहरू स्वतः नागरिकहरूले उपभोग गर्न पाइहाल्ने अवस्था हुँदैन । कार्यान्वयन भने नगर्ने तर मौलिक हक एवं राज्यका दायित्व र नीतिमा यस विषयलाई उल्लेखन गरिएको भएमा रोजगारी प्राप्त भै बेरोजगारीको समस्या हट्ने भन्ने पनि होइन । आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रमा गरिएको सम्मिलन र अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धिमा प्रतिबद्धता जनाउँदैमा पनि कामको अधिकार सुनिश्चित हुने होइन भन्ने कुरा विगतको अनुभवले सिद्ध गरेका छन् । यसको दृष्टान्त खोज्न टाढाका अफ्रिकी मुलुकसम्म पुगी रहनु पर्दैन, हाम्रो आफ्नै मुलुक र दक्षिण एशियामा रहेको रोजगारीको विकराल

अवस्थालाई नियाल्ने हो भने पनि धेरै हदसम्म जवाफ पाउन सकिन्छ ।

६३. मुलुकको आर्थिक विकास कसरी गर्ने, कुन क्षेत्रलाई प्राथमिकता दिने, कुनलाई नदिने, रोजगारी र शिक्षा नीति कस्तो बनाउने, सामाजिक सुरक्षामा कति खर्च गर्ने, भौतिक संरचना निर्माण र विकासमा कति लगानी गर्ने, केन्द्रकृत र विकेन्द्रित कुन स्वरूप अपनाउने, जनसहभागिता र जनपरिचालन कसरी गराउने, वैदेशिक सहायता के कसरी ग्रहण गर्ने वा नगर्ने, अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग कसरी सुनिश्चित गर्ने आदि जस्ता नीतिगत विषयहरू राज्यको कार्यकारिणी क्षेत्राधिकारअन्तर्गत पर्ने नीति र कार्यक्रमका कुरा हुन् । त्यस्ता विषयमा यस अदालतले हस्तक्षेप गर्ने कुरा स्वभाविक र सामान्य हुँदैन ।

६४. ज्ञातव्य छ, संविधानबमोजिम स्थापित कार्यपालिका, विद्यायिका लगायतका अंगहरू जसलाई राजनीतिक संविधानवाद (Political Constitutionalism) भनिन्छ । संविधानबमोजिमको दायित्व पूरा गरी आ-आफ्नो भूमिका निर्वाह गरेको अवस्थामा अनावश्यक सक्रियता देखाउन जरुरी नहुने हुनाले अदालतले आफूलाई खुम्च्याएरै राख्ने गर्दछ । जनप्रतिनिधिहरू जनताप्रति उत्तरदायी भई विधि निर्माणको कार्यमा लागेको अवस्थामा कुनै विषयमा कानून बनाउनु भनी यस अदालतले निर्देशन गरिरहनु पर्ने आवश्यकता नै पर्दैन । संविधानले अपेक्षा गरेको पनि त्यहि हो । सरकारले नागरिकका आधारभूत संवैधानिक हक अधिकारको सम्मान, संरक्षण र परिपूर्तिका लागि उचित र प्रभावकारी ढंगबाट नीति, कार्यक्रम तर्जुमा गर्नुका साथै तिनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी पारदर्शीता, जवाफदेहीता र सुशासन कायम गरेको अवस्था अदालत संयमित नै भएर बस्ने गर्दछ । यो संवैधानिक कानूनको स्थापित मान्यता नै हो ।

६५. अर्कोतर्फ जब राजनैतिक क्षेत्रको प्रभुत्व भएको भए पनि संविधानले निर्दिष्ट गरेको भूमिका खेल्न नसकेको वा नागरिकको हक

अधिकारको संरक्षण गर्न नसकी संवैधानिक प्रावधान वा संरचना क्रियाशील हुन नसक्ने अवस्था आउँछ, र राजनैतिक सत्ता वा सरकार गैरजिम्मेवार बन्दै जान्छ, तब संविधान र नागरिकको मौलिक हकको संरक्षक भएको नाताले अदालत मुकदर्शक भएर बस्न सक्दैन । राजनैतिक वृत्तबाट आलोचित हुने खतरा देखादेखै पनि नागरिकको हक अधिकार संरक्षणको लागि न्यायिक सक्रियता अपेक्षित हुन्छ । त्यसैले राजनीतिक संविधानवादको अकर्मण्यता र निष्क्रियताको परिपूर्ति गर्न कानूनी संविधानवाद आवश्यक परेको समयमा क्रियाशील हुने गर्दछ । यो संविधानवादको गतिशील नियम नै हो ।

६६. नेपालको सन्दर्भमा चर्चा गर्दा पहिलो प्रकारको संविधानवादको अवस्था ओठे भक्ति (Lip Service), देखावटी वा ढोंगीका रूपमा सीमित रहेको भन्नु पर्ने अवस्था आयो भने त्यो विडम्बनापूर्ण हुने देखिन्छ । शिक्षाको अभाव र आधारभूत आवश्यकताबाट माथि उठ्न नसकेको यथार्थताले गर्दा नागरिकहरू आफ्ना हक अधिकार संरक्षणको लागि चेतनशील हुनसक्ने संभावना कम भएकोले राज्य पक्षबाट हुने अधिकार हनन् टुलुटुलु हेरेर बस्न विवश रहेको अवस्था छ । अन्तरिम संविधान वा त्यो भन्दा पूर्वको संविधान निर्माण गर्ने कार्य राजनीतिक वृत्तबाटै सम्पन्न भएको हो । संविधानमा मौलिक हकको उल्लेखन गर्ने सवालमा यसले आफूलाई उत्कृष्ट सावित गरेको छ । राज्यका दायित्व र नीतिहरू पनि मानव अधिकारको विश्वव्यापी मापदण्ड अनुकूल रहेका छन् । त्यतिमात्र होइन अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसमक्ष आफूलाई नागरिक अधिकारको असल पहरेदारको रूपमा चिनाउने कार्य पनि यसले गरेको छ । मानव अधिकारसम्बन्धी धेरै अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि संझौता, प्रतिज्ञापत्र, घोषापत्र नेपालले अनुमोदन आदि गरेको छ ।

६७. तर कार्यान्वयनको पाटो हेरौं, हकहरूको सारवान प्रबन्ध जस्तो तिनको कार्यान्वयन आशातित र प्रभावकारी भएन, बरु

चरम उपेक्षा, अनादर र शिथिलताका भावहरू भल्किएका छन् । आधारभूत नागरिक अधिकारको सुनिश्चितताको लागि मुलुकको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक रूपान्तरण अवश्यम्भावी छ । यस रूपान्तरण अभियानको दृष्टिकोण, नेतृत्व, कार्यक्रम सम्पूर्ण राजनैतिक संविधानवादमै अडेको छ । राजनैतिक संविधानवादको सञ्चालनको दायित्व लिने जिम्मेवार पदाधिकारीले त्यस्तो दक्षता, क्षमता र इमानदारिता व्यवहारतः प्रदर्शन गर्न सक्नु पर्दछ । त्यस्तो क्षमता प्रदर्शन भएको छ, छैन, भन्ने विषयमा यहाँ चर्चा गर्नु प्राथमिक हुँदैन । भन्न खोजिएको कुरा यति मात्र हो की नागरिक हक अधिकार संरक्षण गर्ने प्रश्नमा आवश्यक परेको बखत न्यायिक सक्रियता अपेक्षित नै हुन्छ ।

६८. प्रस्तुत विवादको विषयमा केन्द्रित हुँदा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१) मा प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुने, धारा १८(१) मा कानूनबमोजिम प्रत्येक नागरिकलाई रोजगारीको हक हुने संवैधानिक प्रत्याभूति दिइएको छ । त्यसरी नै संविधानको भाग ४ राज्यका दायित्व र नीति अन्तर्गत पनि नागरिकको रोजगारीको हक प्राप्त गर्नेतर्फ राज्यको निश्चित दायित्व रहने भई नीति र कार्यक्रमहरू समेत त्यस दिशामा उन्मुख हुने भनिएको छ । नेपालले सम्मिलन गरेको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको धारा ६ ले कामको अधिकारको सम्मान, संरक्षण र पूर्ण प्राप्तितर्फ पक्ष राष्ट्रले संभावित सबै उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने भनिएको छ । त्यस्ता उपायहरूमा धारा २ ले निर्दिष्ट गरे बमोजिम उपलब्ध स्रोत साधनको उच्चतम उपयोग र कानून निर्माण गर्नुपर्ने विषयहरू समेत समेटिएको देखिन्छ । यो बाहेक अन्य थुप्रै अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनहरूले व्यक्तिको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकको सुनिश्चितता र मानवीय मर्यादाको लागि आफ्नो क्षमताअनुरूप काम गर्न पाउने अवस्था राज्यले उपलब्ध गराउनु

पर्ने भनेका छन् । त्यसैले संविधान, कानून र राज्यले स्वीकार गरेका अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनबमोजिम नेपालले आफ्ना नागरिकहरूलाई जीविकोपार्जनको न्यूनतम आधार उपलब्ध गराउने पर्ने वाध्यता देखिन्छ ।

६९. हाम्रो राज्यको स्रोत साधनले धान्न सक्ने हदसम्म मात्र आर्थिक, समाजिक र सांस्कृतिक अधिकार दिन सकिन्छ । यो विषय राज्यको नीतिगत विषय भएकोले अदालतले हस्तक्षेप गर्न मिल्दैन भन्ने पनि प्रत्यर्थीहरूको लिखित जवाफमा उल्लेख भएको देखिन्छ । विकसित र सम्पन्न राष्ट्रहरूमा तुलनात्मक हिसाबले अपेक्षाकृत रूपमा रोजगारीको हक सुनिश्चित नै देखिन्छ । वस्तुतः यी अधिकारहरू अविकसित र गरिव मुलुकहरूलाई लक्ष्य गरेर नै आएका हुन् । स्रोत साधनको अपर्याप्तताको आधार देखाई राज्य सधैं नै दायित्वबाट पन्छिइरहने हो भने अधिकारहरू कहिल्यै पनि सुरक्षित हुन सक्दैनन् । त्यसैले राज्यको स्रोत साधनको लेखाजोखा र त्यसको नागरिक हक अधिकार संरक्षणको हितमा भएको उपयोगिताको औचित्यता न्यायिक पुनरावलोकनको दायराभन्दा बाहिर पर्न सक्दैन ।

७०. अन्तरिम संविधान निर्माण भएको करिब दुई वर्ष बितिसकेको छ । नेपालले आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रमा सम्मति जनाएको पनि करिब दुई दशक व्यतित भएको छ । तर यस बीचमा नागरिकको काम गर्न पाउने मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र प्राप्तितर्फ राज्यका तर्फबाट ठोस रणनीति, कार्यक्रम र कानून बनेको छ भन्ने पनि प्रत्यर्थीहरूको लिखित जवाफमा उल्लेख भएको देखिन आउदैन । नागरिकको रोजगारीको हक स्थापित गर्ने दिशामा प्रभावकारी राष्ट्रिय रणनीति, कार्यक्रम र कानून नै बन्न नसकेको अवस्थामा कार्यान्वयनको प्रश्न नै उठ्ने भएन ।

७१. प्रत्यर्थी मानव अधिकार आयोगको लिखित जवाफमा पनि रोजगारीको हक कार्यान्वयनको लागि उक्त आयोगले कुनै पहल गरेको भन्न सकेको देखिएन । बस, आफूले निवेदकहरूको हक हनन् नगरेको भन्नेसम्म जिकीर लिएको पाइयो । मानव अधिकारको अंगकै रूपमा रोजगारीको हक समेत रहेको र यस क्षेत्रमा हालसम्म विद्यमान देखिएको शिथिलता वा उदासिनतालाई सम्बोधन गरी आर्थिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक अधिकारको फाँटमा समेत खबरदारी गर्ने उत्तरदायित्व पुरा गराउन क्रियाशील रहनु पर्ने मानव अधिकार आयोग जस्तो संस्थाले पनि आफूले गरेको पहलकदमीको कुनै विवरण लिखित जवाफमा उल्लेख गर्न नसक्नु सुखद होइन । उक्त आयोगले आर्थिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक अधिकारको फाँटमा आफ्ना भूमिकाको बारेमा पुनर्विचार गर्नुपर्ने आवश्यकता औल्याइन्छ ।

७२. वस्तुतः मानव अधिकार आयोग जस्तो निकायबाट गैरकानूनी थुना जस्तो विषयमा मात्रै सीमित हुने नभै मानव अधिकारको सबै विषयमा आरम्भक (Initiator), अनुगमनकर्ता (Monitor), प्रोत्साहक (Inspirer), सल्लाहकार (Advisor), मूल्याङ्कनकर्ता (Evaluator) र आलोचक (Critic) जस्ता विभिन्न रूपले सहयोग पुर्याउन सक्ने देखिन्छ । आफूले नगरेको कुराहरू आयोगका लागि प्रतिरक्षा हुन नसक्ने कतिपय अवस्थाहरू मानव अधिकारको क्षेत्रमा रहन्छन् । वस्तुतः मानव अधिकारका मान्यता दिलाउन, संरक्षण गर्न र उपभोग्य बनाउन के कस्तो सकारात्मक भूमिका खेलेको हो त्यसबाट आयोगको उपलब्धीको मूल्याङ्कन हुन सक्ने हो, न की उसको निष्क्रियताबाट ।

७३. प्रत्यर्थी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको जवाफमा कानूनी शासनको प्रत्याभूतिको लागि सरकारले संसदमा विभिन्न विधेयक प्रस्तुत गरी सकेको छ, अमुक विषयमा यो यस्तो कानून बनाउनु, लागू गर्नु भनी

अदालतले कार्यकारी र विधायिकालाई सुपरिवेक्षणात्मक भूमिका निर्वाह गर्न सक्दैन भन्ने आधार प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ। त्यसै गरी प्रत्यर्थी व्यवस्थापिका संसदको जवाफमा एउटा सिंगो कानून निर्माण गरेर संविधानको धारा १८ को उद्देश्यअनुरूप राज्यले सबै नगरिकलाई रोजगारी उपलब्ध गराउने अर्थ गर्न मिल्दैन। २१ सौं शताब्दीको राज्यको परिवर्तित भूमिका सहजकर्तासम्मको हो। केही कानूनहरू निर्माण र संशोधन पनि भैसकेका छन्। यो राज्यको आर्थिक क्षमता, स्रोत साधनको उपलब्धतासंग सम्बन्धित राजनीतिक अंगको कार्यक्षेत्रको नीतिगत विषय हुँदा अदालतले हस्तक्षेप गर्न मिल्दैन भन्ने समेत उल्लेख भएको देखिन्छ।

७४. नागरिकको रोजगारीको हकलाई मान्यता दिएको र रोजगारी दिलाउन नीतिगत, संस्थागत एवं कार्यक्रममूलक कानून समेत नबनिरहेको अवस्थामा खास खास क्षेत्रसंग सम्बन्धित केही फुटकर विषयहरूको उल्लेख गरी रोजगारीको हकको कार्यान्वयन गरिरहेको भन्ने लिखित जवाफ जिकीर स्वयं अवास्तविक र भ्रामक भन्नु पर्ने हुन आउँछ।

७५. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालयले कानून बनाउने कार्य विधायिकाको हो, राज्यको स्रोत, साधन र अग्रगामी सोचको आधारमा उपर्युक्त समयमा उपयुक्त कानून बनाउन सरकार प्रतिवद्ध छ, अदालतले विधायिकाको संवैधानिक अधिकार उपर सुपरीवेक्षात्मक भूमिका खेल्न नहुने भन्दै लिइएको जिकीर यथार्थमा गम्भीर छ। कानून बनाउने कार्य विधायिकाको हो भन्ने कुरामा दुईमत छैन। अदालतले न्यायिक विधायन मार्फत् विधायिकी विधायनलाई प्रतिस्थापन गर्ने सोच राखेको पनि छैन। विधायिका र सरकारको जवाफदेही भित्रका विषयमा संविधानबमोजिम गर्नुपर्ने काम नगरेको भन्ने आधारमा उपरोक्त जवाफदेही पूरा गराउने हिसावले आदेश जारी गरी

पाउन निवेदकहरू अदालतमा प्रवेश गरेको देखिन्छ।

७६. राज्यको स्रोत साधन र अग्रगामी सोचको आधारमा उपयुक्त समयमा उपयुक्त कानून बनाउने मन्त्रिपरिषदको कार्यालयको लिखित जवाफले उक्त कार्यालयले निवेदकको माग बमोजिमको कार्य गर्नका लागि राज्यको स्रोत साधनले पर्याप्त ठान्नु पर्ने र उसको अग्रगामी सोचबाट अब रोजगारीको हकसम्बन्धी कानून बनाउन उपयुक्त हुने भन्ने स्थिति नआएसम्म निवेदकले पर्खनु पर्ने देखिन आउँछ। उपर्युक्त समयमा उपयुक्त कानून बनाउने जिकीरले कम्तिमा पनि निकट भविष्यमा रोजगारीको हकसम्बन्धी कानून बनाउने आश्वासन प्राप्त नभएको निष्कर्षमा पुग्नुपर्ने अवस्था छ। यसबाट संविधानको धारा १८ प्रदत्त रोजगार सम्बन्धी हकको व्यवस्थालाई प्रचलन गराउन सरकारी दृष्टिकोणको एक दिशा लगभग स्पष्ट हुन आएको छ। संविधानमा उक्त हकलाई समावेश गराउन र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी दस्तावेजहरू जसमा उक्त हकलाई मान्यता दिई राज्यको उत्तरदायित्व सिर्जना गरिएका छन्, अनुमोदन र सम्मिलन गर्न आतुर हुने तर व्यवहारिक रूपमा कार्यान्वयन गर्न आवश्यक कानूनी व्यवस्थाहरू गर्नको लागि उपयुक्त समय पर्खी वस्ने सोच बनाउने कुराहरू विरोधाभाषपूर्ण छन्।

७७. अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई त्यस्ता दस्तावेजहरूको सम्मिलन, अनुमोदनमार्फत् व्यक्त प्रतिवद्धता इमानदार होइनन् भने वा संविधानको मौलिक हकमा रोजगारीको हकलाई समावेश गर्नमा इमानदारीपूर्वक कानूनी दायित्वहरू सन्निहित भएका छैनन् भन्ने बुझ्ने हो भने अर्कै कुरा हो, अन्यथा मौलिक हकको भागमा समावेश गरिएको रोजगारीको हकलाई उपभोग गर्न उपयुक्त समयसम्म पर्खनु पर्ने स्थिति रहनु विडम्बना नै मान्नुपर्ने हुन आउँछ। संविधानले मन्त्रिपरिषद कार्यालयले सोचेको उपयुक्त समयसम्म रोजगारीको

हक सम्बन्धी कानून बनाउन पर्खनु पर्ने कुराको परिकल्पना गरेको छैन । मौलिक हकको भागमा कुनै हकलाई समावेश गर्नुको अर्थ त्यस्तो हकलाई तत्काल क्रियाशील बनाउनु हो र यसको उल्लंघन वा अप्रचलनको स्थिति खडा भएमा उपचारको हक प्राप्त हुन्छ भन्नु पनि हो ।

७८. त्यसैले उपयुक्त समयको नाउँमा हकको प्रचलनलाई अनिश्चित बनाउने गरी निर्दिष्ट कानून नबनाई बस्न पाउने छुट कार्यपालिका र विधायिकालाई समेत रहेको देखिन आउदैन । मौलिक हक संविधानको सबैभन्दा महत्वपूर्ण अङ्ग हो । त्यस्तो हकको प्रचलनसम्बन्धी राज्यको दायित्वमा प्रत्यक्ष वा परोक्ष कुनै रुपले पनि उपेक्षा गरिन्छ, भने त्यो संविधानको उल्लंघनको स्थिति हुन्छ । त्यस्तो स्थितिलाई अदालतले टुलुटुलु हेरेर न्यायिक निष्क्रियताको निर्वाह गर्न मिल्दैन । त्यसो गर्नु संविधान र नागरिक हक अधिकारको संरक्षकको भूमिकामा रहेको न्यायपालिकालाई वाञ्छनिय हुँदैन ।

७९. यसर्थ सम्बन्धित अंगहरूको कानूनी दायित्वलाई औँल्याउनु र सो पूरा गर्न जो चाहिने आदेश गर्नु यस अदालतको संविधानसम्मत उत्तरदायित्व नै हुन आउँदछ । संविधानले जे जस्तो उत्तरदायित्व किटान गरेको भए पनि सो पूरा नगर्न कुनै अंग स्वतन्त्र छ र सो पूरा गर्न कर लगाउन हुँदैन भन्ने सोच राख्ने हो भने लिखित संविधानको पद्धतिप्रति नै अनास्था व्यक्त गरेको हुन जान्छ, त्यस्तो तर्कको गुन्जाइस वर्तमान संविधानले दिएको देखिदैन ।

८०. मौलिक हकहरू जनताको प्रत्यक्ष र तत्काल प्रचलन गराउन पर्ने हकहरू हुन । त्यसैले तिनीहरू कुनैपनि निकाय चाहे त्यो विधायिका नै किन नहोस, उसको इच्छाधीन रहँदैनन् र साधन स्रोतको अभावको नाममा अनिश्चित बनाउन वा प्रचलन नगराउने आधार बनाउन मिल्दैन । त्यसैले प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयको उपरोक्त लिखित जवाफ जिकीर स्वीकार गर्न सक्ने भएनन् ।

८१. अन्य विपक्षी मन्त्रालयहरूले दिएको लिखित जवाफबाट पनि निवेदकले गरेको माग बमोजिम कानून बनाउनेतर्फको कुनै प्रगति बताउन नसकी काम चलाउ लिखित जवाफ पठाएको देखिन आउँछ । यसबाट राज्यका जिम्मेवार निकायहरूले नागरिकको काम गर्न पाउने मौलिक मानव अधिकारप्रति सम्मान देखाउन, संरक्षण गर्न र त्यसको पूर्ण प्राप्तिको दिशामा जिम्मेवारी बोधका साथ उन्मुख हुन सकेको देखिएन । यस्तो अवस्थामा संविधानको धारा १८(१) प्रदत्त कानूनबमोजिम रोजगारी प्राप्त गर्ने नेपाली नागरिकको मौलिकहक संविधानको धारामा मात्रै सीमित रहन जाने भएबाट त्यसलाई क्रियाशील बनाई जनसाधारणले प्रचलन गर्न सक्ने अवस्था सिर्जना गर्न सम्बन्धित निकायहरूलाई आदेश दिनु यस अदालतको संवैधानिक दायित्व र कर्तव्य नै भएकोले, प्रत्यर्थीहरू नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय समेतका नाउँमा, नेपाली नागरिकलाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १८(१) र आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको धारा ६ बमोजिम रोजगारीको अधिकारको पूर्ण सुनिश्चितता हुने गरी अन्य कुराका अतिरिक्त देहायका कुराहरू समेत समेट्ने गरी रोजगारीको हक कार्यान्वयन गर्न आवश्यक पर्ने विधेयक यो आदेश प्राप्त भएको मितिले एक वर्षभित्र व्यवस्थापिका संसद समक्ष पेश गर्नु भनी परमादेशको आदेश जारी हुने ठहर्छ ।

१. रोजगारीसम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति तयार गर्ने ।
२. औपचारिक एवं अनौपचारिक क्षेत्रलाई समेत समेट्ने गरी धर्म, वर्ण लिङ्ग, जातजाति, समेतका आधारमा भेदभाव हटाउने र परम्परागत रूपमा पिछ्छिडिएका वर्गको उचित प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गरी समावेशीको सिद्धान्तलाई आत्मसात गर्ने ।

३. रोजगारसम्बन्धी नीतिगत मार्गनिर्देश गर्ने संयन्त्र खडा गर्ने ।
४. त्यस्तो संयन्त्रमा सरकारी क्षेत्रका अतिरिक्त निजी क्षेत्र, श्रम तथा रोजगार विशेषज्ञ, ट्रेड यूनियन र महिला लगायतको प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था मिलाउने ।
५. रोजगारीसम्बन्धी कानून अन्तर्गतको उजूरी सुन्ने न्यायिक संयन्त्रको व्यवस्था गर्ने ।
६. राष्ट्रिय बजेट विनियोजन गर्दा नागरिकको रोजगारीको हकसम्बन्धी रणनीतिलाई सम्बोधन गर्ने कानूनी कर्तव्य किटान गर्ने ।
७. रोजगारमूलक शिक्षासम्बन्धी आवश्यक प्राविधिक एवं व्यवसायिक शिक्षा तथा तालिमका व्यवस्था गरी त्यसको जनसाधारणमा सहज पहुँचको व्यवस्था मिलाउने ।

८२. अन्तमा यस अदालतको उल्लिखित आदेश कार्यान्वयनको प्रगति विवरण अनुगमन तथा निरीक्षण महाशाखामार्फत् यस अदालतलाई जानकारी गराउनु भनी प्रस्तुत आदेशको जानकारी श्री महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत् प्रत्यर्थीहरूलाई गराई, दायरीको लगत कट्टा गरी फायल नियमबमोजिम बुझाइदिनु । उक्त रायमा म सहमत छु ।
न्या.मीनबहादुर रायमाझी
इति संवत् २०६५ साल पुस २३ गते रोज ४ शुभम्.....

निर्णय नं. ८२०४

मङ्सिर, २०६६

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री अनूपराज शर्मा
माननीय न्यायाधीश श्री रामकुमारप्रसाद शाह
संवत् २०५८ सालको रिट नं. ३७३४
आदेश मिति :- २०६२/१२/६१

विषय:- उत्प्रेषणयुक्त परमादेश ।

रिट निवेदक:- भक्तपुर जिल्ला भक्तपुर नगरपालिका
वडा नं. ६ बस्ने केशव किसी

विरुद्ध

विपक्षी: इन्टरनेशनल लिजिङ्ग एण्ड फाइनेन्स
कम्पनी लिमिटेड, नयाँ बानेश्वर, काठमाडौं
समेत

- करारद्वारा सिर्जित हक व्यक्तिहरूको आपसको सम्बन्धमा सोही लिखतले र करारसम्बन्धी ऐनले साधारण अधिकारक्षेत्रअन्तर्गत सबूद प्रमाणको आधारमा हेरिने विषय हो । जसले लिलाम गर्न पाउने हो त्यसैले ऋणीले कर्जा नतिरेको कारणबाट शर्तानुसार लिलामको कारवाही गरेको अवस्थामा क्षेत्राधिकारविहीन भएको भनी मान्न नमिल्ने ।

(प्रकरणन नं. २)

- वित्त कम्पनीले ऋणीबाट आफ्नो बाँकी लेनाबापत गर्ने लिलामको कार्य त्यसको उद्देश्य र प्रकृतिका दृष्टिले समेत अदालतबाट हुने फैसला कार्यान्वयनको कार्यभन्दा फरक हुने हुँदा जिल्ला अदालतले छुट्टै प्रयोजनका लागि अपनाउने जिल्ला अदालत नियमावलीको कार्यविधि वा दण्ड सजायको महलको कार्यविधि वित्त कम्पनीले अपनाउनु पर्छ भन्न नमिल्ने ।

(प्रकरणन नं. ४)

- वित्त कम्पनी एउटा कानूनी व्यक्ति भएको र त्यस्तो कम्पनीले सुरक्षणको शर्तविपरीत सुरक्षण लिलाम बिक्री गरेको कारणबाट अन्याय परेको भए ऋण नतिर्ने ऋणीले वा धितो लेखिदिनेले त्यस्तो कार्यलाई साधारण अधिकारक्षेत्रभित्र गई विवादको निरोपण गराउन पाउने ।

(प्रकरणन नं. ६)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री देवीप्रसाद दाहाल र श्री प्रकाश राउत

विपक्षी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री सन्तोषकुमार महतो

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- करार ऐन, २०५६ को दफा ३५
- वित्त कम्पनी ऐन, २०४२
- जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ७४ र ७५
- कम्पनी ऐन, २०४२ को दफा ४८(१)

आदेश

न्या. अनूपराज शर्मा:नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा २३ र ८८ (२) अन्तर्गत यस अदालतमा पर्न आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं निर्णय यसप्रकार छ:-

विपक्षी फाइनेन्स कम्पनीबाट अञ्जना दाना उद्योगका प्रोप्राइटर विपक्षी नगेन्द्र खड्काले रू. बीसलाख (२०,००,०००।-) ऋण लिंदा मेरो नाउँमा दर्ता रहेको भक्तपुर जिल्ला, सिपाडौल गा.वि.स. वडा नं. ८ (ख) साविक कि.नं. ९४८ को क्षे.फ. ०-२-३-० (हाल कि.नं. ११९२) को क्षे.फ. ०-२-२-३ र ऐ. कि.नं. ९४९ को क्षे. फ. ०-२-३-० जग्गा र सोमा बनेको घर सो फाइनेन्स कम्पनीले ३०,४६,०००।- (तीस लाख छयालीस हजार) मूल्याङ्कन गरी मबाट जेथा जमानत लिएको थियो । त्यस्तै मेरा नाउँको कि.नं. ९६४ को ०-५-२-२ जग्गा र मसमेत भाइ बलराम र आमा सानुमायाको नामको कि.नं. ७८१ को १-१२-३-१ जग्गा समेत दुवैको जम्मा ११,४९,४५०।- मूल्याङ्कन गरी उक्त कम्पनीमा जमानत राखी विपक्षी नगेन्द्र खड्काले २०५४।६।७ मा थप १०,००,०००।- ऋण लिनु भएको थियो । उल्लिखित विभिन्न धितोका जग्गाहरू हामीलाई थाहै नदिई आफूले कायम गरेको भन्दा घटी मूल्यमा मूल्याङ्कन मुचुल्का खडा गरी

२०५५।४।१० मा कम्पनी आफैले सकार गरे विरुद्ध मैले सर्वोच्च अदालतमा रिट निवेदन दिँदा उक्त सकार र सो आधारमा भएको नामसारी समेत बदर हुने गरी पूर्ण इजलासबाट २०५७।८।२२ आदेश भएको छ ।

उल्लिखित जग्गाहरू विपक्षी फाइनेन्स कम्पनीले लिलाम गर्न लागेको छ भन्ने हल्ला सुनी कम्पनीमा गै बुभ्दा लिलाम सम्बन्धमा २०५७।१२।७ मा थाहा हुन्छ भनी कुनै जानकारी नदिइए पनि उक्त कम्पनी र मबीच काठमाडौं जिल्ला अदालतमा चलेको रकम भराइपाउँ भन्ने मुद्दामा २०५७।१२।३० मा विपक्षी कम्पनीले पेश गरेको कागजात सारी हेर्दा सुरक्षणमा रहेकामध्ये कि.नं. ९४८ र ९४९ का घर जग्गाहरू २०५७।१२।७ मा विपक्षी स्तुपा कन्सलटेन्टबाट गलत विवरण उल्लेख गरी Property Valuation Report तयार गरी सोही मितिमा लिलाम डाँकको मुचुल्का खडा गरी कृष्णगोपाल खाड्तुले सबै भन्दा बढी ११,००,०००।- बोल कबोल गरेको भनी विपक्षीहरूले गैरकानूनी साँठगाँठ गरी लिलामी कारवाई गरिएको रहेछ । यसरी विपक्षी बैंकले कर्जा लगानी गर्दा कायम गरेको उल्लिखित कि.नं. ९४८ र ९४९ को घर जग्गाको मूल्याङ्कन ३०,४६,०००।- भन्दा निकै कम केवल १०,७०,०००।- मात्र मूल्याङ्कन गराई पञ्चकृत्य मूल्य मुचुल्का नै खडा नगरी कृष्णगोपाल खाड्तुलाई सकार गर्न दिएको कार्य स्वैच्छाचारी र वदैनियतपूर्ण हुनुका साथै मेरो अनूपस्थितिमा गरिएको डाँक बढावढ प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तसमेतको विपरीत छ । साथै सो कार्य २०५७।८।२२ को सर्वोच्च अदालतको आदेश समेतको विपरीत छ । मैले जेथा जमानत दिएको उक्त घरजग्गाको मूल्याङ्कन घटेको भन्न सकिने अवस्था पनि छैन । किनकि वित्त कम्पनी ऐन, २०४२ को दफा ४८ (२) बमोजिम कुनै कारणबाट धितोको मूल्य घट्न गएको भए विपक्षी फाइनेन्स कम्पनीले ऋणीसँग थप धितो माग्नु पर्ने मागेको छैन । वित्त कम्पनी ऐन, २०४२ को दफा ४८(१) ले

फाइनेन्स कम्पनीलाई सुरक्षणबापत राखेको धितोको लिलाम गर्नसक्ने अधिकार प्रदान गरेको भए पनि प्रचलित कानूनको अधीनमा रही लिलाम बिक्री गर्नुपर्ने हुन्छ। वित्त कम्पनी ऐन, २०४२ बमोजिम नियमावली बनी नसकेको अवस्थामा विपक्षी कम्पनीले धितो लिलाम गर्दा दण्ड सजायको ४२ नं. र जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ७४ र ७५ को कार्यविधि अपनाउनु पर्ने हुन्छ। विपक्षी कम्पनीले सो बमोजिमको कुनै पनि लिलामी कार्यविधि अनुशरण गरेको छैन। यसअघि परेको उत्प्रेषणको रिट निवेदनमा ऋणी नगोन्द्र खड्काले केही ऋण चुक्ता गरी केहीमात्र बाँकी छ। सो तिर्न बुझाउन आउनु भनी म ऋणीलाई कम्पनीले सूचना जारी गरेको छैन भनी लिखित जवाफ फिराएको अवस्थामा मुलुकी ऐन जमानी गर्नेको महल बमोजिम पनि ऋणी स्वयं ऋण तिर्न तयार रहेको छ भने त्यस्तोमा जमानी हुनेको दायित्व रहदैन। विपक्षी कम्पनीले धितो लिंदा गरिएको मूल्याङ्कनभन्दा कम मूल्याङ्कन गरी गरिएको मूल्याङ्कनभन्दा कम मूल्याङ्कन गरी गरिएको अधिल्लो लिलामी सर्वोच्च अदालतको आदेशबाट बदर भैसकेपछि सो आदेशको उपेक्षा गरी गरिएको हालको लिलामी न्यायिक परम्परा समेतको विपरीत छ। तसर्थ २०५७१२१७ को मूल्याङ्कन सोही मितिको लिलाम बढाबढ मुचुल्का र लिलाम सकार मुचुल्कालगायतका सम्पूर्ण कारवाइ उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिपाऊँ साथै यो रिटको अन्तिम टुङ्गो नलागेसम्म विपक्षीहरूले सकार गरिलिएको उपरोक्त घर जग्गा दाखिल खारेज नगर्नु भनी अन्तरिम आदेश समेत जारी गरिपाऊँ भन्ने व्यहोराको रिट निवेदन।

यसमा के कसो भएको हो ? मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? बाटाका म्यादबाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ पठाउनु भनी विपक्षीहरूका नाममा सूचना पठाउनु भनी विपक्षीहरूका नाममा सूचना पठाउनु। लिखित जवाफ प्राप्त भई इजलाससमक्ष पेश नभएसम्मका

लागि विवादित घर जग्गा दाखिल खारेज इत्यादि कुनै कारवाइ नगर्नु भनी विपक्षीहरूको नाममा अन्तरिम आदेश जारी गरिदिएको छ भन्ने समेत यस अदालतको २०५८११२१४ को आदेश।

इन्टरनेशनल लिजिङ एण्ड फाइनेन्स कम्पनी निजी लगानीमा स्थापित कम्पनी हो। निजी लगानीमा मात्र स्थापित कुनै सरकारी स्वामित्व नभएको एउटा व्यक्तिले लगानी गरेको खुल्ला लिलाममा मैले भाग लिई सबैभन्दा बढी अड्क बोली धितो सकार गरेको हुँदा व्यक्तिबाट भएको निर्णयहरू विरुद्ध संविधानको धारा ८८ (२) बमोजिम रिट जारी गर्न मिल्दैन। ऋण तिरे नतिरेको सम्बन्धमा व्यक्ति-व्यक्ति बीच कुनै विवाद उत्पन्न भएमा त्यस्तो विवाद वादी प्रतिवादी भई मुद्दा चली प्रमाणका आधारमा निर्णय गर्नुपर्ने हुन्छ। रिट क्षेत्रबाट त्यस्तो विषय हेर्न मिल्दैन। वित्त कम्पनी ऐन, २०४२ को दफा ४८ (१) बमोजिम कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि ऋणीले ऋण नतिरेको अवस्थामा कम्पनीले धितो लिलाम गर्न सक्ने हुँदा सो व्यवस्था बमोजिम मैले सबैभन्दा बढी मूल्य रू. ११,००,०००/- मा धितोमा राखिएको कि.नं. ९४८ र कि.नं. ९४९ को घर जग्गा सकार गरी लिएको हो। धितोको मूल्याङ्कन पहिले जति थियो त्यही मूल्यमा मात्र लिलाम बिक्री गर्नुपर्दछ भन्ने कुनै कानून नहुँदा विपक्षीको कानूनी अधिकार हनन् भयो भन्न मिल्दैन। विपक्षी निवेदक पनि धितो लिलाममा भाग लिई सोभन्दा बढी मूल्यमा धितो सकार गर्न पाउने अवस्था थियो। मैले कानूनबमोजिम लिलाममा भाग लिई सबैभन्दा बढी अड्कमा लिलाम सकार गरेको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको विपक्षी कृष्णगोपाल खाइतुको लिखित जवाफ।

इन्टरनेशनल लिजिङ एण्ड फाइनेन्स कम्पनी लि. निजी लगानीमा स्थापित व्यक्ति हो। यसमा कुनै सरकारी स्वामित्व छैन। यस्तो कम्पनी विरुद्ध संविधानको धारा ८८ (२) बमोजिम रिट जारी गर्न मिल्दैन। लिलाम सुम्बन्धी काम कारवाही

बदर गरिपाऊँ भन्ने रिट निवेदकको जिकीर हुँदा त्यस्तो व्यक्ति-व्यक्ति बीचमा उत्पन्न विवाद वादी प्रतिवादी भई मुद्दा चली सबुद प्रमाणका आधारमा निर्णय हुनुपर्ने विषय हो । रिट क्षेत्रबाट यस्तो विषय हेर्न मिल्दैन । कम्पनीले २०५३।१।२।२४ र २०५४।४।६।७ मा नगेन्द्र खड्कालाई ऋण दिदा रिट निवेदकले गरिदिएको कबुलियत लिखत बमोजिम धितो लिलाम गरी रकम असूल गर्ने कारवाही गरिएको हो । करार सिर्जित यस्तो विवादमा रिट क्षेत्रबाट हेर्न नमिल्ने हुँदा लिलाम बदर तथा क्षतिपूर्तिको लागि जिल्ला अदालतमा कारवाई चलाउनु पर्नेमा रिट क्षेत्रमा प्रवेश गरेको विपक्षीको निवेदन खारेज गरिपाऊँ । यसै ऋणको विषयमा विपक्षी र कम्पनी बीच जिल्ला अदालत काठमाडौँमा मुद्दा चलिरहेको हुँदा यो विषयको निरोपण सो जिल्ला अदालतबाट नै हुने हुँदा दुई अदालतबाट सुनुवाई गर्न मिल्दैन । रिट निवेदनमा उल्लिखित लिलामी रोकी पाऊँ भनी पुनरावेदन अदालत पाटनमा निषेधाज्ञा मुद्दा विचाराधीन छ । सो मुद्दाको अन्तरिम आदेशका लागि २०५७।१।२६ मा भएको सुनुवाइमा रिट निवेदक स्वयं उपस्थित भएका थिए । यो कुरा रिट निवेदनमा उल्लेख नगरेको हुँदा रिट निवेदक स्वच्छ हृदय र सफा हात लिएर उपचार माग्न आउनु भएको छैन । उक्त लिलाम गर्ने सम्बन्धमा २०५४।१।१९, २०५५।१।७, २०५५।१।३० र २०५७।१।२८ मा गोरखापत्रमा सूचना प्रकाशन गरेको जानकारी रिट निवेदकलाई २०५४।१।१९, २०५५।१।२९ र २०५७।१।२९ को पत्र पठाइएकोमा आफैँले बुझेर पनि जानकारी नपाएको भनी भूठा कुरा उल्लेख गर्नु भएको छ । कम्पनीबाट नगेन्द्र खड्काले ऋण लिँदा रिट निवेदकले दिएको धितो बन्धकको लिखतमा ऋण रकम नतिरी कम्पनीसँगको शर्तकबुलियत सम्भौताको उल्लंघन गरेमा धितो लिलाम गर्न पाउने कुरा स्पष्ट उल्लेख छ । सो अधिकार वित्त कम्पनी ऐन, २०४२ को दफा ४८(१) ले पनि कम्पनीलाई प्रदान गरेको छ । ऋणी नगेन्द्र

खड्काले २०५७।१।७ सम्ममा कम्पनीलाई बुझाउन पर्ने साँवा व्याज रकम रू. ५२,२३,८३५।३९ बाँकी छ । सो सम्बन्धमा कम्पनीले विपक्षी तथा ऋणीउपर करार बमोजिमको दायित्व पूरा गराउन जिल्ला अदालतमा मुद्दा विचाराधीन हुँदा ऋणीउपर कारवाई नभएको भन्ने तर्क भूठा हो । सर्वोच्च अदालतको २०५७।८।२२ को आदेश विपरीत लिलाम भएको भन्ने जिकीर गलत हो । धितो जग्गा लिलाम हुन नसकेको कारणबाट कम्पनी आफैँले धितो सकार गर्दा सम्बन्धित व्यक्तिलाई सुनुवाइको मौका नदिएको भन्ने आधारमा सर्वोच्च अदालतबाट उक्त आदेश भएको हो । प्रस्तुत लिलाम गर्ने कार्यमा कम्पनी आफैँले धितो सकार गरेको नहुँदा उल्लिखित आदेश हुँदाको आधार हाल लागू हुन सक्दैन । रिट निवेदकलाई लिलाममा भाग लिन कतैबाट पनि बाधा अवरोध थिएन । विपक्षी आफैँले पनि लिलाम कार्यमा उपस्थित भई लिलाम सकार गर्न पाउने पूर्ण अवसर थियो । एउटा व्यक्तिले अर्को व्यक्तिसँग गरेको शर्त कबुलियत लिखत बमोजिम भएको लिलाम कारवाहीमा जिल्ला अदालत नियमावली आकर्षित नहुने हुँदा विपक्षीको भनाई कानून अनुकूल छैन । धितोको मूल्याङ्कन पहिले जति गरिएको थियो त्यही मूल्यमा धितो लिलाम गर्नुपर्छ भन्ने कुनै कानून नभएकोले विपक्षीको कानूनी अधिकार हनन् भयो भन्न मिल्दैन । खुल्ला धितो लिलाम बढाबढमा कृष्णगोपाल खाइतुले नै सबैभन्दा बढी मूल्यमा धितो सकार गरेको कुरा विपक्षीले पनि स्वीकार गरेबाट रिट निवेदन खारेज हुनु पर्दछ । विपक्षीले आफ्नो जमानीको हैसियतले लिखत बमोजिमको दायित्व कहिल्यै पनि पूरा नगरेको र पटक-पटक मुद्दा गरेबाट विपक्षीको निवेदन जिकीर भूठो र कपटपूर्ण हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको इन्टरनेशनल लिजिङ्ग एण्ड फाइनान्स कम्पनी लि. को तर्फबाट सहायक मेनेजर अनील दुङ्गेलको लिखित जवाफ ।

विवादको कि.नं. ९४८ र ९४९ का जग्गाहरूको मूल्याङ्कन प्रत्यर्थी फाइनान्स कम्पनीले

रु. ३० लाख ४६ हजार गरेको आधारमा मलाई २० लाख रूपैया ऋण दिएको हो । उल्लिखित धितो सम्पत्तिको मूल्याङ्कन हाल आएर घटेको नभै पहिला भन्दा दोब्बर भएको छ । धनी कम्पनीबाट तोकिएको भाखामा किस्ताबन्दीमा ऋण चुक्ता गर्दै आएकोमा बाँकी तिर्छु बुझाउँछु भन्दा भन्दै मलाई कुनै किसिमको तरताकेता नगरी धितोको जग्गा घर हात पार्ने उद्देश्यले उक्त कम्पनीले लिलाम गरेको हो । २०५७।१२।७ को लिलाम बिक्री गर्दा मेरो कुनै संलग्नता छैन । मलाई कम्पनीले म ऋणीलाई त्यसबारे कुनै जानकारी नै नदिई मनपरी मूल्याङ्कन गरी लिलाम बिक्री गरेको मिलेको छैन । कम्पनी आफैले रु. ३० लाख ४६ हजार मूल्याङ्कन कायम गरेपछि हाल आएर हचुवाका भरमा ११ लाखमात्र मोल कायम गरी लिलाम गराएको कार्य कानून तथा सर्वोच्च अदालतको निर्णय विपरीत छ । विपक्षी कम्पनीले उक्त घर जग्गा लिलाम गर्दा प्रचलित कानूनले निर्दिष्ट गरेका लिलामसम्बन्धी कानूनी प्रक्रिया पूरा गरेको छैन । अनधिकृत व्यक्तिबाट घर जग्गाको पुनर्मूल्याङ्कन गरिएको छ । स्थानीय व्यक्तिहरूको पञ्चकृत्य मुचुल्का खडा गरेको छैन । धितो सम्पत्तिको ज्यादै न्यून मूल्याङ्कन गरिएको छ । सो आधारमा २०५७।१२।७ को लिलाम बिक्री कानून प्रतिकूल भएकोले बदर गरिपाउँ भन्ने समेत अन्जना दाना उद्योगको प्रो. नगेन्द्र खड्काको लिखित जवाफ ।

हामी स्तुपा कन्सल्ट्यान्टस् प्रा.लि. निजी लगानीमा स्थापित एउटा व्यक्ति हो । यस्तो कम्पनीले गरेका कार्यविरुद्ध संविधानको धारा ८८ (२) अन्तर्गतको रिट निवेदन जारी हुन सक्दैन । यस्तो व्यक्ति-व्यक्ति बीचको विवादमा वादी प्रतिवादी भई मुद्दा चली प्रमाण मूल्याङ्कन गरी निर्णय गर्नुपर्नेमा रिट क्षेत्रबाट निरुपण गर्न मिल्दैन । विवादको कि.नं. ९४८ र ९४९ को जग्गाको ऋण प्रवाह गर्दा भएको धितो मूल्याङ्कन एक्सेस कन्सल्ट्यान्सीले गरेको हो । सो मूल्याङ्कन गर्दा विवादको जग्गाको उत्तरतर्फ अरनिको राजमार्ग

रहेको भनी भूठो व्यहोरा उल्लेख गरेबाट सोको मूल्याङ्कन बढी भएको हो । हाल स्तुपा कन्सल्टेन्टसले गरेको मूल्याङ्कन यथार्थमा आधारित हुँदा पहिलेको भन्दा कम मूल्याङ्कन भएको हो । त्यस्तै पहिले गरिएको मूल्याङ्कनमा धितो राखिएको कि.नं. ९४८ र ९४९ मा भएको घर जग्गाको फोटो छैन । कि.नं. ८७८ को जग्गामा बनेको घरको फोटो राखिएको छ । अघि मूल्याङ्कन गर्दा पूर्ण तयारी घरको मूल्याङ्कन भएको भनी फोटो राखिएको छ । यथार्थमा धितो राखिएको घर अर्धतयारी अवस्थामा भएको हुँदा हाल सो सुरक्षणको सम्पत्तिको मूल्य कम देखिएको हो । धितो राखिएको जग्गामा मोटरबाटो भएको देखाई पहिले गलत मूल्याङ्कन गरिएको थियो । सो जग्गामा पुन मोटरबाटो नै नभएका कारण हाल घटी मूल्याङ्कन भएको छ । रिट निवेदकले फाइनान्स कम्पनीमा लेखिदिएको धितोको पुनः मूल्याङ्कन सही सत्य साँचो हुँदा हामीले विपक्षीको कुनै कानूनी तथा संवैधानिक हक हनन् नगरेकोले रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने स्तुपा कन्सल्ट्यान्टस् प्रा.लि. को सञ्चालक पुष्पा विष्टको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा रिट निवेदकका तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्रीदेवीप्रसाद दाहाल र अधिवक्ता श्री प्रकाश राउतले रिट निवेदक समेतले विपक्षी नगेन्द्र खड्काले ऋण लिँदा राखी दिएका हाल लिलाम भएका कि.नं. ९४८ र ९४९ लगायत कि.नं. ९६४ र ७८१ का जग्गाहरू विपक्षी कम्पनीले २०५५।६।१० मा गरेको लिलामी सर्वोच्च अदालत पूर्ण इजलासको २०५७।८।२२ को आदेशबाट बदर भैसकेको छ । यसरी बदर गर्दा पूर्ण इजलासले रिट निवेदकको सम्पत्ति अवमूल्याङ्कित गर्दा सूचना नदिएको, फाइनान्स कम्पनी आफैले अघि गरेको भन्दा घटी मूल्याङ्कन गर्दा निवेदकलाई सहभागी नगराएको र धितो लिँदा गरिएको भन्दा कम मूल्याङ्कन गरी प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त विपरीत लिलाम सकार

गरेको भन्ने आधार लिएको छ । हाल सो कम्पनीले कि.नं. ९४८ र ९४९ का जग्गा र घर लिलाम गर्दा समेत पहिले गरेको जस्तै त्रुटि भएको छ । ऋण लगानी गर्दा उक्त कित्ताका जग्गाहरू र घरको मूल्याङ्कन रु. ३०,४६,०००।- भएकोमा हाल लिलाम गर्दा केवल रु. १०,७०,०००।- मूल्याङ्कन गरी केवल ११ लाख रुपैयाँमा लिलाम सकार गराउने कार्य भएको छ । विपक्षी कम्पनीले सो कम मूल्याङ्कन गर्ने र लिलाम गर्ने कार्यमा मेरो पक्षलाई सहभागी गराएको छैन । कम्पनीले निवेदकलाई लिलाम सम्बन्धमा जानकारी गराएको भनिएका पत्रहरू जालसाजीपूर्ण भएको भन्ने जिल्लामा अदालत र पुनरावेदन अदालतबाट समेत ठहर भैसकेको हुँदा निवेदकलाई लिलामको प्रक्रियामा सहभागी बनाएको भन्न मिल्दैन । कम्पनीले धितो लिलाम गर्दा धितोको पञ्चकृत्य मोल पनि कायम गरेको छैन । जिल्ला अदालत नियमावलीको प्रक्रिया समेत पालन नगरेको हुँदा उक्त २०५७१२१७ को लिलामी बदर हुनुपर्छ भनी बहस प्रस्तुत गर्नुभयो । त्यस्तै विपक्षी इन्टरनेशनल लिजिङ्ग एण्ड फाइनेन्स कम्पनी लिमिटेड र कृष्णगोपाल खाइतुका तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता सन्तोषकुमार महतोले पूर्ण इजलासले २०५७१२२ मा उत्प्रेषणको आदेश जारी हुँदा धितो राखेको उल्लिखित सम्पत्ति कसैले लिलाम सकार नगरेको कारण कम्पनी आफैले सकार गरेको थियो भने हाल कम्पनी आफैले सकार गरेको नभई लिलाम बढाबढबाट विक्री गरेको अवस्था भएबाट अधिल्लो लिलाम हुँदाको र अहिलेको तथ्यमा आधारभूत भिन्नता छ । २०५७१२१७ मा लिलाम हुने कुरा पुनरावेदन अदालत पाटनमा निषेधाज्ञा मुद्दाको अन्तरिम आदेशको सुनुवाइका क्रममा रिट निवेदक सो अदालतमा उपस्थित हुनु भएकोमा सो कुरा लुकाई प्रस्तुत रिट निवेदन परेको हुँदा निवेदक स्वच्छ हातले अदालत प्रवेश नगरेकोले रिट जारी हुन सक्दैन भनी बहस प्रस्तुत गर्नुभयो । त्यस्तै विपक्षी इन्टरनेशनल लिजिङ्ग एण्ड फाइनेन्स कम्पनीका

तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता थानेश्वर काफ्ले र अधिवक्ता श्री अनीलकुमार सिन्हाले कम्पनीले गर्न लागेको धितो लिलाम सम्बन्धी सूचना सार्वजनिक रुपमा पटक-पटक प्रकाशित गरिएको छ । सो धितो लिलाम सम्बन्धमा पुनरावेदन अदालत पाटनमा २०५७१२१६ मा भएको अन्तरिम आदेशको सुनुवाई विपक्षीलाई सो बारेमा जानकारी भएको हुँदा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त विपरीत रिट निवेदकलाई जानकारी नदिई धितो लिलाम गरेको भन्न मिल्ने अवस्था छैन । साथै कम्पनीले ऋण लगानी गर्दा गरेको धितो राखिएको जग्गाको उत्तरतर्फ अरनिको राजमार्ग भएको भनी भूठा व्यहोरा उल्लेख भएको कारण शुरुमा धेरै मूल्याङ्कन भएको हो । हाल यथार्थ मूल्याङ्कन हुँदा कम मूल्याङ्कन भएबाट कम्पनीले घटी मूल्याङ्कन गरी धितो लिलाम गरेको भन्ने निवेदकको आरोप भूठो हो भनी प्रस्तुत गर्नु भएको बहससमेत सुनियो ।

आज निर्णय सुनाउन तोकिएकोले रिट निवेदनलगायत सम्पूर्ण मिसिल र विद्वान अधिवक्ता श्री देवीप्रसाद दाहालले पेश गर्नु भएको बहसनोट अध्ययन गरी विद्वान कानून व्यवसायीहरूले प्रस्तुत गर्नु भएको बहस जिकीरसमेत मनन गरी विचार गर्दा यसमा मागबमोजिम रिट जारी गर्नुपर्ने हो होइन सो विषयमा निर्णय दिनुपर्ने भएको छ ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा कानूनी व्यक्ति जसमा राज्यको कुनै लगानी नरहेको र शुद्ध व्यापारिक उद्देश्यले गठन गरिएका कानूनी व्यक्तिको क्रियाकलापबाट मर्का पर्ने व्यक्तिले साधारण अधिकारक्षेत्रबाट विवादको निरोपण गर्ने हो वा असाधारण अधिकारक्षेत्रबाट त्यस्तो विवादको निपटारा गर्ने हो भन्ने र अदालती फैसलाको कार्यान्वयनमा अपनाइने लिलामको कार्यविधि व्यक्तिले आफूले गरे गराएको शर्त अनुसार गर्ने लिलाम विक्रीमा लागू हुने हो भन्ने यी प्रश्नहरूमा गम्भीरताकासाथ हेर्नुपर्ने हुन्छ । रिट निवेदकले अञ्जना दाना उद्योगका तर्फबाट प्रोप्राइटर नगेन्द्र खड्काले २०५३१२२४ मा विपक्षी वित्त कम्पनीबाट

रु.२०,००,०००।- कर्जा लिँदा विवादित कि.नं. ९४८ र ९४९ का जग्गा र सोमा बनेको घर सुरक्षणबापत धितो राखिदिई कबुलियत गरेको कुरा स्वीकार गर्दै उक्त फाइनान्स कम्पनीले २०५७।१२।७ मा गरेको धितो लिलामको कारवाई बदनियतपूर्ण र प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त विपरीत भएको भनी बदर गराई पाउनु माग दावी लिएको पाइन्छ । उल्लिखित धितो राखी कर्जा लिएको रु. २०,००,०००।- र पछि थप लिएको कर्जा रु. १० लाख समेत गरी जम्मा साँवा रु. ३० लाखको २०५७।१२।७ सम्मको साँवा व्याज गरी जम्मा रु. ५२,२३,८३५।३१ विपक्षी फाइनान्स कम्पनीलाई ऋणी नगरेर खड्काले बुझाउन बाँकी रहेको भन्ने कुरा उक्त कम्पनीको लिखित जवाफमा उल्लेख हुनुका साथै कम्पनीलाई शर्त बमोजिमको साँवा व्याज सबै बुझाई नसकेको भन्ने कुरा ऋणी नगरेर खड्काको लिखित जवाफ समेतमा स्वीकार गरेको देखिन्छ । यसबाट नगरेर खड्काले ऋण लिँदा गरेको शर्त कबुलियत बमोजिमको भाखाभिन्न विपक्षी कम्पनीलाई साँवा व्याज नबुझाएको कुरामा विवाद देखिएन । वित्त कम्पनी ऐन, २०४२ को दफा ४८(१) मा, “यस ऐनअन्तर्गत कम्पनीसँग भएको कर्जाको सम्भौता वा शर्त कबुलियतको पालना नगरेमा वा लिखतको भाखाभिन्न कम्पनीको कर्जा चुक्ता नगरेमा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि ऋणीले कम्पनीलाई लेखिदिएको कम्पनीमा राखेको सुरक्षणलाई कम्पनीले प्रचलित कानूनबमोजिम लिलाम बिक्री गरी वा अन्य कुनै व्यवस्था गरी आफ्नो साँवा व्याज असूलउपर गर्नसक्नेछ” भन्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ । त्यस्तै रिट निवेदकले कम्पनीलाई गरिदिएको २०५३।१२।२४।१ को कबुलियतमा कम्पनीको लेना ऋणीलाई बुझाउन लगाउने कुरा स्वीकार गर्दै “बुझाउन लगाउन नसके वा ऋणीले नबुझाई आलटाल गरे वा बुझाउन धिड्याइ वा ढिलो गरे म जमानी लिनेले जेथा जमानत लेखिदिएको तपसिलमा उल्लिखित अचल सम्पत्तिहरू

समेत वित्त कम्पनी (संशोधन सहित) ऐन, २०४२ र प्रचलित नियम कानूनअनुसार धनी कम्पनीको लिखत हुनुअघि, लिखत हुँदा र लिखत भएपछिको ऋण र सुविधामा धनी कम्पनी आफैँले बाँकी रहेको साँवा व्याजका रकम भन्दा घटी वा बढीमा लिलाम बिक्री, शिल टण्डर, नेगोसियशन, आफैँ सकार गरी वा अन्य कुनै तवरबाट धनी कम्पनीको साँवा व्याज असूल गरी लिनु होला” भन्ने शर्त उल्लेख भएको देखिन्छ । यसरी रिट निवेदक र धनी कम्पनीबीच भएको उल्लिखित लिखतमा नै रिट निवेदकले ऋणीले भाखामा कम्पनीको लेना नबुझाएमा सुरक्षण राखेको सम्पत्ति धनी कम्पनीले लिलाम बिक्री गर्न पाउने उल्लेख भएबाट २०५७।१२।७ मा भएको धितो लिलामको कार्य वित्त कम्पनी ऐन, २०४२ को दफा ४८(१) र रिट निवेदकले धनी कम्पनीलाई गरिदिएको २०५३।१२।२४ को कबुलियतमा उल्लिखित शर्तअनुकूल नै भएको देखिन्छ । ऋण चुक्ता भइसकेको दावी गरिएको छैन । ऋणीले लिने ऋणको लागि यी निवेदकले ऋणीले उपस्थित गराई वित्त कम्पनीसँग शर्त कबुलियत गराई सुरक्षण राखी दिएको कुरामा विवाद पनि भएको देखिँदैन । ऋण प्रवाह गर्न ऋणको सुरक्षण बापत धितो लिएकोमा त्यसलाई धितोसम्बन्धी करार नै मानिने कुरा करार ऐन, २०५६ को दफा ३५ मा स्पष्ट उल्लेख भएको देखिन्छ । यस अदालतले असाधारण अधिकारक्षेत्र प्रयोग गरी करारजन्य विषयवस्तुमा हस्तक्षेप गर्ने गरेको छैन । नेपाल अधिराज्यको संविधानको धारा १७ ले कानूनबमोजिम बाहेक सम्पत्ति अपहरण नहुने भनी सम्पत्तिको हकलाई कानूनबमोजिम प्रयोग गर्न पाउने कानूनी हक नै मानेको देखिन्छ । करारद्वारा सिर्जित हक व्यक्तिहरूको आपसको सम्बन्धमा सोही लिखतले र करारसम्बन्धी ऐनले साधारण अधिकारक्षेत्रअन्तर्गत सबुद प्रमाणको आधारमा हेरिने विषय हो । जसले लिलाम गर्न पाउने हो त्यसैले ऋणीले कर्जा नतिरेको कारणबाट शर्तअनुसार लिलामको कारवाही गरेको अवस्था हुँदा

क्षेत्राधिकारविहीन भएको भनी मान्न मिल्ने अवस्था देखिदैन ।

३. निवेदकले धितो लिलाम गर्दा आफूलाई जानकारी नै नदिई प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त विपरीत लिलाम विक्री गरेको भन्ने जिकीर लिएतर्फ विचार गर्दा २०५७१२।७ मा धितो लिलाम गर्नका लागि कम्पनीले २०५७१२।२८ को गोरखापत्रमा सार्वजनिक सूचना प्रकाशित गरेको देखिन्छ । वित्त कम्पनीको सम्बन्ध ऋणीसँग रहने हो । ऋणीको प्रस्तावलाई मञ्जुरी दिई वा ऋणीको प्रस्तावलाई मञ्जुरी दिई वा ऋणीको परियोजनालाई स्वीकृति दिई ऋणीलाई ऋण प्रवाह गरी प्रवाह गरिने हो । त्यस्तो ऋण प्रवाह गर्दा ऋणीकै सुरक्षण वा ऋणीले राख्न ल्याएको सुरक्षण लिई शर्त गराई ऋण प्रवाह गरिने हुँदा सो ऋण असूली सम्बन्धमा पनि वित्त कम्पनी र ऋणीका बीचमा पत्राचार हुने हो । सुरक्षण अपर्याप्त भयो वा ऋणको किस्ता खिलाफी भयो वा ऋण चुक्ता भएन भने धनी वित्त कम्पनीले ऋणीलाई नै पक्रने हो । ऋणीले उपस्थित गराई सुरक्षणको लिखत गरिदिने तैस्रो पक्षसँग वित्त कम्पनीले सारवान सम्बन्ध राख्नु पर्ने अवस्था नरही तैस्रो व्यक्तिले ऋणीको लागि राखिदिएको सुरक्षणलाई ऋणीले कर्जा खिलाफी गरेको अवस्थामा लिखतको शर्त अनुसार लिलाम गर्न वित्त कम्पनीलाई लिखत र कानूनले छेकवार लगाएको देखिन्छ । कर्जा लिने ऋणीलाई पटक-पटक सूचना दिएको पनि देखिन्छ । रिट निवेदक ऋणी नभई ऋणको लागि धितो लेखिदिनेसम्मको व्यक्ति हो । उक्त लिलाम हुन लागेको कुरा हल्ला सुनी रिट निवेदकले चासो राखी कम्पनीमा सोधपुछ गरेको कुरा समेत निवेदनमा स्वीकार गरेका छन् । यसरी सूचना प्रकाशित भएपछि सो २०५७१२।७ को लिलामी सम्बन्धमा यी रिट निवेदक समेतलाई विपक्षी बनाई पुनरावेदन अदालत पाटनमा दायर गरिएको निषेधाज्ञासम्बन्धी निवेदनमा अन्तरिम आदेशका लागि २०५७१२।७ मा छलफल हुँदा विपक्षी रिट निवेदक पनि उपस्थित भएको भनी

धनी कम्पनीबाट बहस गर्ने विद्वान कानून व्यवसायी श्रीदेवीप्रसाद दाहाल समेतले बहसका क्रममा स्वीकार गर्नु भएको छ । यसरी रिट निवेदक २०५७१२।७ मा हुने लिलामी रोकी पाऊँ भनी गरिएको निवेदनको सुनुवाइमा अदालतमा उपस्थित भै अदालतबाट अन्तरिम आदेश जारी नभएपछि, सो लिलामी कार्य सम्बन्धमा रिट निवेदकलाई जानकारी नभएको कारण लिलामीको प्रक्रियामा भाग लिने अवसर प्राप्त नभएको कारण लिलामीको प्रक्रियामा भाग लिने अवसर प्राप्त नभएको भन्ने जिकीर लिन निज निवेदकलाई विबनधनको सिद्धान्तले समेत छुट दिदैन । रिट निवेदकलाई कम्पनीले लिलामी सम्बन्धमा पठाएको व्यक्तिगत पत्र बुझिलिनेको हस्ताक्षर कीर्ते ठहरी पुनरावेदन अदालतबाट समेत फैसला भएको भए पनि सो हस्ताक्षर कम्पनीका तर्फबाट कीर्ते भएको हो भनी ठहर नभएको अवस्थामा यी रिट निवेदकलाई लिलामसम्बन्धी जानकारी नदिने बदनियत कम्पनीका तर्फबाट राखिएको भनी मान्न मिल्ने । धनी कम्पनीले २०५७१२।७ मा धितो लिलाम हुने विषयमा पहिले नै सार्वजनिक सूचना प्रकाशित गरेको र लिलाम रोक्नका लागि परेको निवेदनको सुनुवाइमा रिट निवेदक उपस्थित रहेको देखिँदा रिट निवेदकले सो धितो लिलाम हुने विषयमा जानकारी पाउन नसकेको भन्न मिल्ने देखिएन ।

४. वित्त कम्पनी ऐन, २०४२ अन्तर्गत लिलामी कारवाई गर्ने सम्बन्धमा छुट्टै नियमावली नभएका कारण मुलुकी ऐन दण्ड सजायको महल र जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ७४ र ७५ को कार्यविधि वित्त कम्पनीले पनि अपनाउनु पर्ने भन्ने रिट निवेदकको जिकीर छ । जिल्ला अदालत नियमावली र दण्ड सजायको महलको व्यवस्था अदालतहरूबाट मुद्दाको अन्तिम फैसला भएपछि सोको कार्यान्वयन गर्ने प्रयोजनका लागि आकर्षित हुने कानूनी व्यवस्थाहरू हुन् । वित्त कम्पनीको लेना नतिरे हुने परिणाम र त्यसका लागि गरिने लिलामीको प्रक्रिया सम्बन्धित

वित्त कम्पनी ऐन र धितो सुरक्षण राख्दा जमानी बस्ने व्यक्ति र वित्त कम्पनीबीच भएको करारका शर्तहरूबाट निर्धारित हुन्छन् । वित्त कम्पनीले ऋणीबाट आफ्नो बाँकी लेनाबापत गर्ने लिलामको कार्य त्यसको उद्देश्य र प्रकृतिका दृष्टिले समेत अदालतबाट हुने फौसला कार्यान्वयनको कार्यभन्दा फरक हुने हुँदा जिल्ला अदालतले छुट्टै प्रयोजनका लागि अपनाउने जिल्ला अदालत नियमावलीको कार्यविधि वा दण्ड सजायको महलको कार्यविधि वित्त कम्पनीले अपनाउनु पर्छ भन्न मिल्ने हुदैन ।

५. निवेदकले मुलुकी ऐन जमानीको महल बमोजिम पहिले ऋणीलाई पक्रनु पर्ने भन्ने पनि तर्क गरेको पाइन्छ । वित्त कम्पनीले ऋण प्रदान गर्दा सुरक्षण दिने कार्य र लिलामी गर्ने कार्य वित्त कम्पनी सम्बन्धमा बनेको विशेष ऐनको प्रावधान, वित्त कम्पनी ऋणी र सुरक्षण दिने व्यक्ति बीच भएको कबुलियतका आधारमा नियमित हुने भएको हुँदा त्यसको विषयमा मुलुकी ऐन जमानी गर्नेको महल आकर्षित हुदैन । पञ्चकृत्य मोल कायम नगरी कम्पनी आफैले पहिले गरेको मूल्याङ्कन भन्दा घटी मूल्याङ्कन गरी कम्पनीले गरेको लिलामी कार्य मिलेको छैन भन्ने रिट निवेदकको तर्क रहेको छ । तर त्यसरी लिलाम गर्नुअघि पञ्चकृत्य मोल कायम गर्नुपर्ने वा धनी वित्त कम्पनीले कर्जा लगानी गर्दा गरेको धितो मूल्याङ्कनभन्दा कम मूल्यमा लिलाम गर्न नमिल्ने कानूनी व्यवस्था रहेको भनी निवेदकले उल्लेख गर्न सकेको पाइँदैन । वित्त कम्पनीले धितो लिलाम गर्दा पञ्चकृत्य मोल कायम गर्नुपर्ने वा धितोको मूल्याङ्कन कम गरी लिलाम गर्न नमिल्ने कुरा कुनै कानून वा कबुलियतमा उल्लेख नभएको अवस्थामा पञ्चकृत्य मोल कायम नगरेको वा कम मूल्यमा लिलाम गरेको भन्ने निवेदन बनाई मात्रका आधारमा त्यस्तो लिलाम अवैध वा बद्नियतपूर्ण भन्न मिल्ने देखिएन । उल्लिखित विवेचनाबाट धनी वित्त कम्पनीले २०५७।१२।७ मा निवेदकलाई लिलाममा सहभागी हुने अवसर नै नदिई कानूनले तोकेको कार्यविधि विपरीत

बद्नियतपूर्वक लिलाम गरेको भन्ने निवेदकको जिकीरसँग सहमत हुन सकिएन ।

यिनै विवादित कित्ताका जग्गाहरू समेत लिलाम गर्दा कसैले सकार नगरेको भनी २०५५।४।१० मा धनी वित्त कम्पनी आफैले सकार गरे विरुद्ध यिनै रिट निवेदन परी यस अदालतको पूर्ण इजलासबाट २०५७।१२।२२ मा रिट निवेदन परी यस अदालतको पूर्ण इजलासबाट २०५७।१२।२२ मा रिट जारी भै सो सकार बदर भएको र अहिलेको लिलाममा पनि त्यही अवस्था विद्यमान हुँदा रिट जारी हुनुपर्छ भन्ने पनि निवेदकको जिकीर छ । अधि पूर्ण इजलासबाट रिट जारी हुँदा वित्त कम्पनीले आफैले लिलाम सकार गरेविरुद्ध निवेदन परेको देखिन्छ , तर हाल कम्पनी आफैले सकार गरेको नभई खुल्ला रुपमा बोलकबोल गरी सबैभन्दा बढी अङ्क बोल्ने व्यक्तिलाई उक्त सम्पत्ति विक्री गरिदिएको अवस्था हुँदा अधि पूर्ण इजलासले आदेश गर्दाको तथ्य र यस रिट निवेदनको तथ्यमा आधारभूत भिन्नता भएकोले पूर्ण इजलासको आदेशलाई हाल आधार मानी निर्णय गर्नपर्ने देखिँदैन ।

६. ऋणीले वित्त कम्पनीको लेना नबुझाएमा वित्त कम्पनीले लिलाम गरी लिन पाउने शर्त राखी कम्पनी र सुरक्षण दाताबीच भएको करारका आधारमा त्यस्तो धितो लिलाम गर्ने कार्य हुने हुँदा यस्तो कार्य पक्षहरू बीचको करारीय सम्बन्धबाट नियमित हुन्छ । वित्त कम्पनी ऐन, २०४२ को दफा ७ ले वित्त कम्पनी एक कानूनी व्यक्ति हुने र त्यस्तो कम्पनीउपर कसैले वा कम्पनीको तर्फबाट कुनै व्यक्तिउपर नालिश उजूर गर्नु परेमा कम्पनीको नामबाट गर्न सकिने व्यवस्था भएबाट विपक्षी वित्त कम्पनी र रिट निवेदकबीच भएको करारीय शर्तका आधारमा उत्पन्न विवादको निरुपण साधारण अधिकारक्षेत्रबाट नै हुनसक्ने हुन्छ । करारीय सम्बन्धका आधारमा उत्पन्न भएका विवादलाई रिट क्षेत्रबाट निरुपण गर्नु रिटसम्बन्धी अधिकारक्षेत्रको सिद्धान्त अनुकूल पनि हुँदैन ।

निर्णय नं. ८२०५

मङ्सिर, २०६६

साधारण अधिकारक्षेत्रबाट विवाद समाधान गर्न सकिने बैकल्पिक उपचारको विद्यमानता भएका अवस्थामा अदालतले असाधारण अधिकारक्षेत्रको माध्यमबाट हस्तक्षेप गर्न नमिल्ने कुरालाई सर्वोच्च अदालतबाट अवलम्बन गरी आएको पनि छ । खासगरी अधिकारक्षेत्रको अभाव, प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त विपरीत कार्य गरिएको वा स्पष्ट कानूनी कार्यविधिको उल्लंघन भएको वा बदनियतपूर्वक कानूनको प्रयोग गरेको अवस्थामा बैकल्पिक उपचार विद्यमान भएका अवस्थामा पनि अपवादस्वरूप सर्वोच्च अदालतबाट असाधारण अधिकारक्षेत्रको प्रयोग गरी न्याय प्रदान गर्नुपर्ने हुन्छ । तर, वित्त कम्पनी एउटा कानूनी व्यक्ति भएको र त्यस्तो कम्पनीले सुरक्षणको शर्त विपरीत सुरक्षण लिलाम बिक्री गरेको कारणबाट अन्याय परेको भए ऋण नतिर्ने ऋणीले वा धितो लेखिदिनेले त्यस्तो कार्यलाई साधारण अधिकारक्षेत्रभित्र गई विवादको निरोपण गराउन पाउने नै देखिन्छ । प्रस्तुत विवादमा वित्त कम्पनी ऐन, २०४२ को दफा ४८(१) को अवस्था र अधिकारक्षेत्रभित्र रही रिट निवेदकसँग गरेको कबुलियतका आधारमा विपक्षी वित्त कम्पनीले धितो लिलाम गर्ने कार्य गरेको हुँदा त्यस्तो कार्यलाई गैरकानूनी, बदनियतपूर्ण वा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तविपरीतको भन्न मिल्ने नहुँदा रिट निवेदकको मागबमोजिम रिट जारी गर्नुपर्ने अवस्था देखिएन । रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ । २०५८।१।१२ मा यस अदालतबाट जारी भएको अन्तरिम आदेश समेत कायम रहन नसक्ने हुँदा बदर गरिदिएको छ । मिसिल नियमानुसार बुझाइदिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या.रामकुमारप्रसाद शाह

इति सवन्त २०६२ साल चैत ६ गते रोज १ शुभम् ।
इजलास अधिकृत सूर्यप्रसाद पराजुली

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री रामप्रसाद श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री मोहनप्रकाश सिटौला
सम्बन्ध २०६० सालको फौ.पु.नं ...३६०३
फैसला मिति: २०६६।१।७।१

मुद्दा : भ्रष्टाचार ।

पुनरावेदक प्रतिवादी: सिराहा जिल्ला, वेल्हा गा.वि.स
वडा नं ८ वस्ने राजकुमारलाल कर्ण समेत
विरुद्ध

प्रत्यर्था वादी: जिल्ला प्रशासन कार्यालय सिराहाको
पत्रले नेपाल सरकार

शुरु फैसला गर्ने:

मा.जि.न्या. श्री जगदीशप्रसाद शर्मा पौडेल

पुनरावेदन फैसला गर्ने:

मा.मु.न्या.श्री शारदाप्रसाद पण्डित

मा.न्या.श्री ताहिर अलि अन्सारी

- मरिसकेको व्यक्तिको नाउँमा रहेको जग्गा निजका कानूनी र वास्तविक हकदार छोरा समेतको सहमति बेगर अर्को उनाउ व्यक्तिलाई जग्गाधनी खडा गराई गैरकानूनी रूपमा मिलेमतो गरी सरकारी कर्मचारी समेतको प्रत्यक्ष संलग्नतामा वास्तविक जग्गाधनी र निजको हकदारको हक मेट्ने एवं गैरकानूनी हानि पुऱ्याउने र गैरकानूनी रूपमा लाभ पुऱ्याउने उद्देश्यबाट लिखत पारित गर्ने गरी भएको क्रियाहरू तत्काल प्रचलित भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा ७(१) तथा दफा ८ समेतको परिधिभित्रै पर्ने । त्यस्तो कसूरजन्य कार्यलाई व्यक्तिगत सम्पत्ति लिनुदिनु गरेको विषयभित्र सीमित गरी व्यक्तिगत रूपमा मुद्दा

गरी निरूपण गर्नुपर्ने भनी अर्थ गर्दा भ्रष्टाचारजन्य क्रियाहरूको संकुचित परिभाषा हुन गई गैरकानूनी, अनाधिकृत एवं भ्रष्टाचारजन्य क्रियाहरूले नै प्रश्रय प्राप्त गर्ने ।

(प्रकरण नं. १०)

पुनरावेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री कृष्णप्रसाद सापकोटा श्री सुरेन्द्रकुमार श्रेष्ठ

प्रत्यर्थी तर्फबाट: विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री शिवबहादुर रानाभाट

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा ७(१), ८, १६क.
- अ.वं १८४(क) १८५ नं
- प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ७(ग), २८

फैसला

न्या. मोहनप्रकाश सिटौला: पुनरावेदन अदालत, राजविराजको फैसलाउपर प्रतिवादीको तर्फबाट परेको मुद्दा दोहोच्याइ पाऊँ भन्ने निवेदनमा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२ को उपदफा (१) को खण्ड (क) अनुसार यस अदालतबाट निस्सा प्रदान भै दर्ता भएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र निर्णय यसप्रकार छ :-

मालपोत कार्यालय सिराहाका कर्मचारीहरू र अन्य व्यक्तिहरूले मिलेमतोबाट मरिसकेको व्यक्तिको जग्गा कीर्ते व्यक्ति खडा गरी गराई गैरकानूनी रूपले लिएको हुँदा उक्त व्यक्तिहरूउपर आवश्यक कारवाहीको लागि ऋणी मोसदीलाल कर्ण धनीहरू विनोदकुमार महासेठ भएको र.नं ४२१५, खसिया सुडी भएको र.नं ४२१६, महालक्ष्मी कर्ण भएको र.नं ४२१७, र उषादेवी घिमिरे भएको र.नं ४२१८ का चार थान राजीनामा कागजहरू समेतका कागजात यसै साथ पठाइएको छ भन्ने

जिल्ला प्रशासन कार्यालय, सिराहाको मिति २०४९।१०।६ को पत्र र संलग्न कागजातहरू विशेष प्रहरी विभागमा प्राप्त भई अनुसन्धान कारवाही शुरु भएको ।

मिति २०४९।१।२६ मा मालपोत कार्यालय, सिराहाबाट पारित र.नं ४२१८ को राजीनामा तमसुकमा उल्लेख भएको वेल्हा गा.वि.स वडा नं ९ को कि.नं १६१ क्षे.फ ०-१६-१२३ र कि.नं १९० क्षे.फ ०-४-१७ समेत ज.वि १-१-९३ को जग्गा मैले ४४,०००।- मा सिराहा जिल्ला, सिराहा गा.वि.स वडा नं ४ वस्ने मोसदीलाल कर्णसँग खरिद गरिएको हो । उक्त जग्गा पारित गरी लिँदा म मालपोत कार्यालय गएको थिइन । मोसदीलाल कर्णलाई म चिन्दैन । निज स्वर्गे भएको भन्ने कुरा उक्त जग्गा मेरो नाउँमा पारित भैसकेपछि सुनेको हुँ । मेरो नाउँमा जग्गा पास गर्नु अघि नै स्वर्गे भैसकेका रहेछन् भन्ने कुरा पछिमात्र थाहा भयो । मैले पारित गरीलिएको राजीनामामा भएको ल्याप्चे सहिछाप र सही कसको हो ? मेरो श्रीमान् रामप्रसाद प्रेमी, जो मालपोत कार्यालय सिराहामा लेखापाल हुनुहुन्छ, उहाँ, यो जग्गा मिलाउने मुख्य मानिस राजकुमारलाल कर्ण र मालपोत कार्यालयका कर्मचारीहरलाई थाहा होला । उक्त कि.नं १६१ र १९० का जग्गा पारित गरीलिनलाई श्रीमान्लाई दिएको वारेसनामामा लागेको सहिछाप मेरो हो होइन हाल चिन्न सकिदैन । मेरो श्रीमान् रामप्रसाद प्रेमिले मेरो ल्याप्चे सहिछाप गराइ लिनु भएको थियो । कुन कागजमा ल्याप्चेछाप लगाउनु भयो ? मलाई थाहा छैन भन्ने समेत व्यहोराको उषादेवी घिमिरेको बयान कागज ।

र.नं ४२१७ को राजीनामामा उल्लिखित ज.वि २-९-१५ को जग्गा मैले मोसदीलाल कर्णबाट खरिद गरेको छैन । के कसरी उक्त राजीनामाको कागजमा मेरो नाम तथा ल्याप्चे सहिछाप भयो ? सो सम्बन्धमा मेरा श्रीमान् राजकुमारलाल कर्ण र मालपोत कार्यालयका सम्बन्धित कर्मचारीहरूलाई

थाहा होला । उक्त जग्गाहरू मेरो नाउँमा खरिद गरिएको छ भनी कुनै व्यक्तिले पनि मलाई सुनाएनन् । मेरो श्रीमान् मालपोत कार्यालयमा लेखापढीको काम गर्नुहुन्छ । राजीनामाको कागजमा भएको ल्याप्चे र मेरो यस बयानमा भएको ल्याप्चे सही मिल्छ भनी रेखा विशेषज्ञले राय किन दिए ? मलाई थाहा छैन । रेखा विशेषज्ञबाट दिएको रायअनुसार मैले नै ल्याप्चे सहिछाप लगाएको देखिन आएमा सहन बुझाउन मञ्जूर छु भन्ने समेत व्यहोराको महालक्ष्मी कर्णको बयान कागज ।

जग्गाको राजीनामा पारित गर्दा धनी ऋणीले आफैँ लेनदेन गरी वा कार्यालयको रोहवरमा लिनेदिने गरी जग्गाको विवरण मूल्य खुलाई तयार पारी ल्याएको लिखत निवेदनको साथ पेश गरेपछि लिखतमा लेखिएको जग्गा ऋणीको नाउँमा दर्ता छ, छैन सेस्ता भिडाई मोठ सेस्ता भिडेको फाँट प्रमाणित हुन्छ । त्यसपछि लिखतको जग्गा रोक्का छ वा छैन रोक्का फाट प्रमाणित गरिन्छ । त्यसपछि लिखत संलग्न मालपोत तिरेको रसिद र शंका लागेमा नागरिकता समेत हेरी टोकन लगाई ससीम जग्गा भए सनाखतका साक्षीले ऋणी धनी यिनै हुनु भनी सनाखत सहिछाप गरेपछि रजिष्ट्रेशन फाँटले दस्तखत गरी लाने राजश्व दस्तूरको रसिद लेखाबाट संलग्न भएपछि अन्तिम अधिकृतको दस्तखत भै रजिष्ट्रेशन लिखत पारित गरी दा.खा. भएपछि धनीलाई ज.ध.पूजा दिने गरिएको छ । तत्सम्बन्धमा जग्गा काँचो पाको राम्रो नराम्रोको दायित्व ऋणी धनीको हो । मूल्याङ्कननवमोजिम राजश्व नियमअनुसार लिने, दाखिल गर्ने, रोहवरमा बस्ने साक्षीको दायित्व कार्यालयको रहन्छ । लिखत पारित गर्दा ऋणी आफैँ वा अधिकृत वारेसबाट र धनी आफैँ वा वारेसनामाबाट उपस्थित हुनुपर्छ । जग्गाधनीले मोठ सेस्तामा तीनपुस्ते संशोधन तथा कायम गरिगराई पाऊँ भनी निवेदन गर्दा सम्बन्धित गा.वि.स.को सिफारिश, नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र समेत हेरी निवेदन सनाखत गराई आवश्यकतानुसार सूचना प्रकाशन र सर्जमिन समेत

गरी थपघट संशोधन गरिन्छ । यो प्रक्रिया पूरा नभै निवेदन मात्र परेको आधारबाट गर्न नमिल्ने अनुरोध छ भन्ने व्यहोराको मालपोत कार्यालय, सिराहाबाट जवाफ प्राप्त भएको ।

यस कार्यालयमा भएको नागरिकताको रेकर्ड हेर्दा मिति २०४३।१०।८ गते ना.नं ११०००७४९ मा नाम रुखिया सुडी (पति ठकाइ साह, जन्म मिति १९९४ साल) ले र मिति २०४७।४।३१ गते ना.नं.ना.वा. १२९० बाट नाम विनोदकुमार महासेठ (बाबु जितेन्द्र महासेठ जन्म मिति २०३०।५।१५) गते किसिम वंशज भएको नागरिकता प्रमाणपत्र प्राप्त गरेको देखिन्छ । साथै मिति २०४४।१।२३ मा ना.नं.३२८३ बाट ना.प्र. वितरण नभएको रेकर्डबाट देखिन आउँदा उक्त मितिको ना.नं. स्पष्ट पठाइ दिनुभएमा भएको व्यहोरा खोली पठाउन सकिने व्यहोरा अनुरोध छ भन्ने जिल्ला प्रशासन कार्यालय, सिराहाको मिति २०४९।१०।८ को पत्र ।

सिराहा जिल्ला, वेल्हा गा.वि.स. वडा नं ३ क को कि.नं १४०, १०७, ७, १३९, १४३, १४२, १०४, १०६, १३८, १०५ र १४१ ऐ. गा.वि.स. वडा नं ९ को कि.नं १५७, १५८, १६६, १५६, १५५, ३२९, ३३ १३५, १५९, १६०, १६२, १६५, १७१, २४३, २७३, १६१ र १९० को फिल्डवुक उतार पाना सात यसैसाथ संलग्न राखी पठाएको व्यहोरा अनुरोध गर्दछु । साथै उल्लिखित कि.नं.हरूको जग्गा हालसम्म कित्ताकाट नभएको यहाँको सेस्ताबाट देखिन आएको र उक्त कि.नं हरेको क्षेत्रीय कित्तावको जोताहा महलमा र किसानको व्यहोरामा लेखिएको व्यहोरा सर्भे नापी हुँदा नै कायम रहेको र ज.ध.महलहरू खाली रहेको भन्ने मेन्टिनेन्स नापी शाखा, सिराहाको मिति २०४९।१०।८ को पत्र ।

मलाई देखाइएको र.नं ४२१५, ४२१६, ४२१७ र ४२१८ मिति २०४९।१।२६ को राजीनामा कागजमा साक्षी रामप्रसाद साह, गा.वि.स सितापुर-२ भनी उल्लेख गरिएको दस्तखत मेरो हो । सो कागज अनुसार म निज मोसदीलाल कर्ण,

विनोदकुमार महासेठ, खसिया सुडी, महालक्ष्मी कर्ण र उषादेवी घिमिरेको साक्षी बसेको हुँ । लेखनदास राजकुमारलाल कर्णको विश्वासमा परी साक्षी बसेको हुँ । उक्त राजीनामाहरू गैरकानूनी तवरबाट पारित भएको देखिन आएमा सोको जवाफदेही म समेत हुनुपर्ने कुरा स्वीकार गर्दछु । मोसदीलाल कर्णलाई म चिन्दैन । निज मरेको कुरा मलाई थाहा छैन । राजकुमारलाल कर्णलाई बुझेमा थाहा हुनेछ । यसमा मेरो कसैसँग मिलेमतो छैन भन्ने समेत व्यहोराको रामप्रसाद साहको बयान ।

मालपोत कार्यालय सिराहामा पारित हुन आउने लिखतमा ऋणीको नाम गा.वि.स अनुसार रोक्का भए नभएको प्रमाणित गर्ने, अन्य बैंक तथा विभिन्न कार्यालयबाट रोक्का राख्नु पर्ने भनी लेखिआएको पत्र अनुसार रोक्का राख्ने र फुकुवा गर्नु भन्ने पत्र आएमा फुकुवा गर्ने काम मात्र मेरो हो । र.नं ४२९५, ४२९६, ४२९७, ४२९८ को राजीनामाका कागजहरूमा रोक्का छैन भनी मैले नै सही गरेको हो । कृत्रिम व्यक्ति खडा गरी उक्त राजीनामा पारित भएको कुरा पछि तीन चार दिनपछि थाहा भयो । मोसदीलालको मृत्यु पश्चात् को व्यक्ति मोसदीलाल कर्ण बनी उक्त राजीनामाहरू पारित हुने काम भएको हो ? सनाखत (रजिष्ट्रेशन) फाँटका खरिदार खड्ग चाम्लिङ्ग, जग्गा किन्ने व्यक्तिहरू, सनाखत साक्षी तथा लेखनदासलाई थाहा होला मलाई थाहा छैन भन्ने समेत व्यहोराको रोक्का फाँटवाला खरिदार सुरेश चापागाईको बयान ।

मिति २०४९।९।२६ मा मालपोत कार्यालय, सिराहाबाट र.नं ४२९५, ४२९६, ४२९७, ४२९८ का लिखतमा साक्षी महलमा सही रामचन्द्र यादव, वेल्हा वडा नं ४ भनी उल्लेख भएको नाम दस्तखत मेरो होइन । उल्लिखित कार्यमा मेरो समेत मिलेमतो देखिन आएमा कानूनबमोजिम कारवाही भएमा मेरो मञ्जूर छ भन्ने समेत व्यहोराको रामचन्द्र यादवको बयान ।

र.नं ४२९५, ४२९६, ४२९७ र ४२९८ मा राजीनामा कागजमा मोठ ठीक छ भनी गरेको सही मेरो हो । मोसदीलाल कर्णको तीनपुस्ते मोठ सेस्तामा कायम गर्ने काम मबाट भएको होइन । उक्त कार्य ख. महेन्द्रप्रसादले गरिआएको छ । मैले गैरकानूनी तवरले कार्य गरेको देखिन आए कानूनबमोजिम सहन बुझाउन तयार छु भन्ने समेत व्यहोराको मालपोत कार्यालय सिराहाको मोठ फाँटका खरिदार देवीलाल रायको बयान ।

मिति २०४९।९।२६ को र.नं ४२९५, ४२९६, ४२९७ र ४२९८ का कागजमा उल्लिखित ऋणी, धनी तथा सनाखत साक्षी समेतले मेरै रोहवरमा सनाखत गरी सहिछाप गरेको हुँदा उक्त राजीनामाहरू हेरी पढी सनाखत समेत गरिदिँ भनी फाँटवालाको सही गर्ने म नै हुँ । ऋणीको नागरिकता पेश नभएको र ऋणी यिनै हुन् भनी सिराहाको साक्षी रामचन्द्र यादव तथा मा.पो.का.सिराहाका लेखापाल रामप्रसाद प्रेमीले भनेकोले सोही आधारमा विश्वासमा परी ऋणीबाट नागरिकता नलिएको हो । सनाखत साक्षी पनि उपस्थित भएका थिए । मोसदीलाल कर्णको मृत्युपश्चात् को व्यक्ति मोसदीलाल कर्ण बनी उक्त राजीनामाहरू पारित हुने काम भयो ? सो सम्बन्धमा मेरो कार्यालयका लेखापाल रामप्रसाद प्रेमी, जग्गा किन्ने व्यक्तिहरू, सनाखत साक्षी रामचन्द्र यादव तथा लेखनदास राजकुमारलाल कर्णलाई नै थाहा होला भन्ने समेत व्यहोराको खरिदार खड्गबहादुर चाम्लिङ्गको बयान ।

मिति २०४९।९।२६ को निवेदनअनुसार नै मैले बाबु बाजेको नाम कायम गरी मोठ सेस्तामा जनाएको थिएँ । विना आदेश यसरी बाबु बाजेको नाउँ मोठ सेस्तामा सम्बन्धित फाँटको कर्मचारी नभएको समयमा जनाउन नहुने हो । गल्ती भयो । गल्ती गरेवापत एक पटकलाई क्षमा पाऊँ । जग्गाधनी दर्ता सेस्तामा तीनपुस्ते कायम गराउने काम मैले नै गरेको हो भन्ने समेत व्यहोराको खरिदार महेन्द्र प्रधानको बयान ।

लिखतमा उल्लेख हुनुपर्ने विवरणहरू खुले नखुलेको, मोठ रोक्का बचत भिडे नभिडेको आदि हेरी जाँची ना.सु वा. खरिदारले चेकजाँच गरी टोकन लगाइन्छ । र.नं ४२१५, ४२१६, ४२१७, ४२१८ का लिखतहरू सम्बन्धित फाँटवाला खरिदारले चेकजाँच गरी पियन विष्णुदेव मण्डलले टोकन कितावमा दर्ता गरेको देखिन्छ । टोकन किताव रजिष्ट्रेशन फाँटका फाँटवालाको जिम्मा रहन्छ । पियन विष्णुदेव मण्डललाई त्यहाँ उपस्थितिका लागि पठाइएको व्यहोरा अनुरोध छ भन्ने समेत व्यहोराको मालपोत कार्यालय, सिराहाको मिति २०४९।१०।११ को पत्र ।

उक्त राजीनामाका लिखतहरू टोकन कितावमा दर्ता गरीदिनु भनी खरिदार खड्गबहादुर चाम्लिङ्गले भनेकोले टोकन कितावमा दर्ता गरेको हो । यो काम मैले पहिलादेखि नै गर्दैआएको छु भन्ने समेत व्यहोराको पियन विष्णुदेव मण्डलको बयान ।

मोसदीलाल कर्णको नाउँमा छुट जग्गा दर्तासम्बन्धी कागजातहरू, र.नं ४२१५, ४२१६, ४२१७, ४२१८ को राजीनामा पारित हुँदा दिएको ऋणी धनीको टोकन नं १०, ११, १२, र १३ को निवेदन, राजश्व बुझाएको रसिदहरू, उषादेवी घिमिरेले दिएको वारेसनामा समेतका कागजातहरू यसै पत्रसाथ पठाइदिएको छ भन्ने मालपोत कार्यालय, सिराहाको मिति २०४९।१०।१९ को पत्र ।

मिति २०४९।१।२६ को र.नं ४२१५, ४२१६, ४२१७, ४२१८ का राजिष्ट्रेशन राजीनामा तथा मिति २०४९।१।२६ को द.नं १२५८० को निवेदनमा भएको दस्तखत मेरै हो । उषादेवी घिमिरेका पति रामप्रसाद प्रेमी मा.पो.का सिराहाका लेखापाल भएकोले चिन्दछु र लेखनदास राजकुमारलाल कर्णलाई चिन्दछु । अरुलाई चिन्दैन । ऋणी मोसदीलाल कर्ण मरिसकेको भन्ने २०४९।१।२९ गते सुनेको र मरिसकेको व्यक्तिको जग्गा अरु व्यक्तिका नाउँमा पारित भयो भन्ने सुनेपछि सो दिन प्र.जि.अ.सँग सम्पर्क हुन नसकी भोलिपल्ट विहान ७.०० वजे मौखिक जानकारी दिई

आवश्यक कारवाहीको लागि १० वजे प्र.जि.अ. कार्यालयमा पत्र पठाएँ । मोठ सेस्तामा बाबु बाजेको नाउँ कायम गर्दा सम्बन्धित फाँटवाला खरिदारले (ख.महेन्द्र प्रधान) नियमानुसार गा.वि.स.को सिफारिश समेत निवेदनसाथ नभएको र सो निवेदनमा सनाखत गरेको नदेखिएकोले नियमानुसार भएन भनी देखी मैले उक्त मोठ सेस्ताको शीरमा लेखिएको व्यहोरा र बाबु बाजेको नाउँ आफ्नो प्रशासकीय अधिकार प्रयोग गरी सो मिति २०४९।१।२६ मा काटिदिएको हुँ । आफू संलग्न भै गैरकानूनी तवरबाट उक्त राजीनामाहरू पारित भएको ठहरिन आएमा सहन बुझाउन मञ्जूर छु भन्ने समेत व्यहोराको मालपोत कार्यालय सिराहाका मालपोत अधिकृत उपेन्द्रराज शर्माले गरेको कागज ।

र.नं ४२१५, ४२१६, ४२१७, र ४२१८ मिति २०४९।१।२६ मा पारित भएका जग्गाहरू मिति २०४९।१।२६ अगाडि रोक्का नरहेको र यस कार्यालयबाट मिति २०४९।१०।२ मा भएको निर्णयवमोजिम च.नं ३८१९ मिति २०४९।१०।४ मा यस कार्यालयको रोक्का फाँट समेत १९ जिल्लामा रोक्का राख्ने वारे लेखिएको र च.नं ३९०८ मिति २०४९।१०।९ मा बाँकी अधिराज्यका सबै जिल्लाहरूमा रोक्का राख्ने वारे पत्राचार गरिएको पत्र समेतको नक्कल थान-३ यसैसाथ संलग्न राखी पठाइएको व्यहोरा अनुरोध छ भन्ने व्यहोरोको मा.पो.का सिराहाको मिति २०४९।१०।१५ को पत्र ।

त्यहाँ डोर मुकामको मिति २०४९।१०।६ को पत्रको सि.नं १, २, ७, ८, र ९ मा उल्लिखित मानिसहरूलाई उपस्थित गराउन भनी यस कार्यालयबाट प्रहरीलाई सम्बन्धित स्थानमा खटाइ पठाउँदा सि.नं १ मा उल्लिखित विनोदकुमार महासेठ गाउँघरमा नभै भारत जि. मधुवनीमा गै बसेको र सि.नं २ मा उल्लिखित श्रीमती खसीया सुडी पनि आज भन्दा एक हप्ता अधिवाटै गाउँघर छाडी भारततर्फ नै गै बसेको भन्ने बुझिएको, सि.नं ८ मा लेखिएका देवनारायणलाल कर्ण पनि एक

हप्ता अघि बाटै भारततर्फ गै बसेको भन्ने खटिएका प्रहरीको प्रतिवेदन परेको । सि.नं ९ मा उल्लेख भएको मोसदीलाल कर्णको आजभन्दा १^१/_२ वर्ष पहिला मृत्यु भइसकेको भन्ने व्यहोराको मिति २०४९।१०।१२ को मुचुल्का यसैपत्र पठाइएको छ भन्ने जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सिराहाको मिति २०४९।१०।१३ को पत्र र संलग्न कागज ।

रामचन्द्र यादवको हस्ताक्षर दस्तखतको प्राप्त नमूना अपर्याप्त भै पर्याप्त नमूनाका इन्लार्ज फोटोहरू उपलब्ध नगरी प्राप्त नमूनाबाट निजको विवादग्रस्त हस्ताक्षर सही भिडाउन नसकिने सोबाहेक विशेष प्रहरी विभागमा उषादेवी घिमिरेले गरेको दायाँ वायाँ वुढी औलाको ल्याच्चे सहिछाप नमूनासँग उषादेवी घिमिरेले राजीनामा पारितको लागि रामप्रसाद प्रेमीलाई दिएको मिति २०४९।१२।२४ को वारेसनामा कागजमा परेको ल्याच्चे सहिछाप नभइने । विशेष प्रहरी विभागमा महालक्ष्मी कर्णले गरेको बयानमा स.१७ को जवाफमा गरिदिएको दायाँ हातको वुढी औलाको ल्याच्चे सहिछाप नमूनासँग राजीनामा पारित गरिपाऊँ भनी महालक्ष्मी कर्णले मिति २०४९।१२।२६ मा सिराहा मालपोत कार्यालयमा दिएको निवेदनमा लगाएको विवादग्रस्त ल्याच्चे सहिछाप भिडी मिल्ने देखिन्छ भन्ने रेखा तथा हस्ताक्षर विशेषज्ञले दिएको मिति २०४९।११।२८ को प्रतिवेदन ।

लेखनदास रामचन्द्र यादवले सही गरेको सक्कल लिखत र.नं २०४३ मिति २०४९।७।२७ को ऋणी सुकदेव कुसियैत यादव, धनी सोनाइ यादव भएको सक्कल लिखत यसैसाथ पठाइएको छ भन्ने व्यहोराको मालपोत कार्यालय, सिराहाको पत्र ।

२०४९।१२।१९ मा काठमाडौँ मजिस्ट्रेट अफिसबाट ना.प्र.नं १०४६ को नागरिकताको प्रमाणपत्र दिएको रेकर्डबाट नदेखिएको भन्ने व्यहोराको जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौँको पत्र ।

उषादेवी घिमिरेसँग रु.४४,५००।- माग गरिएको धरौटीवापत जेथा जमानी राखेको,

महालक्ष्मी कर्णसँग रु.९५३५०।- माग गरिएको धरौटीवापत जेथा जमानी राखेको र निजहरू तारेखमा रहेको ।

मालपोत कार्यालय सिराहाका कर्मचारीहरू ख. खड्गबहादुर चाम्लिङ्ग, ख. देवीलाल राय, ख. महेन्द्र प्रधान, र साक्षीहरू रामचन्द्र यादव र रामप्रसाद साहसँग जनही रु.५०००।- धरौट माग भएकोमा निजहरूले नगद धरौट राखी तारेखमा छुटेको र मालपोत कार्यालय सिराहाका मालपोत अधिकृत उपेन्द्रराज शर्मालाई प्रस्तुत केशमा विशेष प्रहरी विभाग वा अन्य अड्डा अदालतबाट खोजी भएका जुनसुकै बखत हाजिर हुने गरी तारेख टुटाइ दिएको, त्यस्तै मालपोत कार्यालय सिराहाको रोकका फाँटमा कार्यरत ख. सुरेश चापागाईंलाई तारेखमा समेत नराखिएको ।

मालपोत कार्यालय सिराहाका लेखापाल रामप्रसाद प्रेमी लगायतका व्यक्तिहरू बुझी विभागीय सजायको कारवाही समेत हुन बाँकी नै रहेकोले उल्लिखित कर्मचारीहरूलाई सस्पेण्ड नगरी सम्बन्धित कार्यालयमा आफ्नो ओहदाको काम गर्न दिँदा भ्रूट्टा सबुद प्रमाण संकलन गर्न सक्ने र सरकारी हानि नोक्सानी पुऱ्याउन सक्ने समेत सम्भावना देखिएकाले भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को परिच्छेद २ अन्तर्गतको उल्लिखित कसूर गरेकोले निजामती सेवा नियमावली, २०२१ कोदफा १०.६(७) को कारवाहीको अभियोगको अनुसन्धानको सिलसिलामा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा २०(१) को अधिन, निजामती सेवा नियमावली, २०२१ को नियम १०.७ बमोजिम मालपोत कार्यालय सिराहाका निज ख. खड्गबहादुर चाम्लिङ्ग, ख. देवीलाल राय र ख. महेन्द्र प्रधानलाई कारवाही नटुङ्गिएसम्मको लागि आजैका मितिदेखि सम्पेण्डमा (निलम्बन) राखिदिने भनी विशेष प्रहरी विभागबाट मिति २०४९।१२।१० मा खडा भएको पर्चा ।

विशेष प्रहरी विभागको मिति २०५०।४।१३ को निर्णय पर्चा बमोजिम मालपोत कार्यालय, सिराहाका लेखापाल रामप्रसाद प्रेमी, खरिदार महेन्द्र

प्रधान, देवीलाल राय, खड्गबहादुर चाम्लिङ्ग समेतलाई भविष्यमा सरकारी नोकरीको निमित्त सामान्यतः अयोग्य ठहर्ने गरी नोकरीबाट बर्खास्त गरी विभागीय कारावाही गरिएको ।

मालपोत कार्यालय, सिराहाबाट मिति २०४९।१।२६ मा र.नं ४२१५, ४२१६, ४२१७ र ४२१८ बाट पारित भएको राजीनामा कागजमा जग्गा बेच्ने ऋणी मोसदीलाल कर्णको नाउँमा रहेको वेल्हा गा.वि.स.वडा नं३ (क) को कि.नं ७, १०४, १०५, १०६, १०७, १३८, १३९, १४०, १४२, १४३ ऐ. वडा नं ९ को कि.नं ३३, १३५, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६२, १६५, १६६, १७१, १९०, २४३, २७३ र ३५९ को जम्मा क्षेत्रफल ६-६-० $\frac{१}{३}$ जग्गा अभियुक्त विनोदकुमार महासेठले जम्मा क्षेत्रफल १-१०-११, खसिया सुडीले जम्मा क्षेत्रफल १-५-४, महालक्ष्मी कर्णले जम्मा क्षेत्रफल २-९-१५ र उषा घिमिरेले जम्मा क्षेत्रफल १-१-९ $\frac{१}{३}$ जग्गा लेखनदास राजकुमारलाल कर्ण तथा मालपोत कार्यालयका लेखापाल रामप्रसाद प्रेमी, खरिदारहरू क्रमशः महेन्द्र प्रधान, देवीलाल राय, खड्गबहादुर चाम्लिङ्ग समेतसँग एक आपसमा गैरकानूनी मिलेमतो गरी १ $\frac{१}{३}$ वर्ष अघि मरिसकेका जग्गाधनी मोसदीलाल कर्णको नाउँका जग्गाहरू आफ्नो नाउँमा गैरकानूनी तवरले पारित गरिगराई लिएकोमा निजहरूको साविती बयान, मालपोत कार्यालय सिराहाको विभिन्न मितिको पत्र, फिल्डबुक उत्तर, मेन्टिनेन्स नापी शाखाको पत्र, मालपोत विभागको पत्र, रेखा विशेषज्ञको प्रतिवेदन, मोसदीलालको मृत्यु भइसकेको भन्ने मुचुल्कासमेतबाट निजहरू उपरको आरोपित अभियोग प्रमाणित हुन आएको छ ।

अभियुक्तहरू लेखनदासको काम गर्ने राजकुमारलाल कर्ण भै रजिष्ट्रेशन तमसुकमा लिनेदिने मैले चिनेको नेपाली नागरिक हुन् भनी सहिष्णुप गर्ने साक्षीहरू रामचन्द्र यादव, देवनारायणलाल कर्ण र रामप्रसाद साहले मालपोत

कार्यालयका कर्मचारीहरू तथा जग्गा लिने अभियुक्तहरू समेतसँग एक आपसमा गैरकानूनी रूपमा मिलेमतो गरी लेखनदास राजकुमारले आफ्नो श्रीमतीको नाउँमा समेत कृत्रिम तवरबाट जग्गा पारित गराई लिएको, राष्ट्रसेवक अभियुक्तहरू तत्कालीन ले.पा.रामप्रसाद प्रेमी, खरिदारहरू महेन्द्र प्रधान, देवीलाल राय, खड्गबहादुर चाम्लिङ्गले गैर राष्ट्रसेवक अभियुक्तहरूसँग गैरकानूनी मिलेमतो गरी कृत्रिम तवरले पारित गरे गराएको कुरा निजहरूको साविती बयान तथा मिसिल संलग्न कागजातहरूबाट प्रमाणित हुन आएकोले आफ्नो नाउँमा अवैध तरिकाले जग्गा लिने विनोदकुमार महासेठ, खसिया सुडी, उषा देवी, महालक्ष्मी कर्ण तथा गैरकानूनी कार्यमा संलग्न रही आफ्नो श्रीमतीको नाउँमा पारित गराउन सफल हुने लेखनदास राजकुमारलाल कर्ण र मरिसकेका व्यक्तिलाई जिवीतै देखाएवापत फाइदा लिने, साक्षी बस्ने रामचन्द्र यादव, देवनारायणलाल कर्ण, र रामप्रसाद साह समेत जना ८ उपर भ्रष्टाचार निवारण ऐन २०१७ को दफा ८ र १६ (क) अनुसार हदैसम्म सजाय हुन तथा मृतक व्यक्तिलाई जिवीतै भएको देखाई मिलेमतो गरी फाइदा लिई रजिष्ट्रेशन पारित गर्ने गराउने मालपोत कार्यालय सिराहाका लेखापाल रामप्रसाद प्रेमी, खरिदार क्रमशः महेन्द्र प्रधान, देवीलाल राय, र खड्गबहादुर चाम्लिङ्ग उपर भ्र.नि.ऐन २०१७ को दफा ७ (१) अनुसार हदैसम्म सजाय हुन र अभियुक्त महालक्ष्मी देवी कर्ण र उषादेवी घिमिरेले तारेख गुजारेको तथा फरार रहेका प्रतिवादीहरू विनोदकुमार महासेठ, खसिया सुडी, राजकुमारलाल कर्ण, रामचन्द्र यादव, देवनारायणलाल कर्ण, रामप्रसाद साह, रामप्रसाद प्रेमी, महेन्द्र प्रधान, देवीलाल राय, खड्गबहादुर चाम्लिङ्गलाई सम्मानित अदालतबाटै समाप्तवा नजारी गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको अभियोगपत्र ।

मिति २०४९।१।२६ मा म आफ्नो गाउघर नभै काठमाडौँमा थिएँ । राजीनामामा लागेको सहिष्णुप मेरो होइन । विशेष प्रहरीमा भएको बयान

मैले भनेर गरेको होइन मलाई डर त्रास देखाइ पठी बाँची नसुनाई सही गराएका हुन् । मृतक मोसदीलाल कर्णको जग्गा मेरो नाउँमा मिति २०४९।९।२६ मा पारित भएको कुरा मलाई थाहा छैन । सो काम कसले गरे मलाई थाहा छैन । मैले मेरो श्रीमान् रामप्रसाद प्रेमीलाई कुनै अख्तियार दिई कुनै वारेसनामा गरिदिएको थिइन । मोसदीलाल कर्णलाई चिन्दैन । मैले भ्रष्टाचार गरे गराएको छैन । अभियोग झूठा हो । सफाई पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी उषादेवी घिमिरेले शुरु अदालतमा गरेको बयान ।

जिल्ला सिराहा गा.वि.स वेल्हा वडा नं ९ कि.नं १६१ र १९० को जग्गा मेरी श्रीमती उषादेवी घिमिरेले मिति २०४९।९।२६ गतेमा रजिष्ट्रेशन पारित गरी लिएकी हुन् । श्रीमतीको वारेसनामा मैले एक महिना अगाडि नै मिर्चैयाको जग्गा पास गराउन लिएको थिएँ । सो वारेसनामा लिफा राजकुमारलाल कर्ण लेखनदासलाई दिएको थिएँ । सो जग्गा पास हुन नसेकेकोले मोसदीलाल कर्णको जग्गा सोही वारेसनामा लिफा कागज राजकुमारलाई दिएको हुँदा निजैले लेखे वा अरु कसैले लेखे सो लिफा वारेसना मेरो नाउँमा बनाई मेरो श्रीमती नभएको हुँदा सोही वारेसनामाको आधारबाट श्रीमतीको नाउँमा उक्त जग्गा पारित भएको हो । मोसदीलाललाई मैले कहिले पनि देखेको थिएन र कहिल्यै चिनेको थिएन । लेखनदास राजकुमारलाल कर्णले नै मोसदीलाल यही हो भनी चिनाई देखाई दिएका हुन । राजकुमारलाल कर्णले मेरो श्रीमतीको नाउँमा रजिष्ट्रेशन फारम भरी सकेपछि मलाई ल्याइ सहिछाप गराएका हुन् । म कोहीसँग सम्मिलित छैन । जग्गा पारित भैसकेपछि मात्र मोसदीलाल कर्ण मरेका छन् भन्ने कुरा मलाई थाहा भयो । राजकुमारलाल कर्णले ऋणी मोसदीलाल कर्ण यही हो भनी मलाई देखाई सोही व्यक्तिलाई रुपैयाँ तिरी बुझाई खरिद गरी सद्दे व्यवहारबाट लिएको हो । मैले खड्ग चाम्लीडलाई केही भनेको थिइन । निजले किन त्यस्तो बयान गरे

मलाई थाहा छैन । लिखतको धनी महलमा भएको सहिछाप मेरो हो । मोसदीलालको सही मेरो सामुन्ने नगराएको र सनाखत फाँटमै गराउने हुँदा मलाई थाहा भएन । मैले सुपथ मूल्य तिरेर जग्गा लिएको हुँदा कुनै भ्रष्टाचार र अनैतिक काम गरेको होइन । अभियोगबाट सफाई पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी रामप्रसाद प्रेमीले शुरु अदालतमा गरेको बयान ।

महेन्द्र प्रधानले मोसदीलाल कर्णको निवेदन लिई दर्ता गरी बाबु बाजेको नाम समेत मोठ सेस्तामा जनाइ दिएको हो । मैले मोठमा तीनपुस्ते भएको देखे, त्यसैले मोठ ठीक छ भनी सनाखत गरेको हुँ । निजको नाम सेस्तामा जनिएको हो होइन भन्ने कुरा मलाई त्यसवेला थाहा भएन । पछि हल्ला भएपछि सच्चिबको रहेछ भन्ने थाहा भयो । मोसदीलाललाई म चिन्दैन । रामप्रसाद प्रेमी र राजकुमारलाल कर्णले मसँग कुनै सल्लाह लिएका थिएनन् र केही भनेका पनि थिएनन् । अभियोग माग दावीअनुसार सजाय पाउनु पर्ने होइन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी देवीलाल रायले शुरु अदालतमा गरेको बयान ।

पारित लिखतमा साक्षी वस्न भनी लेखक साक्षी राजकुमारले भनेबाट निजको भनाई र विश्वासमा सनाखत साक्षी र अन्तर साक्षी बसी सही गरेको हो । धनी ऋणीलाई मैले देखिन । रुपैयाँ लिए दिएको कुरा पनि मैले देखिन । मोसदीलाल कर्णलाई म चिन्दैन । सो अपराध लेखक साक्षी राजकुमार कर्णले गरेको हो । विशेष प्रहरीमा मैले गरेको बयान ठीकै हो । मैले कीर्ते जालसाजबाट मरेका व्यक्तिको नाउँको जग्गा पारित गराई लिएको हो भनी जानी जानी सनाखत साक्षी बसेको होइन राजकुमारको विश्वासमा सही गरेको हो । म निर्दोष छु । अपराधबाट सफाई पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी रामप्रसाद साह तेलीले शुरु अदालतमा गरेको बयान ।

धनी ऋणीले मेरै रोहवरमा सहिछाप गरेका हुन् । पारित राजीनामामा सनाखत गर्ने

राजकुमारलाल कर्ण, रामप्रसाद साह, र रामचन्द्र यादवले मोसदीलाल कर्ण यिनै हुन् भनी मलाई देखाइ चिनाएको हुँदा मैले देखे सो मानिस कस्तो थियो भन्ने भिडभाड भएको कारणबाट यकीन गर्न सकिदैन । जग्गा पास भएपछि मोसदीलाल कर्ण मरिसकेका रहेछन् भन्ने कुरा सुनेको हो । बाहिर सनाखत सही गराएको भनी रामप्रसादले गरेको बयान भूठा हो । मेरै रोहवरमा रामप्रसाद साह समेतका सनाखत साक्षीहरूले मलाई धनी ऋणी चिनाएका हुन् । रामप्रसाद प्रेमीले आफ्नै फाँटमा उक्त राजीनामामा सनाखत सहि गरेका हुन् । निजले गरेको बयान ठीकै हो । यस सम्बन्धमा मेरो कुनै मिलेमतो छैन मैले कुनै अपराध गरेको छैन । अपराधबाट सफाई पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी खड्गबहादुर चाम्लिङले शुरु अदालतमा गरेको बयान ।

बाबु बाजेको नाउँ समावेश गरिपाऊँ भनी मोसदीलाल कर्णले निवेदन ल्याएका थिए । निवेदनमा तोक आदेश सही भै दर्ता समेत भै आएको हुँदा जनाएको हुँ । देवीलालको फाँटमा पर्छ । निज फाँटमा नभएको कारणबाट मैले जनाएको हुँ । मोसदीलाल कर्ण मरिसकेका थिए भन्ने कुरा मलाई त्यसवेला थाहा थिएन । जग्गा पास भै गएपछि मात्र मरिसकेको भन्ने सुनेको हुँ । म निर्दोष छु । अपराधबाट सफाई पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी महेन्द्र प्रधानले शुरु अदालतमा गरेको बयान ।

यस मुद्दामा नाम उल्लेख भएका प्रतिवादीहरूसँग मेरो चिनजान छ । मोसदीलाल कर्णलाई चिन्दैन । २०४९।९।२६ का दिन मोसदीलालको छोराको मेरो बुबाको नाउँको जग्गा लिनुहुन्छ भनी रमानन्दलाल कर्णसँग कुराकानी हुँदा मोसदीलाल कर्णको नाउँको जग्गामा केही मेरो श्रीमती महालक्ष्मी कर्ण, केही जग्गा विनोदकुमार महासेठको नाउँमा, केही जग्गा खसिया सुडीको नाउँमा र केही जग्गा उषादेवी घिमिरेको नाउँमा उक्त मितिमा पारित भएको हो । लिखत मैले

लेखेको हो । लिनु दिनु भैसक्यो भनी मैले राजीनामा लेखेको हो । मोसदीलाल कर्णको छोरा रमानन्दलाल कर्णले मेरो बुबा यिनै हुन् । धनीहरू यिनै हुन् भनेपछि लिखत लेखेको हुँ । जग्गाको मोल छोरा मार्फत् दिएको हो । मोसदीलाल मरिसकेको भन्ने कुरा मलाई थाहा भएन । कृत्रिम मानिस खडा गरी ल्याए नल्याएको कुरा निजै रमानन्दलाई थाहा होला । मेरो श्रीमतीका नाउँमा पारित भएको जग्गा मैले नै सबैकाम गरिसकेपछि मात्र सहिछाप गर्न आएको हुन् । उषा घिमिरे उक्त मितिका दिन मालापोत कार्यालयमा आएको थिइनन् । रामप्रसाद प्रेमीले वारेसनामाबाट पारित गराई लिएका हुन् । सो मितिमा मोठ सच्याउन दिएको निवेदन मैले लगेको होइन लेखन्दासको हैसियतबाट उक्त लिखत लेखेको हुँ । अन्य कार्यमा म संलग्न छैन । ऋणीको छोराको भनाईमा विश्वास गरेर सनाखत गरेको हुँ । रामप्रसाद प्रेमीले के कस्तो वारेसनामा ल्याउनु भो सो निजै जानून् । मैले आफूले लेखेको ठाउँमा सनाखत साक्षीको सहिछाप गराएको हो । बाहिर गराएको होइन । किन बाहिर गराएको भनेका हुन भन्ने नै जानून् । म समेत भै मरिसकेको मानिसको ठाउँमा कृत्रिम मानिस खडा गरी जग्गा पारित गराएको होइन । सुपथ मूल्य तिरी पारित गरी लिएको हो । मैले भ्रष्टाचार गरेको होइन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी राजकुमार लाल कर्णले शुरु अदालतमा गरेको बयान ।

यस मुद्दाका प्रतिवादीहरूलाई चिनेको छु । राजकुमारलाल कर्ण मेरा पति हुन् । उक्त मिति २०४९।२।२६ मा मोसदीलाल कर्णसँग ज.वि २-९-१५ जग्गा खरिद गरी लिएको हो । मैले एक लाखमा खरिद गरी लिएको हो । श्रीमानले सो रुपैयाँ जग्गावालालाई दिएको होला । दिएको मैले देखिन । ऋणी मोसदीलाललाई चिनेको छैन । ऋणी मोसदीलाल कर्णको सही हो होइन, मैले नदेखेको हुँदा भन्न सकिदैन । राजीनामामा भएको सहिछाप मेरै हो । विशेष प्रहरीमा भएको बयान मैले भनेबमोजिम लेखेको होइन । बयान गराउनेले

त्यस्तो कुरा बनाई लेखेका हुन् । कृत्रिम मान्छे खडा गरी जग्गा लिएको होइन । मोसदीलाल मरेको कुरा मलाई थाहा भएन । सजायको मागदावी भूठा हो भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी महालक्ष्मी कर्णले शुरु अदालतमा गरेको बयान ।

मिति २०४९।९।२६ गतेका दिन म गाउँघरमा नभै छोरो विरामी परेकोले जँचाउन जयनगर गै साँभ आफ्नो घरमा आएको हुँ । उक्त धनी ऋणी भएको ०४९।९।२६ मा पारित लिखतमा म साक्षी र सनाखत साक्षीमा बसेको छैन । सो सही हस्ताक्षर मेरो होइन । मोसदीलाल कर्णलाई चिन्दैन । निजको नाउँको जग्गा प्रतिवादीहरूका नाउँमा पारित भएको कुरा मलाई थाहापनि छैन र सो कार्यमा मेरो मिलेमतोबाट यस्तो किसिमको अनैतिक कार्य गरेको होइन छैन । विशेष प्रहरीमा मैले गरेको बयान ठीकै हो । मैले भ्रष्टाचार नगरेको हुँदा उक्त अभियोग दावी भूठा हो । मैले सजाय पाउनुपर्ने होइन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी रामचन्द्र यादवले शुरु अदालतमा गरेको बयान ।

मिति २०४९।९।२६ मा भएको र.नं ४२९५, ४२९६, ४२९७ र ४२९८ का राजीनामाका लिखत रजिष्ट्रेशन पारित भएका हुन् । मोसदीलाल कर्ण ऋणी र धनी महालक्ष्मी कर्ण भएको लिखतको लेखक साक्षी र सनाखत साक्षीमा म वसी सही गरेको हो । मोसदीलाल कर्ण भन्ने मानीस मैले चिनेको थिएन । तर निजका छोरा रमानन्द लाल कर्णले मेरो बाबु यिनै हुन् भनी मोसदीलाल कर्णलाई देखाएको हुँदा ऋणी महलमा निजैले देखाइएको मानिसको सही भई विभिन्न मानिसहरूले जग्गा खरिद गरी पारित गराई लिएको ठीक साँचो हो । धनी ऋणीबाट दिनुलिनु गरेको रकम मलाई थाहा भएन । उक्त राजीनामाहरू सुपथ मूल्य तिरी पारित भएको हो । मोसदीलाल कर्णको ठाउँमा कृत्रिम मानिस खडा गरी म समेतको मिलेमतोबाट कीर्ते जालसाजीको आधारमा पारित भएको होइन । मैले कुनै अनैतिक कार्य गरेको छैन । अभियोग दावीबाट फुर्सद पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको

प्रतिवादी देवनारायणलाल कर्णले शुरु अदालतमा गरेको बयान ।

प्रतिवादी उषादेवी घिमिरेसँग रु.२५,०००।- रामप्रसाद प्रेमीसँग रु.२७०००। प्रतिवादी देवीलाल राय, प्रतिवादी रामप्रसाद साह, प्रतिवादी खड्गबहादुर चाम्लिङ, महेन्द्र प्रधान र देवनारायण लालकर्णसँग जनही रु.१०,०००।- प्रतिवादी राजकुमारलाल कर्ण र महालक्ष्मी कर्णसँग जनही रु.२७०००।- नगद वा जेथा जमानी दिए लिए तारेखमा राख्नु दिन नसके थुनामा पठाइदिनु भन्ने आदेश भएकोमा निजहरूले जेथा जमानी राखी तारेखमा रहेको । प्र. रामचन्द्र यादवलाई साधारण तारेखमा राखिएको ।

मोसदीलाल कर्णलाई चिन्दछु । निज जिवीत छन् । पहिले सिराहा वडा नं ४ मा बसेकोमा हाल भारतको मधुवनी बसेका छन् । मिति २०४९।९।२६ मा उषादेवी छोरा विरामी भएकोले काठमाडौँ थिएँ । सो मितिमा म र मोसदीलाल कर्णसमेत मालपोत कार्यालय सिराहामा थियौँ । उषादेवीले मोसदीलाल कर्णको नाउँमा कुनै प्रकारले कीर्ते सहिछाप गरे गराएको छैन । उषादेवीको नाउँमा मिर्चैयाको जग्गा पास गर्न उषादेवीबाट सादा कागजमा वारेसनामाको लागि सहिछाप लगाई राखेको थिएँ । सो जग्गा पास नभएकोले सोही वारेसनामाको आधारमा उषादेवी सिराहामा नभएको अवस्थामा निजका पतिले मोसदीलाल कर्णको जग्गा मेरो सामुन्नेमा जग्गाको मूल्य लिने दिने गरी पारित गरी लिए दिएका हुन् भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी उषादेवी घिमिरेका साक्षी कुमारप्रसाद घिमिरेको वकपत्र ।

मैले मोसदीलाललाई चिनेको छैन । लिखतमा भएको मोसदीलाल कर्णको नाउँमा भएको सहिछाप को कसले गरेका हुन् लिखत पारित भएको अवस्थामा म नहुँदा थाहा छैन । २०४९।९।२६ गतेका दिन उषादेवी सिराहा नभै काठमाडौँमा भएको हुँदा निजले कीर्ते सहिछाप गरे गराएको

होइन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी उषादेवी घिमिरेको साक्षी लक्ष्मणप्रसाद घिमिरेको वकपत्र ।

म मोसदीलाललाई चिन्दछु । मोसदीलाल कर्ण आफैँ मा.पो.का सिराहा आई जग्गाको मूल्य रामप्रसादबाट लिई सद्दे साँचो व्यहोराबाट लिखत पास भएको हुँदा रामप्रसाद प्रेमी समेतले कुनै प्रकारले कीर्ते र भ्रष्टाचार समेत गरेका होइनन् । मिचैयाको जग्गा पास गर्न भनी उषादेवीको वारेसनामाको लागि सादा कागजमा उषादेवीको सहिछाप लगाई राखेकोमा सो जग्गा पास नभएपछि मोसदीलालको जग्गा पास गर्न सोही वारेसनामाको आधारमा जग्गा पास गरेको हो लेखक र अन्तरसाक्षी समेतले मोसदीलाल यही हो भनी रामप्रसादलाई भनेकाले जग्गाको मूल्य लिइ उषादेवीका नाउँमा लिखत पास भएको हो । सनाखत गराएको मैले देखिन । ऋणी र धनी आएको देखेँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी रामप्रसाद प्रेमीको साक्षी रमेश अधिकारीले गरेको वकपत्र ।

मोसदीलाललाई चिन्दछु निज जिवीत छन । रामप्रसादले कुनै प्रकारले कीर्ते व्यक्ति खडा गरेका छैनन् । कीर्ते सहिछाप समेत गरेका छैनन । मोसदीलाल आफैँ आई जग्गाको मूल्य लिई उषादेवीका नाउँमा आफ्नो जग्गा पास गरी दिएका हुन् । रामप्रसादले कीर्ते, भ्रष्टाचार गरेका छैनन् भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी रामप्रसाद प्रेमीका साक्षी नवराज पौडेलले गरेको वकपत्र ।

मोसदीलाल कर्णलाई चिन्दछु । निज जिवीत छन् । थैलीको लेनदेन लेखा फाँटमा भएको हो । रामप्रसादले कीर्ते मानिस खडा गरेका छैनन् कीर्ते सहिछाप पनि गरेका छैनन । मोसदीलाल आफैँ मा.पो.का मा आई मेरो सामुन्नेमा लेनेदेन गरी जग्गा पारित गराएका हुन् । रामप्रसादले भ्रष्टाचार गरेका होइनन् भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी रामप्रसाद प्रेमीका साक्षी धनेन्द्र ढकालले गरेको वकपत्र ।

उक्त मितिमा म मालपोत बुझाउन मा.पो.का. सिराहा आएको थिएँ । पारित लिखतमा रामनन्दनले ल्याएको मानिसले सहिछाप गरेका हुन् । मोसदीलालको छोरा रामानन्दनसँग जग्गा खरिद गर्नेहरूले खरिद विक्रीको कुरा मिलाएका थिए । रामनन्दनले एक वृद्ध व्यक्तिलाई आफ्नो साथमा ल्याई आफ्नो पिता मोसदीलाल भनी परिचय गराए । खरिद गरी लिनेले लेखनदास राजकुमारलाल कर्णलाई लिखत लेख्न भनेकोमा लेखिदिएका हुन । जानीजानी मरेको व्यक्तिको जग्गा आफ्ना पत्नी महालक्ष्मीको नाउँमा राजकुमारले दर्ता गराएको होइन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी राजकुमारलाल कर्णको साक्षी वेचन गडेरीले गरेको वकपत्र ।

जग्गा दाताले सो लिखतमा सनाखत फाँटमा सहिछाप गरेको देखेको हुँ । रामानन्दलाललाई चिनेको हुँदा निजले मोसदीलाल मेरो बाबु हुन् भनेबाट मा.पो.का सिराहामा भेट भएको हो । म त्यस दिन लालपूर्जाको नक्कल लिन गएको थिएँ । मोठ सच्याउन लगेको निवेदन राजकुमारले लगेका होइनन् । लेखनदासको हैसियतले राजकुमारले लिखतसम्म लेखिदिएका हुन् । राजकुमारले कुनै भ्रष्टाचार गरेका होइनन् भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी राजकुमारलाल कर्णको साक्षी नागेश्वर ठाकुरको वकपत्र ।

जग्गाधनी मोसदीलाल आफैँ उपस्थित भई राजीनामा पारित गरी दिएको हुँदा खड्गबहादुरले कुनै प्रकारको कीर्ते हस्ताक्षर र भ्रष्टाचार गरेका छैनन् । निजउपरको अभियोग भूठा हो भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी खड्गबहादुर चाम्लिङका साक्षी शालिकराम भट्टराइले गरेको वकपत्र ।

खड्गबहादुरले कुनै प्रकारले मिलेमतो गरेको छैन । कीर्तेसमेत गरेको छैन । साँचो व्यहोरा र व्यवहारबाट लिखतहरू पारित भएको हुँदा भ्रष्टाचार समेत केही गरेको छैन । निज निर्दोष हुन् भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी खड्गबहादुर

चाम्लिङका साक्षी भरतमणि भट्टराइले गरेको वकपत्र ।

शुद्ध साँचो व्यवहारबाट मोसदीलाल कर्णबाट प्रतिवादी महालक्ष्मी कर्णले रजिष्ट्रेशन पास गराई लिएको हो । कीर्ते मानिस खडा गरी भ्रष्टाचार समेत महालक्ष्मीले गरेको होइन । अभियोगअनुसार सजाय पाउनुपर्ने होइन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी महालक्ष्मी कर्णको साक्षी राम लोचन ठाकुर र बलराम रायले अलग अलग गरेको वकपत्र ।

देवनारायणले कुनै कीर्ते काम नगरेकोले अभियोगबमोजिम सजाय पाउने होइन । शुद्ध साँचो व्यवहारबाट लिखत लेखी सनाखतमा बसेको हो । दाताले मा.पो.का सिराहामा बसी सही गरेका हुन् भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी देवनारायणलाल कर्णको साक्षी मोतीराम साफीले गरेको वकपत्र ।

महेन्द्र प्रधानले कसैसँग मिलेमतो गरेका छैनन् । कीर्ते काम र भ्रष्टाचार गरेका छैनन् । मोसदीलाल कर्ण आफै आइ बाबु बाजेको नाउँ मोठमा समावेश गरीपाउ भनी निवेदन दिएको हुँदा कुनै प्रकारले कीर्ते र भ्रष्टाचार समेत गरेको छैन । सद्दे साँचो व्यवहारबाट नाम समावेश भएकोले निज उपरको अभियोग भूठा हो भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी महेन्द्र प्रधानका साक्षी कृष्णदेव लाल दास र रमेश अधिकारीको अलग अलग वकपत्र ।

देवीलालले कुनै प्रकारको कसैसँग मिलेमतो गरेको छैन । कीर्ते जालसाजबाट जग्गा पारित गरे गराएको छैन । मोसदीलाल आफैले आफ्नो जग्गा विक्री गरेको हुँदा सद्दे साँचो व्यवहारबाट राजीनामा पारित भएको हो भ्रष्टाचार गरेको होइन । देवीलाल अफीसमा ढिलो आएको हुँदा महेन्द्र प्रधानले नाम समावेश गरेको हो भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी देवीलालरामको साक्षी हिरालाल ठाकुरले गरेको वकपत्र ।

२०४९।९।२६ गते रामचन्द्र यादव सिराहा मालपोत कार्यालयमा गएका छैनन् । रजिष्ट्रेशन कागजहरूमा रामचन्द्र यादवले साक्षीमा सही गरेको

होइन । रामचन्द्र कीर्ते गर्ने मानिस होइनन् । अभियोग भूठा हो । सो लिखत सही गर्ने रामचन्द्र यादवलाई चिन्दिन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी रामचन्द्र यादवका साक्षी सत्यदेव यादव र धर्मनाथ यादवले अलग अलग गरेको वकपत्र ।

प्रतिवादी विनोदकुमार महासेठका नाउँमा जारी भएको म्याद मिति २०५०।९।५ मा र प्रतिवादी खसिया सुँडीको नाउँमा जारी भएको म्याद मिति २०५०।७।२२ मा तामेल भएकोमा हाजिर नभै गुजारी बसेको देखिन्छ ।

यसै लगाउको वादी रमानन्द दास प्रतिवादी यिनै प्रतिवादी विनोदकुमार महासेठ समेत भएको फौ.नं ५९२६ को कीर्ते मुद्दामा संलग्न जाँच भई आएको मोसदीलाल कर्णको सहिछाप र हस्ताक्षर समेत भएको राजीनामा समेतका लिखत र विवादित राजीनामा लिखतमा लागेको सहिछाप र हस्ताक्षरको सही समेत एक आपसमा मिल्न भिड्न आउँदैन भनी राय व्यक्त भएको देखिन्छ । प्रतिवादीमध्ये महालक्ष्मी कर्णले यस अदालतमा बयान गर्दा मोसदीलाल कर्णलाई मैले चिनेको छैन । मोसदीलाल मरिसकेको भन्ने कुरा मलाई थाहा भएन, सवै मेरो श्रीमान् राजकुमार लाल कर्णकै भरबाट मेरो नाउँमा पारित भएको हो भनी बयान गरेको देखिन्छ । मिति २०४९।९।०९ गतेमा भएको सर्जमिन मुचुल्का हेर्दा उक्त सर्जमिनमा अधिकांश व्यक्तिहरूले मोसदीलाल कर्णको आजभन्दा १ १/२ वर्ष अधि नै मृत्यु भइसकेको हो भनी लेखाइदिए समेतबाट विवादित लिखत तयार हुनुभन्दा पहिला नै मोसदीलाल कर्णको मृत्यु भइसकेको देखिदा प्रतिवादी विनोदकुमार महासेठ, खसिया सुँडी, महालक्ष्मी, कर्ण, राजकुमारलाल कर्ण, उषादेवी घिमिरे, रामप्रसाद प्रेमी समेतका प्रतिवादीहरूले आफूलाई फाइदा र अरुलाई नोक्सानी पार्ने नियतले मिलेमतो गरी कीर्ते मोसदीलाल कर्ण खडा गरी विनोदकुमार महासेठ, खसिया सुँडी, महालक्ष्मी कर्ण र उषादेवी घिमिरेले आफ्नो नाउँमा क्रमशः र.नं

४२१५, ४२१६, ४२१७, २२१८ बाट मिति २०४९।१।२६ मा राजीनामा गरी लिएको र उक्त राजीनामा लिँदा प्र. रामप्रसाद प्रेमी सोही कार्यालयको लेखापाल भै आफ्नो श्रीमती प्र. उषादेवीको वारेसभै राजीनामा सहिछाप गरेको र.प्र. राजकुमार लिखत साक्षी बसी एकै मिति समयमा आफ्नो श्रीमती प्र. महालक्ष्मी कर्णको नाउँमा जग्गा राजीनामा पास गराउने कार्यमा संलग्न समेत देखिकोले वादी दावीबमोजिम प्र. रामप्रसाद प्रेमिले भ्र.नि.ऐन, २०१७ को दफा ७(१) अनुसार कसूर अपराध गरेको देखिँदा निजलाई दफा ७(१) अनुसार रु.४४५००।- जरीवाना हुने ठहर्छ । अन्य प्रतिवादीहरू विनोदकुमार महासेठ, खसिया सुडी, उषादेवी घिमिरे महालक्ष्मी कर्ण र राजकुमार लाल कर्णले वादीदावीबमोजिम भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा ८ र १६क. अनुसार अपराध गरेको देखिँदा ऐ.दफा ८ र १६क. अनुसार अपराध कसूरको मात्रानुसार निजहरूले पास गरी लिएको विगोको आधारमा विनोदकुमार महासेठलाई रु.५८,५००।- खसिया सुडीलाई रु.४५,९००।- उषादेवी घिमिरेलाई रु.४४,५००।- महालक्ष्मी कर्णलाई रु.९५२५०।- र प्रतिवादी राजकुमारलाल कर्णलाई रु.९५२५०।- जरीवाना हुने ठहर्छ । अन्य प्रतिवादीहरू महेन्द्र प्रधान, खड्गबहादुर चाम्लिङ, देवीलाल रायले मोठमा र रजिष्ट्रेशन फाँटमा काम गरेको भए तापनि जानी जानी कसैलाई फाइदा पुऱ्याउने नियतले काम गरेको नदेखिएको र प्रतिवादीमध्येका रामचन्द्र यादव, देवनारायण लाल कर्ण र रामप्रसाद साह लेखक सनाखत साक्षी समेत वसेको देखिए पनि जानी जानी वदनियतपूर्ण तरिकाले काम गरेको नदेखिँदा निजहरूले सफाइ पाउने ठहर्छ, भन्ने समेत व्यहोराको शुरु सिराहा जिल्ला अदालतबाट मिति २०५५।४।२७ मा भएको फैसला ।

मिति २०४९।१०।१२ को मिसिल संलग्न सर्जमिन मुचुल्काबाट विवादित लिखत तयार हुनु अगावै मोसदीलालको मृत्यु भैसकेको भन्ने देखिन्छ ।

मरिसकेको व्यक्तिको सट्टामा कीर्ते व्यक्ति खडा गरी गराई प्रत्यर्थीहरूले आफूलाई फाइदा र अरुलाई नोक्सानी पार्ने नियतले मिलेमतो गरी, कानूनले तोकेको निर्दिष्ट दायित्व निर्वाह नगरी भ्रष्टाचारजन्य कार्य गरेको प्रमाणित हुँदाहुँदै प्रतिवादीहरू महेन्द्र प्रधान, खड्गबहादुर चाम्लिङ यादव, देवनारायणलाल कर्ण र रामप्रसाद साहलाई सफाइ दिने गरी भएको शुरुको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा उल्टी गरी प्रत्यर्थीहरूलाई अभियोग दावीअनुसार सजाय गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको वादी श्री ५को सरकारको तर्फबाट पुनरावेदन अदालत राजविराजमा दायर भएको पुनरावेदनपत्र ।

राजीनामा पारित गराई लिएको बखत मेरो उपस्थिति छैन । मेरो विरुद्धको भ्रष्टाचारको आरोप के के बाट प्रमाणित भए ? फैसलामा देखिँदैन । वादीले आफ्नो दावी प्रमाणित गराउन सकेको छैनन् । रामानन्दलाल कर्णले म समेतउपर दिएको कीर्ते मुद्दामा हदम्याद विहिन फिरादपत्र भएको भनी कीर्ते दावी ठहर हुन नसेकपछि, प्रस्तुत मुद्दाबाट भ्रष्टाचार गरेको ठहर गरी कीर्तेको उपचार प्रदान गरेको मिलेको छैन । कीर्ते व्यक्ति खडागरी लिखत पारित गराएको हो भने कीर्तेमा नै सजाय गरिनुपर्छ । मेरो लिखतमा लागेको मोसदीलालको सही सद्दे होइन कीर्ते हो भनी राय दिने विशेषज्ञलाई जिरह गर्ने मौका प्रदान गरिएको छैन । नमूना लिखतहरूको सत्यताको परीक्षण नगरी लिखत कीर्ते हो भनी ठहर गरिएको मिलेको छैन । दुनियाँ दुनियाँबीचको कार्यको परिणामस्वरूप तयार भएको लिखत भ्र.नि.ऐन २०१७ को परिधिभिन्न पढेन । तसर्थ शुरुको फैसलामा अ.वं १८४ क र १८५ नं को त्रुटि विद्यमान रहेको र कतिपय नमिलेको हुँदा बदर गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी उषादेवी घिमिरेले पुनरावेदन अदालतमा दायर गरेको पुनरावेदन पत्र ।

मेराउपर लगाइएको आरोप प्रमाणित हुने प्रमाण वादी पक्षबाट पेश हुन सकेको छैन । लिखत गर्ने व्यक्ति मोसदीलाल कर्ण हो होइन, सो जाँच

गर्ने परीक्षण गर्ने कर्तव्य रजिष्ट्रेशन फाँटको कर्मचारीको र लिखत पास गर्ने अधिकार प्राप्त अधिकृतको हो । मैले मोसदीलाल कर्णलाई हानि र आफूलाई गैरकानूनी लाभ हुने कुन कार्य गरे ? सो फैसलामा वोल्न सकिएको छैन । भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा ७ (१) को अपराध कायम हुनका लागि मैले बदनीयतपूर्ण तरिकाले कार्य गरेको हुनुपर्छ । म समेत उपर कीर्ते मुद्दाको दावी खम्बीर हुन नसकी खारेज गरिएपछि र लिखत पक्का भएको देखिएपछि भ्रष्टाचार मुद्दा दायर गरिएको छ । विशेषज्ञलाई परीक्षण गर्ने मौका दिएको छैन । कीर्तेगरी जग्गा खरिद गरे भन्ने मुद्दा भ्रष्टाचारको परिधिभित्र पर्दैन । श्रीमतीको वारेस भै जग्गा पास गरेको हो । कसैलाई हानि नोक्सानी पुऱ्याएको छैन । शुरुको फैसलामा अ.वं १८४ (क) र १८५ नं को त्रुटि विद्यमान हुँदा बदर गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी रामप्रसाद प्रेमीले पु.वे.अ.मा दायर गरेको पुनरावेदन पत्र ।

खारेज भएको कीर्ते मुद्दालाई यस मुद्दामा प्रमाणमा लिन मिल्दैन । कीर्ते मुद्दामा राय दिने विशेषज्ञलाई जिरह गर्ने मौका दिइएको छैन । कीर्ते मुद्दामा पुनरावेदन नगरेबाट पनि स्वयं पीडित पक्षले नै हामीले कीर्ते नगरेको भन्ने कुरा स्वीकार गरी वसेका छन । मिति २०४९।१०।१२ को मोसदीलालको मृत्यु भैसकेको भन्ने मुचुल्का कानूनप्रतिकूल र प्रमाणमा लिन नहुने हो । सुपथ मूल्य तिरी जग्गा लिएको हुँदा कसैलाई हानि नोक्सानी पुऱ्याएको छैन । प्रस्तुत मुद्दा सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐनको अनुसूची (१) अन्तर्गतको नभै दुनियाँवादी फौजदारी कीर्तेमुद्दा हो । वादी पक्षले अभियुक्त उपरको कसूर प्रमाणित गर्न सकेको छैन । हाम्रा साक्षीहरूको वकपत्रलाई कुनै वास्ता गरिएको छैन । तसर्थ यी सबै आधार प्रमाणबाट शुरु अदालतले हामीलाई जरीवाना समेत गर्ने गरी गरेको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा उल्टी गरी अभियोग माग दावीबाट सफाइ पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको

प्रतिवादी राजकुमारलाल कर्ण र महालक्ष्मी कर्णको संयुक्त पुनरावेदन पत्र ।

यसमा एउटै कार्यालयमा मोठमा तथा रजिष्ट्रेशनमा कार्य गर्ने कर्मचारीहरू र लिखत तथा फडुके साक्षीका व्यक्तिहरू समेतलाई भ्रष्टाचारको अभियोगबाट सफाइ दिएको शुरुको फैसला फरक पर्ने देखिदा अ.वं २०२ नं बमोजिम शुरुले सफाइ दिएका प्रतिवादीहरूलाई भिकाइ निजहरू उपस्थित भए वा गुजारेमा प्रतिवादीहरूको पुनरावेदनको जानकारी सरकारी वकिल कार्यालयलाई दिइ नियमानुसार गरी लगाउको दे.पु.नं १०९७, ५६८/१६५१ फौ.पु.नं ३४६ र ३४७ को मुद्दा साथै पेश गर्नु भन्ने व्यहोरा को पु.वे.अ.राजविराजको आदेश ।

रामानन्दन दास कर्णको बाबु मोसदीलाल परलोक भइसकेकोमा विवाद छैन । २०४९।१।२६ मा लिखत गरी दिने व्यक्ति अर्कै छ र निज जिवितै छ भन्ने कुनै पनि प्रतिवादीहरूले मौकामा र अदालतमा बयान गर्दा भन्न नसेकेको र पुनरावेदनमा पनि जिकीर लिएको देखिँदैन । कुनै पनि लिखतमा रामानन्दलाल दासको सहिछाप नभएको, निजको स्वीकृति र सहमतिले लिखत भएको भए निजले उजूरी गर्न नपर्ने तथा निजको नाउँमा जग्गा नभएकोले पहिले नाउँसारी गरेर मात्र विक्री गर्न पाउने नै हुनाले निजले कीर्ते मानिसलाई आफ्नो बाबु भनी देखाइ जग्गा विक्री गर्ने कुनै प्रयोजन र अवस्था देखिँदैन । प्रतिवादी रामप्रसाद प्रेमी आफ्नी श्रीमती उषादेवीको वारेस भई र प्रतिवादी राजकुमारलाल कर्ण पनि आफ्नो श्रीमती महालक्ष्मी कर्णको वारेसनामा लिई जग्गा पास गराएको देखिन्छ । त्यस्तै उषादेवी र महालक्ष्मीले पनि जग्गा खरिद गर्न वारेसनामा दिएकी देखिन्छ । परलोक भइसकेका व्यक्तिको नामको जग्गा निजको सन्तानलाई जानकारी पनि नदिई छोराले नाउँसारी पनि नगराएको जग्गाको जग्गाधनी अर्कै व्यक्तिलाई खडा गरी जग्गा रजिष्ट्रेशन पारित गराई आफूलाई गैरकानूनी फाइदा तथा वास्तविक जग्गाधनी तथा

निजको उत्तराधिकारीलाई हानि हुने कार्य गरी प्रतिवादीहरू राजकुमारलाल कर्ण, महालक्ष्मी कर्ण, रामप्रसाद प्रेमी, उषादेवी घिमिरे, विनोदकुमार महासेठ, र खसिया सुडीले आरोपित कसूर गरेको प्रमाणित भइसकेको छ । रामचन्द्र यादव समेत साक्षी बस्ने व्यक्तिहरू र देवीलाल समेतका अन्य कर्मचारीहरूको पनि जानाजान उक्त आपराधिक कार्यमा सहमति वा प्रयास भएको प्रमाणित भइसकेको छैन । तसर्थ रामप्रसाद प्रेमी समेतका प्रतिवादीहरूलाई दावीअनुसार कसूर गरेको ठहर्‍याई सजाय गरेको र अन्य प्रतिवादीहरूलाई सफाई दिने ठहर्‍याई शुरु सिराहा जिल्ला अदालतले मिति २०५१।४।२७ मा गरेको फैसला मुनासिव हुँदा सदर हुने ठहर्‍याई भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत राजविराजको मिति २०५७।१०।२४ को फैसला ।

श्री ५ को सरकार मालपोत कार्यालयले पारित गरेको रजिष्ट्रेशनबाट श्री ५ को सरकारलाई आमदानी भई कुनैपनि नोक्सान नभएको अवस्था भ्रष्टाचारको परिभाषाभित्र पर्दैन । प्रस्तुत मुद्दामा रामनन्दन दासले स्वयं सिराहा जिल्ला अदालतमा हामी निवेदक महालक्ष्मी कर्णउपर हक कायम लिखत दर्ता बदर मुद्दा दिई विपक्षीको हक कायम हुने ठहरी भएको फैसला अन्तिम भएर बसेको छ । रामनन्दनले सिराहा जिल्ला अदालतमा यही भ्रष्टाचार मुद्दामा उल्लेख भएका जग्गाको विषयमा कीर्ते मुद्दा दायर गरेको र सो कीर्ते मुद्दाहरू ०५५।४।२७ गते निर्णय भइसकेको समेत अवस्थामा दुनियाँवादी फौजदारी मुद्दामा अदालतले उपचार दिएको प्रमाण मिसिल छँदाछँदै सोको विपरीत भ्रष्टाचारमा कसूरदार ठहर्‍याई गरेको निर्णयमा गम्भीर त्रुटि र सर्वोच्च अदालतको नजीरको विपरीत भएको छ । म राजकुमार लाल कर्णले लेखनदासको हैसियतले लिखत तयार पारेको र म महालक्ष्मीले खरिद गरेको अवस्थालाई हेर्दा खुद रामानन्दनले लिखत लेख्न लागेको निजले नै मेरो बाबु हो भनेको आधारमा पारित भएको राजीनामाबाट हामीलाई भ्रष्टाचार निवारण ऐन अन्तर्गत कारवाही हुनुपर्ने होइन । सो

राजीनामा लिखतमा हकवालाको नाताले मञ्जुरी नगराएको भन्ने पु.वे.अ राजविराजको जिकीरको हकमा लिखत मञ्जुरी नभएको अवस्थामा सो व्यक्तिले नालेस उजुरी गर्नुपर्ने बेग्लै अवस्था छँदा सो हक बेहकको कुरा भ्रष्टाचारको विषय बन्ने होइन । तसर्थ पुनरावेदन अदालत राजविराजको फैसला न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१) (क) (ख) बमोजिम दोहोर्‍याइ हेरी उक्त फैसला बदर गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादीहरू राजकुमार लाल कर्ण र महालक्ष्मी कर्णको संयुक्त निवेदन ।

प्रस्तुत मुद्दा भ्रष्टाचार निवारण ऐन २०१७ को दफा ८ अन्तर्गतको कसूरमा प्रतिवादीहरू उपर मुद्दा चलाइएको देखिन्छ । व्यक्ति विशेषको कारोवारमा कसैले कीर्ते काम गर्छ भने तत्सम्बन्धमा असर पर्ने व्यक्तिले मुद्दा चलाउन सक्ने देखिएको र प्रस्तुत मुद्दामा पनि जाहेरवाला पक्षले प्रतिवादी पक्षहरू उपर हक कायम, लिखत बदर दर्ता र कीर्ते मुद्दा चलाई फैसला भैसकेको देखिन आएबाट पुनरावेदन अदालत, राजविराजको मिति २०५७।१०।२४ को फैसलामा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा ८ को व्याख्यात्मक त्रुटि देखिँदा न्याय प्रशासन ऐन २०४८ को दफा १२ को उपदफा (१) को खण्ड (क) को आधारमा मुद्दा दोहोर्‍याउने निस्सा प्रदान गरिएको छ । वादी श्री ५ को सरकार तर्फबाट परेको दो.नि.नं ३५८१ साथै नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतबाट मिति २०६०।१०।०७ मा भएको आदेश ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी निर्णयार्थ पेश भएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदक प्रतिवादीको तर्फबाट विद्वान अधिवक्ताहरू कृष्णप्रसाद सापकोटा र सुरेन्द्रकुमार खडकाले पुनरावेदक हाम्रो पक्ष जग्गा खरिद गर्ने व्यक्ति हुन् । जग्गाधनी मोसदीलाल यिनै हुन् भनी मोसदीलालकै छोराले उपस्थित गराएको व्यक्तिले मोसदीलाल भई जग्गा विक्री गरेको छ । त्यसरी जग्गाधनीको

छोराले नै मेरो बाबु हो भनी देखाएको मानिस मोसदीलाल हो, होइन भनी जग्गा खरिद गर्ने पक्षलाई थाहा जानकारी हुने अवस्था पनि हुँदैन । त्यसमा पनि जग्गा जसका नाउँमा पास भएको हो, उनीहरू स्वयं मालपोत कार्यालयमा उपस्थित भएका छैनन् । वारेसमार्फत् जग्गा पास भएको स्थितिमा जग्गा खरिद गर्ने मानिसहरू कसूरदार हुन सक्तैनन् । भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा ८ को कसूर कायम हुन सक्ने स्थिति छैन । व्यक्तिगत रूपमा लेनदेन भएको कुरा भ्रष्टाचारको कसूर भित्र पर्न पनि सक्तैन । तसर्थ पुनरावेदन अदालतले कसूर कायम गरी गरेको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा उल्टी गरी सफाइ पाउनु पर्छ भन्ने समेत बहस गर्नुभयो ।

प्रत्यर्थी वादीको तर्फबाट उपस्थित विद्वान उपन्यायाधिवक्ता शिवबहादुर रानाभाटले प्रतिवादी रामप्रसाद प्रेमी स्वयं मालपोत कार्यालयका लेखापाल कर्मचारी हुन् । उनले आफ्नो पदको दुरुपयोग गरी नक्कली मानिसलाई जग्गाधनी देखाई आफ्नो श्रीमती समेतका नाउँमा जग्गा पारित गर्ने कार्य गरेकोबाटै भ्रष्टाचारको कसूर स्थापित भई रहेको छ । त्यस्तै अन्य प्रतिवादीहरूले समेत वास्तविक जग्गाधनीलाई नोक्सानी र आफूलाई फाइदा हुने कार्य गरेको पुष्टि भइरहेको हुँदा अभियोग माग दावीबमोजिम कसूर कायम गरी सजाय हुनुपर्छ भन्ने समेत बहस गर्नुभयो ।

उपर्युक्तबमोजिम दुवै पक्षबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताहरूको बहस जिकीर समेतलाई मनन गरी पुनरावेदन अदालत, राजविराजबाट भएको फैसला मिले, नमिलेको के रहेछ ? सोही विषयमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा मरेको मानिस मोसदीलाल कर्णको नाममा रहेको विभिन्न कित्ता जग्गाहरू मालपोत कार्यालय सिराहाबाट मिति २०४९।९।२६ मा र.नं. ४२१५, ४२१६, ४२१७ र ४२१८ बाट क्रमशः विनोदकुमार महासेठ, खसिया सुडी, महालक्ष्मी कर्ण र उषादेवी घिमिरेका

नाममा उनाउ व्यक्ति खडा गरी पास गरी भ्रष्टाचार गरेको भन्दै प्रतिवादीहरू विनोदकुमार महासेठ, खसिया सुडी, महालक्ष्मी कर्ण र उषादेवी घिमिरे तथा लिखतमा साक्षी बस्ने रामचन्द्र यादव, देवनारायणलाल कर्ण र रामप्रसाद साह समेतका प्रतिवादीहरू उपर भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा ८ र १६क. बमोजिमको सजाय मागदावी लिएको र अन्य प्रतिवादीहरू रामप्रसाद प्रेमी, महेन्द्र प्रधान, देवीलाल राय र खड्गबहादुर चाम्लिङ्ग उपर भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा ७(१) अनुसारको सजाय मागदावी लिई अभियोग पत्र दायर भएको प्रस्तुत मुद्दामा शुरु सिराहा जिल्ला अदालतले प्रतिवादीहरू रामप्रसाद प्रेमी, विनोदकुमार महासेठ, खसिया सुडी, उषादेवी घिमिरे, महालक्ष्मी कर्ण, राजकुमारलाल कर्णलाई कसूरदार कायम गरेको र अन्य प्रतिवादीहरू महेन्द्र प्रधान, खड्गबहादुर चामलिङ्ग, देवीलाल राय, रामचन्द्र यादव, देवनारायण लाल कर्ण र रामप्रसाद साहले सफाइ पाउने ठहर्‍याएको फैसला सदर गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसलाउपर चित्त नबुझाई प्रतिवादीहरू लक्ष्मणलाल कर्ण र महालक्ष्मी कर्णको तर्फबाट प्रस्तुत पुनरावेदन पत्र दर्ता भई निर्णयार्थ पेश भएको देखियो ।

३. प्रतिवादीहरू देवीलाल राय, रामप्रसाद साह, खड्गबहादुर चामलिङ्ग, महेन्द्र प्रधान, रामचन्द्र यादव र देवनारायणलाल कर्णलाई सम्म सफाइ दिने गरेको शुरु फैसला सदर गरेको पुनरावेदन अदालत राजविराजको फैसलाउपर मुद्दा दोहोर्‍याई पाऊँ भनी वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट दर्ता भएको यसै लगाउको दो.नि.नं. ३५८१ को निवेदनमा आज यसै इजलासबाट मुद्दा दोहोर्‍याई हेर्न नमिल्ने गरी आदेश भईसकेको हुँदा निजहरूको हकमा यस मुद्दामा थप विवेचना गरिरहन परेन । अन्य प्रतिवादीहरू रामप्रसाद प्रेमी र उषादेवी घिमिरेलाई आरोपित कसूरमा सजाय गर्ने गरी भएको शुरुको फैसला सदर गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसलामा निजहरूले चित्त

बुझाई बसेको र प्रतिवादीहरू विनोदकुमार महासेठ र खसिया सुडीले शुरु म्यादै गुजारी बसेको अवस्था छ ।

४. यी पुनरावेदक प्रतिवादीहरू राजकुमारलाल कर्ण र महालक्ष्मी कर्णको हकमा प्रस्तुत मुद्दाबाट न्याय निरोपण गर्नुपर्ने भएको छ । प्रतिवादीहरूले पारित गरी लिएको जग्गाको वास्तविक जग्गाधनी मोसदीलाल कर्णको विवादित लिखतहरू पारित हुनु पूर्व नै मृत्यु भएको भन्ने कुरामा कुनै विवाद छैन । मालपोत कार्यालय, सिराहाबाट मिति २०४९।९।२६ मा पारित भएका लिखतहरूमा मोसदीलाल कर्णको नामबाट सहिछाप गर्ने वास्तविक मोसदीलाल नभई उनाउ व्यक्ति नै रहेको कुरामा समेत प्रतिवादीहरूले अन्यथा भन्न सक्ने अवस्था छैन । मोसदीलालको छोरा रामनन्दलालले बाबुको नाममा रहेको जग्गा विक्री गर्छु भनी मोसदीलाल भन्ने बाबु यिनै हुन् भनी एकजना बुढो मानिस ल्याई सहिछाप गराएकोले रुपैयाँ समेत लिनुदिनु गरी जग्गा पारित गरेको भन्ने प्रतिवादीहरूको बयान रहेको देखिन्छ । यदी त्यस्तो भए सो कुराको प्रमाण पुऱ्याउने भार प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २८ बमोजिम प्रतिवादीहरूकै हुन्छ । अतः सोको प्रमाण गुजार्न नसकेकोले निजहरूको सो कथनसँग सहमत हुन सकिएन । यसको अतिरिक्त यी प्रतिवादीहरू राजकुमार लाल कर्ण विवादित लिखत लेख्ने लेखनदास देखिएका छन् भने अर्का प्रतिवादी रामप्रसाद प्रेमी मालपोत कार्यालय, सिराहाकै लेखापाल पदमा कार्यरत कर्मचारी रहेको देखिन्छ । यी दुवै प्रतिवादीहरूले आफ्नो आफ्नो श्रीमती क्रमशः महालक्ष्मी कर्ण र उषादेवी घिमिरेको वारेसनामा लिई मोसदीलालको नाममा रहेको जग्गाहरू निजहरूले आफ्नो श्रीमतीको नाममा पारित गराएको अवस्था देखिन्छ । मालपोत कार्यालयकै लिखतहरू लेख्ने लेखनदासको रुपमा रहेका प्रतिवादी राजकुमारलाल कर्ण तथा सोही कार्यालयका लेखापाल पदमा कार्यरत अर्का प्रतिवादी रामप्रसाद प्रेमी समेतका प्रतिवादीहरूको

मिलेमतोबिना मरिसकेको व्यक्तिको नाउँमा रहेको जग्गाहरू निजहरूको श्रीमतीहरूको नाउँमा पारित हुन सक्ने सम्भव नै हुँदैन ।

५. यसका साथै मोसदीलाल मरिसकेको स्थितिमा निजका नाममा रहेको जग्गाहरू निजका छोराको विक्री गर्न चाहेको अवस्थामा मृतक बाबुको नामबाट आफ्नो नाउँमा नामसारी समेत गरी निज स्वयंले लिखत पारित गर्न सक्ने सहज एवं स्वभाविक कानूनी मार्ग भईरहेको स्थितिमा निज रामानन्दलाल कर्णले सोहीबमोजिम प्रतिवादीहरूलाई जग्गा पारित गरिदिन कुनै बाधा रहेको पनि देखिँदैन । तर त्यस विपरीत मरिसकेको मोसदीलालको ठाउँमा अर्कै व्यक्ति खडा गरी जग्गा पारित गरिएको र त्यस उपर वास्तविक मोसदीलालको कानूनी हकदार छोराको उजुरी दिएको स्थिति देखिन्छ । पारित भएका कुनै पनि लिखतमा निज रामानन्दलाल कर्णको सहिछाप परेको वा निजलाई साक्षी राखिएको देखिँदैन । मोसदीलालको नामको जग्गा पारित गरी लिंगा निजका छोराको नै मोसदीलाल भन्ने मानिस यही हो भनी मानिस उभ्याई सहिछाप गराई लिखत पारित गरिदिएको अवस्था भए एकपटक रुपैयाँ लिनुदिनु गरी जग्गा पारित गरेपछि फेरि उही व्यक्तिले उजुरी गर्नुपर्ने अवस्था पनि पर्दैन र त्यसको औचित्य पनि प्रतिवादीहरूले देखाउन सकेको पाईदैन । साथै मोसदीलालको कानूनी हकदार छोरा स्वयंले जग्गा नामसारी गरी आफै पारित गर्न सक्ने स्थितिमा निजले नै मरेको बाबुको ठाउँमा उनाउ मान्छे खडा गर्नुपर्ने कुनै प्रयोजन पनि देखिँदैन । कुनै घटना मानिसहरूको आचरण वा काम कारोवारको सामान्य क्रम विचार गर्दा तर्कसंगतरूपमा अनुमान गर्न सकिने अन्य कुनै कुरा अदालतले अनुमान गर्न सक्छ भन्ने प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ७(ग) मा प्रावधान भएको र उल्लिखित यी प्रतिवादीहरूको काम कारोवार व्यवहारलाई हेर्दा सो कार्य कसूरजन्य हो भनी तर्कसंगतरूपमा अनुमान गर्न सकिन्छ । यस्तो

स्थितिमा प्रतिवादीहरू विनोदकुमार महासेठ, खसिया सुडी, महालक्ष्मी कर्ण र उषादेवी घिमिरेको नाउँमा क्रमशः र.नं. ४२९५, ४२९६, ४२९७ र ४२९८ बाट मिति २०४९।९।२६ मा पारित लिखतहरू मोसदीलाल कर्णका वास्तविक हकदारहरूलाई जानकारी नदिई गैरकानूनी तवरले उनाउ व्यक्तिलाई मोसदीलाल भनी मालपोत कार्यालयमा उपस्थित गराई पारित गरे गराएको तथ्य स्थापित हुन आई सो कार्य भ्रष्टाचारको कसूर देखिन आयो।

६. अब, उक्त गैरकानूनी कार्यमा प्रतिवादीहरूको संलग्नतातर्फ हेर्दा माथि विवेचना भएबमोजिम यी पुनरावेदक प्रतिवादी राजकुमारलाल कर्ण स्वयं लिखतको लेखक भई आफ्नो श्रीमती प्रतिवादी महालक्ष्मी कर्ण समेतको नाउँमा जग्गा पारित गराएको र अर्का प्रतिवादी रामप्रसाद प्रेमी मालपोत कार्यालयकै लेखापाल पदमा कार्यरत कर्मचारी भई निजले समेत आफ्नो श्रीमती प्रतिवादी उषादेवी घिमिरेका नाउँमा जग्गा पारित गराएको स्थिति हुँदा यी प्रतिवादीहरूले मरिसकेको व्यक्ति मोसदीलालको नाउँमा रहेको जग्गाहरू गैरकानूनी तवरले साँठगाँठ एवं मिलेमतो गरी मोसदीलालको वास्तविक कानूनी हकदारलाई हानि र आफूहरूलाई गैरकानूनी लाभ पुऱ्याउने गरी उक्त लिखतहरू पारित गर्ने कार्य गरेको देखिन आउँछ।

७. प्रतिवादी रामप्रसाद प्रेमीउपर भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा ७(१) को सजायको मागदावी लिएको अवस्था हुँदा सो दफा ७(१) मा सरकारी सेवामा रहेको कुनै राष्ट्रसेवक कर्मचारीले आफू वा अरु कुनै व्यक्तिलाई गैरकानूनी लाभ पुऱ्याउने बदनियतले वा राष्ट्र वा सरकार वा सरकारी मान्यता प्राप्त कुनै संस्था वा कुनै व्यक्तिलाई गैरकानूनी हानि पुऱ्याउने बदनियतले नेपाल कानूनको जानीजानी पालना नगरेमा वा सरकारी सुविधा वा अधिकारको दुरुपयोग गरेमा समेत भ्रष्टाचारजन्य कसूर मानिने कानूनी व्यवस्था भएको देखिन्छ। निज प्रतिवादी रामप्रसाद प्रेमीले मालपोत कार्यालयको लेखापाल पदको गैरकानूनी

दुरुपयोग गरी मोसदीलालको नाममा रहेको जग्गा आफ्नी श्रीमतीको वारेसनामा लिई आफैले सहिछाप गरी श्रीमतीको नाममा पारित गराएको हुँदा निजको सो कार्यबाट निजको श्रीमती तथा निजलाई समेत गैरकानूनी लाभ र मोसदीलालको हकदारलाई गैरकानूनी रूपमा हानि पुग्न गएको प्रष्ट हुन आउँछ।

८. त्यस्तै यी पुनरावेदक प्रतिवादीहरू राजकुमारलाल कर्ण र महालक्ष्मी कर्ण समेतउपर भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा ८ तथा १६ क. बमोजिम सजाय मागदावी लिएको अवस्था हुँदा सो दफा ८ मा राष्ट्रसेवक बाहेक अरु कुनै व्यक्तिले आफू वा अरु कुनै व्यक्तिलाई गैरकानूनी लाभ पुऱ्याउने बदनियतले वा राष्ट्र वा सरकार वा सरकारको पूर्ण वा आंशिक स्वामित्व भएको संगठित संस्थासँग गरेको सम्झौता समेत जानीजानी उल्लंघन हुने गरी प्रचलित कानूनविपरीत कुनै व्यवसाय गरेमा वा सरकारी संगठित संस्थाको सुविधा वा अधिकारको दुरुपयोग गरेमा वा त्यस्तो कार्य गर्ने प्रयत्न गरेमा वा मद्दत गरेमा समेत भ्रष्टाचारजन्य कसूर मानी सजाय गर्ने व्यवस्था भएको र दफा १६क. मा- यस परिच्छेदअन्तर्गत सजाय हुने कुनै कसूरको मतिyarलाई त्यस्तो कसूर गर्ने व्यक्तिलाई हुने सजायको आधा सजाय हुनेछ तर कसूर गर्ने व्यक्तिलाई त्यस्तो कसूर गर्न वा गरे वापत नगदी जिन्सी वा अन्य कुनै सुविधा उपलब्ध गराई दिने वा लिने मतिyarलाई कसूर गर्ने व्यक्ति सरह नै सजाय हुने कानूनी व्यवस्था रहेभएको देखिन्छ।

९. प्रतिवादी रामप्रसाद प्रेमी र यी पुनरावेदक प्रतिवादी राजकुमारलाल कर्ण समेतको मिलेमतोबाटै मोसदीलालका वास्तविक हकदारलाई हानि नोक्सानी एवं निजहरूको हकै जाने गरी उनाउ व्यक्ति खडा गरी आ-आफ्ना श्रीमतीका नाउँमा जग्गा पारित गराई आफू र आफ्ना श्रीमतीहरूलाई गैरकानूनी लाभ हुने गरी मालपोत कार्यालय जस्तो सरकारी निकायबाट कानून

विपरीत तरिकाबाट लिखत पारित गराई लिएको कार्य उपर्युक्त कानूनी व्यवस्था बमोजिम भ्रष्टाचारजन्य कसूरको परिभाषा भित्रै पर्न जाने देखिन्छ । त्यस्तै प्रतिवादी उषादेवी घिमिरे एवं पुनरावेदक प्रतिवादी महालक्ष्मी कर्णका नाउँमा समेत जग्गा पारित भएको र निजहरूको आफ्ना पति क्रमशः रामप्रसाद प्रेमी र राजकुमारलाल कर्णको एकाघर सगोलका व्यक्तिहरू हुन् भन्नेमा विवाद नभएको अवस्थामा एकाघरका पतिले वारेसनामामार्फत् आफ्ना नाउँमा गैरकानूनी रूपमा अर्काको जग्गा पारित गराएको कार्यबाट निज प्रतिवादीहरू समेतलाई गैरकानूनी रूपमा लाभ प्राप्त हुन आउने तथ्यमा कुनै विवाद गर्न सकिँदैन । एकाघरसंगै वसेका श्रीमतीहरूका नाममा अनाधिकृत एवं गैरकानूनी रूपबाट जग्गा प्राप्त भएको कार्यबाट निजहरूलाई नै गैरकानूनी लाभ प्राप्त भएको स्थितिमा जग्गा पारित गर्दा निजहरू अड्डामा उपस्थित नभएको भन्ने आधारबाट मात्रै त्यस्तो कसूरको दायित्वबाट निजहरूले उन्मुक्ति प्राप्त गर्ने अवस्था हुँदैन । मरिसकेको व्यक्तिको नाममा रहेको जग्गा आफ्नो नाममा पारित गरिलिन वारेसनामा दिएकोबाटै प्रतिवादी महालक्ष्मी कर्ण समेतको आरोपित कसूरमा संलग्नता प्रमाणित हुन आएको देखिन्छ । तसर्थ प्रतिवादी महालक्ष्मी कर्ण मालपोत कार्यालयमा उपस्थित नभएको हुँदा निज उपरको अभियोग दावी स्थापित हुन सक्दैन भन्ने निजतर्फका विद्वान अधिवक्ताहरूको वहस जीकिरसँग सहमत हुन सकिएन ।

१०. मरिसकेको व्यक्तिको नाउँमा रहेको जग्गा निजका कानूनी र वास्तविक हकदार छोरा समेतको सहमति बेगर अर्को उनाउ व्यक्तिलाई जग्गाधनी खडा गराई गैरकानूनी रूपमा मिलेमतो गरी मालपोत कार्यालयको लेखापाल पदमा कार्यरत सरकारी कर्मचारी प्रतिवादी रामप्रसाद प्रेमी समेतको प्रत्यक्ष संलग्नतामा वास्तविक जग्गाधनी र निजको हकदारको हक मेट्ने एवं गैरकानूनी हानि पुऱ्याउने र

प्रतिवादीहरूलाई गैरकानूनी रूपमा लाभ पुऱ्याउने उद्देश्यबाट लिखत पारित गर्ने गरी भएको क्रियाहरू तत्काल प्रचलित भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा ७(१) तथा दफा ८ समेतको परिधि भित्रै पर्ने देखिन्छ । त्यस्तो कसूरजन्य कार्यलाई व्यक्तिगत सम्पत्ति लिनुदिनु गरेको विषयभित्र सीमित गरी व्यक्तिगत रूपमा मुद्दा गरी निरूपण गर्नुपर्ने भनी अर्थ गर्दा भ्रष्टाचारजन्य क्रियाहरूको संकुचित परिभाषा हुन गई गैरकानूनी, अनाधिकृत एवं भ्रष्टाचारजन्य क्रियाहरूले नै प्रश्रय प्राप्त गर्ने स्थिति पैदा हुन जान्छ । तसर्थ प्रस्तुत विवादको विषयलाई व्यक्ति विशेषको कारोवारको संज्ञा दिई प्रस्तुत मुद्दामा दोहोऱ्याई हेर्ने गरी प्रदान भएको निस्सासँग यो इजलास सहमत हुन सकेन ।

१०. मिसिल संलग्न तथ्य, संकलित प्रमाणहरू एवं माथि विवेचना गरिएको कानूनी आधार समेतबाट यी पुनरावेदक प्रतिवादीहरू राजकुमारलाल कर्ण र महालक्ष्मी कर्ण समेतलाई आरोपित अभियोगमा कसूरदार ठहऱ्याई भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ को दफा ८ र १६क. समेत बमोजिम कसूरको मात्रा एवं पारित लिखतको विगो बमोजिम यी दुवै जना प्रतिवादीहरूलाई जनही रु. ९५२५०। जरीवाना गर्ने गरेको शुरुको फैसला सदर गरेको पुनरावेदन अदालत, राजविराजको मिति २०५७।१०।२४ को फैसला मिलेको देखिँदा सदर हुने ठहर्छ । प्रतिवादीहरूको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्दैन । दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या. रामप्रसाद श्रेष्ठ

इति संवत् २०६६ साल भदौ ७ गते रोज १ शुभम्
इजलास अधिकृत: विदुर कोइराला

निर्णय नं. ८२०६

मङ्सिर, २०६६

सर्वोच्च अदालत संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री रामप्रसाद श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की
संवत् २०६९ सालको फौ.पु.नं...३१५९
फैसला मिति: २०६६।१।२९।२

मुद्दा: आयकर (२०५४।०५५) ।

पुनरावेदक: सीता ट्रेड सेन्टर प्रा.लि.कलंकीको
अधिकार प्राप्त प्रबन्ध सञ्चालक सीताराम
तिमल्सिना

विरुद्ध

प्रत्यर्थी: ४ नं. क्षेत्र कर कार्यालय, काठमाडौं, हाल
आन्तरिक राजश्व कार्यालय काठमाडौं

शुरु निर्णय गर्ने:

४ नं. क्षेत्र कर कार्यालय, काठमाडौं

पुनरावेदन फैसला गर्ने:

अध्यक्ष श्री वैद्यनाथ उपाध्याय

सदस्य श्री पुष्कलप्रसाद उपाध्याय

- आफ्नो कारोवारको सम्बन्धमा सबैभन्दा बढी
जानकारी स्वयं करदातालाई नै हुन्छ भन्ने
सिद्धान्तका आधारमा करदातालाई
कानूनबमोजिमको कर निर्धारण गरी सम्बन्धित
निकायमा बुझाउने दायित्व सुम्पिएको हुँदा
आफ्नो आयको स्वयंलाई कर निर्धारण गर्न
दिँदा आयमा पारदर्शिता समेत देखाउन सक्नु
पर्ने ।
- करदाताले पेश गरेको विवरण भूङ्गा ठहरिन
गएमा अर्थात् करदाताले भूङ्गे विवरण दिएमा,
कर छलेमा, घटी कर निर्धारण गरेमा भने
सजायको भागीदार बन्नु पर्ने ।

(प्रकरण नं. ४)

पुनरावेदक तर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री
वद्रीबहादुर कार्की र विद्वान अधिवक्ता श्री
अनिलकुमार सिन्हा

प्रत्यर्थी तर्फबाट: विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री
कृष्णप्रसाद पौडेल

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- आयकर ऐन, २०३१ को दफा ३३(२)

फैसला

न्या.रामप्रसाद श्रेष्ठ: राजश्व न्यायाधीकरण,
काठमाडौंको मिति २०६०।२।१९ गतेको फैसलाउपर
राजश्व न्यायाधीकरण ऐन, २०३१ को दफा ८ (घ)
बमोजिम पुनरावेदन गर्ने अनुमतिको लागि परेको
निवेदनमा यस अदालतबाट पुनरावेदन गर्ने अनुमति
प्रदान भई पुनरावेदनको रोहमा दर्ता हुन आएको
प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र निर्णय यसप्रकार
छ:-

प्रस्तुत मुद्दामा प्रस्तुत करदाताको आ.व.
२०५४।०५५ मा खुद आय सालाखाला रु.
४,५२,५९५।२४ उल्लेख गरी लेखा परीक्षण प्रतिवेदन
समेत साथै राखी मिति २०५५।१।१३ मा कर
कार्यालय काठमाडौंमा पेश गरेको स्वयंकर निर्धारण
विवरण ।

स्वयंकर निर्धारण विवरण साथ पेश भएको
लेखालाई आयकर ऐनको दफा ५८(क) बमोजिम
अमान्य गरी सोही ऐनको दफा ३३(२) बमोजिम खुद
आय कायम गर्नुपर्ने देखिएकोले सो बमोजिम हुनु
नपर्ने भन्ने सम्बन्धमा कुनै कुरा भन्न वा सबुद
प्रमाण पेश गर्न ऐनको दफा ३३(४) बमोजिम
अन्तिम मौका प्रदान गरिएको मिति २०५६।१।२।२९
को पत्र ।

पेश भएको स्वयंकर निर्धारण विवरणलाई
विस्तृत छानवीन गरी आयकर ऐन, २०३१ को दफा
३३(२) बमोजिम खुद आय रु. ८,२०,७७९।४९
कायम गरी सोमा कर रु. २,०५,९९४।८५ र
जरीवाना रु. ६,८५,८८५ मध्ये अग्रिम दाखेल भएको

रु. १,०८,८६१। कट्टा गरी बाँकी कर तथा जरीवाना समेत यो आदेश प्राप्त भएको ३५ दिनभित्र दाखेला गर्नु होला भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०५६।१२।२९ मा भएको आयकर निर्धारण आदेश ।

प्रा.लि.ले गरेको कारोवारको सम्पूर्ण विवरण र सोसँग सम्बन्धित आवश्यक कागजातहरू समेत प्रत्यर्थी कार्यालयमा पेश गरेको अवस्थामा सोलाई विचारै नगरी वास्तविकभन्दा बढी कारोवार देखाई हचुवाको भरमा गरिएको कर निर्धारण आदेश बदर गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदकको पुनरावेदन जिकीर ।

यसमा आन्तरिक राजश्व विभागको मिति २०४२।७।१६ को परिपत्रमा आयल निगमका डिलरहरूको आय कायम गर्दा निजहरूले प्राप्त गरेको कमिशनमध्ये रु. १ लाखसम्मको कमिशनमा ५० प्रतिशत, रु.१ लाख देखि २ लाखसम्मको आयमा ४० प्रतिशत र रु. २ लाख भन्दा बढी भए जतिमा मात्र ३० प्रतिशतले खर्च मिन्हा दिने गरेको आधारबाट पनि कर निर्धारण भएको कार्यलाई मनासिवै मान्नु पर्ने देखियो । अतःएव तत्कालीन कर कार्यालय क्षेत्र नं. ४ बाट मिति २०५६।१२।२९ मा भएको खुद आयकर निर्धारण पर्चा र ऐ मा भएको कर निर्धारण आदेश मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ भन्ने राजश्व न्यायाधीकरण काठमाडौँको मिति २०६०।२।१ गतेको फैसला ।

निवेदक कम्पनीले आ.व. २०५४।०५।५ मा खुद आय रु. ४,५२,५१५।२४ भएको व्यहोरा लेखा परीक्षकले प्रमाणित गरी दिएको प्रतिवेदनबाट समेत प्रष्ट भएकोमा विपक्षी ४ नं. क्षेत्र कर कार्यालयले अनुमानको आधारमा खुद आय रु. ८,२०,७७९।४१ कायम गरी कर निर्धारण गरी लगाईएको कर तथा जरीवाना समेत आयकर ऐन, २०३१ को दफा ३३(२), ३३(४), प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३ र ५४ समेत विपरीत भएकोले राजश्व न्यायाधीकरण ऐन, २०३१ को दफा ८ (ख) (ग) र (घ) बमोजिम पुनरावेदन गर्न अनुमति प्रदान गरी राजश्व न्यायाधीकरणको फैसला बदर गरी न्यायपाऊँ भन्ने

समेत व्यहोराको सिता ट्रेड सेन्टर प्रा.लि.को तर्फबाट यस अदालतमा दिएको निवेदन ।

यसमा करदाताको हिसाव किताव अमान्य गरेको अवस्थामा पनि कर निर्धारण गर्दा आयकर ऐन, २०३१ को दफा ३३(३) ले ऐनबमोजिम कट्टा गर्न पाउने खर्च कट्टा गर्नुपर्ने स्पष्ट कानूनी व्यवस्था गरेकोमा सो कानूनी व्यवस्थाको बर्खिलाप अपनाईएका सिद्धान्त भनी कर अधिकृतले मिति २०५६।१२।२९ मा गरेको कर निर्धारण आदेश त्यसलाई सदर गरेको राजश्व न्यायाधीकरण काठमाडौँको फैसलामा उक्त ऐनको त्रुटि गरेको देखिँदा राजश्व न्यायाधीकरण ऐन, २०३१ को दफा ८ को खण्ड (घ) को आधारमा पुनरावेदन गर्ने अनुमति दिएको छ । नियमबमोजिम पुनरावेदनमा दर्ता गरी पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६१।४।६ को आदेश ।

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदक तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री वद्रीबहादुर कार्की एवं विद्वान अधिवक्ता श्री अनिलकुमार सिन्हाले निवेदक कम्पनीले पेट्रोलियम पदार्थ विक्री गरी नेपाल आयल निगमबाट कमिशन प्राप्त गर्ने हो । प्राप्त कमिशनबाट कम्पनीले दैनिक कार्यमा खर्च गर्ने हो र त्यस्तो खर्चलाई आयकर ऐन, २०३१ को दफा १२ ले स्वीकृति दिएको अवस्था छ । कानूनअनुसार खर्च कट्टा गर्न पाउने विभिन्न प्रशासनिक खर्च र ट्रास कट्टी समेत गर्दा हुन गएको आयको विवरण अधिकृत समक्ष पेश गरेकोमा सो सम्बन्धमा कुनै विवेचना नै नगरी शत प्रतिशत खर्च तथा लेखा समेत नै अमान्य गरी गरिएको कर निर्धारण हचुवा एवं स्वैच्छाचारी भएको प्रष्ट छ । आयकर ऐन, २०३१ को दफा ३३(२) अनुसार कर निर्धारण गर्दा न्यायोचित आधार कारण खुलाउन पर्नेमा नखुलाई भएको कर अधिकृतको निर्णय त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर गरियोस् भन्ने व्यहोराको वहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

प्रत्यर्था कर कार्यालयको तर्फबाट उपस्थित विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री कृष्णप्रसाद पौडेलले आयकर ऐन, २०३१ को दफा ३३(क)(२) बमोजिम कम्पनीको खुद आय कायम गरी कर कार्यालयबाट भएको निर्णय कानूनसम्मत रहेको छ भन्ने व्यहोराको वहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

विद्वान कानून व्यवसायीहरूले गर्नु भएको वहस समेत सुनी पुनरावेदन सहितको मिसिल अध्ययन गरी हेर्दा राजश्व न्यायाधीकरण, काठमाडौंको फैसला मिलेको छ, छैन ? पुनरावेदकको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्छ, सक्दैन ? सो सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा पुनरावेदक सीता ट्रेड सेन्टर प्रा.लि.ले आ.व. २०५४।०५५ मा पेट्रोलियम पदार्थ कारोवारको आय विवरण समयमा पेश नगरेकोले ४ नं. क्षेत्र कर कार्यालय, कुलेश्वर, काठमाडौंबाट च.नं. ४०७९, मिति २०५५।१०।१८ को पत्रद्वारा १५ दिनको म्याद सहितको पत्र पठाइएकोमा पुनरावेदक कम्पनीले आ.व. २०५४।०५५ मा पेट्रोलियम पदार्थ कारोवारको आय विवरण भरी स्वयं कर निर्धारण विवरणमा खुद आय रु. ४,५२,५१५।२४ उल्लेख गरी मिति २०५५।११।३ मा कर कार्यालयमा आय विवरण पेश गरेकोमा कर निर्धारणको फारामसाथ आवश्यक विवरण पेश नगरेकोले ७ दिनको समय दिई आवश्यक कागजातहरू पेश गर्न कर कार्यालयबाट मिति २०५५।११।२५ को साथै पुनः मिति २०५६।१२।२१ मा समेत ७ दिनको अन्तिम समय दिई पत्र पठाइएकोमा कम्पनीको तर्फबाट सोही मितिमा पत्र बुझी मिति २०५६।१२।२८ मा ३० दिनको समय माग गरी कर अधिकृतसमक्ष दिएको निवेदनमा म्याद थप नहुने व्यहोरा उल्लेख भएकोमा पुनरावेदक कम्पनीको तर्फबाट आवश्यक कागजात सहितको विवरण कर कार्यालयमा पेश नगरी अटेर गरी वसेको देखिन्छ ।

३. आयकर ऐन, २०३१ को दफा ३३(२) ले करदाताले आय विवरण दाखिला नगरेमा

वा भूढा विवरण दाखिला गरेमा वा कारोवारको लेखा नराखेमा वा राखेको लेखालाई मान्यता दिन नमिल्ने भएमा कर अधिकृतले करदाताको दायित्व, सम्पत्ति, आय-व्ययको स्रोत र विवरणहरू समेतको आधारमा खुद आय कायम गरी कर निर्धारण गर्न सक्ने कानूनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ । पुनरावेदक कम्पनीले भरेको स्वयं कर निर्धारण फारमबाट खुद आय रु. ४,५२,५१५।२४ देखाएकोमा करदाता पुनरावेदकले सोको सम्पूर्ण यथार्थ विवरण उल्लेख नगरी हिसाव किताव पारदर्शी रूपमा नराखी हचुवाको आधारमा स्वयंकर निर्धारण फारम भरेको देखिन आउँछ ।

४. करदाता स्वयंले आफूलाई लागने कर आफैले निर्धारण गरी बुझाउने प्रक्रिया नै स्वयंकर निर्धारण हो । आफ्नो कारोवारको सम्बन्धमा सबै भन्दा वढी जानकारी स्वयं करदातालाई नै हुन्छ, भन्ने सिद्धान्तका आधारमा करदातालाई कानूनबमोजिमको निर्धारण गरी सम्बन्धित निकायमा बुझाउने दायित्व सुम्पिएको पाइन्छ । आफ्नो आयको स्वयंलाई कर निर्धारण गर्न दिँदा आयमा पारदर्शिता समेत देखाउन सक्नु पर्दछ । करदाताले पेश गरेको विवरण भूढा ठहरिन गएमा भने करदाताले मूल्य चुकाउनु पर्छ अर्थात् करदाताले भूढो विवरण दिएमा, कर छलेमा, घटी कर निर्धारण गरेमा भने सजायको भागीदार बन्नु पर्ने हुन्छ ।

५. पुनरावेदक कम्पनी स्वयंले आय विवरण दाखिला गर्दा आफ्नो कारोवार वा आयस्रोतको किसिम, वासलात, नाफा नोक्सान, हिसाव किताव समेतको सम्पूर्ण हिसाव किताव पारदर्शी रूपमा उल्लेख नगरी हचुवाको आधारमा कम्पनीको खुद आय ४,५२,५१५।२४ भएको भनी स्वयंकर निर्धारण फारम भरी कर कार्यालयमा पेश गरेकोमा कर कार्यालयबाट स्वयंकर निर्धारण फारममा उल्लेख गरेको विवरण पुष्टि गर्ने कागज प्रमाण पेश गर्न पटक पटक सूचीत गर्दा समेत आफ्नो तर्फबाट हिसाव किताव पेश नगरी वसेको

अवस्थामा आन्तरिक राजश्व विभागको मिति २०४२।७।१६ को परिपत्रबमोजिम आयल निगमका डिलरहरूको आय कायम गर्दा निजहरूले प्राप्त गरेको कमिशन मध्ये रु.१ लाख सम्मको कमिशनमा ५० प्रतिशत रु.१ लाखदेखि रु.२ लाखसम्मको आय ४० प्रतिशत र २ लाख भन्दा वढी भए जतिमा मात्र ३० प्रतिशतले खर्च मिन्हा दिने भन्ने उल्लेख भएअनुसार पुनरावेदक कम्पनीलाई ४ नं. क्षेत्र कर कार्यालयबाट उपरोक्त बमोजिम खर्च मिन्हा दिई जम्मा खूद आय रु. ८,२०,७७९।४९ कायम गर्ने गरेको आदेशलाई अन्यथा भन्न मिल्ने अवस्था देखिन आएन ।

६. अतः पुनरावेदक सीता ट्रेड सेन्टर प्रा.लि.को आ.व. २०५४।०५५ को कारोवारमा खुद आय रु. ८,२०,७७९।४९ निर्धारण गर्ने गरी तत्कालीन ४ नं. क्षेत्र कर कार्यालय, कुलेश्वर, काठमाडौंबाट भएको आदेशलाई सदर गरेको राजश्व न्यायाधीकरण काठमाडौंको मिति २०६०।२।१ को फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ । पुनरावेदकको पुनरावेदन जिकीर पुन सक्दैन । दायरीको लगत काटी मिसिल नियमानुसार गरी वुभाई दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या.सुशीला कार्की
इति संवत् २०६६ साल भदौ २९ गते रोज २ शुभम
इजलास अधिकृतः हरि कोइराला

निर्णय नं. ८२०७ मङ्सिर, २०६६

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री खिलराज रेग्मी
माननीय न्यायाधीश श्री मोहनप्रकाश सिटौला
संवत् २०६४ सालको रिट नं ०६६७
आदेश मिति: २०६६।३।३४

विषय: उत्प्रेषण परमादेश ।

निवेदक: का.जि.का.म.न.पा.वडा नं ३२ अनामनगर
स्थित कर्पोरेट गभर्नेन्स फोरम नेपालको
तर्फबाट अख्तियार प्राप्त अध्यक्ष र आफ्नो
हकमा समेत अधिवक्ता मातृकाप्रसाद
निरौला समेत

विरुद्ध

प्रत्यर्थी: नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा
मन्त्रपरिषदको कार्यालय, काठमाडौं समेत

- मुलुकमा स्थापित भई सञ्चालन हुने सरकारी स्वामित्व वा व्यक्तिगत निजी स्वामित्व भएका सबै संस्था कम्पनीले कम्पनी सुशासन सम्बन्धमा बनेका कानून तथा राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड र सिद्धान्तलाई आत्मसात गर्नु अपरिहार्य हुने ।
- कुनै पनि संस्था सरकारी स्वामित्व वा कुनै अमुक स्वामित्वमा सञ्चालन भएको भए पनि सामान्य तथा विशेष कानूनले निर्धारण गरेको सीमारेखा उल्लंघन गर्ने कार्य कहीं कतैबाट हुन नहुने ।
- संस्थागत सुशासनसम्बन्धी राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र सिद्धान्त हेर्दा त्यसबाट संस्थामा सुशासन अभिवृद्धि गर्न, सम्बन्धित पदाधिकारीलाई जिम्मेवार बनाउन, संस्था र संस्थासँग सम्बन्धित सरोकारवालाबीचको सम्बन्ध सुमधुर र कर्तव्य उन्मुख बनाउन त्यस्ता सिद्धान्तले संस्थागत आचरण कायम गर्न खोजेको हुन्छ । जसबाट सुशासन र सम्बृद्धिको सम्भावना बढ्ने नोक्सानी कसैलाई नहुने ।
- मुलुकमा चल्ने सबै कम्पनीलाई सुसञ्चालन गराउने, कम्पनी तथा कम्पनीका पदाधिकारीको व्यवहार जिम्मेवार,

सदाचारयुक्त र जवाफदेहीपूर्ण बनाउनेतर्फ उन्मुख रहेको देखिँदा त्यस्ता सन्दर्भ सामग्रीले समेटेको व्यवस्था अनुशरण हुँदा समग्रमा संस्थामा सुशासन प्राप्त हुने र सुशासनबाट नै त्यस्तो संस्थामा सम्बन्धित सबैको हित हुने हुँदा मुलुकमा प्रचलित कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त तथा मार्गदर्शनले समग्रतामा कानूनको शासन (Rule of Law) को प्रवर्द्धन गर्ने हुँदा ती कुराहरूका सन्दर्भमा विपक्षीहरूको ध्यानाकर्षण हुनु पर्ने ।

(प्रकरण नं. ८)

निवेदक तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री मातृकाप्रसाद निरौला

प्रत्यर्थी तर्फबाट: विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री प्रकाश हुंगाना, विद्वान अधिवक्ताहरू श्री माधव वास्कोटा, श्री रमणकुमार श्रेष्ठ तथा सुरज अधिकारी, श्री मुरलीप्रसाद शर्मा तथा सुमन पौडेल

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- निजीकरण ऐन, २०५५ को दफा १४(४)
- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३

आदेश

न्या.खिलराज रेग्मी: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ एवं १०७ (२) बमोजिम उत्प्रेषण परमादेश लगायत अन्य उपयुक्त आदेश जारी गरिपाउँ भनी परेको प्रस्तुत निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं निर्णय यसप्रकार छ :

निवेदक कर्पोरेट गभर्नेन्स फोरम नेपाल देशमा संस्थागत सुशासन अभिवृद्धि गरी सोको माध्यमबाट आर्थिक समुन्नति हासिल गरी मुलुकको आर्थिक विकासबाट गरिबी उन्मूलनमा सहयोग पुऱ्याउदै आर्थिक सुशासन अभिवृद्धिका लागि क्रियाशील संस्था हो । यसैबीच गोरखापत्र दैनिकमा मिति २०६४/१०/१२ मा प्रकाशित सूचनाअनुसार

नेपाल टेलिकमको शेयर विक्री वितरण गर्ने सूचना प्रकाशित भएको छ ।

प्रत्यर्थी नेपाल टेलिकम नेपाल सरकारको स्वामित्व भएको सरकारी कम्पनी हो । यस्तो कम्पनीको शेयरमध्ये केहि प्रतिशत त्यस कम्पनीका सञ्चालक समितिका सदस्य र कर्मचारीहरूलाई अंकित मूल्य रु.१००। भन्दा कम रु.९०। प्रति शेयरका दरले सहुलियतपूर्ण तवरले विक्री गर्ने र बाँकी शेयर रु.६००। न्यूनतम मूल्यमा बढावढ गरी सर्व साधारणलाई विक्री गर्न दिने दिलाउने गरी निर्णय भएको रहेछ । त्यसरी विक्री गर्न लागिएको शेयर प्रक्रिया कानून तथा कानूनका मान्य सिद्धान्त, संस्थागत सुशासनसम्बन्धी सिद्धान्तहरू समेत विपरीत देखिएको छ । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा प्रचलित कानून तथा सिद्धान्त समेतले कुनै पनि कम्पनीका सञ्चालक पदाधिकारीले कम्पनीको सम्पत्ति आफ्नो स्वार्थ पूर्तिको लागि प्रयोग गर्ने अधिकार हुँदैन । यस्तो संस्थागत सुशासनसम्बन्धी सिद्धान्त मार्गदर्शन र आचरण नमान्ने अधिकार कसैलाई छैन । शेयर अधिकार तथा शेयरधनी हकमा समन्यायिक र समानुपातिक व्यवहार गर्न प्रत्यर्थीहरू जिम्मेवार छन् । प्रत्यर्थीहरूले चर्को विभेद गरी शेयर जारी गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा स्वीकार गरिएको OECD Guidelines on Corporate Governance of State Owned Enterprises 2005 को नं. ३, ४, ५, ६ को विपरीत Corporate Governance Code on OECD Principles 2004 को नं. २, ३, ४, ५, ६ तथा ADB Corporate Governance Principle समेत प्रतिकूल छ । कसका लागि कति मूल्यको शेयर जारी गर्ने, प्रिमियम मूल्य कसरी कायम भयो त्यसको कुनै आधार र औचित्य नदेखाई आर्थिक र वित्तीय अनुशासनको वेवास्ता गर्दै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा स्थापित सिद्धान्तको प्रतिकूल गई कानूनी लगामशून्य भई गरेको शेयर बाँडफाँडको प्रयासले मुलुकमा ठूलो आर्थिक संकट निम्त्याउने, आर्थिक विसृङ्खलताले मौद्रिक कारोवार गर्ने

संस्थाहरू धराशायी हुने र सम्पूर्ण अर्थतन्त्र नै डामाडोल हुने खतरनाक स्थिति छ । तसर्थ माथि उल्लेख भएबमोजिम प्रत्यर्थीहरूको काम कारवाही नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(३)(च), धारा १३(१), धारा १९, २७ समेतले प्रदान गरेको समस्त नागरिकको मौलिक हक समेतको हनन् भएको हुँदा संविधानको धारा ३२ तथा १०७ (२) बमोजिम विपक्षीको निर्णय उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी सबै उपभोक्ता लगानीकर्ता समेतको हितलाई विचार गरी पुनः शेयर निष्काशन गर्नु गराउनु भन्ने परमादेशको आदेश वा अन्य उपयुक्त आज्ञा आदेश जारी गरिपाउँँ साथै अन्तरिम आदेश जारी नहुँदा मुलुक र जनताले अपूरणीय क्षति व्यहोर्नु पर्ने अवस्था रहेको र यो निवेदन प्रयोजनहीन हुन जाने हुँदा यो निवेदन किनारा नभएसम्मको लागी प्रकाशित सूचना बमोजिम शेयर वेच्ने काम नगर्नु नगराउनु भनी अन्तरिम आदेश समेत जारी गरिपाउँँ भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६४।१०।६।१ को रिट निवेदन ।

यसमा निवेदकले जिकीर लिनु भएको नेपाल दूर सञ्चार कम्पनी लिमिटेडद्वारा मिति २०६४।१०।२ को गोरखापत्र दैनिक पत्रिकामा प्रकाशित शेयर बढावढमा विक्री आह्वानपत्र समेतको विषयमा अन्य निवेदकले दिएको निवेदनमा विपक्षीहरू समेत समावेश गराई आजै संयुक्त इजलासमा छलफल भईरहेको भन्ने निवेदक विद्वान अधिवक्ताहरू समेतबाट जानकारी हुन आएको हुँदा अन्तरिम आदेश समेतको सम्बन्धमा संयुक्त इजलासमा विचाराधीन रहेको विषयमा निवेदकले उठाएका विषयहरू यस एकल इजलासबाट वोल्न उपयुक्त नहुने भएको र प्रस्तुत निवेदनमा महत्वपूर्ण अन्य विषय समेत समावेश भएको छ भन्ने निवेदकहरू तथा निवेदक तर्फका विद्वान अधिवक्ताहरूको बहस जिकीर रहेकोले संयुक्त इजलासमा अन्तरिम आदेशको सम्बन्धमा विचाराधीन यसै विषय सँग सम्बन्धित रिट निवेदनमा आदेश भएको भोलिपल्ट सो रिट निवेदन

साथ राखी प्रस्तुत रिट निवेदन र साथै पेश भएको २०६४ सालको रिट नं ०६६८ को रिट निवेदन समेत साथै राखी नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६४।१०।७।२ को आदेश ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र सम्बन्धित मिसिल समेत साथै राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत् लिखित जवाफ पठाउनु भनी नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय बाहेक विपक्षी नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय समेतलाई रिट निवेदनको एकप्रति नक्कल साथै राखी सूचना पठाई त्यसको बोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई दिनु । निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ (पन्ध्र) दिनभित्र लिखित जवाफ लिई आफै वा आफ्नो प्रतिनिधिद्वारा उपस्थित हुनु भनी रिट निवेदनको एकप्रति नक्कल साथै राखी विपक्षी नेपाल दूर सञ्चार कम्पनी लिमिटेड समेतलाई सूचना पठाई लिखित जवाफ आएपछि वा अर्वाधि नाघेपछि नियमबमोजिम पेश गर्नु साथै रिट निवेदनमा अन्तरिम आदेश समेतको माग गरेको देखिए पनि मिति २०६४।१०।२ को सूचनाबमोजिम मिति २०६४।१०।९ देखि शेयर विक्री खुल्ला भइसकेको देखिएको र समान प्रकृतिको विवादको विषयवस्तु समावेश रहेको निवेदक ज्योती वाँनिया समेत विरुद्ध यिनै विपक्षीहरू भएको संवत् २०६४ सालको रिट नं ६५९ को निवेदनमा यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट दुवै पक्षलाई राखी छलफल गराई अन्तरिम आदेश जारी गर्नु नपर्ने गरी मिति २०६४।१०।७ मा तथा निवेदक लक्ष्मण थपलिया विरुद्ध यिनै विपक्षीहरू भएको संवत् २०६४ सालको रिट नं ६२९ को निवेदनमा यस अदालत एक न्यायाधीशको इजलासबाट मिति २०६४।१०।३ मा अन्तरिम आदेश जारी गर्न नपर्ने भनी आदेशहरू भइरहेको देखिँदा प्रस्तुत निवेदनमा समेत हाल

अन्तरिम आदेश जारी गर्नुपर्ने अवस्थाको विद्यमानता देखिएन । प्रस्तुत रिट निवेदन तथा लगाउको रिट नं ६६८ एवं उल्लिखित रिट नं ६२९ र ६५९ समेतमा लिखित जवाफ परेपछि वा सोको अवस्था गुज्रिए पछि अग्राधिकार दिई लगातार सुनुवाई हुने व्यवस्था मिलाई एकै साथ राखी पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६४।१०।१०।१५ को आदेश ।

विपक्षी रिट निवेदकले यस मन्त्रालयको के कस्तो काम कारवाहीबाट के कस्तो पीर मर्का, हानि नोक्सानी भएको छ सो वारेमा प्रस्तुत रिट निवेदनमा कही कतै खुलाउनु भएको देखिदैन । नेपाल दूर सञ्चार कम्पनी लिमिटेडको शेयर मूल्य निर्धारण र विक्री वितरणसम्बन्धी कार्य प्रचलित कानूनबमोजिम नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालयमार्फत् भए गरेको हुँदा विपक्षीले यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाई सम्मानित अदालतमा रिट दायर गर्नुपर्ने औचित्य नदेखिँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयको तर्फबाट प्रस्तुत लिखित जवाफ ।

कम्पनी ऐन, २०६३ को दफा २३ (१) तथा धितोपत्र सम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ३० र ३१ बमोजिम विवरणपत्र प्रकाशन गर्नुपर्ने, धितोपत्र बोर्डबाट त्यस्तो विवरणपत्र स्वीकृत गराउनु पर्ने तथा कम्पनी र रजिष्ट्रारको कार्यालयमा दर्ता गराउनु पर्ने जस्ता व्यवस्थाहरू हामी कम्पनीले नयाँ शेयर सार्वजनिक रूपमा निष्काशन गरेको अवस्थामा मात्र आकर्षित हुने व्यवस्थाहरू हुन् । हामी कम्पनीको तत्काल जारी पुँजी रु.१५ अरब रुपैया वरावरको सम्पूर्ण शेयरहरू संस्थापक शेयरधनीहरूको नाममा बाँडफाँड भई निजहरूको नाममा प्रमाणपत्र समेत जारी भइसकेको छ । यसैले नयाँ शेयर जारी गर्ने गरी कम्पनीसँग पुँजी छैन । त्यसैले विवरणपत्र प्रकाशन नगरी शेयर विक्री वितरणको कार्य अगाडि वढाएको भन्ने विपक्षीहरूको भनाई कानून अनुरूप छैन । हामी कम्पनी निजीकरण ऐन, २०५० मा गरिएको व्यवस्था अनुरूप संस्थानबाट परिणत भई पूर्ण

सरकारी स्वामित्वमा रहेको पब्लिक कम्पनी हौं । सो ऐनले बोकेको उद्देश्य तथा निर्दिष्ट गरेको प्रक्रियाअनुसार नेपाल सरकारले हामी कम्पनीका कामदार, कर्मचारी एवं सर्वसाधारणलाई आफ्नो स्वामित्वमा रहेको शेयर विक्री गरी निजीकरणको प्रक्रिया अगाडि वढाएको छ । त्यसैले पूर्ण सरकारी स्वामित्वमा रहेको कुनै संस्थानलाई निजीकरण गर्दा सो प्रक्रियामा निजीकरण ऐन, २०५० मात्र लागू हुने हुन्छ ।

अतः नेपाल सरकारले हामी कम्पनीमा आफ्नो नाम तथा स्वामित्वमा रहेको शेयरहरू मध्येबाट विशेष ऐनको रूपमा रहेको निजीकरण ऐन, २०५० ले आत्मसात गरेको भावना तथा निर्दिष्ट गरेको प्रक्रियाअनुसार सर्वसाधारणलाई विक्री गर्न लागेको शेयरमा ग्राहकलाई प्राथमिकता दिई विक्री गर्नुपर्ने कुनै कानूनी व्यवस्था छैन । हामी कम्पनीका सेवा उपभोग गर्ने ग्राहकले अन्य व्यक्ति सरह शेयर खरिद गर्न रोक लगाएको पनि छैन । कम्पनीको कारोवार तथा वित्तीय अवस्थाको वैज्ञानिक ढंगबाट मूल्याङ्कन गरी प्रतिशेयर मूल्य रु.६००। तोकिएको अवस्था भएकोले कम्पनी ऐन, २०६३ लगायत अन्य सम्बद्ध सबै कानूनहरूको पालना भएको छ । निजीकरण ऐन, २०५० ले गरेको व्यवस्था अनुसार नै हामी कम्पनीका कामदार तथा कर्मचारीलाई सहुलियत मूल्यमा शेयर विक्री गरिएको कारणबाट कामदार कर्मचारी तथा शेयर खरिद गर्ने अन्य व्यक्तिबीच कुनै भेदभाव समेत नभएकोले विपक्षीहरूको रिट निवेदन कानूनप्रतिकूल वेमुनासिव तथा औचित्यहीन भएकोले उपरोक्त प्रकरणहरूमा उल्लिखित तथ्य, संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था एवं सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त समेतको आधारमा रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको नेपाल दूर सञ्चार कम्पनी लिमिटेडको तर्फबाट अधिकार प्राप्त प्रबन्ध निर्देशकको लिखित जवाफ ।

नेपाल दूर सञ्चार संस्थान कम्पनीमा परिणत हुन संस्थानको सम्पूर्ण सम्पत्तिवापत नेपाल

सरकारले कम्पनीको शेयर प्राप्त गरेको र कम्पनीलाई निजीकरण गर्ने सिलसिलामा नेपाल सरकारले १० प्रतिशत शेयर सर्व साधारणलाई र ५ प्रतिशत शेयर कर्मचारीलाई विक्री गर्ने भए अनुसार कोषले सो विक्री कार्यलाई सहज गरेको मात्र हो । तर वर्तमान विवादको विषय भनेको नेपाल सरकारले आफूले लिइरहेको शेयर उचित मूल्यमा विक्री गरी नेपाल टेलिकमलाई क्रमिक रूपमा निजीकरणतर्फ लाने प्रक्रियाको थालनी भएको र निवेदकले उठाएको माँग र विषय वर्तमान शेयर विक्रीको काम कारवाही सँग सम्बद्ध नभएकोले रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको नागरिक लगानी कोषको तर्फबाट प्रस्तुत लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा निवेदकहरूका तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री मातृकाप्रसाद निरौलाले नेपाल टेलिकम पूर्ण सरकारी स्वामित्वको कम्पनी हुँदा अन्य कम्पनी भन्दा यसको दायित्व महत्वपूर्ण एवं फरक छ । नेपाल टेलिकमको शेयरको अधिकतम मूल्य रु.२१२। सम्म मात्र हुन सक्ने गरी कायम भएको अवस्थामा सर्वसाधारणलाई न्यूनतम मूल्य रु.६००। रुपैया तोकिनु न्यायसंगत एवं कानूनानुरूपको कार्य होइन । नेपालको Corporate Sector को अवस्था सम्बन्धमा World Bank ले सन् २००५ मा Assessment गरेको थियो जसको निष्कर्ष Corporate Sector को अवस्था भद्रगोल भएको भन्ने रहेको छ । यसै सम्बन्धमा OECD ले सन् २००४ मा Principles of Corporate Governance र सन् २००५ मा Guidelines on Corporate Governance of State owned Enterprises प्रकाशन गर्दै केहि सिद्धान्तहरू प्रकाशन गरेको छ । नेपालको सन्दर्भमा ती सिद्धान्त तथा Guidelines लागू गर्नु जरुरी छ । नेपाल टेलिकम कम्पनी ऐन, २०६३ र निजीकरण ऐन, २०५० भन्दा माथि रहेको छैन । यस अवस्थामा रु.१००। दरको शेयर कसैलाई रु.९०। मा तथा

कसैलाई न्यूनतम रु.६००। तोकि लिलाम वढावढमा शेयर विक्री गर्न पाइँदैन । सार्वजनिक संस्थानहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डानुरूपको व्यवहार गर्नु भनी अदालतबाट आदेश जारी हुनु आवश्यक भैसकेको हुँदा रिट निवेदन माग बमोजिम विपक्षीहरूको नाउँमा उत्प्रेषण परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ भनी तथा विपक्षी सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय समेतको तर्फबाट उपस्थित विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री प्रकाश दुङ्गनाले निजीकरण ऐन, २०५० को दफा १४ (१) मा कर्मचारीलाई निःशुल्क वा केही मूल्य लिई शेयर वितरण गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको अवस्थामा कर्मचारी र सर्वसाधारणबीच शेयर विक्री वितरणमा भेदभाव भयो भन्न मिल्ने नहुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भनी, विपक्षी नेपाल टेलिकमको तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्तात्रय श्री माधव वास्कोटा, श्री रमण कुमार श्रेष्ठ तथा श्री सुरज अधिकारीले नेपाल टेलिकमका कर्मचारीहरूलाई ५ प्रतिशत शेयर छुट्याएको निजीकरण ऐन, २०५० को दफा १४ अनुसार स्पष्ट भई सो वितरण प्रक्रिया कानूनानुकूल छ । सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयको नामको शेयर विक्री भएको छ । सो शेयर विक्रीबाट निवेदकलाई के नोक्सान भयो निवेदकले खुलाउन सक्नु भएको छैन । टेलिकमका ग्राहकहरूले स्वतः शेयर खरिद गर्न पाउनु पर्छ भन्ने जिकीर मनासिव छैन । ग्राहकहरूले राखेको धरौटी रकममा टेलिकमले आर्थिक वर्षको अन्त्यमा व्याज दिइराखेको छ । निवेदकको माँग दावी स्पष्ट छैन । कस्तो कति शेयर पाउनु पर्ने हो स्पष्ट रूपमा खुलाउन सक्नु भएको छैन । नेपाल टेलिकमद्वारा शेयर खरिद गर्न आह्वान गरिएबमोजिम ३५०५८ जनाको नाममा शेयर प्रमाणपत्र जारी भई शेयर सम्बन्धी प्रायः सम्पूर्ण कार्य सम्पन्न भैसकेको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन हाल औचित्यविहीन रहेकोले खारेज गरिपाउँ भनी तथा नेपाल नागरिक लगानी कोषको तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताद्वय श्री मुरलीप्रसाद शर्मा तथा श्री सुमन पौडेलले अर्थ

मन्त्रालय र नागरिक लगानी कोष बीच सम्झौता भए अनुरूप कोषले शेयर विक्री वितरणमा सहजीकरण मात्र गरेको हो । निवेदकको हक अधिकारमा नेपाल नागरिक लगानी कोषले कुनै हनन् गरेको नहुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भनी वहस जिकीर प्रस्तुत गर्नुभयो ।

उपरोक्त वहस जिकीर एवं मिसिल संलग्न कागजात अध्ययन गर्दा प्रत्यर्थी नेपाल टेलिकमले कम्पनीका सञ्चालक समितिका सदस्य र कर्मचारीहरूलाई अंकित मूल्य रु.१००। भन्दा कम रु.९० प्रति शेयरका दरले सहूलियतपूर्ण तवरले विक्री गर्ने र बाँकी शेयर रु.६००। न्यूनतम मूल्यमा वढावढ गरी सर्व साधारणलाई विक्री गर्न दिने दिलाउने गरी गरेको निर्णय कानून तथा कानूनका मान्य सिद्धान्त संस्थागत सुशासनसम्बन्धी सिद्धान्तहरू समेत विपरीत छ । कसका लागि कति मूल्यको शेयर जारी गर्ने प्रिमियम मूल्य कसरी कायम भयो त्यसको कुनै आधार र औचित्य नदेखाई आर्थिक र वित्तीय अनुशासनको वेवास्ता गर्दै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा स्थापित सिद्धान्तको प्रतिकूल गरेको शेयर बाँडफाँडको प्रत्यर्थीहरूको काम कारवाहीले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले प्रदान गरेको समस्त नागरिकको मौलिक हक समेतको हनन् भएको हुँदा विपक्षीहरूको निर्णय उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी सबै उपभोक्ता लगानीकर्ता समेतको हितलाई विचार गरी पुनः शेयर निष्काशन गर्नु गराउनु भन्ने परमादेशको आदेश वा अन्य उपयुक्त आज्ञा आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने मुख्य निवेदन माग दावी भएकोमा नेपाल टेलिकमको शेयर कानूनको रीत पुन्याई विक्री वितरण भएको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेतको प्रत्यर्थीहरूको लिखित जवाफ रहेको पाइयो ।

यसमा निवेदन माँग बमोजिम आदेश जारी हुनुपर्ने हो होइन भन्ने विषयमा नै निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा नेपाल दूरसञ्चार कम्पनी लिमिटेडको एक करोड पचास लाख कित्ता शेयर निजीकरणको प्रक्रियाअनुरूप सर्वसाधारणलाई विक्री गर्ने निर्णयअनुसार निजीकरण ऐन, २०५० को दफा ८ (क) बमोजिम सर्वसाधारणबाट शेयर खरिदका लागि मिति २०६४।१०।२ मा सार्वजनिक सूचना प्रकाशित भएको देखियो । उक्त सूचना अनुसार पहिलो चरणमा विक्री गरिने ७५ लाख कित्ता साधारण शेयर प्रति शेयर मूल्य रु.६००। कायम गरिएको पाइयो । यसै गरी उल्लिखित कम्पनीको शेयरमध्ये पाँच प्रतिशत शेयर कम्पनीमा कार्यरत कर्मचारीहरूलाई प्रतिशेयर रु.९०। मा उपलब्ध गराउने निर्णय समेत भएको देखियो ।

३. उक्त सूचनाअनुरूप एकातिर सर्व साधारणलाई प्रतिशेयर रु.६००।- न्यूनतम मूल्य कायम गरी लिलामद्वारा वढावढ गर्ने अर्कोतिर नेपाल टेलिकममा कार्यरत कर्मचारीहरूलाई प्रतिशेयर रु.९०। कायम गर्ने गरी विक्री वितरण गर्ने नेपाल सरकारको निर्णयले नेपाल टेलिकमका उपभोक्ता सर्वसाधारण जनता र नेपाल टेलिकमका कर्मचारीहरू बीच वर्ग कायम गरी कसैलाई कम मूल्य र कसैलाई वढी मूल्य तिर्नु पर्ने भनी भएको निर्णयले संविधानद्वारा प्रत्याभूत समानताको हक हनन् भयो भन्ने निवेदन तथा निवेदक तर्फबाट उपस्थित विद्वान कानून व्यवसायीहरूको वहस जिकीर सम्बन्धमा हेर्दा नेपाल भित्रका सरकारी लगानीबाट सञ्चालित उद्योग, व्यवसायहरूको दक्षतामा वृद्धि गरी उत्पादकत्व वढाउन, प्रतिष्ठानहरूबाट नेपाल सरकारलाई परेको वित्तीय तथा प्रशासनिक भार कम गर्न, प्रतिष्ठानहरूको सञ्चालनमा निजी क्षेत्रको सहभागितामा व्यापक वृद्धि गरी समग्ररूपमा देशको आर्थिक विकास गर्न, राष्ट्रिय हितको दृष्टिकोणबाट प्रतिष्ठानहरूलाई निजीकरण गरी व्यवस्थित गर्ने उद्देश्यले जारी भएको निजीकरण ऐन, २०५० को दफा १४ को उपदफा (४) मा नेपाल सरकारले निजीकरण गर्ने

प्रतिष्ठानमा कार्यरत कर्मचारी र कामदारलाई सो प्रतिष्ठानको केही शेयरहरू निःशुल्क वा कम मूल्यमा उपलब्ध गराउन सक्ने कानूनी प्रावधान रहेको पाइन्छ। विपक्षीहरूको लिखित जवाफको अध्ययनबाट विपक्षी मध्येका नेपाल दूरसञ्चार कम्पनीमा कार्यरत कर्मचारीहरूलाई सोही कानूनी व्यवस्थाको आधारमा कम्पनीको ५ प्रतिशत शेयर प्रतिशेयर रु.९०। कायम गरी कम्पनीमा कार्यरत कर्मचारीहरूलाई विक्री वितरण गर्ने निर्णय गरिएको हो भनी दावी लिएको देखिन्छ।

४. निवेदकहरूको निवेदन दावी तथा विपक्षीहरूको लिखित जवाफबाट निवेदन दावीअनुरूप संविधानमा प्रत्याभूत गरिएको समानताको हक हनन् भए नभएको तर्फ विश्लेषण गर्नुपर्ने देखियो। सामान्य अर्थमा समानताको हक भन्नाले सबै नागरिकहरूलाई देशको संविधान एवं कानूनले प्रदान गरेको हक अधिकारहरूको उपभोग समान रूपमा गर्न पाउने र उनीहरूले समान न्याय प्राप्त गर्न पाउने छन् भन्ने बुझिन्छ। राज्य संयन्त्रका कुनै पनि निकायद्वारा धर्म, वर्ण, जात, लिङ्ग, उत्पत्ति, भाषा एवं वैचारिक आस्था जस्ता कुराको आधारमा नागरिक बीच भेदभाव गरिदैन। सबै नागरिक जन्मदा स्वतन्त्र हुने हुँदा उनीहरूलाई कुनै पनि बन्धनबाट उनीहरूको मूल्य मान्यता एवं पवित्रता (Sanctity) लाई कुण्ठित पार्नु हुँदैन। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३ मा समानतासम्बन्धी मूल्य मान्यतालाई आत्मसात गर्दै समानताको हकलाई मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरिएको छ।

५. समानतासम्बन्धी उपरोक्त धारणा रहेतापनि सधैँ सबै अवस्थामा सबै नागरिकहरू बीच एउटै कानून लागू गरी समानता कायम गर्न साह्रै गाह्रो हुने अवस्थाको पनि सिर्जना हुने व्यवहारिक अभ्यासको क्रममा देखियो। कानूनको समान संरक्षणको अवधारणा अन्तर्गत नै समान अवस्थाका नागरिकबीच समान व्यवहार गरिनु पर्छ (Like should be treated alike) भन्ने सिद्धान्त

कायम भएको छ। यही अवधारणालाई आधार बनाएर फरक व्यवहार (Differential Treatment) गरी कानून निर्माण गर्न सकिने मान्यतालाई संवैधानिक कानूनशास्त्रले स्वीकार गरेको छ। तर यस्तो फरक व्यवहारमा भेदभावको तत्वको विद्यमानता रहेको छैन भने मात्र त्यस्तो कानूनी व्यवस्थाले वैधता प्राप्त गर्दछ। यस व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने क्रममा कानून निर्माण गर्दा निश्चित उद्देश्य प्राप्तिमा लागि विवेकसम्मत वर्गीकरण (Reasonable Classification) गरिएमा मात्र त्यसले सर्व सम्मत मान्यता समेत प्राप्त गर्ने हुन्छ।

६. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले धारा १३ मा समानताको हकको संवैधानिक प्रत्याभूत गरेको देखिन्छ। उक्त धारा १३(१) मा सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन्। कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित गरिने छैन भन्ने व्यवस्था भई यही मान्यताअनुरूप हालसम्म विभिन्न कानूनहरू निर्माण भई अस्तित्वमा रहेका र सो मध्येको एउटा कानून निजीकरण ऐन, २०५० पनि रहेको देखिन्छ। उक्त ऐनको दफा १४(४) ले नेपाल सरकारको स्वामित्वमा रहेको प्रतिष्ठानहरूलाई निजीकरण गर्ने क्रममा त्यस्ता प्रतिष्ठानमा कार्यरत कर्मचारी र कामदारलाई केही शेयरहरू निःशुल्क वा कम मूल्यमा उपलब्ध गराउने छ भनी कानूनी व्यवस्था गरेबाट यस्ता प्रतिष्ठानमा कार्यरत कर्मचारी र कामदारलाई विशेष वर्गमानी सोही अनुरूपको विशेष व्यवहार हुने भनी स्पष्ट छुट्टै व्यवस्था गरेको देखिन्छ। यस्तो व्यवस्था समानलाई समान व्यवहार गरिनु पर्छ (Like should be treated alike) भन्ने मान्यताअनुरूप नै रहे भएको देखिँदा सर्वसाधारण नागरिक र नेपाल दूर सञ्चार कम्पनी लिमिटेडका कर्मचारीबीच नेपाल सरकारले भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्‍यो भन्ने निवेदकहरूको निवेदन जिकीर तथा निवेदकतर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताहरूको वहस जिकीर सँग सहमत हुन सकिएन।

७. अब विपक्षीहरूबाट मिति २०६४।१०।२ मा सर्वसाधारणलाई प्रतिशेयर न्यूनतम मूल्य रु.६००। कायम गरी प्रकाशन भएको सूचना लगायत सोसम्बन्धी सम्पूर्ण निर्णय एवं काम कारवाही उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी सो सूचनाबमोजिमको शेयर विक्रीसम्बन्धी काम कारवाही तत्काल रोकी पाऊँ भनी लिइएको निवेदन जिकीर सम्बन्धमा यस अदालतबाट प्रारम्भिक सुनवाई हुँदा तत्काल अन्तरिम आदेश जारी गर्नु परेन भनी मिति २०६४।१०।१० मा आदेश भएकोमा उक्त सूचनामा उल्लिखित अधिकांश शेयर विक्री वितरणको कार्य समाप्त भई शेयर खरिदकर्ता व्यक्तिहरूले शेयर प्रमाणपत्र प्राप्त गरी उक्त शेयरहरू हाल नेपाल स्टक एक्सचेन्जमा विक्री वितरण भइरहेको भनी विपक्षीतर्फका विद्वान अधिवक्ताहरूको बहसबाट खुल्ला आएको देखिँदा वर्तमान अवस्थामा निवेदन मागबमोजिम विपक्षीहरूका नाममा उत्प्रेषण, परमादेश लगायतको आदेश जारी हुने अवस्था रहेन । रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ ।

८. जहाँसम्म सार्वजनिक संस्थानहरूमा असल शासन (Good Governance) कायम राख्न ती संस्थानहरूले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुरूपको व्यवहार गर्नु पर्छ, अनि मात्र देशको औद्योगिक एवं व्यापारिक प्रगति हुन सक्तछ, भन्ने निवेदन जिकीर एवं निवेदक तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताहरूको बहस जिकीर सम्बन्धमा अध्ययन गर्दा मुलुकमा स्थापित भई सञ्चालन हुने सरकारी स्वामित्व वा व्यक्तिगत निजी स्वामित्व भएका सबै संस्था कम्पनीले कम्पनी सुशासन सम्बन्धमा बनेका कानून तथा राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड र सिद्धान्तलाई आत्मसात गर्नु अपरिहार्य हुन्छ । कुनै पनि संस्था सरकारी स्वामित्व वा कुनै अमुक स्वामित्वमा सञ्चालन भएको भए पनि सामान्य तथा विशेष कानूनले निर्धारण गरेको सीमारेखा उल्लंघन गर्ने कार्य कही कतैबाट हुनु हुँदैन । संस्थागत सुशासनसम्बन्धी राष्ट्रिय

अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र सिद्धान्त हेर्दा त्यसबाट संस्थामा सुशासन अभिवृद्धि गर्न, सम्बन्धित पदाधिकारीलाई जिम्मेवार बनाउन, संस्था र संस्थासँग सम्बन्धित सरोकारवाला वीचको सम्बन्ध सुमधुर र कर्तव्य उन्मुख बनाउन त्यस्ता सिद्धान्तले संस्थागत आचरण कायम गर्न खोजेको हुन्छ । जसबाट सुशासन र सम्बृद्धिको सम्भावना बढ्छ नोक्सानी कसैलाई हुँदैन । नेपालको संस्थागत सुशासन सम्बन्धी व्यवस्था सन् २००५ मा विश्व वैङ्गले संपरीक्षण गरी Corporate Governance Country Assessment Report दिएको देखिन्छ, जसमा Organization of Economic Cooperation and development (OECD) ले निर्धारण गरेको सिद्धान्त र संपरीक्षण स्तरलाई आधार बनाएको देखिन्छ । निवेदक तर्फका विद्वान कानून व्यवसायीले पेश गर्नु भएको उल्लिखित प्रतिवेदनहरू OECD Principles of Corporate Governance तथा OECD Guidelines on Corporate Governance of State Owned Enterprises सहितका दस्तावेज हेर्दा समग्रमा मुलुकमा चल्ने सबै कम्पनीलाई सुसञ्चालन गराउने, कम्पनी तथा कम्पनीका पदाधिकारीको व्यवहार जिम्मेवार, सदाचारयुक्त र जवाफदेहीपूर्ण बनाउने तर्फ उन्मुख रहेको देखिन्छ । त्यस्तो सन्दर्भ सामाग्रीले समेटेको व्यवस्था अनुशरण हुँदा समग्रमा विपक्षी जस्ता संस्थामा सुशासन प्राप्त हुने र सुशासनबाट नै त्यस्तो संस्थामा सम्बन्धित सबैको हित हुने हुँदा मुलुकमा प्रचलित कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त तथा मार्गदर्शनले समग्रतामा कानूनको शासन (Rule of Law) को प्रवर्द्धन गर्ने हुँदा ती कुराहरूका सन्दर्भमा विपक्षीहरूको ध्यानाकर्षण हुनु वान्छनीय हुँदा त्यसतर्फ उन्मुख भै कार्य हुन गर्न ध्यानाकर्षण गराइएको छ । दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु । उक्त रायमा सहमत छु । न्या.मोहनप्रकाश सिटौला इति संवत् २०६६ साल असार ३ गते रोज ४ शुभम-

निर्णय नं. ८२०८

मङ्सिर, २०६६

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री बलराम के.सी.
माननीय न्यायाधीश श्री राजेन्द्रप्रसाद कोइराला
संवत् २०६४ सालको फौ.पु.नं. - ०१३१
फैसला मिति: २०६५।१।०।२२।४

मुद्दा : जीउमास्ने बेच्ने

पुनरावेदक प्रतिवादी: बुद्धिवहादुर श्रेष्ठको श्रीमती
जिल्ला मकवानपुर बसामाडी गा.वि.स.
वडा नं. ३ लेवट घर भई हाल कारागार
कार्यालय, पर्सामा थुनामा रहेकी ठुली दिदी
भन्ने फूलमती श्रेष्ठ (महर्जन)
विरुद्ध
प्रत्यर्था वादी: रोसना लामा समेतको जाहेरीले नेपाल
सरकार

■ फौजदारी अपराधमा सजायको माग गरी
अभियोग लगाई अदालतसमक्ष पेश गरेको
अभियुक्तले अपराध स्वीकार गर्छ भने अन्य
प्रमाण बुझ्न नपर्ने ।

(प्रकरण नं.३)

■ अभिभावकको मञ्जुरी हुँदैमा त्यस्तो कार्य
कानूनानुरूप नहुने ।
■ कलिला नाबालक केटाकेटीहरूलाई सर्कस
जस्तो जोखिम काममा लगाउन विदेश पुऱ्याएर
बिक्री गरी रकम लेनदेन गरी जोखिम काममा
लगाई छाडी आउने कार्यलाई निर्दोष मान्न
नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.१५)

■ महिलाउपर हुने गम्भीर अपराधमा नाबालक र
महिलाहरूको हक रक्षा गरी नाबालक र
महिलाहरूलाई न्याय दिलाउन भारतमा भएको
अनुसन्धानको सिलसिलामा संकलित प्रमाणलाई

नेपाली अदालतले प्रमाणमा लिन सक्ने व्यवस्था
गर्न आवश्यक देखिने ।

(प्रकरण नं.२०)

■ अपराधबाट पीडित बालबालिकाको संरक्षण र
उनीहरूको हितको लागि नेपाल सरकार र
नेपालको न्यायपालिका दुवै नेपाल कानून र
अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि एवं अन्य Declaration
हरूलाई लागू गर्न कटिबद्ध हुनुपर्ने ।

(प्रकरण नं.२४)

पुनरावेदक प्रतिवादी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ताद्वय
श्री भीमप्रसाद ढकाल र श्री यमुना भट्टराई
प्रत्यर्था वादी तर्फबाट:

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९
- जीउमास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३

फैसला

न्या.बलराम के.सी.: न्याय प्रशासन ऐन,
२०४८ को दफा ९ को उपदफा १ को खण्ड (ख)
अन्तर्गत पुनरावेदन पर्न आएको प्रस्तुत मुद्दाको
सक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यसप्रकार छ :-

वीरबहादुर श्रेष्ठ, राधिका लामा, ठूलीदिदी
भन्ने ठूली महर्जन, धनबहादुर गुरुङ र निजको
कान्छी श्रीमती समेतले बालबालिकाहरूलाई भूठो
आश्वासन देखाई प्रलोभनमा पारी भारतीय सर्कसमा
लगी अलपत्र पारेको हुँदा अपराधीहरूलाई पक्राउ
गरी कारवाही गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको
बालकल्याण संस्थाको जाहेरीपत्र ।

हामी जाहेरवालीहरूलाई ठूलीदिदी भन्ने
फुलमती श्रेष्ठले २०५५ साल मंसिरमा प्रलोभनमा
पारी भारतको सर्कसमा लगी रू.२,०००।- भारु का
दरले बिक्री गरी ७ वर्षको लागि छाडेको हो र
बिक्री गर्नेमा धनबहादुर गुरुङको समेत मिलेमतो
रहेको थाहा पाएका हौं भन्ने समेत व्यहोराको

पीडित सुनीमा लामा र रोशना लामाको जाहेरी दर्खास्त ।

२०५५ साल मंसिरमा म बहिनी शबु लामा र साथी रोशना लामा स्कूल पढ्न गएका अवस्था ठूलीदिदीले सर्कसमा काम लगाउन बोलाएकी छन् भनी मिना लामाले बोलाउन आई निजले नै ठूलीदिदीसँग भेटाई म समेतलाई प्रलोभनमा पारी ठूलीदिदीले भारतको सर्कसमा लगी भा.रू. २,०००/- का दरले बिक्री गरी आएकी र ३ वर्षपछि फिर्ता आउन सफल भएको हुँ । धनबहादुर गुरुङ समेतको मिलेमतोमा बिक्री गरेको रहेछ भन्ने समेत व्यहोराको सुनीमा लामाको बयान ।

हामी स्कूल पढ्न गएको अवस्था ठूलीदिदीले मानिस लिन पठाई प्रलोभनमा पारी भारतको सर्कसमा भा.रू. २,०००/- का दरले बिक्री गरी आएका र ३ वर्षपछि फिर्ता आउन सफल भएका हौं भन्ने समेत व्यहोराको पीडित रोशना लामाको बयान ।

मेरो छोराछोरी सर्कसमा भएकोले म छोराछोरीहरूलाई भेट्न जाने हुँदा जाहेरवाली समेतका अभिभावकले जाहेरवालीहरूलाई मेरो साथमा गई भारतको सर्कसमा पुऱ्याई आएका हुन् । मेरो साथमा केटाकेटीहरू लगीदिवापत सर्कस मालिकले मलाई आउने जाने भाडा खाना खर्च समेत दिने गरेका हुन् भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी ठूलीदिदी भन्ने फुलमती श्रेष्ठले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको बयान ।

भारतको सर्कसमा मेरो छोराछोरीले काम गर्ने हुँदा छोराछोरीलाई भेटघाट गर्न गइरहने गरेको थिए । त्यसैले जाहेरवालीहरू जस्ता केटाकेटीहरूको अभिभावकले पनि आफ्ना छोराछोरीलाई मेरो साथमा गई सर्कसमा छोड्ने र एग्रिमेण्ट कागज गरी पैसा समेत लिई आउने गरेका हुन् । यसरी मेरो साथमा ३५-४० जना गएका थिए । मेरो साथमा केटाकेटी गएवापत मलाई सर्कस मालिकले आउने जाने भाडा, खाना खर्च समेत दिने गरेका हुन् । यी जाहेरवालाहरूलाई मैले पुऱ्याएको होइन,

अरु केटाकेटीहरूलाई हो भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी धनबहादुर गुरुङले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको बयान ।

२०५५ साल मंसिरमा पढ्न गएका मेरा छोरी दुईवटी सुनीमा लामा, शबु लामा र रोशना लामा एकैसाथ हराए, खोजतलास गर्दा भारतको सर्कसमा लगी ठूलीदिदी भन्ने फुलमती श्रेष्ठ र धनबहादुर गुरुङले बिक्री गरी आएको थाहा पाएको हुँ र लामो समयको प्रयासपछि फिर्ता ल्याउन सफल भएको हो भन्ने समेत व्यहोराको मार्खु डोल्मा लामाको कागज ।

जाहेरवाली मेरो छोरी रोशना लामा, छिमेकी सुनीमा लामा र निजकी बहिनी शबु लामा समेत ३ जनालाई प्रलोभनमा पारी ठूली दिदी भन्ने फुलमती श्रेष्ठ र धनबहादुर गुरुङले भारतको सर्कसमा लगी बिक्री गरी आएका हुन् र ३ वर्षपछि फिर्ता ल्याउन सफल भएका हौं भन्ने समेत व्यहोराको सञ्चमाया लामाको कागज ।

जाहेरवालीहरू समेतका केटाकेटीहरूलाई विभिन्न प्रलोभनमा पारी भारतको सर्कसमा लगी प्रतिवादी ठूलीदिदी भन्ने फुलमती श्रेष्ठ र धनबहादुर गुरुङले भा.रू. २०००/- का दरले बिक्री गरी आएका र खोजतलास गरी फेला परेपछि फिर्ता ल्याएको हो भन्ने समेत व्यहोराको बुझिएका मानिस धनमाया मोक्तान समेतले गरेको कागज ।

प्रस्तुत मुद्दामा पीडित सुनीमा लामा, रोशना लामा तथा सुनीमा लामाको बहिनी शबु लामा समेतलाई फकाई फुलाई अनेक प्रलोभनमा पारी वतन खुल्ल नआएकी मीना लामा, प्रतिवादी ठूलीदिदी भन्ने फुलमती श्रेष्ठ, धनबहादुर गुरुङ, वीरबहादुर नेवार भन्ने वीरबहादुर श्रेष्ठ, राधीका लामा र राधा गुरुङ समेतको मिलेमतो, सक्रियतामा तमाम केटीहरू भारतीय सर्कसमा लगी बिक्री गर्ने गरेको कार्य जीउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ को दफा ३ र दफा ४(क) विरुद्धको कसूर गरेकाले उल्लिखित विरुद्ध खण्डका सबै प्रतिवादीहरूलाई सोही ऐनको दफा ८(१) अनुसार

सजाय गरी ३ जना केटीहरूको जम्मा भा.रू. ६,४००/- मा बिक्री गरेकोले सोही ऐनको दफा ८(५) अनुसार थप सजाय समेत गरिपाउँ । मीना लामाको वतन खुल्न नआएकोले खुल्न आएका बखत वा पक्राउ परी आएका बखत मागदावी लिइनेछ भन्ने समेत व्यहोराको अभियोग मागदावी ।

पीडित भनिएका केटीहरूको बाबुहरूको अनुरोधमा म, रोशना लामाकी ठूलीआमा सञ्चमाया, सुनिमा लामाको बाबु ज्ञानबहादुर, बाबु रामहरि बिष्ट समेत भई रोशना लामा, सुनीमा लामा र देवी बिष्टसमेतलाई भारतको मोतिहारी गएर छोरोले काम गर्ने सर्कसमा पुगी तीनजनाको प्रतिव्यक्ति रू.२,०००/- का दरले रोशनाकी ठूलीआमा सञ्चमाया, सुनिमाको बाबु ज्ञानबहादुर र देवी बिष्टको बाबु रामहरि बिष्ट समेतले पैसा बुझी लिई सम्झौता गरी छोरीहरूलाई सर्कसमा छाडी आएका हुन् । सो सम्झौतामा मलाई पनि सहिष्णुप गराएका छन् । त्यसमा के लेखेका छन् थाहा भएन । मैले बिक्री गरेको होइन । म छोरा भएको कारण निजहरूका साथमासम्म गएको हुँ । निज पीडितहरूलाई सर्कसमा पुऱ्याएबापत मैले केही रुपैयाँ लिएको छैन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी ठूलीदिदी भन्ने फुलमती श्रेष्ठले शुरु अदालतमा गरेको बयान ।

जाहेरवाला रोशना लामा र सुनीमा लामालाई म चिन्दैन । निजहरूलाई मैले भारतको सर्कसमा लगी बिक्री गरेको होइन, छैन । जाहेरवाला पीडित पवित्रा चापागाई निजकी दिदी चिना चापागाई समेतलाई निजहरूकी आमाको भनाइअनुसार मेरो छोरी भारतको सर्कसमा काम गर्ने भएकोले निजहरूकी आमाको सँगसाथमा भारतको सर्कसमा काम लगाई दिन पुऱ्याईदिएकोसम्म हुँ । सर्कसको मालिकसँग निजहरूकी आमाले भा.रू.५,०००/- बुझी लिई आएकी हुन् । मैले शारदा घिमिरेलाई सर्कसमा लिएर गएको होइन । म छोरीलाई भेट्न भनी जाँदा राजु भुजेलले आफ्नो छोरीसँग पीडित शारदा

घिमिरेलाई लिई आएकोले निज पीडित शारदा घिमिरे, राजु भुजेलको छोरीलाई राजु भुजेल र म समेत भई भारतको सर्कसमा लगी सर्कसमा भर्ना गरी आएका हौं । सर्कस मालिक र राजु भुजेलबीच सम्झौता गरी रू.२,०००/- लिई आएका हुन् । मैले जाहेरवालाहरूलाई भारतको सर्कसमा लगी बिक्री गरेको होइन । सम्झौता कागजमा म साक्षी बसी सहिष्णुप सम्म गरेको हुँ । मैले सर्कसमा केटाकेटी लाँदा सर्कस मालिकले मलाई आउने जाने गाडी भाडा र खाना खर्चसम्म दिने गर्दछन् भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी धनबहादुर गुरुडले शुरु अदालतमा गरेको बयान ।

मेरो छोराछोरी भारतमा सर्कसमा काम गर्ने तथा अध्ययन गरिरहेकाले म जाने आउने गरी आएको छु । मैले अन्य प्रतिवादी तथा पीडितहरू समेतलाई चिन्दैन । मैले पीडितहरूलाई विदेश भारत लगी सर्कसमा बिक्री गरेको होइन । मैले अभियोग दावीअनुसारको कसूर अपराध नगरेकाले मलाई दावी अनुसारको सजाय हुनुपर्ने होइन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी वीरबहादुर नेवार भन्ने विरबहादुर श्रेष्ठ(नगरकोटी) ले शुरु अदालतमा गरेको बयान ।

प्रतिवादी ठूलीदिदी भन्ने फुलमती श्रेष्ठको साक्षी उदय सिंह पाठक, उमाकान्त गौतम, तुलबहादुर मुक्तान, शान्ति लामा, बुझिएका मानिस गीता नेपाल, प्र. वीरबहादुर श्रेष्ठ (नगरकोटी) को साक्षी लक्ष्मी चौलागाई, लक्ष्मी परियार, काजीमान लोप्चन, प्रहरीमा कागज गर्ने सञ्चमाया लामा, माखुडोल्मा लामा, जाहेरवाला पीडित सुनिमा लामा र रोशना लामा समेतले शुरु अदालतमा गरेको पृथक-पृथक बकपत्र ।

अदालतबाट तामेल भएको म्यादमा हाजिर हुन नआउने प्र.राधिका लामा र राधा गुरुडको हकमा अ.वं. १९० नं. बमोजिम मुलतवीमा राखिदिने ठहर्छ । प्र. मध्येकी ठूलीदिदी भन्ने फुलमती श्रेष्ठको हकमा निजले जाहेरवाला सुनीमा लामा र रोशना लामालाई २,०००/- २,०००/- मा

सातवर्षको लागि सर्कसमा बिक्री गरेको कुरा पुष्टि भएकाले निजलाई जीउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ को दफा ४(क) प्रतिकूल कार्य गरेकोमा ऐ.ऐनको दफा ८(१) अनुसार १० वर्ष कैद र दफा ८(५) बमोजिम थप सजाय समेत हुने ठहर्छ । प्रतिवादी धनबहादुर गुरुङका हकमा बुझिएको सबुद प्रमाणबाट निज विरुद्ध दाबी प्रमाणित गर्न सक्ने अवस्था देखिँदैन । बालकल्याण संस्थाले निज धनबहादुर गुरुङको नाम उल्लेख गरे पनि शंकाको भरमा उल्लेख गरेबाट निजले मुद्दामा अभियोग दाबीबाट सफाइ पाउने ठहर्छ । प्र.वीरबहादुर नेवार भन्ने वीरबहादुर श्रेष्ठका हकमा विचार गर्दा बिनाआधार प्रमाण निजको नाम बालकल्याण संस्थाले उल्लेख गरेकै भरमा निजलाई दोषी करार गर्न मिल्ने अवस्था नदेखिँदा निजले प्रस्तुत मुद्दाको अभियोग दाबीबाट सफाइ पाउने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६३।२।१६ को मकवानपुर जिल्ला अदालतको फैसला ।

शुरु फैसला त्रुटिपूर्ण भएकाले बदर गरी मलाई सफाइ दिलाई पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्र.ठूलीदिदी भन्ने फूलमती श्रेष्ठको पुनरावेदन अदालतमा परेको पुनरावेदन ।

प्रतिवादीहरूलाई सफाइ दिने गरी गरिएको फैसला त्रुटिपूर्ण छ, बदर गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदनपत्र ।

प्रतिवादी फूलमतीले जाहेरवालीहरूलाई भारतमा लगी सर्कसमा काम लगाई दिएको र केटीहरूलाई लिई भारत जाँदा आउँदा लागेको बाटो खर्च सर्कसवालाले दिन्छन् भन्ने कुरा स्वीकार गरी अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष र अदालत समेतमा बयान गरेको पाइन्छ । प्रतिवादीको बयानअनुसार नै निजले पीडित जाहेरवालीहरूलाई भारत सर्कसमा लगी पुऱ्याई आएको कुरामा विवाद रहेको देखिएन । बिना पारिश्रमिक नाबालकको श्रम शोषणको लागि सर्कस जस्तो जोखिमपूर्ण काम गराउन पुऱ्याउने प्र.फूलमतिको कार्य कानून अनुरूपको देखिन आउँदैन । नाबालक केटीहरूलाई सर्कस मालिकको

जिम्मामा छाडी बाटो खर्च भनी आफूले रकम लिएर आएको बताउने प्र.फूलमतीको कार्यलाई जीउ मास्ने बेच्ने कार्य गरेको हैन भनी मान्न कानूनतः मिल्ने देखिँदैन । अतः प्रतिवादी ठूलीदिदी भन्ने फूलमती श्रेष्ठले जीउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ को दफा ४(क) प्रतिकूल जाहेरवालीहरू सुनीमा लामा र रोशना लामालाई भारत सर्कसमा लगी रू.२,०००।- /२,०००।- (दुई/दुई हजार)मा बिक्री गरेको देखिँदा निजलाई उल्लिखित ऐनको दफा ८(१) अनुसार १० (दश) वर्ष कैद र दफा ८(५) बमोजिम थप सजाय समेत हुने ठहर्छ । मकवानपुर जिल्ला अदालतबाट भएको फैसला मिलेकै देखिन्छ । बालकल्याण संस्थाले शुरुमा दिएको पत्रमा वीरबहादुर श्रेष्ठ समेतको नाम उल्लेख गरी शंकाको भरमा दिएको निवेदनको आधारलाई मानी कसूरदार ठहर गर्न मिल्ने अवस्था नहुँदा सफाइ दिने गरेको शुरुको फैसला समेत मुनासीब हुँदा सदर हुने ठहर्छ । वादी नेपाल सरकार र प्रतिवादी ठूलीदिदी भन्ने फूलमती श्रेष्ठ (महर्जन)को पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्दैन भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत, हेटौँडाको मिति २०६४।१।३०।१ को फैसला ।

पुनरावेदन अदालतको त्रुटिपूर्ण फैसला बदर गरी अभियोग दाबी खारेज गरी सफाइ दिलाई पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी फूलमती श्रेष्ठ (महर्जन)को कारागार कार्यालय, पर्सामार्फत् यस अदालतमा परेको पुनरावेदन ।

नियमबमोजिम आजको दैनिक मुद्दा पेसी सूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको पुनरावेदन सहितका मिसिल संलग्न सम्पूर्ण कागजातहरूको अध्ययन गरी हेरियो । पुनरावेदक/प्रतिवादी ठूलीदिदी भन्ने फूलमती श्रेष्ठ (महर्जन)को तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताद्वय श्री भीमप्रसाद ढकाल र श्री यमुना भट्टराईले हाम्रो पक्षले जाहेरवालीहरूलाई ललाई फकाई बिक्री गरेको होइन, निजहरू सर्कसमा तलबी काम गर्न गएका र फर्केका हुन् । सर्कसमा रोजगार गरेको

कार्यलाई जीउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ को परिभाषा भित्र पारी सजाय गर्न मिल्दैन । जाहेरवालीहरूलाई निजहरूकै अभिभावकहरूको मञ्जूरीले अभिभावककै साथमा गई सम्झौता गरी गराई पारिश्रमिक समेत बुझ्दै आई धेरै पछि आएर उजुरी दिएको अवस्थामा हाम्रो पक्षलाई कसूरदार ठहर गरी सजाय गर्न मिल्ने होइन । तसर्थ पुनरावेदन अदालत, हेटौंडाको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर गरी सफाई दिने गरी न्याय होस् समेत भनी बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

मिसिल कागजातहरूको अध्ययन एवं विद्वान कानून व्यवसायीहरूको उल्लिखित बहस जिकीर समेत सुनी निर्णयतर्फ विचार गर्दा प्रस्तुत मुद्दामा मुलभूत रूपमा निम्न लिखित प्रश्नहरूमा केन्द्रित रही निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

- १) पुनरावेदक प्रतिवादीले जाहेरवाला नाबालक केटीहरूलाई भारतको सर्कसमा लगी छोडी आएको हो, होइन ?
- २) सर्कसमा लगी छोडी आउने कार्य जीउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ अन्तर्गतको कसूर हो, होइन ?
- ३) पुनरावेदन अदालत, हेटौंडाको फैसला मिलेको छ, छैन ? र
- ४) प्रतिवादीको पुनरावेदन जिकीर पुन सक्छ, सक्दैन ?

२. पहिलो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा, जाहेरवालीहरूलाई ठूलीदिदी भन्ने फूलमती श्रेष्ठले २०५५ साल मंसिरमा प्रलोभनमा पारी भारतको सर्कसमा लगी भा.रु. २०००।- का दरले बिक्री गरी ७ वर्षको लागि छाडेको हो भनी पीडित सुनीमा लामा र रोशना लामाले जाहेरी दिएको देखिन्छ, भने सोही व्यहोरा उल्लेख गरी बयान गरेको र उक्त बयान प्रमाणित भएको समेत मिसिलबाट देखिन्छ । त्यस्तै गरी जाहेरवालाहरूले अदालतसमक्ष आई जाहेरी एवं प्रमाणित बयानलाई नै समर्थन गरी

बकपत्र गरेको समेत देखिन आयो । यी पुनरावेदक प्रतिवादीले जाहेरवालालाई भारतमा लगी सर्कसमा काम लगाई दिएको र केटीहरूलाई त्यसरी लिई भारत जाँदा आउँदा लागेको बाटो खर्च सर्कसवालाले दिन्छन् भन्दै भारतको सर्कसमा लिई पुऱ्याएको कुरामा स्वीकार गरी अधिकारप्राप्त अधिकारीका साथसाथै अदालतमा समेत बयान गरेको देखिन्छ । पीडित जाहेरवालीहरू नबालक भन्ने देखिन्छ । पुनरावेदक प्रतिवादीले जाहेरवाली पीडितहरूलाई भारत लगी बिक्री गर्दा निजहरूको उमेर १०, ११ वर्षको भन्ने देखिन्छ । त्यति कलिलो उमेरको नाबालक द्वयलाई निजहरूको नाबालकपनको फाइदा उठाई फकाई भुक्याई विदेशमा शोषण हुनको लागि बिक्री गरेको कार्य आजको २१ औं शताब्दीमा योजति गम्भीर अपराध र अमानवीय कार्य के हुन सक्ला ? आफैले चिनेका मानिस प्रतिवादीहरूबाट आफूलाई विदेशमा बिक्री गर्ने जस्तो गम्भीर Betrayal को काम प्रतिवादीहरूबाट होला भन्ने सायद कलिला यी नाबालक पीडित जाहेरवालीहरूले कल्पनासम्म पनि गरेका थिएनन् होला । यसबाट पहिलो प्रश्न अर्थात् पुनरावेदकले पीडित जाहेरवालीहरूलाई भारतमा लगी बिक्री गरेको भन्नेमा विवाद भएन ।

३. अब दोस्रो प्रश्नको सम्बन्धमा हेर्दा, पुनरावेदक प्रतिवादीहरूले जाहेरवाला १०, ११ वर्षका नाबालकहरूलाई भारतमा लगी सर्कसवालाहरूलाई बिक्री गरेको र बिक्री गरेबापत रकम समेत लिएको भन्ने कुरा अदालतमा मुद्दा हेर्ने न्यायाधीशसमक्ष बयान गर्दा पनि सावित भएको देखिन्छ । अदालतमा बयान गर्दा जाहेरवालीलाई बिक्री गरी जीउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, अन्तर्गत अपराध गरेको भन्ने आरोपलाई स्वीकार नगरे पनि जाहेरवाली नाबालकहरूलाई भारत लिएर गएको, सर्कसवालालाई बिक्री गरेको र बिक्री गरी रकम आफूले लिएकोमा सावित भएको देखिन्छ । नाबालक केटीलाई आफ्नो अभिभावक बाबु आमाबाट छुटाई बिक्री गरेको तथ्य नै

अपराधपूर्ण कार्य हुँदा यस मुद्दामा तथ्य स्वीकार गर्नु नै अपराध गरेको स्वीकार्नु हो । निजहरूको उक्त सावित्री बयान समेतको आधारमा निजहरू उपर अभियोग लगाई मुद्दा दायर गरेको देखिन्छ । निजहरू उपर सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ मा व्यवस्था भएबमोजिम पुनरावेदकले जाहेरवालाहरूलाई भारतमा लगी मानव बेचबिखन गरी अपराधपूर्ण कार्य गरेको अभियोगमा सरकार आफै वादी भई जीउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ को अपराध गरेको आरोप लगाई सजायको माग गरी मुद्दा चलाएकोमा प्रतिवादीले अदालतमा बयान गर्दा न्यायाधीशसमक्ष अभियोगको तथ्यहरू स्वीकार गरी बयान गरेको देखिन्छ । मुद्दाको कुनै पक्षले व्यक्त गरेको कुनै कुरा अर्को पक्षले लिखित रूपमा स्वीकार गरेकोमा त्यस्तो स्वीकार गरेको कुरामा प्रमाण बुझ्न पर्दैन भन्ने व्यवस्था प्रमाण ऐन, २०३९को दफा ४(१)(क) मा भएको पाइन्छ । फौजदारी अपराधमा सजायको माग गरी अभियोग लगाई अदालतसमक्ष पेश गरेको अभियुक्तले अपराध स्वीकार गर्छ भने अन्य प्रमाण बुझ्न नपर्ने फौजदारी न्याय प्रणालीको मान्य सिद्धान्त नै हो । अतः यसमा पुनरावेदक प्रतिवादीले अभियोग अनुसार अपराध गरेको हो, होइन भन्ने कुराको अरु प्रमाण बुझिरहनु पर्ने आवश्यकता देखिएन ।

४. प्रस्तुत मुद्दामा जाहेरवाला पीडित नाबालकहरूको अदालतमा बकपत्र भएको पाइयो । बकपत्रमा पीडितहरू आफू बेचिएको कारण किन्नेले नछाडेकोले लामो समयसम्म सर्कस जस्तो जोखिम कार्यमा संलग्न रही धेरै पछि फर्की आउन सफल भएको भनी बकपत्रमा उल्लेख गरेको देखियो । उनीहरूले आफूहरूलाई पुनरावेदक प्रतिवादीले भारतमा लिएर गई बिक्री गरी आएको भनी स्पष्ट शब्दमा बकपत्र गरिदिएको समेत देखियो । जाहेरवालीहरू पीडित व्यक्तिहरू हुन् । प्रमाण ऐन, २०३९ को दफा १०(१)(ख) मा कुनै काम घटना वा अवस्थाका सम्बन्धमा सो काम, घटना वा

अवस्थाबाट पीडित भएका व्यक्तिले मौकामा वा त्यसको तत्काल अघि वा पछि व्यक्त गरेको कुरा प्रमाणमा लिन हुन्छ भनी व्यवस्था भएको देखिन्छ । प्रमाण ऐनको उक्त व्यवस्थाले पीडितलाई पनि प्रत्यक्षदर्शी गवाहको रूपमा राखी पीडित र प्रत्यक्षदर्शी गवाहलाई Direct & Original Evidence को रूपमा मानेको देखिन्छ । प्रस्तुत मुद्दामा बिक्री गरिएका पीडितहरू स्वयम्ले अदालतमा बकपत्र गरेको हुँदा पीडितको बकपत्र भन्दा अर्को प्रमाण नै केही हुन सक्दैन । तसर्थ प्रस्तुत मुद्दामा अभियुक्त प्रतिवादी स्वयम्ले अदालतमा बयान गर्दा सम्पूर्ण तथ्यमा सावित भएको र त्यस्तो मुद्दाको तथ्य नै आपराधिक कार्य भएको र पीडितले प्रत्यक्ष रूपले स्पष्ट शब्दमा अदालतमा किटानी बकपत्र गरेको हुँदा प्रतिवादीहरूले जीउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ को अपराध गरेको भन्ने कुरालाई वादीले शंका रहीत तवरले प्रमाणित गरेको देखियो ।

५. प्रतिवादीहरूले जाहेरवालाहरूलाई भारतको सर्कसमा बिक्री गरेको अवस्थामा नाबालक साना केटीहरू रहेकोमा विवाद भएन । हामीलाई फूलमतीले २-२ हजारमा ७ वर्षको लागि बिक्री गरेको भन्ने कुरा सर्कस मालिकबाट थाहा पायो त्यहाँ हामीलाई जोखिमपूर्ण काममा लगाइयो । हामीले सर्कसमा ज्याला पाउँदैनथ्यौं, दुःख कष्ट सहेर धेरै वर्ष व्यतीत गरेपश्चात् बल्लतल्ल आफ्नो घरमा आउन सफल भयौं । त्यसरी हामीलाई बेच्ने फूलमतीलाई कारवाही गरिपाउँ भनी जाहेरवालाहरूको जाहेरी दरखास्तमा उल्लेख भएको देखिन्छ । सो जाहेरी दरखास्त पुष्टि हुने गरी निजहरूले बकपत्र गरेको देखिन्छ । नाबालकको श्रम शोषणको लागि बाबु आमासँग छुटाई कलिला केटीहरूलाई सर्कस जस्तो जोखिमपूर्ण काम गराउन पुऱ्याउने र मानव बेचबिखन गर्ने यी पुनरावेदक/प्रतिवादीको कार्य गम्भीर अपराध हो । जीउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ को उद्देश्यतर्फ विचार गर्दा, उक्त ऐनको

प्रस्तावनामा सर्वसाधारण जनताको हित संरक्षण र सदाचार कायम राख्न जीउ मास्ने बेच्ने काममा रोक लगाउन बान्छनीय भएकोले यो ऐन बनाएको भन्ने उल्लेख हुनाको साथै ऐ. ऐनको दफा ४ (क) (ख) (घ) हेर्दा दफा ४ मा जीउ मास्ने बेच्ने मानिने कार्यहरू भन्दै कसैले देहायका कुनै कार्य गरेमा निजले जीउ मास्ने बेच्ने कार्य गरेको मानिने छ भन्ने उल्लेख गर्दै देहाय (क) मा कुनै पनि उद्देश्यले मानिस बेच-बिखन गर्न (ख) मा बेचबिखन गर्ने उद्देश्यले कुनै मानिसलाई विदेशमा लैजान र (घ) मा माथि खण्डहरूमा लेखिएका कुनै कार्य गर्नको लागि परिपञ्च मिलाउने वा त्यस्तो कार्य गर्नमा सहयोग पुऱ्याउने वा त्यस्तो कार्यमा लाग्न कसैलाई दुरुत्साहन गर्ने वा त्यस्तो कार्य गर्न उद्योग गर्ने कार्य गरेमा जीउ मास्ने बेच्ने कार्य गरेको मानिने छ भनी स्पष्ट व्यवस्था गरेको पाइन्छ । प्रस्तुत राष्ट्रिय कानूनको अलावा यस्ता कार्य दण्डनीय छ, छैन र यस्तो प्रकृतिको कार्य बालबालिकाको बेचबिखन हो, होइन भन्ने सम्बन्धमा बालबालिकाको बेचबिखन, बाल बेश्यावृत्ति तथा बाल अशिलल चित्रण सम्बन्धमा व्यवस्था भएको बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धीको स्वेच्छक प्रोटोकल हेर्नु यहाँ सान्दर्भिक हुन्छ ।

६. बालबालिकाको बेचबिखन, बाल बेश्यावृत्ति तथा बाल अशिलल चित्रण सम्बन्धमा व्यवस्था भएको बाल अधिकारसम्बन्धी उक्त महासन्धीको स्वेच्छक प्रोटोकल (Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the sale of Children, Child Prostitution and Child Pornography, 2000) ले बालबालिकाको बेचबिखन, बाल बालिकालाई बलयुक्त श्रममा लगाउने कसूरलाई दण्डनीय बनाउनुपर्ने व्यवस्था गर्दै कुनै व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको समूहले कुनै बालबालिकालाई पारिश्रमिक वा अन्य कुनै प्रतिफलको लागि अर्को व्यक्तिलाई हस्तान्तरण गर्ने कार्य वा कारोबार नै

बालबालिकाको बेचबिखन हो भनी परिभाषा समेत गरेको पाइन्छ । उक्त प्रोटोकलको धारा २(१) को व्यवस्था यसप्रकार छ :-

Sale of children means any act or transaction whereby a child is transferred by any person or group of persons to another for remuneration or any other consideration.

७. यसबाट कुनै पनि प्रकारको प्रतिफल वा पारिश्रमिक पाउने गरी कुनै पनि व्यक्तिले चाहे त्यो बाबु आमा वा संरक्षक नै किन नहोस् अर्को व्यक्तिलाई हस्तान्तरण गर्न नहुने र बलयुक्त श्रममा लगाउने कार्य समेत दण्डनीय कसूर हुने तर्फ औलाएको पाइन्छ ।

८. नाबालकहरूको हक अधिकार संरक्षण गर्ने दायित्व परिवार, समाज र राष्ट्रको हुने कुरामा कुनै विवाद हुन सक्दैन । बालबालिकाको हक अधिकारको संरक्षणको लागि राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू निर्माण भै लागू भएका छन् । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २२ को उपधारा (२) मा प्रत्येक बालबालिकालाई पालनपोषण, आधारभूत स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा प्राप्त गर्ने हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ भने उपधारा (३) मा प्रत्येक बालबालिकालाई शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै पनि किसिमको शोषण विरुद्धको हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था भएको छ । यस्तो शोषणजन्य कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय हुनेछ र त्यस्तो व्यवहार गरिएको व्यक्तिलाई कानूनले निर्धारण गरे बमोजिमको क्षतिपूर्ति दिइनेछ भन्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ । त्यस्तैगरी उपधारा (५) मा कुनै पनि नाबालकलाई कुनै कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य कुनै जोखिमपूर्ण काममा लगाउन वा सेना प्रहरी वा द्वन्द्वमा प्रयोग गर्न पाइने छैन भनी बालबालिकाका विभिन्न हकहरूलाई मौलिक हकको रूपमा राखेको पाइन्छ । यस्ता आधारभूत हकहरूको उल्लंघन गर्ने नत राष्ट्र नत समाज नत अभिभावक कसैलाई पनि अधिकार हुँदैन ।

९. त्यस्तैगरी बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा १७ ले कलिलो उमेरका बालबालिकालाई काममा लगाउन नहुने व्यवस्था गरेको पाइन्छ, भने दफा १८ ले बालबालिकालाई निजको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल प्रभाव पर्ने वा जीउ ज्यानमा खतरा पुग्ने सक्ने किसिमको काममा लगाउन निषेध गरेको पाइन्छ।

त्यस्तै गरी नेपालले अनुमोदन गरेको International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR), 1966 को धारा २४ (१)को व्यवस्था यहाँ सान्दर्भिक छ। Article 24(1):-

Every child shall have, without any discrimination as to race colour, sex, language, religion, national or social origin, property or birth, the right to such measures of protection as are required by his status as a minor, on the part of his family, society and the state.

१०. अर्थात्, जाति, वर्ण, लिंग, भाषा, धर्म, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति वा जन्मको आधारमा गरिने कुनै पनि भेदभाव बिना निज नाबालक भएको हैसियतबाट आवश्यक संरक्षणका उपायहरूको अधिकार प्रत्येक बालकलाई परिवार, समाज तथा राष्ट्रबाट प्राप्त हुनेछ, भन्दै विशेष गरी नाबालकहरूको हक अधिकार संरक्षण गर्ने दायित्व परिवार, समाज र राष्ट्रको हुने कुरालाई जोड दिएको पाइन्छ।

नेपालले १४ सेप्टेम्बर १९९० मा अनुमोदन गरेको Convention on the Rights of the Child (CRC), 1989 को Article 2(2) ले यस्तो व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

States parties shall take all appropriate measures to ensure that the child is protected against all forms of discrimination or punishment on the basis of the status, activities, expressed opinions, or beliefs of the child's parents, legal guardians, or family members.

११. अर्थात् यो व्यवस्थाले बालबालिकाका बाबुआमा, कानूनी संरक्षक वा

परिवारका सदस्यहरूको हैसियत, क्रियाकलाप, अभिव्यक्त धारणाहरू वा आस्थाहरूको आधारमा गरिने सबै किसिमका भेदभाव वा दण्डसजायबाट बालबालिकाको संरक्षण सुनिश्चित गर्न पक्ष राष्ट्रहरूले सबै समुचित उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने तर्फ जोड दिँदै जुनसुकै कारणबाट समेत बाबु, आमा, बालबालिकाको आधारभूत अधिकार हनन गर्न नहुने तर्फ लक्षित गरेको छ। त्यस्तैगरी सोही महासन्धिको धारा ९ ले कलिला केटाकेटीहरूलाई निजहरूको अभिभावकहरूबाट उनीहरूको हित विपरीत हुने गरी जुनसुकै कारणबाट छुट्याउन नहुने व्यवस्था गरेको छ। उक्त धारा ९ को व्यवस्था यसप्रकार छ :- "States Parties shall ensure that a child shall not be separated from his or her parents against their will, except when competent authorities subject to judicial review determine, in accordance with applicable law and procedures, that such separation is necessary for the best interests of the child. Such determination may be necessary in a particular case such as one involving abuse or neglect of the child by the parents, or one where the parents are living separately and a decision must be made as to the child's place of residence."

सोही महासन्धिको धारा १९ (१) को व्यवस्था यसप्रकार छ :-

States parties shall take all appropriate legislative, administrative, social and educational measures to protect the child from all forms of physical or mental violence, injury or abuse, neglect or negligent treatment, maltreatment or exploitation, including sexual, abuse, while in the care of parent (s), legal guardian (s) or any other person who has the care of the child.

१२. अर्थात् बाबुआमा, कानूनी संरक्षक वा अन्य बालबालिकाको हेरचाह गर्ने व्यक्तिको हेरचाहमा रहेको अवस्थामा बालबालिकालाई सबै किसिमको शारीरिक वा मानसिक हिंसा, क्षति वा

दुर्व्यवहार, उपेक्षा वा उपेक्षित व्यवहार, दुर्व्यवहार वा शोषण, यौन दुर्व्यवहार समेतबाट बालबालिकालाई संरक्षण गर्न पक्ष राष्ट्रहरूले सबै समुचित कानूनी, प्रशासनिक, सामाजिक र शैक्षिक उपायहरू अपनाउनुपर्ने तर्फ जोड दिदै बाबुआमा समेतबाट बालबालिकाका आधारभूत हक अधिकारहरू हनन हुनसक्ने र त्यस्तो हनन कानूनको दायरा भित्र पारी हनन गर्नेलाई दण्ड सजाय हुने तर्फ पनि इंगित गरेको पाइन्छ।

१३. सोही महासन्धीको धारा ३२(१) ले आर्थिक शोषणबाट र जोखिमपूर्ण हुने वा आफ्नो शिक्षामा दखल पुऱ्याउने वा आफ्नो स्वास्थ्य वा शारीरिक, मानसिक, आध्यात्मिक, नैतिक वा सामाजिक विकासमा हानिकारक हुनसक्ने कुनै पनि कार्यबाट संरक्षण पाउने बालबालिकाको अधिकारलाई पक्ष राष्ट्रले स्वीकार गर्नुपर्ने व्यवस्था गर्दै जोखिमपूर्ण काममा लगाइने विरुद्धको बालबालिकाको हक अधिकार हुनेतर्फ समेत व्यवस्था गरेको पाइन्छ। उक्त धारा ३२ (१) को व्यवस्था यसप्रकार छ :-

States parties recognize the right of the child to be protected from economic exploitation and from performing any work that is likely to be hazardous or to interfere with the child's education, or to be harmful to the child's health or physical, mental, spiritual, moral or social development.

१४. सोको अलावा सन् २००१ देखि २०१० सम्मका वर्षहरूलाई बाल अधिकारको सार्क दशक को रूपमा घोषणा गरिएको कुरालाई दृष्टिगत गर्दै हस्ताक्षरित दक्षिण एशियामा बालकल्याण प्रवर्द्धन गर्नका लागि क्षेत्रीय प्रबन्ध गर्ने सम्बन्धी सार्क महासन्धि जुन ५ जनवरी २००२ मा ग्रहण गरी हस्ताक्षर गरिएको र १५ नोभेम्बर २००५ देखि लागू भएको छ, उक्त महासन्धिले समेत जोखिमपूर्ण र हानिकारक श्रममा बालबालिकाको प्रवेश निरुत्साहित गर्ने तर्फ जोड दिदै राष्ट्रिय कानूनले बालबालिकालाई कुनै पनि किसिमको विभेद,

दुर्व्यवहार, तिरस्कार, शोषण, यातना वा अपमानजनक व्यवहार, बेचबिखन र हिंसा विरुद्ध संरक्षण सुनिश्चित गर्नुपर्ने व्यवस्था समेत गरेको देखिन्छ।

१५. माथि विवेचित राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूको परिवेशमा अभिभावकको मञ्जुरी हुँदैमा त्यस्तो कार्य कानूनानुरूपको नहुने प्रष्ट हुन्छ भने यस्ता कलिला नाबालक केटाकेटीहरूलाई सर्कस जस्तो जोखिम काममा लगाउन विदेश पुऱ्याएर बिक्री गरी रकम लेनदेन गरी जोखिम काममा लगाई छाडी आउने कार्य प्रतिवादीहरूबाट भएको प्रमाणित भएकोले प्रतिवादीहरू निर्दोष मान्न मिलेन। प्रतिवादीहरूले जीउ मास्ने बेच्ने अपराध अन्तर्गतकै कसूर देखिन आएकोले पुनरावेदन जिकीर एवं प्रतिवादीका विद्वान कानून व्यवसायीको बहस जिकीरसँग सहमत हुन सकिएन। प्रतिवादीहरूले अभियोग माग दाबी बमोजिमको कसूर गरेको ठहर्छ।

१६. प्रतिवादीहरूको जाहेरवालीहरूलाई बिक्री गर्ने कार्य यति घृणित, अमानवीय, निन्दनीय, कठोर, क्रुर एवं गम्भीर छ कि प्रतिवादीहरूलाई सजाय गर्नलाई अदालतले कुनै सहानुभूति देखाउनु पर्ने अवस्था नै देखिँदैन। यस्तो अवस्थामा यी पुनरावेदक प्रतिवादीको उक्त कार्य जीउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ को दफा ४(क) प्रतिकूल भै नाबालक केटीहरूलाई जोखिमपूर्ण भारतको सर्कसमा लगी बिक्री गरेको मिसिल प्रमाणबाट देखिएको हुँदा निजलाई ऐ.ऐनको दफा ८(१) अनुसार १० (दश) वर्ष कैद र दफा ८(५) बमोजिम थप सजाय समेत हुने ठहर गरेको शुरु मकवानपुर जिल्ला अदालतको फैसलालाई सदर गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालत, हेटौँडाको फैसलामा कुनै त्रुटि नभई मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ। प्रतिवादीको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्दैन।

१७. प्रस्तुत मुद्दामा नेपालको कानून जीउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ को उल्लंघन हुनाको साथै पीडित नाबालकहरूलाई

बालबालिकासम्बन्धी महासन्धि (Convention on the Rights of the Child 1989) द्वारा दिइएका कतिपय हक समेत हनन हुन पुगेको देखिन्छ । यसको अलावा यस अपराधबाट नेपालले बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धिमा हस्ताक्षर गरी यसको Commitment समेत पूरा नगरेको देखिन्छ । प्रस्तुत मुद्दा पीडित नाबालकहरू विरुद्ध रचिएको गम्भीर अपराध हो । जीउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ तथा साविकको मुलुकी ऐनमा भएको जीउ मास्ने बेच्नेको महल अन्तर्गतका दुवै अपराधहरू महिलाउपर हुने गम्भीर अपराधहरू हुन् । यसप्रकारका अपराधमा चतुर, धूर्त र बाठा व्यक्तिहरू संलग्न हुन्छन् । यो ऐन अन्तर्गतको अपराध गम्भीर अपराध हुनाको साथै यसका Victim हरू जहिले पनि नाबालक साबालक दुवै सोभासीधा महिला नै हुन्छन् । यो ऐन अन्तर्गतको अपराधमा अन्तिम लक्ष्य महिलाहरू उपर यौन शोषण नै हो । यस्तो अपराध सँगठन अर्थात् गिरोहबाट सञ्चालित हुन्छ । जीउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन अन्तर्गतको अपराधलाई Organised Crime मान्नु पर्छ । यस्तो अपराध पूरा तयारीका साथ योजनाबद्ध तरिकाले सीमाका प्रहरीहरूलाई भरसक छली छल्ल नसके नाजायज प्रभावमा पारी सञ्चालन गर्ने गरिन्छ । हाम्रो सम्बन्धमा यस्तो अपराधको मुख्य बजार नजिकको छिमेकी राष्ट्र भारत हो । यस्तो अपराध एउटै देशमा शुरुवात र त्यही देशमै अन्त्य हुँदैन । यस्तो अपराध एक देशमा उत्पन्न भई कम्तिमा नजिकको छिमेकी राष्ट्रमा पुगेर अन्त हुन्छ । यसले गर्दा जीउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन अन्तर्गतको अपराधको कम्तिमा Regional Dimension हुन्छ । त्यसैले यस्तो अपराधको रोकथाम, नियन्त्रण र अपराधीलाई सजाय दिलाउन Bilateral, Regional वा अन्तर्राष्ट्रियस्तरकै सहयोग आवश्यक पर्दछ । यो फैसला तयार गर्ने क्रममा भारतबाट प्रकाशित The Times of India (Aug.22, 2009) पत्रिकामा प्रत्येक वर्ष ५००० देखि १२००० केटीहरू भारतमा Trafficking गरिन्छ भनी

समाचार प्रकाशनमा आयो । समाचारपत्रमा Nepalese girls are annually Trafficked into India for sexual exploitation भन्ने समाचार देखिन्छ । नेपालकै अनुभवले पनि यही कुरा बताउँछ । नेपालकै महिला र बालबालिकाको हकका सम्बन्धमा महत्वपूर्ण योगदान दिदै आएको नेपालको NGO CWIN का अनुसार प्रत्येक वर्ष १२००० नाबालक र महिला बिक्री हुने गर्दछ भनी नेपालको अंग्रेजी दैनिक The Himalaya Times ले Sept.6,2009 को प्रकाशनमा उल्लेख गरेको देखिन्छ । यस तथ्याङ्कबाट पनि बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धी (Convention on the Rights of the Child) र Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women तथा जीउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐनको प्रभावकारी कार्यान्वयन भएको रहेनछ भन्ने देखिन्छ ।

विश्व स्वास्थ्य सँगठनले बालबालिका विरुद्ध हुने हिंसाका सम्बन्धमा अध्ययन गरी तयार गरेको WHO (2006) Global Estimates of Health Consequences Due to Violence against children को प्रतिवेदनबाट "The WHO estimates that 150 million girls and 73 million boys under 18 have experienced forced sexual intercourse or other forms of sexual violence involving physical contact, though this is certainly an underestimate. Much of this sexual violence is inflicted by family members or other people residing in or visiting a child's family home- people normally trusted by children and often responsible for their care". भन्ने देखिन्छ ।

१८. यसरी प्रत्येक वर्ष १२००० नेपाली केटीहरू भारतमा लगी बिक्री गरिँदा ती केटीहरूलाई नेपालको अन्तरिम संविधानले दिएको मौलिक हक, International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR), International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR), Convention on the Rights of the Child (CRC) र Convention on the

Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CDAW) ले दिएको अधिकारहरू के हुन्छन् ? जवाफ स्पष्ट छ । नेपालले नाबालक र महिलाहरूको मानव अधिकारको संरक्षण गर्ने छ भनी महासन्धीमा हस्ताक्षर गर्नु तर त्यसको कार्यान्वयन गर्न नसकेको भन्नुपर्छ । यस्तो अपराध अन्तरदेशीय अपराध हो । अपराधको सुरु एक देशमा हुन्छ भने अपराधको अन्त्य अर्को देशमा हुन्छ । बालबालिका वा महिलालाई भुक्त्याई विक्री गर्ने कार्यबाट त्यसरी बेचिनेहरूको हक तथा अधिकार हनन हुन्छ । न्याय पाउने त्यस्ता पीडितहरूको मौलिक हक हो । उनीहरूलाई Access to justice राज्यले उपलब्ध गराउनु पर्छ । प्रस्तुत मुद्दामा पीडितहरू भागी नेपाल आई जाहेरी दरखास्त दिई कारवाही अगाडि बढाएको देखिन्छ भने प्रतिवादी/अभियुक्त/ पुनरावेदकहरू पनि अदालतसमक्ष आफूले गरेको कामहरूको विस्तृत विवरण दिई तथ्यमा सावित भई Guilty plea लिएको कारण अन्य प्रमाणहरू बुझ्न नपरी पीडितहरू Access to justice को अधिकारबाट वञ्चित भएनन् तर यदि पीडितहरू पनि जाहेरी दिनपट्टि नलागेको र प्रतिवादीहरूले पनि संविधानको धारा २४ को उपधारा ७ ले दिएको मौलिक हक अन्तर्गत मौन रहिदिएको भए यो मुद्दा यो अपराध के हुने थियो यो सबैलाई थाहा भएकै कुरा हो ।

१९. नेपालबाट भारतमा नपढेका, पहाडका सोभासाभा केटीहरूलाई ललाई फकाई प्रलोभन देखाई भारतमा यौन शोषणको लागि लगी विक्री गरिन्छ । पत्याएर जाने केटीहरूलाई कहाँ र किन लगिन्छ थाहा हुँदैन । सुरुको मुलुकी ऐनमा भएको व्यवस्थाले समेत जीउ मास्ने बेच्ने अपराध पुरानो अपराध भन्ने प्रमाणित हुन्छ । साविकको मुलुकी ऐनको प्रावधानले आजको विश्वको अपराधलाई समेट्न नसक्ने हुनाले २०४३ सालमा यसै विषयमा अर्को ऐन बनेको हो । ऐन बने पनि, संगठित अपराध बढ्दै गए पनि अनुसन्धान कार्य, सबूद संकलन कार्य र अपराधीलाई प्रभावकारी

सजाय गर्ने तर्फ नेपाल सरकारको त्यसतर्फ कुनै ध्यान गएको देखिएन । प्रत्येक वर्ष १२००० सोभा, नपढेका अवला तरुनी केटी एवं महिलाहरू भारतमा लगी विक्री गरिन्छ । यस्तो आपराधिक कार्य आज मात्र होइन ३० औं वर्ष अगाडिदेखि सञ्चालन भई आएको छ । पीडित महिलाहरूलाई न्याय उपलब्ध गराउन सरकारबाट आजसम्म पनि खासै केही कदम चालेको देखिएन । यस्ता अपराध गर्ने व्यक्तिहरू चलाख, बाठा, धूर्त, अनुभवी संगठित हुन्छन् भने पीडितहरू ठीक त्यसको विपरीत सोभा हुन्छन् । अपराधको सुरुवात नेपालबाट भई अपराध भारतमा पुगी अन्त्य हुन्छ । अदालतलाई शंकारहीत प्रमाण आवश्यक पर्दछ होइन भने अदालतले शंकाको सुविधा अभियुक्तलाई प्रदान गर्दछ । यो मान्य सिद्धान्त नै हो । यस्तो मुद्दाको Crime scene भनेको अपराध उत्पन्न भएदेखि अन्त्य हुने ठाउँसम्म नै हो । अपराधको उत्पन्न र सुरुवात नेपालमा हुन्छ तर अपराधको अन्त्य वा पूर्णता भारतमा हुन्छ । अपराध उत्पन्नदेखि अन्त्यसम्मका प्रमाण नै प्रमाण हुन् । तर नेपाल र भारत दुवै सार्वभौमसत्ता सम्पन्न राष्ट्र भएको कारण अपराध उत्पन्न भएको ठाउँ नेपालको प्रहरीले भारतमा गई अनुसन्धान गर्न सक्दैन भने त्यसमा भारतको प्रहरीले गरेको अनुसन्धान र संकलित प्रमाण नेपालको अदालतले प्रमाण मान्न सक्दैन । जबकी फौजदारी अपराधमा प्रमाण पुऱ्याउने भार वादीको भएको हुँदा विक्री गर्न लगिएकी पीडितको नेपालको वासस्थानदेखि कुन कुन स्थान हुँदै गन्तव्य स्थान भारतमा कसलाई कहाँ विक्री गरियो यी सबै कुरा प्रमाण हुन् । अभियोग पत्रमा यी सबै कुरा र प्रमाणहरू उपलब्ध हुनु राम्रो हुन्छ ।

२०. सरकार भनेको सारा नेपाली नागरिकहरूको अभिभावक पनि हो । कानूनी राज्यमा कानूनभन्दा माथि कोही पनि हुँदैन र प्रत्येक पीडितले न्याय पाउने पीडितको हक पनि हो । तसर्थ यस्ता प्रकारका अपराधको उत्पत्ति नेपालमा भई भारतमा अपराधको अन्त्य हुने अथवा

भारतको भूमिमा अपराधले पूर्णता पाउने यस्ता खाले महिलाउपर हुने गम्भीर अपराधमा नाबालक र महिलाहरूको हक रक्षा गरी नाबालक र महिलाहरूलाई न्याय दिलाउन भारतमा भएको अनुसन्धानको सिलसिलामा संकलित प्रमाणलाई नेपाली अदालतले प्रमाणमा लिन सक्ने व्यवस्था गर्न आवश्यक भइसकेको देखिन्छ । तसर्थ यस्ता प्रकारका मुद्दामा नेपाल र भारतले एक अर्कालाई अनुसन्धानमा सहयोग गर्ने र यस्ता अपराधमा एक अर्काको अनुसन्धान अधिकारीले संकलन गरेको प्रमाण एक अर्काको अदालतमा प्रमाणमा लिन सक्ने व्यवस्था हुन दुई देशबीच Mutual Legal Assistance Treaty वा Judicial Co-operation Treaty जे नाम गरे पनि हुनु आजको आवश्यकता हो । यस्तो सन्धी गर्ने नगर्ने कार्यपालिकाको Domain को विषय भन्ने कुरामा विवाद नभए पनि नेपाली निर्दोष, सोझा, नपढेका नाबालक एवं महिलाहरूको हकको संरक्षण गर्न र उनीहरूलाई न्याय प्रदान गर्न त्यसतर्फ माथि उल्लिखित प्रयोजनको लागि सन्धि हुन आवश्यक भएको कारणले सरकारको ध्यान आकर्षण गराउन सरकारका प्रमुख कानूनी सल्लाहकार महान्यायाधिवक्ता र कानून तथा न्याय मन्त्रालयलाई ध्यानाकर्षणका लागि लेखी पठाउने ।

२१. नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १२(१)ले प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने मौलिक हक प्रदान गरेको छ । महिला र बालकको संरक्षण सशक्तिकरण र विकासका लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था सरकारले गर्नुपर्ने व्यवस्था धारा १३(३)को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा भएको देखिन्छ । धारा २० मा महिलालाई शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य विरुद्धको हक मौलिक हकको रूपमा प्राप्त छ । आर्थिक सामाजिक रूपले पिछडिएका महिलालाई समानुपातिक, समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यको संरचनामा सहभागी हुने हक प्राप्त छ । प्रत्येक

बालबालिकालाई शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै पनि किसिमको शोषण विरुद्धको हक प्राप्त छ । संविधानको धारा ३५(९)मा महिला, अनाथ र बालबालिकालाई सामाजिक सुरक्षाको विशेष व्यवस्था गर्ने नीति राज्यको हुने कुरा उल्लेख छ भने धारा ३३(ड)मा नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने राज्यको दायित्व हुने व्यवस्था भएको देखिन्छ ।

२२. संविधानले दिएको मौलिक हक हनन भएमा अदालतबाट प्रचलन गराइन्छ । यदि हनन भएको छैन भने ती हकहरू र सुविधाहरू संरक्षण गर्न राज्यले कानून बनाउने, नीति निर्माण गरी लागू गर्नु पर्छ । यसका साथै नेपाल पक्ष भएको महासन्धीले बालबालिका र महिलालाई प्रदान गरेको विभिन्न हक एवं सुविधा दिलाउन कानून निर्माण गर्नुपर्ने भए कानून निर्माण गर्ने, नीति निर्माण गर्नुपर्ने भए नीति निर्माण गर्ने वा आर्थिक सुविधा उपलब्ध गराउनु पर्ने भए सो समेत गर्ने दायित्व राज्यको हो । तर यहाँ राज्यको तर्फबाट उल्लिखित विषयमा सामान्य केही भए होला तर खासै भएको देखिएन ।

बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि Convention on the Rights of the Child (CRC) को धारा ५ ले प्रत्येक पितामाता तथा अभिभावकलाई बालकहरूलाई महासन्धिले दिएको हकको उपभोग गर्न आवश्यक निर्देशन दिने जिम्मा दिएको छ । धारा ५ यसप्रकार छ :- States Parties shall respect the responsibilities, rights and duties of parents or, where applicable, the members of the extended family or community as provided for by local custom, legal guardians or other persons legally responsible for the child, to provide, in a manner consistent with the evolving capacities of the child, appropriate direction and guidance in the exercise by the child of the rights recognized in the present Convention.

तर नेपालमा गरिवी, अशिक्षा, अन्धविश्वास, अज्ञानता, रुढीवादी प्रचलन प्रथा,

परम्परा, मान्यता, आर्थिक विपन्नता लगायत कतिपय सामाजिक कुरीतिको कारणले गर्दा राज्यले सो धारा ५ मात्र होइन बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धीको पूर्ण पालना गर्न आवश्यक कानूनी व्यवस्था, आवश्यक नीति, आवश्यक योजना तथा आवश्यक बजेट रकम नै व्यवस्था गर्न सकेको देखिँदैन।

२३. पीडित महिला खास गरी नाबालक पीडितलाई अदालती प्रक्रियामा भन् पीडित नबनाउने आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्ने पनि सरकारको कानूनी कर्तव्य हो। बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि तथा नेपाली कानून बालबालिका सम्बन्धी ऐनको प्रयोजनको लागि नाबालकले गरेका अपराधका लागि बाल इजलास कायम गरी Juvenile justice का लागि हामीले केही काम सुरु गरी बालबालिकाका लागि विशेष व्यवस्था गरिएको छ। तर त्यस्तो सुविधाको व्यवस्था बालबालिकाले अपराध गरेमा मात्र प्रदान गर्ने नभई बालबालिका पीडित भएका पीडित बालबालिकाको लागि पनि त्यत्तिकै सहूलियत प्रदान गर्नु सरकार र यस अदालतको पनि कानूनी कर्तव्य हो। तर हाल बाल इजलास केवल नाबालक अभियुक्त भएको अवस्थामा मात्र सीमित रही नाबालक पीडित Victim of Crime भएकोमा त्यस्तो अपराधबाट पीडित नाबालकको अपराध अनुसन्धान र अदालती कारवाहीको प्रक्रियामा कुनै संरक्षण र सहूलियत दिने तर्फ ध्यान गएको देखिँएन। अदालतमा हुने फौजदारी अदालती कारवाहीमा कसैलाई दोषी ठहर्‍याउन चाहिने प्रमाण नै हो। अपराध जतिसुकै गम्भीर भए पनि प्रमाण छैन भने अदालतले निर्दोष मान्नु पर्दछ। यसप्रकारका बालबालिका विक्री गराएको अपराधमा विक्री गरे गरिएका पीडित नै महत्वपूर्ण प्रमाण हो। त्यसै गरी Minor को Rape वा Child sex abuse वा Paedophile मा पनि पीडित महत्वपूर्ण प्रमाण हो। बालबालिका स्वभावतः कम उमेरको हुने र उ माथि अपराध भएको कारण अपराधले गर्दा मनमस्तिष्कमा गम्भीर

चोट परी एक प्रकारको Traumatizing effect को अवस्थामा हुने हुँदा खुल्ला इजलासमा सबैका सामु खासगरी आफूलाई अपराध गर्नेको उपस्थितिमा सबै कुरा व्यक्त गर्न नसक्ने हुन सक्छ। यस्तो अवस्था आउन नदिन बालबालिका पीडित भएको मुद्दामा बालबालिकाको अदालती कारवाही Viedo बाट गर्न सक्ने व्यवस्था गर्न संयुक्त राष्ट्र संघको आर्थिक तथा सामाजिक परिषदको प्रस्ताव नं. १९९७/३० बाट Guidelines for Action of an Children in the Criminal Justice System तयार भई लागू भएको छ। उक्त Guidelines बाध्यात्मक होइन Guidelines मात्र हो। सोको Para ४७ यसप्रकार छ :-

"judicial and administrative mechanisms should be established and strengthened where necessary to enable child victims to obtain redress through formal or informal procedures that are prompt, fair and accessible. Child victims and/ or their legal representatives should be informed accordingly".

त्यस्तै गरी उक्त Guidelines को प्रकरण ४९ यसप्रकार छ :-

"States should review, evaluate and improve, as necessary, the situation for children as witnesses of crime in their evidential and procedural law to ensure that the rights of children are fully protected. In accordance with the different law traditions, practices and legal framework, direct contact should be avoided between the child victim and the offender during the process of investigation and prosecution as well as during trial hearings as much as possible. The identification of the child victim in the media should be prohibited, where necessary to protect the privacy of the child. Where prohibition is contrary to the fundamental legal principles of Member States, such identification should be discouraged." यस प्रकरण ४९ ले अदालतीय कारवाहीमा पीडित र

अभियुक्तबीचको प्रत्यक्ष सम्पर्क हुन नहुने वा नगराउने व्यवस्था गर्दछ।

त्यस्तै गरी सोही Guidelines को प्रकरण ५० ले नाबालक पीडित, पीडितको गवाही एवं बकाई Video Tape गर्ने तर्फ लक्षित गरेको छ। उक्त प्रकरण ५० यसप्रकार छ :-

"if necessary, amendments of their penal procedural codes to allow for, inter alia, videotaping of the child's testimony and presentation of the videotaped testimony in court as an official piece of evidence. In particular, police, prosecutors, judges and magistrates should apply more child-friendly practices, for example, in police operations and interviews of child witnesses."

२४. २०४७ सालपछि नेपालले Convention on the Rights of the Child (CRC), Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW) तथा International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) जस्ता मानव अधिकार सम्बन्धी महासन्धिहरूमा पक्ष बनी बालअधिकार र महिलाको अधिकार सम्बन्धमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ। नेपाल महासन्धिमा पक्ष मात्र बनेन। २०४७ सालको संविधानको धारा ११ को उपधारा ३ को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा महिला र बालबालिकाको संरक्षणको लागि कानून बनाई विशेष संरक्षण र अन्य व्यवस्था गर्न सक्ने व्यवस्था समेत गर्‍यो। वर्तमान अन्तरिम संविधान, २०६३ ले त्यसलाई अनुकरण गर्नुको साथै धारा २०, धारा २२ र धारा २९ को खास गरी उपधारा ३ मा महिला र बालबालिकाको शोषण विरुद्ध थप महत्वपूर्ण हक प्रदान गरेको देखिन्छ। त्यतिमात्र नभई धारा ३३(ड) मा राज्य पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धीहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु राज्यको दायित्व हुने व्यवस्था समेत गरेको छ। अपराधवाट पीडित बालबालिकाको संरक्षण र उनीहरूको हितको लागि नेपाल सरकार र नेपालको न्यायपालिका दुवै नेपाल कानून र अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि एवं अन्य

Declaration हरूलाई लागू गर्न कटिबद्ध हुनुपर्दछ। बालबालिका विरुद्ध हुने अपराध अर्थात् Violence Against Children सम्बन्धमा संयुक्त राष्ट्र संघको विशेषज्ञले अध्ययन गरी तयार गरेको सुझावमा पनि अपराधवाट पीडित बालबालिकालाई अपराध गर्ने अभियुक्तसँग सकभर भेटघाट नगराई बालबालिका पीडित मुद्दामा छिटो छरितो र सरल मुद्दाको कार्यविधि अपनाउन बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धीको पक्ष राष्ट्रलाई U.N. Economic and Social Council (ECOSOC) को प्रस्ताव नम्बर २००५/२० लागू गर्न सुझाव गरेको छ। जुन यसप्रकार छ :-

In line with the Guidelines on Justice for Child Victims and Witnesses of Crime (ECOSOC Resolution 2005/20), all investigations, law enforcement, prosecution and judicial processes should take into account the needs of these children in terms of their age, sex, disability and level of maturity, and fully respect their physical, mental and moral integrity. If it is in their best interests, children should be accompanied by a trusted adult throughout their involvement in the justice process. Moreover, the child's privacy should be protected, his or her identity and confidentiality respected, and he or she should not be subjected to excessive interviews, statements, hearings and unnecessary contact with the justice process.

Consideration should be given to the use of video-taping and other testimonial aids such as the use of screens or closed-circuit televisions. Unnecessary contacts with the alleged perpetrator, or their defence counsel, should be eliminated. Speedy trials should also be ensured, unless delays are in the child's best interests.

२५. तसर्थ नाबालक महिलाउपर हुने बढ्दो जबरजस्ती करणी लगायत मानव बेचबिखन जस्तो गम्भीर अपराधवाट पीडित नाबालकको हितको रक्षा गरी उनीहरूलाई संविधान, बालबालिकासम्बन्धी महासन्धि तथा महिला

विरुद्धको भेदभावसम्बन्धी महासन्धिले दिएको हनन भएको अधिकारको रक्षा गर्न उपरोक्तानुसार व्यवस्था हुनुपर्छ। प्रमाणको आधारमा न्याय दिने र नागरिकहरूको हक र अधिकारको संरक्षण गर्ने यस अदालतको पनि कर्तव्य भएको हुँदा सरकारको ध्यानाकर्षण गर्न सरकारका प्रमुख कानूनी सल्लाहकार महान्यायाधिवक्ता एवं कानून तथा न्याय मन्त्रालयलाई लेखी पठाउनु। अदालती कारवाहीमा यसको उचित व्यवस्था गर्नु हाम्रो पनि कर्तव्य हो। तसर्थ Convention on the Rights of the Child (CRC) को प्रयोजनको लागि संयुक्त राष्ट्र संघको आर्थिक तथा सामाजिक परिषद् U.N. Economic and Social Council (ECOSOC) को प्रस्ताव नं. १९९७/३० द्वारा पारित Guidelines for Action on Children in the Criminal Justice System को सम्बद्ध व्यवस्थाहरू नाबालक पीडित भएका मुद्दाहरूमा हाम्रो अदालती कारवाहीमा क्रमशः लागू गर्न आवश्यक व्यवस्था गर्न सर्वोच्च अदालतका रजिष्ट्रारलाई समेत यो फैसलाको एकप्रति उपलब्ध गराउनु।

२६. प्रस्तुत मुद्दाका साथै यसै मुद्दा साथ आजै पेश भई फैसला भएका अन्य मुद्दाका तथ्यहरूबाट समेत गरिवी, अशिक्षा र पैसाको प्रलोभनको कारण अन्जानमा परी धेरै बालबालिकाहरू यौन शोषण र जोखिमपूर्ण कामका लागि विदेशमा बेचिने गरेको देखिएको हुँदा यस्ता कार्यहरूले बालबालिकाहरू खास गरी स्कूलमा पढ्ने विद्यार्थीहरू एवं उनीहरूको अभिभावकहरूको चेतना जगाउन प्रभावकारी कदम चाल्नु पर्नेतर्फ पनि सरकारको ध्यानाकर्षण गर्न सरकारको प्रमुख कानूनी सल्लाहकार महान्यायाधिवक्तालाई लेखी पठाउनु।

२७. प्रस्तुत मुद्दाको दायरी लगत कट्टा गरी थुनामा रहेका प्रतिवादीलाई फैसलाको जनाउ दिई मिसिल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।

न्या. राजेन्द्रप्रसाद कोइराला
इति संवत् २०६५ साल माघ २२ गते रोज ४ शुभम्...

निर्णय नं. ८२०९ मङ्सिर, २०६६

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री दामोदरप्रसाद शर्मा
माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश वस्ती
संवत् २०५९ सालको दे.पु.नं.८१०१
फैसला मिति: २०६६।३।२९।२

मुद्दा :- बण्डा मुचुल्का चलन पूर्वी बदर दर्ता।

पुनरावेक वादी: महोत्तरी जिल्ला वथनाहा
गा.वि.स.वडा नं.६ बस्ने हरिवंश भा
मैथिल ब्राम्हण

विरुद्ध

प्रत्यर्थी विपक्षी: महोत्तरी जिल्ला हाल वथनाहा
गा.वि.स.वडा नं.६ बस्ने शिवचन्द्र भा
समेत

शुरु फैसला गर्ने :

मा.न्या.पवनकुमार शर्मा

पुनरावेदन फैसला गर्ने :

मा.न्या.श्री बद्रीकुमार बस्नेत

मा.न्या.श्री कृष्णप्रसाद श्रेष्ठ

■ बण्डा हुनको लागि त्यसमा अंशियार-
अंशियारबीच निर्विवाद हक स्थापित भएको
पैतृक सम्पत्ति हुनु अनिवार्य हुने।

(प्रकरण नं. ४)

■ विधिवत् भएको फैसलालाई अदालतबाटै
अमान्य र निष्क्रिय बनाइनु न्यायिक मर्यादाको
विपरीत हुनजाने।

■ अदालतबाट कानूनी प्रक्रिया अवलम्बन गरी
हुन गएको फैसलाबाट कसैको हकाधिकारमा

प्रतिकूल असर परेको अवस्थामा त्यसलाई विधिवत् चुनौती दिई बदर गराइन्न भने त्यसको सर्वमान्यतामा प्रश्न उठाउन उचित नहुने ।

- सम्पत्तिका विषयमा एक पटक भएको फैसलाको प्रतिकूल निर्णय गरिनु न्यायिक अराजकताको सूचक हुन पुग्ने ।

(प्रकरण नं.५)

- विधिसम्मत प्रक्रियाबाहेक अन्य प्रक्रियाबाट प्रवेश गरेको विवादमा अनाधिकार निकायबाट कुनै निर्णय हुन्छ भने मात्र सो निरर्थक र निष्क्रिय हुने ।

- संयुक्त दर्तावालाले गरेको लिखतलाई अदालतले पारीत हुने ठहर्‍याएपछि सो फैसला बदर गराउन कानूनी मार्ग अवलम्बन गरी बदर गराइएमा बाहेक त्यस निर्णयको प्रतिकूल जानु कानूनसम्मत नहुने ।

(प्रकरण नं.७)

पुनरावेदक वादी तर्फबाट: विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री महादेव यादव

प्रत्यर्थी विपक्षी तर्फबाट: विद्वान अधिवक्ता श्री दीर्घलाल गिरी

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

फैसला

न्या.प्रकाश वस्ती: पुनरावेदन अदालत जनकपुरको फैसलाउपर न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ९ बमोजिम यस अदालतमा पुनरावेदन परी पेश हुनआएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यसप्रकार छ :-

जिल्ला महोत्तरी थरुवाही गा.वि.स.वडा नं.३ कि.नं.१४८ को जग्गा विगाहा ०-७-१० मध्ये दक्षिणतर्फबाट जग्गा विगाहा ०-५-१५ जग्गा विपक्षी हरिश्चन्द्र भाले मिति २०३२।५।२० गते मलाई सट्टापट्टाको लिखत गरी दिई सो लिखत

रजिष्ट्रेशन गर्न आलटाल गर्नुभयो । महोत्तरी जिल्ला अदालतको फैसलाबमोजिम कि.नं.१९२ को जग्गा विगाहा ०-५-१५ म हरिवंश भाको नाउँमा कायम भयो । तर, विपक्षीको नाउँमा बचत ऋण देखिएकोले मालपोत कार्यालयबाट मेरो नाउँमा जग्गाधनी दर्ता प्रमाण पूर्जा उपलब्ध भएन । २०४५ सालको दे.नं.१९२१ को अंश दर्ता मुद्दामा तायदाती पेश गर्दा लिखत पारित भएको कि.नं.१४८को सम्पूर्ण जग्गा नै उल्लेख गरी सोही फाँटवारीबमोजिम कि.नं.१४८ बाट कित्ताकाट भै कायम भएको १९२ र १९३ का कित्ताहरू बदर गरी कि.नं.२३० र कि.नं.२३१ कायम गरी शिवचन्द्र भाको नाउँमा ०-३-१५ र हरिश्चन्द्र भाको नाउँमा ०-३-१५ जग्गा कायम गरी जग्गाधनी दर्ता प्रमाण पूर्जा प्राप्त गरेका रहेछन् । अतः लिखतअनुरूपको कि.नं.१४८ को दक्षिणतर्फबाट जग्गा विगाहा ०-५-१५ समेत पारी विपक्षीहरूले मिति २०५२।३।३१ गते बण्डा छुट्याएको हदसम्म बदर गरी कि.नं.१४८ को कित्ताकाट भई मेरो नाउँमा कायम भएको कि.नं.१९२ को जग्गा विगाहा ०-५-१५ मेरो नाउँमा दर्ता गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको फिराद दावी ।

महोत्तरी जिल्ला, मरुआही गा.वि.स.वडा नं.३ कि.नं.१४८ को क्षेत्रफल विगाहा ०-७-१५ जग्गा प्रतिवादी हरिश्चन्द्र भाको एकलौटी दर्ता नभई शिवचन्द्र भाको पनि संयुक्त रुपमा दर्ता रहेकोले मेरो मञ्जुरीबिना हरिश्चन्द्र भालालाई सट्टापट्टा गर्ने अधिकार छैन । हरिश्चन्द्र भाको पूर्ण स्वामित्वमा नभएको जग्गा हरिश्चन्द्र भाले सट्टापट्टाको लिखत गरेकोले सो लिखतको कुनै कानूनी अस्तित्व नहुने भएको हुँदा वादीको भूट्टा फिराद दावीबाट अलग फुर्सद दिलाई पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी शिवचन्द्र भाको प्रतिउत्तर जिकीर ।

प्रतिवादी हरिश्चन्द्र भाले प्रतिउत्तर पत्र नफिराई शुरु म्याद गुजारी बसेको ।

फिराद दावीबमोजिम विपक्षीहरूले मिति २०५२।३।३१ मा बण्डा छुट्याएको सो हदसम्मको

बण्डा मुचुल्का र सो आधारमा दिएको मिति २०५२।४।२९ च.नं.२९७ को चलन पूर्जा र सोही आधारमा कायम भएको कि.नं.२३० र २३९ को जग्गाको दूषित दर्ता बदर हुने ठहर्छ । बदर हुने ठहरेकाले मिति २०३३।९।१० को फैसलाबमोजिम मिति २०३३।९।१२ को चलन पूर्जाअनुसार जग्गा वादीका नाउँमा दर्ता हुने समेत ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको शुरु महोत्तरी जिल्ला अदालतको मिति २०५७।१।२५ को फैसला ।

संयुक्त दर्ता धारक प्रतिवादी हरिश्चन्द्र भा र म पुनरावेदक रहेकोमा दावीको जग्गा अनाधिकार रूपमा निज प्रतिवादी हरिश्चन्द्र भाले मात्र सट्टापट्टा गरी विपक्षी वादीले प्राप्त गरी मेरोसमेत अंश हक रहेको जग्गा हामी अशियाराको बीचमा चलेको दे.नं.११२९ को अंश मुद्दाबाट मेरो हक हुनआएकोमा विपक्षी वादीको गैरकानूनी फिरादका आधारमा दावीबमोजिम बण्डा मुचुल्का बदर गर्ने गरेको शुरु फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन पत्र ।

यसमा प्रतिवादीसमेतको संयुक्त नाम दर्ताको जग्गा प्रतिवाद नगर्ने हरिश्चन्द्र भाले मात्र दिएको भरमा यी पुनरावेदक प्रतिवादीको हकसमेत जाने भन्न नमिल्लाले दावीको दुवै कित्ताको जग्गाको दर्ता बदर हुने ठहराएको फैसला फरक पर्ने देखिँदा अ.वं.२०२ नं. बमोजिम प्रत्यर्थी भिकार्दै आए वा अवधि नाघेपछि नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालतको मिति २०५८।६।२४ को आदेश ।

आफ्नो हक जतिमात्र हक छाडी दिने अधिकार भएको व्यक्ति प्रतिवादी हरिश्चन्द्र भाले संयुक्त नाउँ दर्ताको जग्गा हक छाडी दिने अधिकार नभएको अवस्थामा पुनरावेदक प्रतिवादी शिवचन्द्र भाको समेत नाउँ दर्ताको जग्गा सट्टापट्टा गरेको दावीको लिखतले कानूनी मान्यता नपाउने र बण्डाबाट पुनरावेदकको हक भई बण्डाबाट हक छुट्टिई सकेको सा.कि.नं.१४८ बाट कि.का.भई यी पुनरावेदक प्रतिवादी शिवचन्द्र भाको नाउँमा दर्ता

कायम रहन आएको कि.नं.२३० को ०-३-१५ जग्गाको दर्ता बदर बण्डा मुचुल्का बदर गर्ने गरेको हदसम्मको शुरु महोत्तरी जिल्ला अदालतको मिति २०५७।१।२५ को फैसला केही उल्टी हुने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत जनकपुरको मिति २०५९।२।१५ को फैसला ।

विपक्षी प्रतिवादीमध्येको हरिश्चन्द्र भाले मिति २०३२।५।२० मा गरिदिनु भएको सट्टापट्टा लिखत महोत्तरी जिल्ला अदालतबाट मिति २०३३।९।१० मा पारित हुने ठहरी फैसला भएअनुसार मिति २०३४।६।३० मा भूमि प्रशासन कार्यालयबाट रजिष्ट्रेशन पास भएको कि.नं.१४८ को ०-७-१० मध्ये कित्ताकाट भै कि.नं.१९२ को ०-५-१५ जग्गा तत्काल रोक्का रहेको कारण दा.खा. हुन नसके पनि मेरो नाममा सेस्ता अड्डाको प्लट रजिष्ट्रमा दर्ता भई हक स्थापित भएको जग्गा हो । दा.खा. हुन नसके पनि ज.प.को २ नं.अनुसार जहिलेसुकै पनि दा.खा.गर्न सक्ने र अदालतबाट भएको फैसला र पास भएको लिखत विपक्षीले बदर नगराएसम्म मेरो हक भोग दर्तामा असर हुन सक्दैन । यसरी कित्ताकाट भई प्लट रजिष्ट्रमा चढिसकेको हकवाला म पुनरावेदकलाई बुझ्दै नबुझी पारित सट्टापट्टा लिखत अन्तिम रूपमा कायम रहेको अवस्थामा विपक्षीहरूले गरेको अंश मुद्दाको फैसला र सोबाट प्राप्त भनिएको हकले अघि पारित लिखतमा असर पार्न सक्दैन । विपक्षी हरिश्चन्द्र भाले दिएको पारित लिखतउपर विपक्षी शिवचन्द्रको कुनै दावी नभएको अवस्थामा हरिश्चन्द्र भालाई पूरै जग्गा हक छाडिदिने अधिकार नरहेको र शिवचन्द्र भाले मञ्जुरी नदिएको लिखतले कानूनी मान्यता प्राप्त गर्न नसक्ने भनी अदालत स्वयंले भगडियाको ठाउँमा आफूलाई प्रतिस्थापित गरी गरेको पुनरावेदन अदालत जनकपुरको फैसला वादी दावीभन्दा बढी मुलुकी ऐन अ.वं.१८४क, १८५ र १८९ नं.का विपरीत कानून सबुद प्रमाणसमेतको त्रुटि रहेकाले बदर गरी मेरो वादी दावीअनुसार विपक्षीको बण्डा मुचुल्का दर्ता बदर गरी मेरो

नाममा दर्ता गरिपाउँ भन्ने समेतको यस अदालतमा पेश भएको पुनरावेदन पत्र ।

यसमा वादी पुनरावेदकलाई संयुक्त दर्तावाला हरिश्चन्द्र भाले मिति २०३२।५।२०मा गरिदिएको लिखतबाट साबिक कि.नं.१४८ को ०-७-१० मध्ये दक्षिणबाट सरदर पर्ने गरी ०-५-१५ जग्गा हक छाडी विक्री गरिदिएको लिखत महोत्तरी जिल्ला अदालतको मिति २०३३।९।१०।६ को फैसलाअनुसार तत्कालीन भूमि प्रशासन कार्यालय महोत्तरीबाट मिति २०३६।६।२८ मा पारित भएको देखिन्छ । सोही जग्गा दाता हरिश्चन्द्र भा र शिवचन्द्र भाको बीचमा चलेको अंश मुद्दामा अदालतको फैसलाअनुसार मिति २०५२।३।३२ मा बण्डा छुट्याउँदा दक्षिणतर्फ वादी शिवचन्द्रको भागमा र उत्तरतर्फ दाता हरिश्चन्द्रको भागमा परेको देखिन्छ । अंश मुद्दामा फैसला हुनुपूर्व नै हक छोडेको र पुनरावेदकले चलन गरेको कि.नं.१४८ को दक्षिणतर्फको जग्गा बदर नगरेकोसम्म पुनरावेदन अदालत जनकपुरको फैसला अ.वं.१८४क नं.को त्रुटि भई फरक पर्न सक्ने हुँदा अ.वं.२०२ नं. बमोजिम प्रत्यर्थी भिकाई नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने समेतको यस अदालतको मिति २०६३।७।२६ को आदेश ।

नियमबमोजिम आजको दैनिक मुद्दा पेसी सूचीमा चढी यस इजलाससमक्ष पेश हुनआएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदक वादी हरिवंश भा मैथिल ब्राम्हणका तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री महादेवप्रसाद यादवले विपक्षीमध्येको हरिश्चन्द्र भाले सट्टासट्टाको लिखत गरिदिनु भएको सो सट्टापट्टा लिखत महोत्तरी जिल्ला अदालतबाट मिति २०३३।९।१० गतेको फैसलाले पारित हुने ठहरेपछि सट्टापट्टा रजिष्ट्रेशन पास भै कित्ताकाटसमेत भइसकेको अवस्थाको जग्गा भाई-भाईबीच अंश मुद्दा गरी विवादित कित्तासमेतको फाँटवारी दिएकै भरमा बण्डा लाग्ने ठहर गर्न मिल्दैन । उक्त फैसला वा पास भएको लिखत विपक्षीहरूले बदर नगराएको अवस्थामा मेरो पक्षले

सट्टापट्टाबाट प्राप्त गरेको त्यस्तो सम्पत्तिमा विपक्षीहरू बीच बण्डा लाग्न सक्ने जग्गा होइन । मेरो पक्षले दा.खा. नामसारीसम्म गराई नसकेको जग्गामा सो नगराएकै कारण आफ्नो साम्पत्तिक हक अधिकारबाट विमुख हुनुपर्ने हुँदैन । त्यसमा पनि रजिष्ट्रेशन भई आफ्नो नाममा कायम भइसकेका जग्गा जग्गा पजनीको २ नं.ले जहिलेसुकै पनि दा.खा. नामसारी गराई लिन सक्ने कानूनी व्यवस्थासमेत विद्यमान हुँदाहुँदै मेरो पक्षलाई बुझ्दै नबुझी कित्ताकाट भई मेरो पक्षको कायम कि.नं.१९२ को जग्गासमेत बण्डा लाग्ने गरी भएको फैसला नमिलेको हुँदा बदर गरी मेरो पक्षको फिराद दावी र पुनरावेदन जिकीरबमोजिम गरिपाउँ भनी बहस गर्नुभयो । त्यस्तै विपक्षी प्रतिवादी शिवचन्द्र भाको तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री दीर्घलाल गिरीले विपक्षी पुनरावेदक र प्रतिवादीमध्येका हरिश्चन्द्र भाबीच भएको सट्टापट्टा लिखतको कुनै कानूनी अस्तित्व देखिँदैन । विवादित कि.नं.१४८ को जग्गा मेरो पक्ष शिवचन्द्र भासमेतको संयुक्त दर्ताको भएको यस्तो जग्गा एकले मात्र लिखत गरी दिएर नहुने दिए पनि मञ्जुरी लिनुपर्ने तर त्यस्तो मञ्जुरी नलिई दिएको जग्गाबाट मेरो पक्षको हक हितमा असर पार्न नमिल्ने मुलुकी ऐन लेनदेनको १० नं.को कानूनी व्यवस्थासमेत भएबाट आफ्नो हक हिस्साको सम्पत्ति अर्कैले दिएको कानूनसम्मत हुँदैन । पैतृक सम्पत्ति संयुक्त धनीमध्ये एकले दिँदैमा अर्काको हकमा जान पनि सक्दैन । त्यसैले उक्त सट्टापट्टाको लिखत नै मेरो पक्षको हक अनाधिकृत हुँदा स्वतः निष्क्रिय हुने लिखत हुँदा मेरो पक्षको सम्पत्तिसमेत हक छाडिदिएको कानूनप्रदत्त नहुँदा पुनरावेदन अदालतबाट भएको फैसला नै सदर कायम गरिपाउँ भनी गर्नु भएको बहस जिकीरसमेत सुनी पुनरावेदन पत्रसहितका मिसिल प्रमाण कागजातहरू अध्ययन गरी हेर्दा पुनरावेदन अदालत जनकपुरबाट भएको फैसला मिलेको छ, छैन हेरी त्यसतर्फ निर्णय गर्नुपर्ने देखियो ।

२. यसमा निर्णयतर्फ विचार गर्दा, विपक्षीमध्येका हरिश्चन्द्र भासँग मिति २०३२।५।२० मा निजका नाम दर्ताको साबिक कि.नं.१४८ को क्षेत्रफल ०-७-१० जग्गामध्ये दक्षिणतर्फबाट क्षेत्रफल ०-५-१५ जग्गा पुनरावेदक वादीले सट्टापट्टाको लिखत रजिष्ट्रेशन पारित गरी गराई लिएको जग्गा प्रत्यर्थी प्रतिवादीहरू मिली आपसमा अंश मुद्दा गरी अंश फाँटवारीमा उक्त जग्गासमेत पारी बण्डा मुचुल्का गरी गराई लिएकोले सो बण्डा मुचुल्का चलन पूर्जा र दर्तासमेत बदर गरी सट्टापट्टाको लिखतबमोजिम आफ्नो नाममा दर्ता गरिपाऊँ भन्ने पुनरावेदकको मुख्य पुनरावेदन जिकीर रहेको देखिन्छ ।

३. विवादित दावीको कि.नं.१४८ को ०-७-१० जग्गा सट्टापट्टाको लिखतअनुसार लिखत पास नगरिदिएपछि यी पुनरावेदक वादीले दे.नं.१५७० मा सट्टापट्टाको लिखत पास गरिपाऊँ भनी मुद्दा दिएकोमा महोत्तरी जिल्ला अदालतबाट उक्त सट्टापट्टाको लिखत बमोजिम कि.नं.१४८ को ०-७-१० जग्गामध्ये दक्षिण सरदर पर्ने गरी ०-५-१५ जग्गा पास गराइलिन पाउने भनी मिति २०३३।९।१० मा फैसला भएको देखिन्छ । यसरी फैसला भएपछि लिखत पासतर्फ कारवाही चलाई उक्त जग्गाबाट कित्ताकाट भई कि.नं.१९२ र १९३ भई कि.नं.१९२ यी पुनरावेदक वादीको नाममा कायम भएको तर जग्गा दा.खा.भई जग्गाधनी प्रमाण पूर्जा प्राप्त हुन बाँकी रहेको देखिन्छ । यी पुनरावेदकले उक्त कि.नं.१४८ बाट कित्ताकाट भई आफ्नो नाममा कि.नं.१९२ कायम भइसकेपछि दा.खा.गरी जग्गाधनी प्रमाण पूर्जा पाउन पटक-पटक निवेदन दिई कारवाही चलाएको पनि देखिन्छ । यस्तैमा विपक्षीहरूबीच २०४३ सालमा दे.नं.११२१ को अंश मुद्दा चली उक्त साबिक कि.नं.१४८ समेतको जग्गा अंश फाँटवारीमा देखाई तायदाती दिएको र शुरु अदालतबाट मिति २०४७।७।५ गते वादी दावीबमोजिम अंश पाउने फैसला भई पुनरावेदन अदालतबाट समेत मिति

२०४८।१०।२८ मा शुरु सदर फैसला भएको र यही फैसलाअनुसार मिति २०५२।४।२९ मा उक्त कि.नं.१४८ के जग्गा पुनः कित्ताकाट भई कि.नं.२३० र २३१ कायम गरी गराई चलन पूर्जासमेत विपक्षीहरूले प्राप्त गरेको देखिन आयो ।

४. यी पुनरावेदक वादीले विपक्षीहरूबीच अंश मुद्दा पर्नु भन्दा अगाडि अदालतबाटै भएको फैसलाअनुसार लिखत पास गरी गराई उक्त साबिक कि.नं.१४८ कित्ताकाट भई कि.नं.१९२ पुनरावेदकका नाममा कायम भई दा.खा.हुन मात्र बाँकी रहेको अवस्थामा त्यस्तो जग्गामा प्रत्यर्थीहरू बीच पछि परेको अंश मुद्दामा दिएको अंश फाँटवारीको तायदातीमा उक्त जग्गा लेखिएकै आधारमा मात्र बण्डा गर्नु न्यायोचित देखिँदैन । बण्डा हुनको लागि त्यसमा अंशियार-अंशियारबीच निर्विवाद हक स्थापित भएको पैतृक सम्पत्ति हुनु अनिवार्य हुन्छ । तर, प्रस्तुत विवादित जग्गा बण्डा हुनु धेरैअगाडि नै अर्कै व्यक्तिको नाममा कित्ताकाट भई नयाँ कि.नं.कायम भई गइसकेको अवस्था देखिन्छ । यसरी मिति २०३३।९।१० को सट्टापट्टा लिखत पारितको अदालतबाट भएको फैसला यस मुद्दाका विपक्षी प्रतिवादीहरूको जिकीरबाट सो फैसलामा प्रतिकूल असर पार्न मिल्ने पनि देखिँदैन । यी विपक्षी प्रतिवादीले उक्त मिति २०३३।९।१० को लिखत पारितको फैसला थाहा जानकारी थिएन भन्नलाई पनि बण्डा मुचुल्कामा वादी प्रतिवादी भएबाट अंश मुद्दा चल्दाकै अवस्थामा थाहा जानकारी भएको पाइन्छ । त्यसउपर कहिँ कतै चुनौतीसमेत नगरी चूप लागी बसेको देखिँदा विपक्षी प्रतिवादी आफ्नो हक अधिकारप्रति बेलैमा सचेत भएको अवस्था पनि देखिन आएन ।

५. अदालतबाट भएका फैसला बदर गराउने कानूनी उपाय छन् । सो कानूनी बाटो अवलम्बन नगरी प्रस्तुत मुद्दाबाट दावी नै नभएको विषयमा प्रवेश गरी सो फैसलालाई निष्क्रिय मान्न

मिल्दैन । अदालतबाट विधिवत् भएको फैसलालाई अदालतबाटै अमान्य र निष्क्रिय बनाइनु न्यायिक मर्यादाको विपरीत हुनजान्छ । अदालतबाट कानूनी प्रक्रिया अवलम्बन गरी हुनगएको फैसलाबाट कसैको हकाधिकारमा प्रतिकूल असर परेको अवस्थामा त्यसलाई विधिवत् चुनौती दिई बदर गराइन्न भने त्यसको सर्वमान्यतामा प्रश्न उठाउन उचित हुँदैन । सोही सम्पत्तिका विषयमा एक पटक भएको फैसलाको प्रतिकूल निर्णय गरिनु न्यायिक अराजकताको सूचक हुन पुग्दछ ।

६. अदालतका फैसलाहरू कार्यान्वयन र परिपालनका निमित्त हुन्छन् । ती परोक्ष वा प्रत्यक्ष रूपमा निरर्थक भए वा तिनलाई निष्क्रिय तुल्याइयो भने न्यायिक अराजकताको सूत्रपात हुन पुग्दछ । अदालत स्वयं न्यायिक अराजकताको सूत्रधार किमार्थ बन्नु हुँदैन । यसो भयो भने न कानूनको शासनको गौरव कायम रहन सक्दछ, न न्यायिक अनुशासनको मर्म अटल रहन पुग्दछ ।

७. प्रस्तुत विवादमा २०३२।५।२० मा एउटा घरसारमा लिखत हुन्छ । मिति २०३४।९।२७ मा खारेज हुनुपूर्व तत्कालीन रजिष्ट्रेशनको २ नं.ले यस्ता लिखत सदर हुन्थे । यसलाई पारित नगरी दिएबाट मुद्दा परी मिति २०३३।९।१० मा महोत्तरी जिल्ला अदालतबाट उक्त मिति २०३२।५।२० को लिखत पारित हुने ठहरी अन्तिम भइबसेको छ । यसरी संयुक्त दर्तावालामध्येकै व्यक्तिबाट लिखत हुनु र पारित हुने ठहर हुने प्रक्रिया कानूनप्रतिकूल छैन वैध छ । यो मुद्दा निर्णय गर्ने अदालत पनि क्षेत्राधिकारबिहीन छैन क्षेत्राधिकार सम्पन्न छ । मिति २०३३।९।१२ मा फैसलाअनुरूप चलन पूर्जा जिल्ला अदालतबाट प्रदान भएको पनि देखिन्छ । सो लिखत अवैध रहेको वा फैसला त्रुटिपूर्ण रहेको भए विधिवत् चुनौती दिइनु पर्ने हुन्छ । विधिसम्मत प्रक्रिया बाहेक अन्य प्रक्रियाबाट प्रवेश गरेको विवादमा अनाधिकार निकायबाट कुनै निर्णय हुन्छ भने मात्र सो निरर्थक र निष्क्रिय हुन्छ । यस

सिद्धान्तलाई अ.व.३५ का माध्यमले हाम्रो कानूनी प्रणालीले स्वीकार गरिआएकै छ । अन्यथा संयुक्त दर्तावालाले गरेको लिखतलाई अदालतले पारीत हुने ठहर्‍याएपछि सो फैसला बदर गराउन कानूनी मार्ग अवलम्बन गरी बदर गराइएमा बाहेक त्यस निर्णयको प्रतिकूल जानु कानूनसम्मत हुँदैन ।

८. आफ्नो हक हितमा वा सम्पत्तिमा अदालतको फैसलाका कारणबाट असर पुगे सोको संरक्षण गराउन समयमै सचेष्ट हुनुपर्ने हुन्छ । तर, प्रस्तुत मुद्दाका विपक्षी शिवचन्द्र भालाई अदालतबाट कि.नं.१४८ का हकमा फैसला भएको कुराको थाहा जानकारी भएर पनि चुनौती नदिई बसेको कुरा निजकै प्रतिउत्तर लेखबाट समेत देखिन आउँछ । मिति २०३२।५।२० को सट्टापट्टा लिखत भई सो लिखत पास मुद्दामा लिखत पास हुने ठहर्‍याई मिति २०३३।९।१० मा भएको फैसला अन्तिम भइबसेको सो फैसलाउपर प्रतिवादीले जानकारी पाएपछि पनि कुनै चुनौती नै नदिई स्वीकार गरी बसेको पाइन्छ । प्रतिवादीहरू बीच अंश मुद्दा पर्नु पूर्व नै विवादित साबिक कि.नं.१४८ कित्ताकाट भै कि.नं.१९२ र १९३ कायम भई यी पुनरावेदक वादीका नाममा कि.नं.१९२ कायम भएको देखिएको अवस्थामा पछि परेको अंश मुद्दामा उक्त साबिक कि.नं.१४८ समेत बण्डा लाग्ने भनी फैसला भई बण्डासमेत छुट्याई बण्डा मुचुल्का खडा गर्ने गरी भएको कार्य कानूनसम्मत देखिएन । मिति २०३३।९।१० को फैसला यथावत् कायम रहेको अवस्थामा पछि २०४५ सालमा परेको अंश मुद्दाबाट २०५२।३।३९ मा बण्डा छुट्याई मिति २०५२।४।२९ मा दिएको चलन पूर्जा र सो आधारमा साबिक कित्ताकाट भैसकेको कि.नं.१४८ लाई पुनः कित्ताकाट गरी कायम गरेको कि.नं.२३० र २३१ को जग्गाको दर्तासमेत बदर गर्नुपर्नेमा सो नगरी शुरु महोत्तरी जिल्ला अदालतले गरेको फैसला उल्टी गर्ने गरी भएको पुनरावेदन अदालत जनकपुरको फैसला नमिलेको हुँदा उल्टी भई शुरु जिल्ला अदालतको

फैसला नै सदर कायम हुने ठहर्छ । अरु तपसिलबमोजिम गर्नु ।

तपसिल

माथि ठहर खण्डमा लेखिएअनुसार पुनरावेदन अदालतबाट भएको फैसला उल्टी भई शुरु फैसला नै सदर कायम हुने ठहरी फैसला भएकोले पुनरावेदन अदालत जनकपुरले राखेको लगत कायम रहन नसक्ने हुँदा कट्टा गरी शुरु अदालतले राखेको लगत नै कायम राख्नु भनी शुरुमा लेखी पठाई दिनु--१

वादीले फिराद गर्दा राखेको कोर्ट फी रु.३००।- र यस अदालतमा पुनरावेदन गर्दा राखेको सोको १५ प्रतिशतले हुने रु.४५।- समेत जम्मा रु.३४५।- पुनरावेदक वादीले प्रतिवादीबाट भराई पाउने हुँदा ऐनका म्यादभित्र भराई पाउँ भनी दरखास्त दिए केही दस्तूर नलिई प्रतिवादीहरूबाट भराई दिनु---२

प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु---३

उक्त रायमा म सहमत छु ।

न्या. दामोदरप्रसाद शर्मा

इति संवत् २०६६ साल असार २९ गते रोज २ शुभम्--
इजलास अधिकृत : श्रीप्रसाद संजेल

निर्णय नं. ८२९०

मङ्सिर, २०६६

सर्वोच्च अदालत संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री रामकुमारप्रसाद शाह
माननीय न्यायाधीश श्री कृष्णप्रसाद उपाध्याय
संवत् २०६९ सालको दे.पु.नं.- ९७६९
फैसला मिति: २०६६।१।७।२

मुद्दा :- हक निखनाई पाऊँ ।

पुनरावेदक प्रतिवादी: नवलपरासी जिल्ला माकर
गा.वि.स. वडा नं. ४ बस्ने गुमादेवी पाठक
विरुद्ध

प्रत्यर्थी वादी: ऐ. ऐ. बस्ने पुरुषोत्तम भट्टराई

शुरु फैसला गर्ने:

मा.जि.न्या. श्री गणेश पञ्जियार

पुनरावेदन फैसला गर्ने:

मा.न्या. श्री ताहिर अली अन्सारी

मा.न्या. श्री चन्द्रबहादुर कार्की

- आफ्नो घरको वलेनीको पानी र हैण्डपाइप धाराको पानी अर्काको जग्गाबाट निकास गराउन नपाइने भयो भन्ने आधारमा निखनाई पाऊँ भन्न कानूनी एवं व्यावहारिक दृष्टिकोणबाट नमिले ।
- सन्धिसर्पन भन्नाले साँध जोडिएको मात्र नभई सो अचल सम्पत्ति आफूलाई निकास, बाटो, सिंचाई, हावा, प्रकाश वा अन्य यस्तै कारणबाट आफूलाई नभई नहुने प्रकृतिको अचल सम्पत्ति देखिनु पर्ने

(प्रकरण नं ४)

पुनरावेदक तर्फबाट:

प्रत्यर्थी वादी तर्फबाट:

अवलम्बित नजीर

सम्बद्ध कानून:

फैसला

न्या.रामकुमारप्रसाद शाह: पुनरावेदन अदालत वुटवलको मिति २०६०।३।२४ मा भएको फैसला उपर न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१)(क) र (ख) बमोजिम मुद्दा दोहोर्न्याई हेरी पाउन निवेदन परी मुद्दा दोहोर्न्याई हेर्ने निस्सा प्रदान

भई दायर हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यसप्रकार छः-

विपक्षी मध्येका कुलानन्द भट्टराई मेरा बाबु गनपति भट्टराईका दाजुभाइ भै वहाँ मेरो सख्यात काहिला बाबु हुनुहुन्छ । वहाँ र म बीच ३ (तीन) पुस्ताभित्रको काका भतिजा नाता पर्छ । म वादीको नाउँमा दर्ता रहेको जिल्ला नवलपरासी माकर गा. वि. स. वडा नं. ४(घ) कि. नं. ३६९ र ३७० जग्गाको क्रमशः पूर्व र दक्षिण तर्फ प्रतिवादी मध्येका कुलानन्दको नाउँको कि. नं. ३७१ को जग्गा पर्दथ्यो । मेरो नाउँमा दर्ता भएको जग्गा मध्ये कि. नं. ३६९ को जग्गामा पक्की घर रहेको र उक्त घरको वलेनीको पानीको निकास कि. नं. ३७१ को जग्गाबाट भएको तथा कि. नं. ३७० को जग्गामा बनेको २ वटा कच्ची घरको पानीको निकास समेत उक्त कि. नं. ३७१ मा भई उक्त बमोजिम मेरो जग्गामा आवत जावत गर्न कि. नं. ३७१ को जग्गा प्रयोग भई आईरहेको अवस्थामा विपक्षी मध्येका कुलानन्द भट्टराईले आफ्नो नाउँको उक्त कि. नं. ३७१ को जग्गा म वादीलाई थाहा जानकारी नदिई विपक्षी कुलानन्द भट्टराई दिने गुमा देवी पाठक लिने गरी मालपोत कार्यालय नवलपरासीबाट र. नं. २३५२ मा थैली रु. एक लाख पचास हजार लिई पारित गरेको कुरा मिति २०५६।११।१२ मा नक्कल सारी लिई थाहा पाएको र उक्त जग्गा मलाई सन्धिसर्पन पर्ने हुँदा विपक्षीहरूलाई उक्त थैली र रजिष्ट्रेशन दस्तूर बुझी लिई जग्गा मलाई निखन्न माग्दा विपक्षी गुमादेवी पाठकले इन्कार गरेकोले उक्त थैली बमोजिमको रकम मालपोत कार्यालय नवलपरासीमा धरौटी राखी निखनाई पाउनको लागि निवेदन दिँदा विवाद भई सम्बन्धी जि. अ. मा जानु भनी उक्त कार्यालयबाट मिति २०५७।६।२९ मा निर्णय भएकाले साह्रै अन्यायमा परी म्याद भित्र यो फिरोद लिई आएको छु । विपक्षी गुमादेवी पाठकलाई म बाट उक्त बमोजिम मालपोत कार्यालय नवलपरासीमा राखिएको थैली रजिष्ट्रेशन दस्तूर बुझ्न लगाई उक्त कि. नं. ३७१ को ज. वि.

०-०-१० जग्गा म वादीले हक निखनाई पाउने ठहर घोषित गरी विपक्षी गुमादेवी पाठकको नाउँबाट खारेज गरी मेरो नाउँमा दा. खा. नामसारी समेत गरी गराई मबाट रहेको कोर्ट फी लगायतको कानूनले भरी पाउने खर्च समेत दिलाई भराई हक इन्साफ दिलाई पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको वादीको मुख्य फिरोद दावी ।

वादी दावी भूठा हो । साविक शोभाखर भट्टराईका नाउँको कि. नं. ३४८ मध्ये मेरो दाता कुलानन्द भट्टराईले मिति २०४७।१२।१८ मा कि. नं. ३७१ र विपक्षीको दाता सूर्यप्रसाद भण्डारीले कि. नं. ३७० खरिद गर्दा विपक्षी वादी नै साक्षी वस्तु भएको र पछि वादीले कि. नं. ३७० को जग्गा खरिद गर्नु भएको हो भने म प्रतिवादीले कि. नं. ३७१ को अलग कित्ता खरिद गरी लिएको हुँ । साविक देखि कै एक अर्का कित्तासँग सम्बन्धित कित्ता जग्गा भै अंशवार बीच विपक्षी वादी र मेरो दाताको अंशवण्डा भै बाँकी कित्ता काटिएका जग्गा कि. नं. ३६९, ३७०, ३७१ होइनन्, अलग अलग विभिन्न व्यक्ति बीच खरिद विक्री भै स्वतन्त्र अस्तित्वमा रहेका कित्ता जग्गा हुन् । विपक्षीका काका मेरा दाता कुलानन्द भट्टराईले कि. नं. ३७१ खरिद गरेपछि मात्र विपक्षी वादीले कि. नं. ३७० को जग्गा खरिद गर्नु भएको हो । यसरी मेरो दाताले भन्दा पछिको मितिमा साँध जोडी जग्गा खरिद गरेकै कारण विपक्षी वादीलाई कि. नं. ३७१ को जग्गा सन्धिसर्पन पर्ने होइन । अतः विपक्षी वादीको कि. नं. ३६९, ३७० का जग्गालाई मैले खरिद गरेको कि. नं. ३७१ को जग्गा सन्धिसर्पन नपर्ने हुँदा हक निखनाई पाऊँ भन्ने म उपर वादीले दिएको भूठा फिरोद दावीबाट अलग फुर्सद दिलाई अ.व. १८० नं. बमोजिम विपक्षीको फिरोद खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी मध्येका गुमादेवी पाठकको प्रतिउत्तर जिकीर ।

विपक्षी मेरो नजीकका हकदार हुन् भन्ने कुरामा विवाद छैन । मेरो नामको कि. नं. ३७१ को जग्गा सह प्रतिवादी गुमादेवीलाई विक्री गर्नु पूर्व

छोरा नटराज मार्फत खबर पठाउँदा आर्थिक अभावका कारण हाल उक्त जग्गा खरिद गर्न असमर्थ छु भन्ने जवाफ पाएको र मलाई रुपैयाँको आवश्यक परेकाले दावीबमोजिमको कि. नं. ३७१ को जग्गा सह-प्रतिवादी गुमा देवी पाठकलाई विक्री गरेको हुँ । मैले उक्त जग्गा वादीको सहमति लिएर मात्र विक्री गरेको हुँदा हक निखनाई दिनु नपर्ने ठहर गरी इन्साफ पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी मध्येका कुलानन्द भट्टराईको प्रतिउत्तर जिकीर ।

आदेशानुसार वादी प्रतिवादीको साक्षीको वकपत्र भई मिसिल सामेल रहेछ साथै जग्गाको नापनक्सा मुचुल्का भई मिसिल सामेल रहेछ ।

यसमा कि. नं. ३६९ र ३७० को जग्गा वादीको नाउँमा दर्ता रहेको र कि. नं. ३७१ को जग्गा प्रतिवादी मध्ये कुलानन्दको नाउँमा रहेको देखिन्छ । अदालतबाट मिति २०५८।६।६ मा भै आएको नक्सा मुचुल्कामा विवादित कि. नं. ३७१ को जग्गामा वादीको घर जग्गाको पानी वगेको वादीले आवत जावत गर्ने गरेको पराल टौवा र मल समेत राखी भोग चलन गरेको देखिन्छ । सो कुरा वादी प्रतिवादीका साक्षीको वकपत्रबाट समेत पुष्टि भएको देखिन्छ । तसर्थ विवादित कि. नं. ३७१ को जग्गा पूर्व र दक्षिण तर्फ वादीको कि. नं. ३६९ र ३७० का जग्गा रही सन्धिसर्पन पर्ने देखिएको प्र. गुमादेवीका दाता प्र. कुलानन्द र यी वादी साख्यै काका भतिजा नाताका देखिदा वादी प्रतिवादी कुलानन्दको हकवाला समेत रहेकाले वादी दावीबमोजिम वादीले प्रतिवादीबाट हक निखनाई लिन पाउने र सो जग्गा वादीका नाउँमा दा. खा. नामसारी समेत हुने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको शुरु नवलपरासी जिल्ला अदालतको मिति २०५८।८।२७ को फैसला ।

मेरा दाता कुलानन्दले विवादित कि. नं. ३७१ को जग्गा खरिद गरेपछि वादीले कि. नं. ३७० को जग्गा खरिद गरी साँध सम्म जोडिन गएको देखिन्छ । वादीले विवादित कि. नं. ३७१ को जग्गा

खाली रहेकाले पराल, मल राख्ने गरेको हो । अदालतबाट भएको नक्सालाई नै प्रमुख आधार मान्न मिल्ने होइन । वादीका साक्षी कृष्ण थापाले वादीका दुवै कित्ता जग्गा र विवादित कि. नं. ३७१ को जग्गा बाटोसँग जोडिएका छन् भनी प्रष्ट रुपमा वकपत्रमा लेखाएका छन् । तसर्थ उपयुक्त तथ्यतर्फ ध्यान नदिई गरेको शुरुको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा उल्टी गरी भुट्टा वादी दावीबाट फुर्सद दिलाई पाऊँ भन्ने समेतको प्रतिवादी गुमादेवी पाठकको पुनरावेदन पत्र ।

यसमा वादीको कि. नं. ३६९ र ३७० को घर जग्गा एक आपसमा सटेको र सोको पूर्वमा न. नं. १३ को सहायक बाटो रही रहेको नक्सा मुचुल्काबाट देखिएको स्थितिमा विवादित कि. नं. ३७१ को जग्गा वादीलाई सन्धिसर्पन पर्ने भनी निखनाई पाउने ठहर गरेको शुरुको फैसला फरक पर्न सक्ने देखिदा अ.व. २०२ नं. तथा पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४८ को नियम ४७ बमोजिम छलफलको लागि विपक्षी भिकाई आएपछि वा अर्वाधि नाघेपछि नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालत वुटवलको मिति २०५९।१।३० को आदेश ।

विवादित कि. नं. ३७१ को जग्गा वादी दावीबमोजिम वादीले प्रतिवादीबाट हक निखनाई लिन पाउने र सो जग्गा वादीको नाउँमा दा. खा. नामसारी समेत हुने ठहर्नाएको शुरु नवलपरासी जिल्ला अदालतको मिति २०५८।८।२७ को फैसला मिलेकै देखिदा सदर हुने ठहर्छ । पुनरावेदक प्रतिवादीको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्दैन भन्ने पुनरावेदन अदालत वुटवलको फैसला ।

मैले दाता कुलानन्द भट्टराईबाट मिति २०५६।१।३ मा खरिद गरेको कि. नं. ३७१ को क्षे. फ. वि. ०-०-१० जग्गा घडेरीको जग्गा हो । यस जग्गाको पश्चिम तर्फ विपक्षी वादीको नाउँमा रहेको कि. नं. ३६९ को जग्गा निजले घर बसोवास गरी वस्दा सो जग्गामा खनेको ट्यूबेलबाट निजले पानी प्रयोग गर्दा कि. नं. ३७१ मा आउँछ भन्ने

कारणबाट विपक्षी वादीलाई कि. नं. ३७१ को जग्गा सन्धिस्पर्शन पर्ने भनी अर्थ गर्न मिल्दैन । विपक्षीको कि. नं. ३६९ र ३७० को जग्गामा आवात जावत गर्नको लागि मेरो कि. नं. ३७१ को अभावमा कुनै पनि बैकल्पिक मार्ग नभएको अवस्था रहे भएमा मात्रै विपक्षीले कि. नं. ३७१ को जग्गा निखनाई पाउने मुलुकी ऐन लेनदेन व्यवहारको ११ नं. को कानूनी व्यवस्था हो । तर विपक्षीको कि. नं. ३६९ र ३७० को जग्गामा आवातजावत गर्नको लागि छुट्टै निकाश रहे भएको अवस्था विद्यमान हुँदा हुँदै मेरो कि. नं. ३७१ को जग्गामा विपक्षी वादीले परालको टौवा राखेको भन्ने आधार वुँदा ग्रहण गरी लेनदेन व्यवहारको गलत व्याख्या गरी फैसला भएको छ । सर्भे नापीको नक्शा प्रिन्टबाट नै विपक्षी वादीको नाउँमा रहेको कि. नं. ३६९ को जग्गाको पश्चिम तर्फ र कि. नं. ३७० को पूर्वतर्फ कच्ची बाटो जोडिएको देखिएको छ । कि. नं. ३६९ र ३७० को जग्गामा स्वतन्त्र आवागमन र घाम, प्रकाश, हावा उक्त कित्ताहरूमा जोडिएको बाटोबाटै विपक्षीले उपभोग र उपयोग गर्न मिल्ने अवस्था छुँदा छुँदै पनि कि. नं. ३७१ को जग्गा विपक्षी वादीले संधियारको नाताले मात्रै सो जग्गा निखनाई लिन पाउने अवस्था देखिन आउँदैन । विपक्षी पुरुषोत्तम भट्टराई मेरा दाता कुलानन्द भट्टराईको नाताले भतिजा पर्ने कारणले मात्रै कि. नं. ३७१ को जग्गा निजले निखनाई लिन पाउने हक सृष्टि हुन सक्दैन । यसरी अदालतबाट भै आएको नक्शा मुचुल्का र सर्भे नापी नक्शाको प्रमाणलाई यथोचित रूपमा मूल्याङ्कन नगरी भएको पुनरावेदन अदालत वुटवलको फैसलामा मुलुकी ऐन अ.व. १८४(क), १८५ नं. र प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ५४ को गम्भीर व्याख्यात्मक त्रुटि विद्यमान भएकोले न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१) (क)(ख) को अवस्था विद्यमान हुँदा उक्त फैसला दोहोर्‍याई हेरी बदर गरी भूठा फिराद दावीबाट अलग फुर्सद गरी मेरो प्रतिउत्तर जिकीर बमोजिम हक इन्साफ

गरिपाऊँ भन्ने प्रतिवादी गुमा देवीको यस अदालतमा परेको पुनरावेदन पत्र ।

यसमा सम्बन्धित शुरु रेकर्ड र भए प्रमाण मिसिल समेत भिकाई आएपछि साथै राखी नियमानुसार गरी पेश गर्नु भन्ने सर्वोच्च अदालत संयुक्त इजलासको आदेश ।

यसमा वादीको कि. नं. ३६९ को जग्गासँग निखनाई पाऊँ भनेको प्रतिवादीको कि. नं. ३७१ को साँध जोडिएको देखिए पनि अदालतबाट भै आएको नक्शाबाट वादीको कि. नं. ३६९ को जग्गाको निकासबाटो छुट्टै न. न. १२ मा देखिएको स्थितीमा केवल पानी वग्छ भन्ने आधारमा निखनाई पाउने ठहर्‍याएको शुरु नवलपरासी जिल्ला अदालतको फैसला सदर गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालत वुटवलको मिति २०६०।३।२४ को फैसलामा लेनदेन व्यवहारको ११ नं. र ने. का. प. ०५५ पृष्ठ ३८९ नि. नं. ६५६९, ने. का.प. ०४८ नि. नं. २९५ पृष्ठ २१५, ने. का. प. २०५२ नि. नं. ६०२९ पृष्ठ ५२९ तथा २०५८ सालको नि. प्रदान नं. ४१ मा सदागर मिया वि. महमुद्द मियाँ भएको हक वेहक दर्ता कायम मुद्दामा यस अदालतबाट प्रतिपादीत सिद्धान्त समेतको प्रतिकूल देखिदा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१) को (क) र (ख) को आधारमा प्रस्तुत मुद्दा दोहोर्‍याई हेरिदिने निस्सा प्रदान गरिएको छ । विपक्षी समेत भिकाई नियमानुसार गरी पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको आदेश ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा समावेश भई इजलास समक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको पुनरावेदन सहितको मिसिल कागजात अध्ययन गरी पुनरावेदक प्रतिवादीको तर्फबाट विद्वान अधिवक्ता श्री कृष्ण सापकोटाले प्रतिवादीको दाता कुलानन्दले कि. नं. ३७१ को जग्गा खरिद गरेपछि वादीले कि. नं. ३७० को जग्गा खरिद गर्नु भएको र साँधसम्म जोडिन गएको छ । शुरु अदालतबाट भै आएको नक्शा मुचुल्काको न. नं. १२ र १३ मा निकाश बाटो जनिएको र उक्त निकाश बाटो वादीको कि.

नं. ३६९ को पश्चिम तर्फ र कि. नं. ३७० को पूर्व तर्फ जोडिई उक्त जग्गामा आवत जावत गर्नको लागि बैकल्पिक बाटो भएको र उक्त कि. नं. ३६९ को पूर्व दक्षिण सिमाना न. नं. ५ बाट निजको कि. नं. ३७० न. नं. ४ को गोठ घर जग्गामा जान सक्ने भन्ने सो नक्शा मुचुल्काबाट स्पष्ट भएको छ । प्रतिवादीले दाताबाट खरिद गरेको कि. नं. ३७१ न. नं. ३० को जग्गामा दाताको मञ्जुरीले निजले अस्थायी टौवा राख्न दिएको र प्रतिवादीले हक हस्तान्तरण गरी लिएपछि पनि टौवा राख्न दिएको कारणले सन्धिसर्पन पर्न सक्दैन । कि. नं. ३६९ र ३७० को जग्गामा स्वतन्त्र आवागमन र घाम प्रकाश हावा उक्त जोडिएकै बाटोबाट विपक्षीले उपयोग गर्न पाउने अवस्था छँदाछँदै केवल संधियारको नाताले मात्र जग्गा निखनाई लिन नपाउने हुँदा शुरु एवं पुनरावेदन अदालतबाट भएको फैसला उल्टी हुनुपछि भन्ने व्यहोराको बहस प्रस्तुत गर्नुभयो । त्यसैगरी वादीको तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताहरू बोधीराज पाण्डे र कृष्णप्रसाद बस्यालले वादीको कि. नं. ३६९ र ३७० को जग्गाको सन्धिसर्पन उक्त कि. नं. ३७१ को जग्गासँग पर्ने कुरा वादीले उक्त जग्गाबाट आवत जावत गर्ने गरेको उक्त जग्गामा वादीले पराल टौवा, मल समेत राख्ने गर्नुका साथै वादीको कि. नं. ३६९ को जग्गामा घरवास गरी वस्दा सो जग्गामा खनेको टुयवेलको पानी प्रयोग गर्दा कि. नं. ३७१ को जग्गा बाट नै निकास हुने हुँदा शुरु एवं पुनरावेदन अदालतबाट भएको फैसला सदर हुनुपछि भन्ने व्यहोराको बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

२. विद्वान कानून व्यवसायीहरूले प्रस्तुत गर्नुभएको उपर्युक्त बहस वुँदा समेतलाई अध्ययन गरी निर्णय तर्फ विचार गर्दा पुनरावेदन अदालतबाट भएको फैसला मिलेको छ, छैन ? सोही सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

३. मेरो कि. नं. ३६९ र ३७० को जग्गाको क्रमशः पूर्व, दक्षिणतर्फ मेरो काका कुलानन्दको नाम दर्ताको कि. नं. ३७१ को जग्गा रहेको र सो

जग्गा मेरो कि. नं. ३६९ र ३७० सन्धिसर्पन पर्नेमा मलाई नसोधी प्रतिवादी गुमा देवीलाई राजीनामा पारीत गरी दिएकाले विपक्षी गुमादेवीलाई थैली बुझाई हक निखनाई पाऊँ भन्ने दावी गरेकोमा मेरो दाताले भन्दा पछिको मितिमा साँध जोडिएको जग्गा खरिद गरेकै कारण सन्धिसर्पन पर्ने होइन भन्ने प्रतिवादी गुमा देवीको र वादीको मौखिक सहमतिले जग्गा विक्री गरेको हुँदा हक निखन्न पाउने होइन भन्ने समेत प्रतिवादी कुलानन्दको प्रतिउत्तर जिकीर रहेको प्रस्तुत मुद्दामा वादी दावीबमोजिम हक निखनाई लिन पाउने ठहर गरेको शुरु जिल्ला अदालतको फैसला सदर गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसला उपर निवेदन परी दोहऱ्याई हेर्न निस्सा प्रदान भएको प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिउत्तर जिकीर बमोजिम गरी पुनरावेदन अदालतको फैसला उल्टी गरिपाऊँ भनी प्रतिवादीको पुनरावेदन जिकीर रहेको देखियो ।

४. निर्णय तर्फ विचार गर्दा वादीले फिराद दायर गर्दा र यस अदालतमा पुनरावेदन गर्दा समेत कि. नं. ३६९ को जग्गामा आफ्नो पक्की घर रहेको र सो घर जग्गाको उत्तर दक्षिणतर्फ अन्य व्यक्तिहरूको जग्गा पर्ने भएबाट घरको छतको वलेनी र धाराको पानीको निकास एवं हावा, प्रकाशको लागि कि. नं. ३७१ को जग्गा नै प्रयोग गर्नुपर्ने र कि. नं. ३७० को जग्गामा ठाँटी एवं कच्ची घरहरू रहेको ति घरको भ्याल, ढोका उत्तर तर्फ रहेको र दक्षिण तर्फ अन्य व्यक्तिको घर भएकोले उत्तर तर्फको ३७१ को जग्गाबाट नै प्रकाशको उपयोग, पानीको निकास एवं आवत जावत गर्नको लागि काहिला बाबु कुलानन्दका नाउँ दर्ताका सो कि. नं. ३७१ को जग्गा नै आफ्नो सन्धिसर्पन पर्ने हुँदा निजले अन्य व्यक्तिलाई विक्री गरेकोले निखनाई पाऊँ भन्ने समेत वादीले जिकीर लिएको पाइन्छ । विक्री हुनु भन्दा अघि उक्त कि. नं. ३७१ को जग्गामा आफ्नो हैण्ड पाईपको पानीको निकास र पराल राखेको टौवा बनाई भोग गरी आएकोले आफ्नो सन्धिसर्पन पर्ने भन्ने समेत निज

वादीको कथन रहेको छ । अदालतबाट भै आएको मिति २०५८।६।६ को नक्शा मुचुल्का हेर्दा न. नं. १२ र १३ मा निकाश बाटो जनिएको र उक्त न. नं. १२ को निकाश बाटो प्रत्यर्थी वादीको कि. नं. ३६९ को पश्चिम तर्फ जोडिएको र. नं. नं. १३ को निकाश बाटो कि. नं. ३७० को पूर्वतर्फ जोडिएको देखिएको छ र सोही निकाश बाटोबाट नै उक्त दुवै कित्ता नम्वरमा वनेका घरहरूमा हावा, प्रकाश र निकाशको उपभोग र उपयोग गर्न सक्ने र मिल्ने अवस्था देखिन्छ । यस अवस्थामा उक्त कि. नं. ३६९ को जग्गाको उत्तर दक्षिण तर्फ र कि. नं. ३७० को जग्गाको दक्षिण तर्फ अन्य व्यक्तिहरूको घरजग्गा रहेकै आधारमा वादीको निखनाई पाउने हकको सिर्जना हुन सक्दैन । त्यस्तै प्रत्यर्थी वादी र प्रतिवादी मध्येका कुलानन्द काका भतिजा नाता पर्ने भई आपसी मिलोमतोमा दुवै पक्षले उक्त कि. नं. ३७१ को जग्गा खरिहानको रूपमा प्रयोग गर्दै आएको भन्ने फिरोद लेखबाट नै देखिएको र घर गाउँमा आपसी समझदारीमा एकाको जग्गामा अर्कोले अस्थायी रूपमा प्रयोग गर्ने प्रचलन रही आएकोमा अस्थायी टौवा राखेको भन्ने मात्र आधारमा पनि कि. नं. ३७१ को जग्गा वादीको सन्धिसर्पन पर्ने भनी अर्थ गर्न सकिदैन । साथै कि. नं. ३६९ र ३७० मा रहेका घरहरूको वलेनीको पानी र धाराको पानी प्रयोग गर्दा वने पानी अस्थायी प्रकृतिको नियमित वगिरहने पानी नभएको र त्यस्तो पानीको पुनरावेदक स्वयंले व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ । आफ्नो घरको वलेनीको पानी र हैण्डपाइप धाराको पानी अर्काको जग्गाबाट निकाश गराउन नपाइने भयो भन्ने आधारमा पनि निखनाई पाउँ भन्न कानूनी एवं व्यावहारिक दृष्टिकोणबाट मिल्न हुन सक्दैन । मुलुकी ऐन लेनदेन व्यवहारको ११ नं. मा “कसैले आफ्नो हक पुग्ने अचल सम्पत्ति विक्री गरेकोमा यसै महलको १० नम्वर बमोजिम साक्षी वस्ने वाहेक सो विक्री भएको सम्पत्ति सन्धिसर्पन परेको निजको ऐनबमोजिमको कुनै हकवालाले निखनी लिन चाहेमा सो किने वेचेको

लिखत रजिष्ट्रेशन भएको मितिले ६ महिना सम्ममा थाहा पाएको ३५ दिनभित्र निखनी लिन पाउँछ” भन्ने व्यवस्था रहेको छ । सन्धिसर्पन भन्नाले साँध जोडिएको मात्र नभई सो अचल सम्पत्ति आफूलाई निकास, बाटो, सिंचाई, हावा, प्रकाश वा अन्य यस्तै कारणबाट आफूलाई नभई नहुने प्रकृतिको अचल सम्पत्ति देखिनु पर्ने हुन्छ । तर अदालतबाट भई आएको नक्शा मुचुल्काबाट उक्त दावीको कि. नं. ३७१ को जग्गा नभई नहुने प्रकृतिको नदेखिई वादीको हक दर्ताको कि. नं. ३६९ र ३७० को जग्गामा जान न. नं. १२ र १३ को निकास बाटो उपलब्ध रहेको र हावा प्रकाश आदि पनि छुट्टै उपलब्ध रहेको देखिएबाट वादीको कि. नं. ३६९ र ३७० जग्गाको कि. नं. ३७१ को जग्गा सन्धिसर्पन पर्ने नदेखिएबाट वादीले उक्त कि. नं. ३७१ को जग्गा उक्त लेनदेन व्यवहारको ११ नं. बमोजिम निखनी लिन पाउने अवस्था देखिन आउँदैन । नन्द कुमारी नेपाल समेत विरुद्ध गणेशप्रसाद भट्टराई भएको जग्गा निखनाई पाउँ मुद्दामा पानी भर्ने भन्ने साँध जोडिएको कारणबाट मात्र सन्धिसर्पन पर्ने भन्न मिल्ने देखिएन भन्ने (नेकाप २०४८ अङ्क ५, नि. नं. ४२९५ पृ. २१५) र वादी हरिकृष्ण वास्तोला विरुद्ध प्रतिवादी जगतमान माकाजु भएको हक सफा मुद्दामा जग्गाको साँध मिल्दैमा सन्धिसर्पन पर्ने होइन । सन्धिसर्पन पर्नेलाई वादीले हक सफा नगरेको अवस्थामा वादीलाई कुलो पानी, बाटो निकास, हावा, घाम इत्यादी कुराहरूमा अवरोध पुग्ने हुनुपर्ने भन्ने (नेकाप २०५५ अङ्क ७, नि. नं. ६५६९ पृ. ३८९) मा सिद्धान्त प्रतिपादन भएको देखिन्छ । यसबाट जग्गाको साँध जोडिएको या पानी भर्ने निकास भएको भन्ने आधारले मात्र निखनाई पाउने हकको सिर्जना नभै वादीले निखनाई पाउँ भनेको जग्गा निखनी लिन नपाएको अवस्थामा वादीलाई कुलो, पानी, बाटो निकास, हावा, घाम इत्यादी कुराको उपयोगमा अवरोध पुगेको अवस्थामा मात्र निखनाई लिन पाउने देखिन्छ । तर त्यस्तो अवस्थाको विद्यमानता मिसिल प्रमाणबाट

देखिन आउँदैन । वादीका साक्षी पिताम्बर पौडेलले अदालत समक्ष वकपत्र गर्दा कि. नं. ३६९ र ३७० को दुवै कित्ता जग्गा बाटोसँग जोडिएको र एक कित्ताबाट अर्को कित्तामा जान आउन मिल्छ भनी स्पष्ट खुलाई दिएको अवस्था समेत हुँदा केवल साँध जोडीएको भन्ने र वादी र प्रतिवादीका दाता बीच काका भतिज नाता पर्ने भन्ने आधारमा मात्र प्रत्यर्थी वादीले उक्त कि. नं. ३७१ को जग्गा हक निखनाई लिन पाउने अवस्था भएन ।

५.अतः माथि उल्लिखित अवस्था प्रमाण तथा कानूनी आधार समेतबाट विवादित कि. नं. ३७१ को जग्गा वादी दावीबमोजिम निजको सन्धिस्पर्ण पर्ने जग्गा नदेखिदा वादीले प्रतिवादीबाट हक निखनाई लिन पाउने र सो जग्गा वादीको नाउँमा दा. खा. नामसारी समेत हुने ठहर्‍याएको शुरु नवलपरासी जिल्ला अदालतको फैसला सदर हुने ठहराएको पुनरावेदन अदालत वुटवलको फैसला मिलेको नदेखिदा उल्टी भै वादी दावी नपुग्ने ठहर्छ । अरुमा तपसिल बमोजिम गर्नु ।

तपसिल

माथि इन्साफ खण्डमा लेखिएबमोजिम पुनरावेदन अदालत वुटवलको फैसला उल्टी भई वादी दावी पुग्न नसक्ने ठहरेकोले पुनरावेदन अदालतको फैसलाको तपसिल खण्डको देहाय (१) मा राखेको लगत कायम नरहने हुँदा सो लगत कट्टा गरी दिनु भनी शुरु जिल्ला अदालतमा लेखी पठाउनु-----१

प्रतिवादी पुनरावेदक गुमादेवी पाठक के माथि इन्साफ खण्डमा लेखिएबमोजिम पुनरावेदन अदालत वुटवलको फैसला उल्टी भई वादी दावी पुग्न नसक्ने ठहरेकोले निजले पुनरावेदन अदालत वुटवलमा पुनरावेदन गर्दा शुरु कोर्ट फी. रु. १००१-को १५% ले हुने रु. १५१- र यस अदालतमा पुनरावेदन गर्दा राखेको शुरु कोर्ट फी.रु. १००१-को १५% ले हुने रु. १५१- समेत जम्मा रु. ३०१-

वादीबाट भराई पाउने हुँदा वादीको यसै सरहदको जेथा देखाई ऐनका म्याद भित्र भराई पाऊँ भनी दरखास्त दिन आए कुनै दस्तूर नलिई सो कोर्ट फी. निज प्रतिवादी पुनरावेदकलाई भराई दिनु भनी नवलपरासी जिल्ला अदालतमा लेखी पठाई दिनु -२

पुनरावेदक गुमादेवी पाठकके माथि इन्साफ खण्डमा लेखिएबमोजिम पुनरावेदन अदालत वुटवलको फैसला उल्टी भई वादी दावी पुग्न नसक्ने ठहरेकोले निज प्रतिवादी गुमादेवीले नवलपरासी जिल्ला अदालत मार्फत पुनरावेदन अदालत वुटवलमा पुनरावेदन गर्दा नवलपरासी जिल्ला अदालतमा मिति २०५८।१०।१० मा र. नं. ०६० बाट धरौट राखेको रु. ५०१- समेत निजले फिर्ता पाउने हुँदा ऐनका म्याद भित्र फिर्ता पाऊँ भनी दरखास्त दिन आए कुनै दस्तूर नलिई फिर्ता दिनु भनी नवलपरासी जिल्ला अदालतमा लेखी पठाउनु --३

वादी पुरुषोत्तम भट्टराई के माथि इन्साफ खण्डमा लेखिएबमोजिम पुनरावेदन अदालत वुटवलको फैसला उल्टी भई वादी दावी पुग्न नसक्ने ठहर भई कि. नं. ३७१ को जग्गा वादी पुरुषोत्तम भट्टराईले निखनाई लिन नपाउने भएकोले निजले मालपोत कार्यालय नवलपरासीमा मिति २०५६।११।२२ मा र. नं. २०५ बाट उक्त जग्गाको थैली रु. १,५०,०००।- र रजिष्ट्रेशन दस्तूर समेत गरी रु. १,५७,५००।- धरौट राखेको देखिदा सो रकम फिर्ता पाऊँ भनी निज वादीको ऐनको म्याद भित्र दरखास्त परे सो धरौटी निजलाई फिर्ता दिनु भनी मालपोत कार्यालय परासीमा लेखाई पठाई दिनु --४

दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुभाई दिनु --५

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या.कृष्णप्रसाद उपाध्याय

इति संवत् २०६६ साल वैशाख ७ गते रोज २ शुभम्
इजलास अधिकृतः भुवनसिंह थापा

निर्णय नं. ८२११ मङ्सिर, २०६६

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री अवधेशकुमार यादव
संवत् २०६३ सालको दे.पु.नं. ५६१, ५६२, ५६३
फैसला मिति: २०६६।२।२७।४

मुद्दा :- वकसपत्र बदर (अंश नामसारी)

पुनरावेदक प्रतिवादी: वंशीको नाति शिवबसन्तको
छोरा जिल्ला रुपन्देही असुरैना गा.वि.स.
वडा नं. ७ वस्ने राम निवास भन्ने
श्रीकृष्णप्रसाद यादव

विरुद्ध

वंशीको श्रीमती ऐ.ऐ. वस्ने तिलका अहिरनी समेत

पुनरावेदक प्रतिवादी: वंशीको मु.स. गर्ने
शिवबसन्तको श्रीमती जिल्ला रुपन्देही
असुरैना गा.वि.स.वडा नं. ७ वस्ने नाहरी
यादवको वारेस भई आफ्नो हकमा समेत
पुनरावेदन गर्ने वंशीको छोरा ऐ. ऐ. वस्ने
शिवबसन्त यादव

विरुद्ध

प्रत्यर्था वादी: वंशीको श्रीमती ऐ.ऐ. वस्ने तिलका
अहिरनी

पुनरावेदक प्रतिवादी: रामऔतारको नाति तथा वंशी
अहिरको छोरा जिल्ला रुपन्देही असुरैना
गा.वि.स.वार्ड नं. ७ वस्ने ढिमली भन्ने
मुरली अहिर

विरुद्ध

प्रत्यर्था वादी: वंशीको श्रीमती ऐ.ऐ. वस्ने तिलका
अहिरनी समेत

शुरु फैसला गर्ने:

मा.जि.न्या. श्री यज्ञराज भट्ट

पुनरावेदन फैसला गर्ने:

मा.न्या. श्री विश्वराज जोशी

मा.न्या. श्री राजेन्द्रप्रसाद राजभण्डारी

- कुनै पनि व्यक्तिले आफ्नो अंशबापतको सम्पत्ति अन्य व्यक्तिलाई वैधानिक रूपमा हस्तान्तरण गरिसकेपछि त्यस्तो सम्पत्तिमा तोकिएको शर्त पूरा भएपछि दाताको हक समाप्त भै सम्पत्ति प्राप्त गर्नेको अधिकार स्वतः सिर्जना हुने ।

(प्रकरण नं.२)

- अंशवण्डाको महलले आफ्नो हक पुग्ने सम्पत्ति मात्रै आफूखुशी गर्न पाउने प्रष्ट कानूनी व्यवस्था गरेको अवस्थामा अरु अंशियारहरूको समेत हक लाग्ने पैतृक सम्पत्ति अन्य अंशियारहरूको सहमतिबिना हक हस्तान्तरण गरी दिन नपाउने ।

(प्रकरण नं.५)

- एक अंशियार परलोक भैसकेको भए पनि निजले आफ्नो अंश हकका सम्बन्धमा शेषपछिको वकसपत्र पारित गरी दिइसकेको देखिँदा शेषपछिको वकसपत्र प्राप्त गर्नेको हक सिर्जना हुने ।

(प्रकरण नं.६)

पुनरावेदक प्रतिवादी तर्फबाट:

प्रत्यर्था वादी तर्फबाट:

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- दान वकसको महलको १ नं.
- अंशवण्डाको महलको १९(४)

फैसला

न्या.कल्याण श्रेष्ठ: पुनरावेदन अदालत वृत्तवल्को मिति २०६३।२।१ को फैसलाउपर न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ९ बमोजिम पुनरावेदन परी पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यसप्रकार छः

मुल पुरुष राम औतारको छोरा विपक्षी मध्येका वंशी अहिर हुन् । निज वंशीको १ मात्र श्रीमती वादीमध्येकी म तीलका हुँ । विपक्षी वंशी र वादीमध्येकी म तीलकाबाट जन्मेका ३ छोरा क्रमशः विपक्षी मध्येका ढीमली भन्ने मुरली, शीवबसन्त र वादीमध्येको म सुन्नर यादव हुँ । शीवबसन्तका छोरा राम नेवास भन्ने श्रीकृष्णप्रसाद यादव हुन् । राम औतार र निजको श्रीमतीको परलोक भैसकेको छ । बाँकी हामी वादी प्रतिवादीहरू मात्र एकाघर संगोलमा बसि आएका छौं । विपक्षीहरूले इज्जत आमदअनुसार खान लाउन समेत नदिएकोमा मिति २०५८।१।२९ गतेका दिन अंश माग गर्दा अंश नदिएको र वंशीका नाउँमा रहेको फिरादमा तपसिलमा उल्लेख भएको कृष्णप्रसाद यादवलाई २०५७।३।१२ गते पारित गरिदिएको ज. वि. २-०-१२ को जग्गा समेत मिसाई फिराद दर्ता भएका अघिल्ला दिन सम्मको सम्पूर्ण चल अचल सम्पत्तिको तायदाती फाँटवारी लिई ५ भाग लगाई विपक्षी वंशी, मुरली, शीवबसन्तको ३ भाग पर सारी बाँकी २ भाग हामी वादीहरूलाई अंश वापत दिलाई हाम्रो संयुक्त नाममा दर्ता नामसारी समेत गरिपाउँ भन्ने तीलका अहिरनी तथा सुन्नर यादवको फिराद पत्र ।

वंशावली तथा वादीहरू र म समेतका परिवार एकासंगोलमा बसेको कुरामा कुनै विवाद छैन । मैले सेवा गरेको कारणले वाजे वंशी प्रभावित भै आफ्नो अंश भाग सेवा गर्ने नाति म कृष्णप्रसाद यादवलाई वकसपत्र गरिदिएकोले फिराद दावीबमोजिम वकसपत्र बदर भै तायदाती र मैले अंश दिनुपर्ने होइन भन्ने रामनेवास भन्ने श्रीकृष्णप्रसाद यादवको प्रतिउत्तर पत्र ।

वंशावली तथा एकासंगोलमा बसेको कुरामा कुनै विवाद छैन म वंशीले आफ्नो हक

हिस्साको जग्गा श्री कृष्णप्रसादलाई वकसपत्र गरिदिएकोमा कसैको मञ्जूरी लिनुपर्ने होइन । मैले वकसपत्र दिंदा राय सम्मति मौखिक लिएको कुरा छिपाई यो फिराद गरेको देखिँदा र आफूलाई तिर्न पर्ने ऋण तिर्न नपर्ने हुनसक्छ कि भनी संगोलको ऋणलाई लोप गरी नालेस गरेकोले मिति २०५७।३।१२ गतेको पारित हालैको वकसपत्र लिखत र त्यसबाट श्री कृष्णप्रसादका नाउँमा भएको दर्ता सदर कायम गरी वादी दावी खारेज गरिपाउँ भन्ने वंशी यादव र शीवबसन्त यादवको प्रतिउत्तर पत्र ।

पुस्तावारीमा कुनै विवाद छैन । पैतृक र संगोल आर्जनको सम्पत्ति वादीको श्रीमती कलावती समेतको नाममा दर्ता छ । सो जग्गा सम्पूर्ण अंशियारहरूको अंश हक लाग्ने जग्गा हो । श्रीकृष्णप्रसाद यादवलाई २०५७।३।१२ गते गरिदिएको हालैको वकसपत्रमा उल्लिखित जग्गा संगोलको जग्गा हो । संगोलको कायम गरि मेरो नाउँमा दर्ता रहेको कि. नं. २४६, ४२६, २६९, ६९९ जग्गा मेरो निजी आर्जनको जग्गा हो कसैको अंशहक लाग्ने जग्गा होइन । ठर्की गा. वि. स. को जग्गा मैले ससुरालीको रकमबाट खरिद गरेको हो मेरो निजी आर्जनको जग्गा खानको लागि यो फिराद गरेको हो खारेज गरिपाउँ भन्ने ढीमली भन्ने मुरली अहिरको प्रतिउत्तर पत्र ।

प्रतिवादी शीवबसन्त यादव समेतबाट उजूरी निवेदनमा उल्लेख भएको घर जग्गा वादी प्रतिवादीको अंशवण्डा लाग्ने घर जग्गा होइन । ज.वि. ०-२-० जग्गा र सो मा भएको घर मेरो निजी घर जग्गा हो यसमा कसैको अंशहक लाग्ने घर जग्गा होइन भन्ने अ.वं. १३९ नं. बमोजिम वुभिएकी कलावती यादवले गरेको बयान ।

वादीको साक्षी श्यामसुन्दर कुर्मी, प्रतिवादी कृष्णप्रसाद यादवको साक्षी स्वामीनाथ भारती, प्रतिवादी मुरलीको साक्षी हरिहर गोसाई र प्रतिवादी शीवबसन्तको साक्षी चौथी लोहारको वकपत्र तथा मिति २०५९।१२।१५ मा भएको सर्जमिन मुचुल्का समेत मिसिल संलग्न रहेको ।

वादी/प्रतिवादीका बीच अंशवण्डा हुनुपर्ने कुरामा विवाद देखिएन । घरको मुख्य व्यक्ति वृद्ध अवस्थाको वंशी अहिरले हेरचाह सेवा टहल गर्ने व्यक्ति अन्य कोही नभई नाति श्रीकृष्ण यादवलाई आफूखुस गर्न पाउने जति सम्पत्ति सेवा सुसार गरे वापत मिति २०५७।३।१२ मा वकसपत्र गरिदिएको कानून विपरीत नदेखिँदा सदर कायम हुने ठहर्छ । हनैया गा. वि. स. वडा नं. १ हाल परिवर्तित वडा नं. ९ कि. नं. २१८ को ज. वि. ०-५-१२ कलावतीले माइतीको अपुतालीबाट पाएको प्रमाण मिसिलबाट देखिन आएको, सो जग्गामा बनेको पक्की घर सगोलको सम्पत्तिबाट बनाएको भन्ने प्रतिउत्तर जिकीर प्रमाणबाट पुष्टि नभएकोले सो घरजग्गा कलावतीको निजी ठहरी वण्डा नलाग्ने ठहर्छ । पाँच अंशियार कायम गरी फिराद परेकोमा मुद्दा पर्दा पर्दैको अवस्था मिति २०५९।४।२२ मा वंशी अहिरको मृत्यु भई ४ अंशियार मात्र जिवित देखिँदा माथि उल्लिखित सम्पत्ति देखि वाहेकका अन्य वादी प्रतिवादीहरूले तायदाती फाँटवारीमा पेश दाखिल गरेको ऋणको हकमा साहुको दावी परी ठहरे बमोजिम हुने गरी सम्पूर्ण सम्पत्तिमा ४ भागको २ भाग वादीहरूले वण्डा गरिलिन पाउने र निजहरूको नाममा नामसारी समेत हुने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको रुपन्देही जिल्ला अदालतले मिति २०६०।१०।१५ मा गरेको फैसला ।

वंशीको सेवा टहल नाहरीले गरी आएको, फैसला नहुँदै वंशीको मृत्यु भएको र निजलाई रिभाई आफ्नो अंश हकमा पर्ने सम्पत्ति शेषपछि एकलौटी खान भनी वंशीले मिति २०५८।११।६ मा वकसपत्र गरिदिनु भएको तथा त्यसमा कुनै अंशियारको दावी विरोध नरहेको अवस्थामा दावी भन्दावाहिर गई म तथा वंशी यादवको कानूनी अस्तित्व र हैसियत लोप गरी स्व. ससुराको अंशमा मेरो हक वारे नवोली ४ भागको २ भाग अंश दिलाएको त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर गरी मलाई समेत अंशियारा कायम गरी अंश दिलाई पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको वंशी यादव (अहिर) को मुद्दा सकार गर्ने

नाहरी यादवको पुनरावेदन अदालत वुटवलमा परेको पुनरावेदन पत्र ।

कलावतीका नामको कि. नं. २१८ को ०-५-१२ मिन्ही जग्गा निजले एकलौटी खानु भनी निजी रुपमा पाएको नभई हामी सबै संगोलमै रहेको अवस्थामा मुद्दा मामिला तथा अन्य आर्थिक लगानी समेत गरी प्राप्त भएको र सो जग्गामा त्यसवेला घर संरचना केही नभई कलावतीका नाममा आएपछि संगोलकै सम्पत्तिबाट पक्की घर बनाएको भन्ने कुरा प्रमाणको अंश मुद्दा त्यसमा वण्डुले अहिरले पेश गरेको तायदाती फाँटवारी र साक्षीको वकसपत्र समेतबाट प्रमाणित भइरहेको अवस्थामा सो घरजग्गा कलावतीको निजी ठहर गरेको अन्यायपूर्ण छ । तसर्थ सो हदसम्म फैसला उल्टी गरी कलावतीका नामको घरजग्गा समेत वण्डा लगाई पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी शीवबसन्त यादवको पुनरावेदन अदालत वुटवलमा परेको पुनरावेदन पत्र ।

बाबु वंशी अहिरको सेवा जतन गर्ने श्रीमती छोरा भएको अवस्थामा वंशी अहिरका नामको संगोलको वण्डा लाग्ने सम्पत्ति श्रीमती छोराको मञ्जूरीवेगर नाति श्रीकृष्ण यादवलाई वकसपत्र गरिदिएको र कानूनबमोजिम दिन नपाउने सम्पत्ति अंशियारको नाममा हस्तान्तरण गरे पनि वण्डा हुनुपर्ने हो । घर व्यवहार चलाउन विक्री व्यवहार गरेको होइन । कलावतीका नामको कि. नं. २१८ को जग्गा अंश नामसारी मुद्दाबाट प्राप्त गरेको भएपनि त्यसैवेला घर नभएको र संगोलको सम्पत्तिबाट पक्की घर बनाइएको हुँदा जग्गा निजी ठहर भएपनि घर वण्डा लाग्नु पर्ने हो । घर कलावतीले निजी रुपमा बनाएको प्रमाणित भएको छैन । उल्लिखित आधारमा शुरु रुपन्देही जिल्ला अदालतको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा उल्टी गरी इन्साफ पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी ढीमली भन्ने मुरली अहिरको पुनरावेदन अदालत वुटवलमा परेको पुनरावेदन पत्र ।

वंशीले श्रीकृष्णलाई वकसपत्र गरिदिएको सम्पत्ति पैतृक हो भन्ने कुरामा विवाद छैन । घर व्यवहार चलाउन विक्री गरेको नभै आफ्नो हक नपुग्ने हाम्रो समेत अंश हक लाग्ने सम्पत्ति हाम्रो मञ्जुरी बिना वकसपत्र गरिदिएको बदर गरी वण्डा गर्नुपर्नेमा उक्त लिखत सदर कायम गरेको हदसम्म त्रुटिपूर्ण फैसला बदर गरी फिराद दावीबमोजिम गरिपाऊँ भन्ने वादी जना २ को पुनरावेदन अदालत वुटवलमा परेको संयुक्त पुनरावेदन पत्र ।

यसमा वंशी यादवले मुद्दा चल्दा चल्दैको अवस्थामा नाहारीलाई शेषपछिको वकसपत्र गरिदिएकोमा केही नबोलिएको स्थितिमा कति भाग अंश लाग्ने हो, विवाद भएकोमा वंशीको मृत्युपश्चात् ४ भागको २ भाग अंश पाउने ठहर्‍याएको निर्णयमा व्याख्यात्मक प्रश्न खडा भएको तथा वंशीले श्रीकृष्णलाई गरिदिएको वकसपत्र बदर नहुने भनी फैसला गरिएको तर्फ कानूनी प्रतिपादित सिद्धान्त समेत प्रतिकूल भै शुरु इन्साफ फरक पर्न सक्ने देखिँदा छलफलको लागि पुनरावेदन नगर्ने प्रतिवादीहरूलाई भिकाई नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालत वुटवलको २०६२।२।२३ को आदेश ।

वादी प्रतिवादी समेतका ५ अंशियार कायम गर्नुपर्नेमा ४ अंशियार कायम गरी २०५७।३।१२को हालै देखिको वकसपत्र सदर कायम गरेको शुरु रुपन्देही जिल्ला अदालतको मिति २०६०।१०।१ को फैसला सो हदसम्म मिलेको नदेखिँदै उल्टि भई कलावती यादवको नामको निजी ठहरिएको सम्पत्ति बाहेक २०५७।३।१२ को हालै देखिको वकसपत्र बदर भएकोले सो सम्पत्ति एवं तायदाती फाटवारीमा उल्लिखित सम्पूर्ण सम्पत्तिमा वादी दावीबमोजिम ५ भागको २ भाग अंश वादीहरूले छुट्याई लिन पाउने र निजहरूका नाममा दर्ता नामसारी समेत हुने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत वुटवलको मिति २०६३।२।१ को फैसला ।

कलादेवीको नामको जग्गा तथा सो मा बनेको रुपन्देही जिल्ला हर्नैया गा.वि.स. वडा नं. ७ को कि.नं. २१८ को जग्गा र सो मा बनेको घरलाई निजी ठहराएको हदसम्म शुरु फैसला सदर गरी पुनरावेदन अदालत वुटवलबाट भएको त्रुटिपूर्ण फैसला उल्टी गरी प्रतिउत्तर तथा पुनरावेदन जिकीरअनुसार इन्साफ गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको नाहरी यादवको वारेस तथा आफ्नो हकमा समेत शीवबसन्त यादवको यस अदालतमा पर्न आएको पुनरावेदन ।

कलादेवीको नामको जग्गामा बनेको सवै अंशियारलाई भाग लाग्नु पर्ने घर निजी ठहराएको तथा बाबु वंशी यादवले अंश नछुट्टिएको अवस्थामा आफ्नै परिवार भित्रका व्यक्तिलाई दिएको वकसपत्र बदर हुनुपर्नेमा सो नगरी भएको पुनरावेदन अदालत वुटवलको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा उल्टी गरी पुनरावेदन जिकीर तथा प्रतिउत्तर जिकीरअनुसार इन्साफ गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको ठीमली भन्ने मुरली अहिरका तर्फबाट यस अदालतमा पर्न आएको पुनरावेदन ।

वकसपत्र लिने दिने व्यक्ति वाजे र नाति हुँदैमा वकसपत्र बदर हुनुपर्ने होइन, वकसपत्र कसैलाई रिभाएवापत दिएको हुँदा परिवार बाहिरका व्यक्तिलाई दिए सदर हुने परिवार भित्रका व्यक्तिलाई दिए बदर हुने भनी अर्थ गर्न मिल्ने देखिन आउदैन । साथै म वादी तथा प्रतिवादी वंशी अहिरको अंशियारा पनि होइन । म नातिले वाजेको सेवा टहल गरे वापत निजका भाग हिस्सामा पर्ने मध्येकै ज.वि. २-०-१२ जग्गा मलाई हालैदेखिको वकसपत्र गरिदिनु भएकोमा घरमा मुख्य मालिकको हैसियतले काम गर्ने वाजेले दिनु भएको वकसपत्र अंशवण्डाको १९ नं. तथा दानवकसको १ नं. विपरीत वकसपत्र बदर गर्ने गरी भएको पुनरावेदन अदालत वुटवलको त्रुटिपूर्ण फैसला बदर गरी पुनरावेदन जिकीर तथा प्रतिउत्तर जिकीरअनुसार इन्साफ गरिपाँउ भन्ने समेत व्यहोराको रामनिवास भन्ने श्रीकृष्ण यादवको यस अदालतमा पर्न आएको पुनरावेदन ।

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चठी पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा सक्कल मिसिल हेरी निर्णयतर्फ विचार गर्दा, पुनरावेदन अदालत वुटवलको फैसला मिले नमिलेको के रहेछ, सो सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

यसमा वादी प्रतिवादीबीच अंशवण्डा नभइसकेको तथा अंश माग गर्दा अंश समेत नदिई वाजे वंशी अहिरले मिति २०५७३१२ मा प्रतिवादी कृष्णप्रसाद यादवलाई वकसपत्र पारित गरिदिएको ज.वि. २-०-१२ को जग्गा समेत मिसाई फिराद दर्ता भएको अधिल्लो दिनसम्मको सम्पूर्ण चलअचल सम्पत्तिको तायदाती फाटवारी लिई ५ भाग लगाई विपक्षी वंशी, मुरली, शीवबसन्तको ३ भाग पर सारी २ भाग हामी वादीहरू तीलका र सुन्नर यादवलाई अंशवापत दिलाई पाउ भन्ने समेत व्यहोराको फिराद दावी रहेछ । वाजेको सेवा गरेवापत वाजे खुशी भै उहाको हकभोगको जग्गा मलाई वकसपत्र गरिदिनु भएको हो । तसर्थ फिराद दावीबमोजिम वकसपत्र बदर हुनुपर्ने होइन भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी कृष्णप्रसाद यादवको प्रतिउत्तर पत्र, त्यसैगरी मैले आफ्नो हक हिस्साको जग्गा कृष्णप्रसादलाई वकसपत्र गरिदिएकोमा कसैको मञ्जूरी लिनुपर्ने होइन, मैले वकसपत्र दिंदा राय सम्मति मौखिक लिएको कुरा छिपाई यो फिराद गरेको देखिँदा र आफूलाई तिर्न पर्ने ऋण तिर्न नपर्ने हुन सक्छ कि भनी संगोलको ऋणलाई लोप गरी नालेस गरेकोले मिति २०५७३१२ गतेको पारित हालैको वकसपत्र लिखत र त्यसबाट श्रीकृष्णप्रसादका नाउँमा भएको दर्ता सदर कायम गरि वादी दावी खारेज गरिपाऊँ भन्ने वंशी यादव र शीवबसन्त यादवको सयुक्त प्रतिउत्तर पत्र रहेछ । पैतृक र संगोल आर्जनको सम्पत्ति वादीको श्रीमती कलावती समेतको नाममा दर्ता छ, सो जग्गा सम्पूर्ण अंशियारहरूको अंश हक लागने जग्गा हो । श्रीकृष्णप्रसाद यादवलाई २०५७३१२ गते गरिदिएको हालैको वकसपत्रमा उल्लिखित जग्गा सगोलको जग्गा हो, सगोलको कायम गरि मेरो

नाउँमा दर्ता रहेको कि. नं. २४६, ४२६, २६९, ६९९ जग्गा मेरो निजी आर्जनको जग्गा हो कसैको अंशहक लागने जग्गा होइन । ठकी गा. वि. स. को जग्गा मैले ससुरालीको रकमबाट खरिद गरेको हो मेरो निजी आर्जनको जग्गा खानको लागि यो फिराद गरेको हो खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोरा उल्लेख गरी ठीमली भन्ने मुरली अहिरले प्रतिउत्तर फिराएको देखिन्छ ।

नाति श्रीकृष्ण यादवलाई दिएको २०५७३१२ को वकसपत्र सदर हुने, कलावतीको नामको घर जग्गा निजको निजी कायम हुने तथा मुद्दा पर्दापर्दैको अवस्थामा वाजे वंशीको मृत्यु भएको हुँदा जम्मा ४ भाग अंश लगाई वादी प्रतिवादीले वाँडी लिन पाउने ठहर्छ भनी शुरु रुपन्देही जिल्ला अदालतबाट फैसला भएकोमा सोउपर वादी, प्रतिवादीको पुनरावेदन अदालत वुटवलमा पुनरावेदन परेकोमा शुरु रुपन्देही जिल्ला अदालतले कलावतीको निजी घर जग्गा ठहराएको हदसम्म शुरु फैसला सदर हुने तथा मिति २०५७३१२ को हालैदेखिको वकसपत्र बदर नगरेकोमा तथा ५ जना अंशियारा कायम गरी फैसला गर्नुपर्नेमा सो नगरेको हदसम्म शुरु फैसला उल्टी हुने ठहर्छ भन्ने पुनरावेदन अदालत वुटवलबाट फैसला भएको रहेछ ।

मुद्दा चल्दा चल्दैको अवस्थामा प्रतिवादीमध्येका बाबु वंशी अहिरको मृत्यु भएको देखिँदा देखिदै निजको समेत भाग छुट्याउने, तथा प्रतिवादीमध्येकी कलावती यादवको नाउमा जग्गा तथा घर कायम गरेको र सगोलका अंशियारको मञ्जूरी वेगर दिएको वकसपत्र सदर नहुनुपर्नेमा सो गरेको नमिलेको हुँदा पुनरावेदन अदालतको फैसला खारेज गरिपाऊँ भन्ने व्यहोराको ठीमली भन्ने मुरली अहिरको यस अदालतमा परेको पुनरावेदन, त्यसैगरी वाजे वंशीले आफूले के कति जग्गा वकसपत्र दिन पाउने थिए तथा मलाई वकसपत्र दिएको जग्गा के कति वही देखिन आयो सोतर्फ विवेचना नगरी हालै देखिको वकसपत्रको लिखत

बदर गर्ने गरी भएको फैसला त्रुटिपूर्ण देखिँदा बदर गरी बकसपत्र सदर गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको श्रीकृष्ण यादवको पुनरावेदन पत्र तथा कलावतीको नामको जग्गामा बनाएको घर निजको मात्र हक भोगको होइन घर सगोलमा बनाएको हुँदा वण्डा हुनुपर्ने हो भन्ने समेत व्यहोराको नाहरी यादव तथा आफ्नो हकमा समेत भनी शीवबसन्त यादवको सयुक्त पुनरावेदन परेको देखिन्छ ।

माथि उल्लिखित पुनरावेदकहरूको पुनरावेदन जिकीरलाई केलाउदा निम्न लिखित प्रश्नहरूको निरोपण हुनुपर्ने देखिन आयो :

- १) वंशी अहिरको मृत्युपश्चात् निजको नाममा अंश छुट्टयाउनु पर्ने हो वा होइन तथा अन्य अंशियाराहरूको मञ्जूरी बिना आफ्नो अंश हक अन्य कसैलाई लेखिदिन पाउने हो वा होइन ?
- २) कलावती यादवको नामको जग्गा तथा घर निजको निजी घर जग्गा हो वा होइन ?
- ३) अन्य अंशियारहरूको सहमति नलिई पैतृक सम्पत्ति हालैदेखिको बकसपत्र पारित गरीदिन मिल्ने हो वा होइन ?

२. अब माथि उल्लिखित पहिलो प्रश्नतर्फ हेर्दा मुद्दा चल्दा चल्दै बाबु वंशी अहिर यादवको मृत्यु भएकोले निजको अंश छुट्टयाउन नपर्ने भनी पुनरावेदकहरू मध्ये ठीमली भन्ने मुरली यादवले जिकीर लिएकोमा यी पुनरावेदक प्रतिवादी तथा वादी/प्रतिवादीहरू एकाघर संगोलका अंशियाराहरू रहे भएको कुरामा कुनै विवाद देखिँदैन । प्रतिवादीमध्येका वंशी अहिरले आफ्नी बहारी नाताकी नाहरी यादवलाई मिति २०५८।११।१५ गते शेष पछिको बकसपत्रबाट आफ्नो सम्पत्ति हक हस्तान्तरण गरिदिएको देखिन्छ । मुलुकी ऐन, अंशवण्डाको महलको १९(४) नं. मा ...आफ्खुशी गर्न नपाउने अवस्थामा पनि आफ्नो हकको अंश जति भने आफ्खुशी गर्न पाउछ भन्ने व्यवस्था

रहेको तथा दान बकसको महलको १ नं.मा समेत ... आफ्नो हक पुग्ने सम्पत्ति दान वा बकस गरिदिन हुन्छ । सो बमोजिम दान बकस गरिदिदा हकवालालाई बकस भनी र अरुलाई दान वा बकस जुन व्यहोराको दिए हुन्छ । आफ्नो खुश गर्न पाउने बाहेक अरुमा अंशियार र हक पुग्नेहरूको मञ्जूरीको लिखत नलिई वा साक्षी नराखी दान बकस गरिदिन हुँदैन भन्ने व्यवस्था रहेवाट निज वंशी अहिरले आफ्नो अंश भागमा पर्ने सम्पत्ति आफ्नो स्याहार सुसार गर्ने आफ्नी बहारी नाहरी यादवलाई शेषपछिको बकसपत्रबाट सम्पत्ति हक हस्तान्तरण गरेको कुरा उक्त बकसपत्रको लिखतबाट देखिन आएको हुँदा आफ्नो अंशहक जती आफ्खुशी गर्न पाउने कानूनी व्यवस्था रहेकोले सो कार्य कानूनसम्मत देखिन आयो । कुनै पनि व्यक्तिले आफ्नो अंशवापतको सम्पत्ति अन्य व्यक्तिलाई वैधानिक रूपमा हस्तान्तरण गरिसकेपछि त्यस्तो सम्पत्तिमा तोकिएको शर्त पुरा भएपछि दाताको हक समाप्त भै सम्पत्ति प्राप्त गर्नेको अधिकार स्वतः सिर्जना हुने भएवाट शेषपछिको बकसपत्र मार्फत हक हस्तान्तरण गरेको सम्पत्तिमा वंशी अहिरको मृत्यु पश्चात् नाहरी यादवको हक सिर्जना हुने नै देखियो । जहाँसम्म मृतक वंशी अहिरको नाममा समेत अंश छुट्टयाउने कार्य कानूनसम्मत छैन भन्ने पुनरावेदकको जिकीरतर्फ हेर्दा निज वंशी अहिरले आफूले पाउने अंश भाग जति शेषपछिको बकसपत्र पारित गरी बहारी नाहरी यादवलाई दिएको देखिँदा निज वंशी अहिरको अंशमाथि नाहरी यादवको हक स्थापित भएको हुँदा वंशी अहिरको अंश भाग नलगाउदा उक्त कार्यले नाहरी यादवको साम्पत्तिक अधिकारमाथि असर पर्न जाने देखिएकोले वंशी अहिरको समेत अंश भाग छुट्टयाउने गरी पुनरावेदन अदालत बूटवलबाट भएको फैसला मिलेको देखिन आयो ।

३. त्यसैगरी अंशियारहरूको मञ्जूरी बिना आफ्नो अंश हक अन्य कसैलाई लेखिदिन पाउने हो वा होइन भन्ने सम्बन्धमा हेर्दा

अंशवण्डाको महलको १९(४) नं. मा आफ्नो हकको अंश जति भने आफूखुशी गर्न पाउने भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको तथा त्यस्तो सम्पत्ति हक हस्तान्तरण गर्दा अन्य अशियारहरूको मञ्जुरी लिनुपर्ने भनी वाध्यात्मक कानूनी व्यवस्था गरेको देखिन आएन । सो व्यवस्थाको अभावमा पुनरावेदकले पुनरावेदन पत्रमा उल्लेख गरे बमोजिम आफूहरूको मञ्जुरीवेगर गरिदिएको शेषपछिको वकसपत्र बदर हुनुपर्ने भन्ने जिकीर स्थापित हुन सक्ने देखिएन ।

४. अब दोस्रो पश्न तर्फ विचार गर्दा कलावती यादवको नामको कि.नं. २१८ को जम्मा ०-५-१२ को जग्गा तथा सो मा बनेको पक्कि घर समेत निजको निजी होइन अंश लाग्नु पर्ने हो भन्ने पुनरावेदकहरूको जिकीर तर्फ हेर्दा उक्त घर जग्गा निज कलावतीले आफ्नो माइती पट्टिबाट अपुताली परि प्राप्त हुन आएको हो भन्ने निजको भनाई रहेको तथा मिसिल संलग्न २०४९ सालको रुपन्देही जिल्ला अदालतको दे.नं. १५७७ को अंश नामसारी मुद्दाबाट समेत देखिन आयो । उक्त जग्गा आफूहरूलाई समेत वण्डा लाग्नुपर्ने हो भनी प्रतिवादीहरूले पुनरावेदन जिकीर लिए तापनि आफ्नो संगोलको सम्पत्ति भन्ने पुष्टि गर्ने ठोस प्रमाण देखाउन नसकेको अवस्थामा निजहरूको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्ने देखिएन तर्सथ निज कलावतीको नामको जग्गा तथा घर निजको निजी ठहर गरेको शुरु रुपन्देही जिल्ला अदालत तथा सोलाई सदर गरेको पुनरावेदन अदालत वुटवलको फैसला मिलेकै देखिन आयो ।

५. जहाँसम्म अशियारहरूको सहमति नलिई पैतृक सम्पत्ति हालैदेखिको वकसपत्र पारित गरिदिन मिल्ने हो वा होइन भन्ने तेस्रो प्रश्नतर्फ हेर्दा वाजे वंशी अहिरले आफूलाई स्याहार सुसार गरी रिभाएवापत नाति श्रीकृष्ण यादवलाई पैतृक सम्पत्तिमध्ये कि.नं. २०१, २३७, २९८, ९२ र १९१ बाट कूल ज.वि. २-०-१२ हालैको वकसपत्र पास गरी दिएको देखिन्छ । अंशवण्डाको महलले पनि आफ्नो हक पुग्ने सम्पत्ति मात्रै आफूखुशी गर्न

पाउने प्रष्ट कानूनी व्यवस्था गरिरहेको अवस्थामा अरु अशियारहरूको समेत हक लाग्ने पैतृक सम्पत्ति अन्य अशियारहरूको सहमतिबिना हक हस्तान्तरण गरी दिन पाउने देखिन आएन । मिसिल संलग्न उक्त वकसपत्रको कागज हेर्दा अशियाराहरूमध्येका शीववसन्त यादव मात्र साक्षीको रूपमा वसेको तथा अन्य अशियारहरू उक्त कागजमा साक्षी वसेको पनि देखिएन । साथै निजहरूले उक्त कि.नं.का जग्गाहरू हालैको वकसपत्र गरी दिएमा समेत मञ्जुरी छ भनी कागज समेत गरी दिएको मिसिल संलग्न नदेखिँदा प्रतिवादी वंशी अहिरले सबै अशियारहरूको हक लाग्ने पैतृक सम्पत्ति अरु अशियारहरूको मञ्जुरीवेगर हालैदेखिको वकसपत्र गरी दिएको कार्य कानून अनुकूल देखिएन ।

६. अतः माथि विवेचित आधार प्रमाणहरूबाट एक अशियार वंशी अहिर परलोक भैसकेको भए पनि निजले आफ्नो अंश हकका सम्बन्धमा शेषपछिको वकसपत्र पारित गरि दिइसकेको देखिँदा शेषपछिको वकसपत्र प्राप्त गर्नेको हक सिर्जना हुने हुँदा ५ जना अशियार कायम गरेको, ०५/७/३१२ को हालै देखिको वकसपत्रको लिखतमा अन्य अशियारहरू साक्षी पनि नवसेको तथा मञ्जुरी पनि दिएको नदेखिएको हुँदा उक्त वकसपत्र बदर गर्ने गरेको तथा कलावती यादवको नामको जग्गा तथा सो मा बनेको घर निजको निजी ठहर गरेको पुनरावेदन अदालत वुटवलको मिति २०६३/२/१ को फैसला मिलेको देखिँदा सदर हुने ठहर्छ । पुनरावेदकहरूको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्ने देखिएन । अरु तपसिल बमोजिम गर्नु ।

तपसिल

पुनरावेदन अदालत वुटवलको फैसलाअनुसार प्रतिवादीले धरौटी राखेको ६,००५।३० र बाँकी नपुग कोर्ट फी रु. २५२०।३० र अन्य दस्तूर रु. ५० समेत प्रतिवादीहरूबाट वादीले

भराई पाउने ठहर भएकोले प्रतिवादीहरू मध्ये श्री कृष्ण यादवले पुनरावेदन अदालत वुटवलमा र.नं. ३०३४ मिति २०६३।७।२७ बाट धरौट राखेको रु.७०। त्यसैगरी प्रतिवादी मुरली अहिरले र.नं. ३०३० मिति २०६३।७।१९ बाट धरौट राखेको रु.८५६।७६ तथा प्रतिवादीहरू नाहरी यादव र शीवबसन्त यादवले र.नं. ३०३५ र ३०३३ मिति २०६३।७।२७ बाट क्रमशः रु.४२८।९ र रु. १२८५।१५ धरौट राखेको देखिँदा ऐनका म्यादभित्र उक्त रकम भरिपाऊँ भनी वादीले दरखास्त दिएमा वादीलाई भराई दिनु भनी पु.वे.अ. वुटवलमा लेखी पठाउनु१

प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाईदिनु२

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या.अवधेशकुमार यादव

इति संवत् २०६६ साल जेठ २७ गते रोज ४ शुभम्
इजलास अधिकृत: विमल पौडेल

निर्णय नं. ८२१२

मङ्सिर, २०६६

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री गौरी ढकाल
माननीय न्यायाधीश श्री रणबहादुर बम
संवत् २०६२ सालको स.फौ.पु.नं. ३४५१
फैसला मिति: २०६६।४।१५।५

मुद्दा: केही सार्वजनिक अपराध ।

पुनरावेदक वादी: मुस्कान पौडेलको जाहेरीले नेपाल
सरकार

विरुद्ध

प्रत्यर्थी प्रतिवादी: काठमाडौं जिल्ला का.म.न.पा.
वडा नं. २१ बस्ने रघुनाथ अग्रवाल

शुरु फैसला गर्ने:

प्र.जि.अ. नारायण गोपाल मलेगू

पुनरावेदन फैसला गर्ने:

मा.न्या. श्री नन्दराज अधिकारी

मा.न्या. श्री आत्माराम भट्टराई

- न्यायकर्ताले निर्णय गर्दा कसैउपरको अभियोग यो यस्तो प्रमाणबाट पुष्टि भएको भनी वस्तुगत प्रमाणमा आधारित भएर न्यायिक विवेकको प्रयोग गरी कानूनसम्मत फैसला गर्नुपर्ने ।
- ऐनद्वारा प्रदान गरिएको अधिकारको प्रयोग गरी न्यायिक निर्णय गर्दा प्रयोग र पालन गर्नुपर्ने न्यूनतम मापदण्ड पालन गर्नुपर्ने ।
- आफूले गरेको निर्णय कुन तथ्य र प्रमाणमा आधारित हो भन्ने फैसलाबाट प्रष्ट देखिनु पर्छ । त्यस्तो निर्णय स्वैच्छाचारी रूपमा गरिएको भन्ने नभई युक्तियुक्त तर्कमा आधारित (Reasoned Decision) हुनुपर्ने ।

(प्रकरण नं.४)

- निजामती कर्मचारीको सरुवा नियमित र सामान्य प्रक्रिया भएपनि आफूले गरेको फैसला राय कितावमा लेखी फैसलाको पूर्ण पाठ तयारै नहुनु त्यसमा पनि ऐनअनुसार दण्ड सजाय गर्दा त्यसको वस्तुगत आधार कारण नखोली मनोगत रूपमा सजाय गरेको देखिनुलाई फैसला गर्ने अधिकारीबाट निजलाई कानूनले सुम्पिएको जिम्मेवारी पूरा गरेको मान्न सकिएन । तसर्थ आफ्नो जिम्मेवारीप्रति सचेत रहन तथा त्यस्तो जिम्मेवारी पूरा गर्न गराउन गृह मन्त्रालयको ध्यान आकृष्ट गर्नको निमित्त यो न्यायिक टिप्पणी हुने ।

(प्रकरण नं.६)

पुनरावेदक वादी तर्फबाट:विद्वान सहन्यायाधिवक्ता
श्री किरण पौडेल

प्रत्यर्था प्रतिवादी तर्फबाट:

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

- केही सार्वजनिक (अपराध र सजाय) ऐन, २०२७ को दफा २ को उपदफा (ख)

फैसला

न्या.गौरी ढकाल: न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ९ अनुसार यसै अदालतको क्षेत्राधिकार भित्रको भई पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यसप्रकार छ:-

मिति २०५७/०१/२४ गते का.म.न.पा. वडा नं. ३४ वडा कार्यालय अगाडि प्रतिवादी रघुनाथ अग्रवाल र पप्पु भन्ने सुरेन्द्र अग्रवाल समेतका व्यक्तिहरूले एक्कासी मलाई कुटपीट गरी हो होल्ला अशान्ति गरी घाईते बनाई जथाभावी गरेकोले कारवाही गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको मुस्कान पौडेलको जाहेरी ।

का.म.न.पा. वडा नं. ३४ भिमसेनगोलानिर वाटोमा जाहेरवालालाई कुटपीट गरी होहल्ला अशान्ति गरी प्रतिवादी सुरेन्द्र अग्रवाल र रघुनाथ अग्रवालले जथाभावी गरेको भनेको स्थानको घटनास्थल प्रकृति मुचुल्का ।

सुरेन्द्र अग्रवालसमेत भै जाहेरवालालाई वादविवाद भएको हो भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी रघुनाथ अग्रवाल अधिकार प्राप्त अधिकारी समक्षको वयान ।

उक्त मिति र स्थानमा जाहेरवालालाई प्रतिवादी रघुनाथ अग्रवाल र सुरेन्द्र अग्रवालले घर जग्गा खरिद विक्री सम्बन्धमा वाद विवाद गरी हो हल्ला अशान्ति गरी कुटपीट गरेको हो भन्ने व्यहोराको बुझिएका मानिस रविन्द्र विक्रम राणा, उज्जल कोइरालाको अलग अलग कागज ।

जाहेरवाला मुस्कान पौडेलको शरिरमा घाउँ चोट पटक लागेको भन्ने घाँ जाँच केश फाराम ।

जाहेरवाला मुस्कान पौडेलसँग जग्गा खरिद विक्री गर्ने विषयमा वाद विवाद हो हल्ला अशान्ति गरी जाहेरवालालाई कुटपीट गरी घाईते बनाई जथाभावी गरेको पुष्टि हुन आएकोले निज प्रतिवादीहरू रघुनाथ अग्रवाल, पप्पु भन्ने सुरेन्द्र अग्रवाल समेतका व्यक्तिहरूले केही सार्वजनिक अपराध र सजाय ऐनको दफा २ को (ख)(ज) अनुसारको कसूर अपराध गरेको हुँदा निज प्रतिवादीहरूलाई ऐनको दफा ६(१) बमोजिम सजाय हुन र जाहेरवालाको क्षति भएको विगो रु. ६३,५००/- निजी प्रतिवादीहरूबाट दिलाई भराइ पाउँ भन्ने अभियोग दावी ।

जाहेरवालालाई मेरो कुनै वाद विवाद भै भगडा भएको छैन । म घटना हुँदा त्यहाँ नभएको र वडामा जाँदा मलाई मेलमिलाप गर्न भनेको हो । घटना घट्दा म घटनास्थलमा थिइन । मेरो लगनखेलस्थित आफ्नै कार्यालयमा थिएँ, भन्ने समेत रघुनाथ अग्रवालको जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा भएको वयान ।

हाम्रो अगाडि कुनै घटना घटेको छैन, क्षति भएको देखेको पनि छैन, गरेको पनि छैन,भन्ने समेत व्यहोराको प्रतिवादी सुरेन्द्रकुमार अग्रवालको शुरु जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा भएको वयान ।

सुरेन्द्र अग्रवालले ती गुण्डाहरूलाई यसलाई ठिक गर भनी मौखिक आदेश दिएको र निजले ल्याएका गुण्डाहरूले वडा कार्यालयमा जाँदै गर्दा म माथि एक्कासी चार्ज गरी कुटपीट गरी मरणासन्न भई म भूईंमा ढलेको हो, भन्ने समेत व्यहोराको जाहेरवाला मुस्कान पौडेलले शुरु जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा गरेको वयान ।

प्रतिवादीहरूले केही सार्वजनिक अपराध र सजाय ऐन, २०२७ को दफा २ को उपदफा (ख) अनुसार कसूर गरेको देखिएकोले निजहरूलाई सोही ऐनको दफा ६(१) बमोजिम जनही रु. ५०००/-

जरीवाना हुने ठहर्छ । विगोको हकमा जाहेरवालाले तथ्ययुक्त प्रमाण पेश नगरेको र विगो वरामदसमेत नभएवाट विगोमा दावी पुन सक्दैन भन्ने जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौंको फैसला ।

शुरु जिल्ला प्रशासन कार्यालयले मलाई कसूरदार ठहराई जरीवाना गर्ने गरेको फैसलामा चित्त बुझेन । दावीबमोजिम जाहेरवालालाई मैले कुटपीट नगरेको अवस्थामा मलाई कसूरदार ठहराई सजाय गर्ने गरेको शुरुको फैसला बदर गरी अभियोग दावीवाट सफाइ पाऊँ भन्नेसमेत व्यहोराको प्रतिवादी रघुनाथ अग्रवालको पुनरावेदन अदालतमा परेको पुनरावेदनपत्र ।

राय कितावमा रहेको निर्णय हेर्दा प्रतिवादीहरूलाई के कुन प्रमाणको आधारमा जरीवाना हुने ठहर भएको स्पष्ट नभएकोले जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौंको सो फैसला फरक पर्नसक्ने हुँदा अ.वं. २०२ नं. बमोजिम विपक्षी भिकाई आएपछि नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालतको आदेश ।

प्रस्तुत मुद्दाको मिसिल अध्ययन गर्दा जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट भएको फैसला मिसिल सामेल रहेको नदेखिई पत्राचार हुँदा समेत फैसला प्राप्त हुन नसकेको र फैसला गर्ने प्र.जि.अ. नारायण गोपाल मलेगु अन्यत्र सरुवा भएकाले फैसला लेख्ने कार्य हुन नसकेको भन्ने जवाफ प्राप्त हुन आएको देखिन्छ । फैसला प्राप्त हुन नसकेपछि अदालतको आदेशबमोजिम राय किताव मगाई अध्ययन गर्दा पुनरावेदक प्रतिवादी रघुनाथ अग्रवालले के कस्तो प्रमाणले कसूर गरेको ठहर भएको हो सो राय ठहरमा कहि कतै उल्लेख हुन सकेको पाइँदैन । कसै उपरको अभियोग यो यति र यस्ता प्रमाणबाट प्रमाणित र पुष्ट भएको भनी निर्णयकर्ताले राय ठहरमा स्पष्ट उल्लेख गर्नसक्नुपर्छ, प्रतिवादीउपरको केही सार्वजनिक अपराधको अभियोग यसरी प्रमाणित र पुष्ट भएको भन्ने राय कितावको राय ठहरमा उल्लेख हुन नसकेको तथा शंकारहीत तवरले प्रतिवादीउपरको

अभियोग प्रमाणित भएको नदेखिँदा पुनरावेदक प्रतिवादी रघुनाथ अग्रवालले आरोपित कसूरबाट सफाइ पाउने ठहर्छ । जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौंको फैसला उल्टी हुन्छ भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला ।

पीडितको घा जाँच केश फारमबाटसमेत निजको शरिरमा चोट देखिनुका साथै त्रि.वि.शिक्षण अस्पताल महाराजगञ्जमा निजले उपचार गराएको पूर्जा समेतबाट यी प्रतिवादीसमेत भई उक्त वारदात घटाएको पुष्ट भएको छ । प्रतिवादीले शुरुको वयानमा जाहेरवाला र प्रतिवादीसमेत बीच वाद विवाद रहेको कुरामा सावित रहेका र जिल्ला प्रशासनसमक्ष पनि सो कुरा स्वीकार गरेको हुँदा निजले कसूरमा इन्कारी वयान गरेको भन्ने आधारमा निजलाई सफाइ दिने गरी पुनरावेदन अदालतबाट भएको फैसला त्रुटिपूर्ण भएकोले उक्त फैसला बदर गरी प्रतिवादी रघुनाथ अग्रवाललाई समेत अभियोगदावीबमोजिम सजाय गरिपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदनपत्र ।

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा समावेश भई पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा सहन्यायाधिवक्ता किरण पौडेलले जाहेरवाला मुस्कान पौडेलको जाहेरी, निजको घा जाँच केश फारम तथा प्रतिवादीको वयान समेतका प्रमाणका आधारमा प्रतिवादीलाई अभियोग मागदावी अनुसार सजाय हुनुपर्नेमा पुनरावेदन अदालतले सफाइ दिने गरी भएको फैसला त्रुटिपूर्ण छ भनी वहस गर्नुभयो ।

उपस्थित विद्वान न्यायाधिवक्ताको वहससमेत सुनी पेश भएका मिसिल कागजातहरूको अध्ययन गरी हेर्दा प्रतिवादी सुरेन्द्र अग्रवालको हकमा निजले शुरु जिल्ला प्रशासन कार्यालयको फैसलामा चित्त बुझाई पुनरावेदन परेको नदेखिँदा निजको हकमा केही वोलिरहनु परेन । प्रतिवादी रघुनाथ अग्रवालले शुरु जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट भएको निर्णयउपर गरेको

पुनरावेदनमा पुनरावेदन अदालतले शुरु जिल्ला प्रशासन कार्यालयको फैसला उल्टी गरी प्रतिवादी रघुनाथ अग्रवाललाई सफाइ दिने गरी फैसला गरेको र उक्त फैसलामा चित्त नबुभाई वादी नेपाल सरकारको यस अदालतमा पुनरावेदन परेको देखिंदा यसमा पुनरावेदन अदालतले प्रतिवादीलाई आरोपित कसूरबाट सफाइ दिने गरी गरेको फैसला मिलेको छु छैन? पुनरावेदक वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन जिकीर पुन सक्छ सक्दैन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

२. मिति २०५७१०१२४ गते का.म.न.पा. वडा नं ३४ कार्यालय अगाडि प्रतिवादी रघुनाथ अग्रवाल र सुरेन्द्र अग्रवाल समेतका व्यक्तिहरूले मलाई कुटपीट गरी हो हल्ला अशान्ति गरी घाइते बनाएकोले कारवाही गरिपाऊँ भनी मुस्कान पौडेलले दिएको जाहेरी दरखास्तबाट प्रस्तुत मुद्दा उठान भएको देखिन्छ । प्रतिवादी रघुनाथ अग्रवालले जाहेरवालालाई वाद विवाद भएको कुरालाई स्वीकार गरे पनि जाहेरवालालाई कुटपीट गरी सार्वजनिक अपराध गरेको होइन भनी शुरुमा तथा जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा वयान गरेको पाइन्छ । प्रतिवादीसमेत विरुद्ध केही सार्वजनिक अपराध तथा सजाय ऐन २०२७ को दफा २(ख) (ज) को कसूर अपराधमा सोही ऐनको दफा ६(१) अनुसार सजाय गरी जाहेरवालाको क्षति भएको विगो समेत भराई पाऊँ भन्ने अभियोग मागदावी रहेकोमा शुरु जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौँबाट प्रतिवादीहरूलाई जनही ५,०००/- जरीवाना हुने गरी फैसला भएको भन्ने जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट प्राप्त राय कितावको प्रतिलिपिबाट देखिन्छ ।

३. शुरु जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौँको फैसलाउपर प्रतिवादी रघुनाथ अग्रवालको पुनरावेदन परेकोमा शुरु जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट भएको फैसला मगाउने आदेश भई पत्राचार हुँदा फैसला गर्ने प्र.जि.अ. नारायणगोपाल मलेगु सरुवा भई अन्यत्र गएकोले फैसला लेखन

कार्य हुन नसकेकोमा राय किताव मगाई हेर्दा प्रतिवादीले कसूर गरेको ठहर्ने आधार कारणहरू उक्त राय कितावको ठहरमा उल्लेख भएको नपाईदा प्रतिवादी रघुनाथलाई सफाइ दिने गरी पुनरावेदन अदालतबाट फैसला भएको पाइन्छ ।

४. यसरी प्रतिवादीले अभियोग दावीअनुसार जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट रु.५,०००/- जरीवाना सजाय हुने गरी निर्णय ठहर गरिएको तर त्यसको पूर्ण फैसला तयार नगरिएको भन्ने तथ्यमा विवाद देखिदैन । प्र.जि.अ. नारायण गोपाल मलेगु अन्यत्र सरुवा भएकोले फैसला लेख्ने कार्य हुन नसकेको भन्ने जिल्ला प्रशासन कार्यालयको जवाफ रहेको देखिन्छ । न्यायकर्ताले निर्णय गर्दा कसैउपरको अभियोग यो यस्तो प्रमाणबाट पुष्टि भएको भनी वस्तुगत प्रमाणमा आधारित भएर न्यायिक विवेकको प्रयोग गरी कानूनसम्मत फैसला गर्नुपर्दछ । ऐनद्वारा प्रदान गरिएको अधिकारको प्रयोग गरी न्यायिक निर्णय गर्दा प्रयोग र पालन गर्नुपर्ने न्यूनतम मापदण्ड पालन गर्नुपर्ने हुन्छ । आफूले गरेको निर्णय कुन तथ्य र प्रमाणमा आधारित हो भन्ने फैसलाबाट प्रस्ट देखिनु पर्छ । त्यस्तो निर्णय स्वैच्छाचारी रूपमा गरिएको भन्ने नभई युक्तियुक्त तर्कमा आधारित (Reasoned Decision) हुनुपर्छ भन्नेमा विवाद हुन सक्दैन । न्याय गरेर मात्र हुँदैन, न्याय गरेको पनि देखिनुपर्छ” भन्ने न्याय क्षेत्रमा स्थापित मान्यता रही आएको छ । प्राप्त राय कितावको प्रतिलिपि हेर्दा प्रतिवादीहरूलाई लागेको आरोपमा निजहरू इन्कार रहेको भए तापनि संकलित अन्य प्रमाण कागजहरूको आधारमा प्रतिवादीहरूले केही सार्वजनिक अपराध र सजाय ऐन २०२७ को दफा २ को उपदफा (ख) अनुसार कसूर गरेको देखिएकोले निजहरूलाई सोही ऐनको दफा ६(१) बमोजिम जनही रु. ५०००/- (पाँच हजार) जरीवाना हुने ठहर्छ” भनी निर्णय भएको देखिन्छ । प्रतिवादीहरू इन्कार रहेपनि के कस्ता संकलित कागज प्रमाणहरू वा आधारहरूबाट प्रतिवादीहरू

कसूरदार देखिएका हुन उक्त राय कितावको छायाँप्रतिबाट केही खुलेको नपाइदा विना आधार निजलाई शुरु जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट सजाय गरिएको भन्ने मान्नुपर्ने हुन आयो ।

५. प्रतिवादी रघुनाथ अग्रवाललाई आरोपित कसूरबाट सफाई दिने गरी पुनरावेदन अदालत पाटनबाट भएको फैसला मिलेकै हुँदा सदर हुने ठहर्छ । वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन जिकीर पुग्न सक्दैन । दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाइदिनु ।

६. प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई केही सार्वजनिक (अपराध र सजाय) ऐन, २०२७ को दफा ५ ले यस ऐन अन्तर्गतको मुद्दामा शुरु कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार एवं कर्तव्य सुम्पिएको छ । प्रस्तुत ऐन, लगाएत स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ समेत विभिन्न ऐन एवं नियमहरूले प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई शान्ति, सुरक्षा कायम गर्ने लगायतका महत्वपूर्ण न्यायिक अधिकारहरू सुम्पिएको देखिन्छ । ऐनले प्रदान गरेको उक्त अधिकारहरूको प्रयोग एवं कर्तव्यहरूको पालन विशेष गरी न्यायिक अधिकारको प्रयोग सम्बन्धित अधिकारीले कानूनको मनशायानुरूप जिम्मेवारपूर्ण भई स्वच्छ (Fair) र विवेकसंगत (Reasonable) ढंगले पूरा गरेकोमा मात्र नागरिकको जीउ, धन र स्वतन्त्रको सुरक्षाको निमित्त निजबाट कानूनले अपेक्षा गरेको जिम्मेवारी पूरा भएको मान्न सकिन्छ । निजामती कर्मचारीको सरुवा नियमित र सामान्य प्रक्रिया भएपनि आफूले गरेको फैसला राय कितावमा लेखी फैसलाको पूर्ण पाठ तयारै नहुनु त्यसमा पनि ऐनअनुसार दण्ड सजाय गर्दा त्यस्को वस्तुगत आधार कारण नखोली मनोगत रुपमा सजाय गरेको देखिनुलाई फैसला गर्ने अधिकारीबाट निजलाई कानूनले सुम्पिएको जिम्मेवारी पूरा गरेको

मान्न सकिएन । तसर्थ निजलाई आफ्नो जिम्मेवारीप्रति सचेत रहन तथा त्यस्तो जिम्मेवारी पूरा गर्न गराउन गृह मन्त्रालयको ध्यान आकृष्ट गर्नको निमित्त यो न्यायिक टिप्पणी गरिएको छ । सो प्रयोजनको लागि प्रस्तुत फैसलाको जानकारी सम्बन्धित प्रमुख जिल्ला अधिकारी एवं गृह मन्त्रालयलाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत दिनु । दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या.रणबहादुर बम

इति संवत् २०६६ साल साउन १५ गते रोज ५ शुभम् -
इजलास अधिकृत: कमलप्रसाद पोखरेल

निर्णय नं. ८२१३

मङ्सिर, २०६६

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री प्रेम शर्मा
माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की
संवत् २०६६ सालको रिट नं.००२३
आदेश मिति: २०६६।१।१७।४

मुद्दा : उत्प्रेषण परमादेश ।

निवेदक: मोरङ जिल्ला, विराटनगर उ.म.न.पा.वडा
नं.१३ स्थित कार्यालय रहेको दोलखा
निर्माण कम्पनी प्रा.लि.का तर्फबाट रञ्जना
दाहाल

विरुद्ध

विपक्षी: कृषि विकास योजना कार्यालय, नकटाभिज
धनुषा, जनकपुर समेत

- प्राविधिक टोलीबाट छानवीन गरी पेश गरेको प्रतिवेदनसमेतका कागजाततर्फ कुनै ध्यान नदिई सचिवस्तरबाट जे निर्णय भएको छ त्यसैको आधारमा को कसबाट अनियमितता भए गरेको त्यसको औचित्यसमेत नखुलाई बेरुजू निकालेको कार्य कानूनसम्मत भएको मान्न नसकिने ।

(प्रकरण नं.४)

- कुनै करार नै नभएको अवस्थामा के कसको कारणबाट अनियमितता भएको हो त्यसको कुनै छानवीन नै नगरी रकम असूलउपर गर्ने कार्य गर्दा असूलउपर गर्ने भनी भएको निर्णयको आधार र कारण स्पष्ट उल्लेख गरी त्यस सम्बन्धमा भएका सम्पूर्ण विवरणसमेतका कागजात उपलब्ध गराई त्यस सम्बन्धमा आरोप लगाइएको व्यक्तिको भनाई र त्यस्तो भनाईलाई पुष्ट्याई गर्ने आवश्यक कागज प्रमाण पेश गर्ने समेतको मनासिव समय दिनु प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तअनुसार अपरिहार्य हुने ।

(प्रकरण नं.५)

निवेदक तर्फबाट:विद्वान अधिवक्ताहरू श्री प्रभात अधिकारी, श्री उज्ज्वल रायमाभी, श्री जयलाल भण्डारी र विकास के.सी.

विपक्षी तर्फबाट:विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री कृष्णप्रसाद पौडेल

अवलम्बित नजीर:

सम्बद्ध कानून:

आदेश

न्या. प्रेम शर्मा: नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा २३ तथा ८८(२) बमोजिम दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यसप्रकार छ :-

निवेदक दोलखा निर्माण कम्पनी प्रा.लि.कम्पनी ऐन अन्तर्गत स्थापित भई बाटोघाटो, पुल, सडक भवन आदि निर्माण गर्ने कार्य गर्दछ । यस कम्पनीले इलाम जिल्ला ग्रामिण सडक निर्माण योजना अन्तर्गत साडरुम्वा गा.वि.स.को गल्लीदेखि पुवा खोला दमाई पुल भन्ने स्थानसम्म ७ कि.मि.बाटो निर्माण गर्न साडरुम्वा गा.वि.स.सँग सम्झौता भई बाटो खन्नका लागि विपक्षी कृषि विकास योजनामा कार्यालय नकटाभिजसँग चलेको प्रतिघण्टा रु.१५४५१- का दरले भाडामा ल्याउने भनी मिति २०५६।१२।११ मा दोलखा निर्माण कम्पनी र कृषि योजना कार्यालयबीच सम्झौता भई डोजर मिति २०५६।१२।१३ गते सो कार्यालयकै अपरेटरले सञ्चालन गरी लिई गई मिति २०५६।१२।२० देखि बाटो खन्ने कार्य थालेको हो । विपक्षी नं.१ र निवेदकबीच भएको सम्झौताअनुसार जम्मा २८७ घण्टा डोजर सडक खन्ने कार्यमा प्रयोग भएको र बाँकी समय मर्मत मै बितेको कुरा डोजर अपरेटर युगल विराजीले तयार पार्नु भएको लगबुक तथा साडरुम्वा गा.वि.स.ले मिति २०५८।३।१ र जिल्ला विकास समिति इलामले मिति २०५८।३।२१ मा विपक्षीलाई लेखेको पत्रबाट तथा योजनाबाट खटिआउनु भएका हरिनाथ यादवसमेतले दिनु भएको प्रतिवेदनबाट प्रष्ट हुन्छ ।

यसरी सम्झौताअनुसार म निवेदकले सञ्चालनमा लगाएको २८७ घण्टाको रु.१५४५१ का दरले हुने ४,४३,४१५।- रहेकोमा कम्पनीले आजसम्म रु.४,८९,१८०।- बुझाइसकेको छ । कम्पनीले पैसा बुझाइसकेको हुँदाहुँदै राजश्व तिर्न

ल्याउन भनी कम्पनीको नाममा मिति २०५७१११३ च.नं.६८६ को पत्र आउँदा कम्पनीले सञ्चालन गरेको अवधिभन्दा बढीको माग भएपछि उक्त २८७ घण्टा मात्र सञ्चालन भएको कुरा विभिन्न मितिमा जानकारी गराइएको थियो । यसैबीच सो सम्बन्धमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगमा डोजर भाडाको सम्बन्धमा उजुर परेको र कम्पनीका सञ्चालक रुपमणि राजभण्डारी र वीरेन्द्रबहादुर न्यौपानेले अयोगमा बयान दिनु भएकोमा आयोगले कम्पनीलाई असर पर्ने कुनै निर्णय गरेको जानकारी छैन । यसैबीच मिति २०६३१२१८ च.नं.५१० को सरकारी बाँकी रकम बुझाउन ल्याउने बारेको पत्र प्राप्त हुन आयो । विपक्षीले गर्नु भएको क्रियाकलाप सम्बन्धमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगमा विपक्षी तत्कालीन योजना प्रमुख डा.श्यामकिशोर साहले आफ्नो बयानमा प्रष्टसँग चलेको अवधिभरको भाडा मात्र दोलखा निर्माण कम्पनीले बुझाउने हो भनी बयान गरेको र अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले मिति २०६०१२२१ मा मुद्दा नचल्ने गरी उजुरी तामेलीमा राख्ने निर्णय भएको अवस्थामा नेपाल सरकारको सचिवस्तरको मिति २०५८१०१२२ को निर्णय भएको सो निर्णयको नक्कल दिन इन्कार गरेको र उक्त निर्णय गर्दा निवेदक कम्पनीलाई सोध्दै नसोधि सुनुवाइको मौकासम्म पनि नदिई प्राकृतिक न्याय सिद्धान्त विपरीत गरेको निर्णय गैरकानूनी छ । मिति २०६३१२१८ मा लेखिएको पत्रमा म निवेदकबाट के कति दायित्व पूरा नगरेको र के कति बेरुजू रहन गएको हो केही उल्लेख नगरी डोजर भाडा सम्बन्धमा निर्णय गर्दा सुनुवाईको मौका नै नदिई निर्णय गरिएको छ । यसरी कम्पनी र विपक्षी नं.१ बीच मिति २०५६१२१११ भएको सम्झौतानुसार अपरेटरले लगबुक भरेको आधारमा पाउनु पर्ने कूल भाडा

रकम ४,४३,४१५।- भएकोमा कम्पनीले ४,८९,१००।- अर्थात् रु.४५,७६५।- विपक्षीले पाउने भन्दा बढी बुझाएको हुँदा कम्पनीले दायित्व पूरा गरिसकेपछि पनि विपक्षी कार्यालयकै कर्मचारीले गरेको अनुसन्धान प्रतिवेदन र लगबुकको कुनै विचार नगरी डोजर चल्दै नचलेको अवधिसमेतको हिसाव गरी रु.३५,२२,१६०।- बुझाउन ल्याउनु भन्नु कानूनसंगत नभई केवल विपक्षीले दुःख हैरानी दिने नियतबाट भएको उक्त कार्य नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १७ द्वारा प्रदत्त सम्पत्ति आर्जन गर्ने भोग गर्ने, सम्पत्तिको कारोबार गर्ने तथा पेशा व्यवसाय गर्ने संविधान प्रदत्त हकमा असर पुग्न गएको स्पष्ट छ । अतः विपक्षीले मिति २०५८१०१२० र २०५९१०११ मा गरेको निर्णय र विपक्षी नं.४ ले २०६३१२१८ को पत्रमार्फत् उक्त सरकारी बाँकी रकम बुझाउन ल्याउनु भन्ने भएकोले म निवेदकलाई सोध्दै नसोधि रकम बुझाई सकेपछि गरेको निर्णयबाट मेरो सुनुवाइको हक कुण्ठित गरी प्राकृतिक न्याय सिद्धान्त विपरीत भएको हुँदा उक्त निर्णयहरू उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी मैले विपक्षीलाई रकम बुझाउन बाँकी नरहेको हुँदाहुँदै पनि मिति २०६३१२१८ च.नं.५१० को पत्रबमोजिम सरकारी बाँकी रकम बुझाउन ल्याउनु भन्ने पत्र गैरकानूनी हुँदा यस विषयमा म निवेदकसँग कुनै पनि रकम असूलउपर नगर्नु नगराउनु भनी विपक्षीको नाममा परमादेशको आदेश र मिति २०५८१०१२० र २०५९१०११ मा भएको नेपाल सरकारको सचिवस्तरिय निर्णय र सोको आधारमा महालेखा परीक्षकको कार्यालयबाट भएको निर्णय कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु भनी अन्तरिम आदेशसमेत जारी गरिपाउँ भन्ने समेतको निवेदन पत्र ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु पर्ने हो ? यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाको म्याद बाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ पेश गर्नु भन्ने समेतको यस अदालतको मिति २०६३।४।११ को आदेश ।

कृषि विकास योजना नकटाभिजको डोजर मिति २०५६।१२।१३ मा लगेर मिति २०५८।६।१४ मा फिर्ता भएको छ । ७ कि.मी.सडक निर्माणका लागि ७ दिनको प्रचलित भाडादर दिने गरी विपक्षीले लगेको डोजर करीव ११ महिनाभन्दा बढी समय आफ्नो जिम्मा राखी काम सकिए वा उपकरणले काम नदिएपछि सरकारी सम्पत्ति तत्काल फिर्ता बुझाउनु पर्नेमा नानाथरीका समस्या देखाई दायित्वबाट मुक्ति लिन खोजेको देखिन्छ । विपक्षी कम्पनीले जम्मा ३१२ दिन डोजर राखेको देखिएको हुँदा प्रतिदिन ८ घण्टाको दरले जम्मा रु.३८,५६,३२०।- कार्यालयमा दाखिल गर्नुपर्नेमा रु.२,७४,१६०।- मात्र दाखिला गरेको पाइएकोले डोजरको सञ्चालन स्थिति यकीन गरी नपुग रु.३५,८२,१६०।- ठेकेदारबाट भाडा वापतको राजश्व असूल गर्नुपर्ने भनी औल्याएको हो । भाडामा लिएको अर्काको सम्पत्ति उपकरण बिगेको अवस्थामा तत्काल कार्यालयलाई जानकारी दिई निकास भएबमोजिम गर्नुपर्नेमा आफूखुशी सञ्चालन गर्ने नियत राखेको र आफ्नो काम तामेल गरी सरकारी राजश्व नोक्सान पुऱ्याउन खोजेको देखिँदा विपक्षीको आधारहीन रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको महालेखा परीक्षकको कार्यालय बबरमहलको लिखितजवाफ ।

मिति २०५६।१२।१३ गते देखि ७ दिनको लागि डोजर भाडामा लगेकोमा मिति २०५७।१।२१ मा विपक्षी कम्पनीबाट डोजर प्रयोग गरेवापत

रु.२,००,०००।- धरौटी खातामा जम्मा गरेको र मिति २०५७।०।१९ मा डोजर बिगिएको जानकारी योजनालाई दिएबाट निवेदको नियतमा शंका गर्ने ठाउँ रहेको छ । डोजर बिगिएपछि योजनालाई जानकारी दिई योजनाबाट प्राविधिक टोली लगेर बनाउन पहल गर्नुपर्नेमा आफूखुशी बनाएको बिल भरपाई बिगिएको जानकारी दिनु पूर्वको देखाएको तर आवश्यक सामान खरिद गर्नु पूर्व विपक्षी कम्पनीले योजनाको पुर्व स्वीकृति लिएको छैन । विपक्षी कम्पनीले डोजर लगेको मिति २०५६।१२।१३ देखि डोजर बिगिएको जानकारी दिएको मिति २०५७।०।१९ सम्म दिनको ८ घण्टाको आधारले घण्टाको १५४५।- का दरले ३१२ दिनको ३८,५६,३२०।- भएकोमा डोजर लानु अघि रु.७४,१६०।- र पछि मिति २०५७।८।२१ मा बुझाएको रु.२,००,०००।- समेत जम्मा रु.२,७४,१६०।- कट्टा गरी योजनालाई बुझाउनु पर्ने बाँकी रु.३५,८२,१६०।- डोजर बिगिएको जानकारी दिएको मिति २०५७।०।१९ देखि हालसम्म कानूनबमोजिम हुने १० प्रतिशत व्याजसमेत असूल गर्नुपर्ने रकम कृषि विकास योजनाले असूल गर्नुपर्ने भन्ने तत्कालीन श्री ५ को सरकार (सचिवस्तर) कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयबाट मिति २०५८।१०।२० र २०५९।७।११ मा निर्णय भई सो अनुसार असूली प्रक्रिया अगाडि बढाएको र लेखा परीक्षणको प्रारम्भिक प्रतिवेदनमा समेत उक्त रकम असूलउपर गर्न उल्लेख गरेकोले कारवाही अगाडि बढाएको हो । आफूले डोजर प्रयोग गरी तिर्नु बुझाउने पर्ने दायित्वबाट उम्किन जाँदा नेपाल सरकारको राजश्वमा घाटा पुग्ने हुँदा र विपक्षी निवेदक सो दायित्वबाट उम्किन नपाउने हुँदा भूठा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेतको कृषि विभाग हरिहरभवनको लिखित जवाफ ।

मिति २०५६।१२।१३ गते देखि ७ दिनको लागि डोजर भाडामा लगेकोमा मिति २०५७।१।२१ मा विपक्षी कम्पनीबाट डोजर प्रयोग गरेवापत रु.२,००,०००।- धरौटी खातामा जम्मा गरेको र मिति २०५७।१०।१९ मा डोजर बिग्रीएको जानकारी योजनालाई दिएबाट निवेदको नियतमा शंका गर्ने ठाउँ रहेको छ । डोजर बिग्रीएपछि योजनालाई जानकारी दिई योजनाबाट प्राविधिक टोली लगेर बनाउन पहल गर्नुपर्नेमा आफूखुशी बनाएको बिल भरपाइ बिग्रीएको जानकारी दिनु पूर्वको देखाएको तर आवश्यक सामान खरिद गर्नु पूर्व विपक्षी कम्पनीले योजनाको पुर्व स्वीकृति लिएको छैन । विपक्षी कम्पनीले डोजर लगेको मिति २०५६।१२।१३ देखि डोजर बिग्रीएको जानकारी दिएको मिति २०५७।१०।१९ सम्म दिनको ८ घण्टाको आधारले घण्टाको १५४५।- का दरले ३१२ दिनको ३८,५६,३२०।- भएकोमा डोजर लानु अघि रु.७४,१६०।- र पछि मिति २०५७।८।२१ मा बुझाएको रु.२,००,०००।- समेत जम्मा रु.२,७४,१६०।- कट्टा गरी योजनालाई बुझाउनु पर्ने बाँकी रु.३५,८२,१६० डोजर बिग्रीएको जानकारी दिएको मिति २०५७।१०।१९ देखि हालसम्म कानूनबमोजिम हुने १० प्रतिशत व्याजसमेत असूल गर्नुपर्ने रकम कृषि विकास योजनाले असूल गर्नुपर्ने भन्ने तत्कालीन श्री ५ को सरकार (सचिवस्तर) कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयबाट मिति २०५८।१०।२० र २०५९।७।११ मा निर्णय भई सो अनुसार असूली प्रक्रिया अगाडि बढाएको र लेखा परीक्षणको प्रारम्भिक प्रतिवेदनमा समेत उक्त रकम असूलउपर गर्न उल्लेख गरेकोले कारवाही अगाडि बढाएको हो । आफूले डोजर प्रयोग गरी तिर्नु बुझाउने पर्ने दायित्वबाट उम्किन जाँदा नेपाल सरकारको राजश्वमा घाटा पुग्ने हुँदा विपक्षी

निवेदक सो दायित्वबाट उम्किन नपाउने हुँदा भूठा रिट निवेदन खारेज गरिपाऊँ भन्ने समेतको कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

मिति २०५६।१२।१३ गते देखि ७ दिनको लागि डोजर भाडामा लगेकोमा मिति २०५७।१।२१ मा विपक्षी कम्पनीबाट डोजर प्रयोग गरेवापत रु.२,००,०००।- धरौटी खातामा जम्मा गरेको र मिति २०५७।१०।१९ मा डोजर बिग्रीएको जानकारी योजनालाई दिएबाट निवेदको नियतमा शंका गर्ने ठाउँ रहेको छ । डोजर बिग्रीएपछि योजनालाई जानकारी दिई योजनाबाट प्राविधिक टोली लगेर बनाउन पहल गर्नुपर्नेमा आफूखुशी बनाएको बिल भरपाइ बिग्रीएको जानकारी दिनु पूर्वको देखाएको तर आवश्यक सामान खरिद गर्नु पूर्व विपक्षी कम्पनीले योजनाको पुर्व स्वीकृति लिएको छैन । विपक्षी कम्पनीले डोजर लगेको मिति २०५६।१२।१३ देखि डोजर बिग्रीएको जानकारी दिएको मिति २०५७।१०।१९ सम्म दिनको ८ घण्टाको आधारले घण्टाको १,५४५।- का दरले ३१२ दिनको ३८,५६,३२०।- भएकोमा डोजर लानु अघि रु.७४,१६०।- र पछि मिति २०५७।८।२१ मा बुझाएको रु.२,००,०००।- समेत जम्मा रु.२,७४,१६०।- कट्टा गरी योजनालाई बुझाउनु पर्ने बाँकी रु.३५,८२,१६० डोजर बिग्रीएको जानकारी दिएको मिति २०५७।१०।१९ देखि हालसम्म कानूनबमोजिम हुने १० प्रतिशत व्याजसमेत असूल गर्नुपर्ने रकम कृषि विकास योजनाले असूल गर्नुपर्ने भन्ने तत्कालीन श्री ५ को सरकार (सचिवस्तर) कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयबाट मिति २०५८।१०।२० र २०५९।७।११ मा निर्णय भई सो अनुसार असूली प्रक्रिया अगाडि बढाएको र लेखा परीक्षणको प्रारम्भिक प्रतिवेदनमा समेत उक्त रकम असूलउपर गर्न उल्लेख गरेकोले कारवाही अगाडि

बढाएको हो । आफूले डोजर प्रयोग गरी तिर्नु बुझाउने पर्ने दायित्वबाट उम्किन जाँदा नेपाल सरकारको राजश्वमा घाटा पुग्ने हुँदा विपक्षी निवेदक सो दायित्वबाट उम्किन नपाउने हुँदा भूठा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेतको कृषि विकास योजना जनकपुरको लिखित जवाफ ।

यसमा निवेदक र कृषि विकास योजना कार्यालयका बीच भाडामा डोजर सञ्चालन गर्ने सम्बन्धमा मिति २०५६।१२।११ गते सम्झौता भएको देखिन्छ । तर भिकाइएको फायलबाट उक्त सम्झौता नदेखिएको र निवेदकलाई पनि नक्कल नदिएको भन्ने भनाइ हुँदा उक्त मिति २०५६।१२।११ को डोजर सञ्चालन गर्ने सम्बन्धमा भएको सम्झौता वा आदेश जे छ भिकाइ आएपछि पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६५।११।१५ को आदेश ।

नियमबमोजिम दैनिक मुद्दा पेसी सूचीमा चढी आज यस इजलास समक्ष पेश हुनआएको प्रस्तुत मुद्दामा निवेदक तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताहरू श्री प्रभात अधिकारी, श्री उज्जल रायमाझी, श्री जयलाल भण्डारी र श्री विकास के.सी.ले मेरो पक्ष कम्पनी र विपक्षीबीच डोजर भाडामा लिनेदिने सहमति भै बाटो खन्ने कार्यको लागि जनकपुरदेखि इलामसम्म डोजर लिई गएको र लिई जाँदा बाटोमा नै सात दिन लागेको छ । डोजर अपरेटर विपक्षी कै कार्यालयका कर्मचारी भएको र निजले मेरो पक्षको ठेक्काको साइटमा लगेर अपरेट गरेको कुरामा पनि द्विविधा छैन । डोजर अपरेट गर्ने व्यक्ति मेरो पक्ष कम्पनीको व्यक्ति नहुँदा विपक्षी योजना कार्यालयले निजलाई जे जसरी निर्देशन दिएर अपरेट गर्ने गरी पठाएको हो सो कुरा विपक्षीहरूले नै जानून । तर, वास्तवमा डोजर साइटमा पुगेर काम शुरु भएपछि पटक-पटक

विग्रिड डोजर अपरेटरले नै मर्मत गरी सञ्चालनमा आएको कुरा पनि डोजर अपरेटर गर्ने विपक्षी कार्यालयकै कर्मचारीले भरेको लगबुकबाट प्रष्ट देखिइ रहेको छ । सो लगबुकबाट मेरो पक्ष कम्पनीले आफ्नो साइटमा लगी के कति र कसरी डोजर सञ्चालन (अपरेट) गरेको रहेछ भन्ने कुरा छर्लङ देखिन्छ । डोजर मेरो पक्षले भाडामा लगेको तर समयमा डोजर र डोजर अपरेट गर्ने आफ्नो कर्मचारी तोकिएको समयमा नल्याए नआए त्यसको जानकारी लिने दायित्व निवेदक कम्पनीको भन्दा बढी विपक्षीको नै हुन्छ तर विपक्षीले त्यस्तो कुनै दायित्व पूरा गरेको देखिँदैन । मेरो पक्षले ७ कि.मी.बाटो बनाउन दश लाखको Project लिएको अवस्थामा विपक्षीहरूले ३५,८२,१६०।- र सोको १० प्रतिशत व्याजसमेत भराउने भन्ने विपक्षीहरूको कार्य न्यायसम्मत नभई अमिल्दो र गैरकानूनी पनि छ । विपक्षीको कार्यालयले आफ्ना सामान तथा कर्मचारीको व्यवस्थापन आफैले गर्नुपर्ने र सोको जानकारी लिनुपर्नेमा त्यस्तो भए गरेको भन्न सकेको पनि देखिँदैन । डोजर भाडा वापतको सञ्चालन भएको समयको निज विपक्षीकै अपरेटरले भरेको लगबुकका आधारमा मेरो पक्षले रकम दाखिला गरिसकेको छ । नपुग रकमपछि दाखिला गर्दा समेत त्यस्तो कुनै कुराको मलाई जानकारी गराइएको छैन । त्यस्तै डोजरको सम्बन्धमा विपक्षी योजना कार्यालयबाट मेकानिक्ससहितको टोलीले प्रतिवेदनसमेत दिएकोबाट डोजर दैनिक सञ्चालन भएको भन्ने देखिँदैन । डोजरको अनियमितता सम्बन्धमा अख्तियारमा उजूरी परी अख्तियारले छानवीन गरी अनियमितता नदेखी उजूरी तामेलीमा राखिदिने निर्णय मिति २०६०।२।२१ मा नै गरेको अवस्थासमेतबाट मेरो पक्ष कम्पनीले नियमित र कानूनसम्मत रूपमा कार्य गरी दायित्वसमेत पूरा

गरिसकेको अवस्थामा पुनः पछि आएर मेरो पक्षको कुनै सुनुवाइ नै नगरी right to defence को अधिकारबाट वञ्चित गरी प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त र नजीर सिद्धान्तसमेतको विपरीत एकतर्फी रूपमा डोजर प्रयोग नै नभएको अवस्थाको समेत रकम सरकारी बाँकीसरह असूलउपर गर्ने कार्य वेरित र गैरकानूनी हुँदा रिट निवेदन जारी गरिपाउँ भनी बहस गर्नुभयो । त्यस्तै गरी विपक्षी कृषि विकास योजना कार्यालयसमेतका तर्फबाट उपस्थित महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री कृष्णप्रसाद पौडेलले महालेखा परीक्षकले डोजर सञ्चालन वा अपरेट भएको समयका आधारमा निवेदकबाट दाखिला हुनुपर्ने सरकारी दस्तूर दाखिला नभएपछि अन्तिम लेखा परीक्षणसमेतबाट बेरुजू कायम गरिएको अवस्थामा सुनुवाइको मौका दिइरहनु पर्दैन । महालेखा परीक्षकले बेरुजू भनी अन्तिम लेखा परीक्षणसमेत भइसकेपछि सरकारले जसबाट असूल गर्नुपर्ने हो त्यसबाट सरकारी बाँकीसरह असूल गरिलिन सक्ने कानूनी व्यवस्था भएको र बेरुजू आर्थिक वर्ष २०५८।०५९ मा कायम भइसकेपछि २०६३ सालमा आएर विलम्बसमेत गरी रिट दायर भएको देखिँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भनी बहस जिकीर प्रस्तुत गर्नुभयो । यसरी निवेदक र विपक्षीतर्फका विद्वान कानून व्यवसायीहरूको तर्कपूर्ण बहस जिकीर सुनी निवेदन पत्रसहितका मिसिल संलग्न प्रमाण कागजातहरू अध्ययन गरी हेर्दा विपक्षी महालेखा परीक्षकबाट बेरुजू कायम भएको रकम निवेदक कम्पनीबाट सरकारी रकम बाँकी भनी असूलउपर गर्न मिल्ने नमिल्ने सम्बन्धमा निवेदक कम्पनीको निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो होइन त्यसतर्फ निर्णय गर्नुपर्ने देखियो ।

२. यसमा निर्णयतर्फ विचार गर्दा, निवेदक दोलखा निर्माण कम्पनी प्रा.लि.ले इलाम जिल्ला ग्रामिण सडक निर्माण योजना कार्यालय जनकपुर नकटाभिजसँग इलाम जिल्ला ग्रामिण सडक निर्माण योजना अन्तर्गत ७ कि.मि.बाटो निर्माण गर्न डोजर भाडामा लिने सम्झौता गरी सात दिनको लागि भनी लिई गएकोमा बाटो बन्द भएको कारण डोजर समयमै कार्यस्थलमा नपुगी पछि पुऱ्याएको र बाटो खन्ने काम शुरु गर्दा देखि नै पटक पटक डोजर विग्रन गए पनि डोजर अपरेटरले मर्मत गर्दै चलाउँदै गरेका उक्त डोजर अपरेटर कृषि विकास योजना कार्यालयकै कर्मचारीले भरेको लगवुकबाट देखिन्छ । डोजर अपरेटरले भरेको लगवुकको आधारमा २८७ घण्टा डोजर सडक खन्ने काममा प्रयोग गरी घण्टाको १५४५।- का दरले हुने जम्मा रकम ४,४३,४९५।- भाडा विपक्षी कृषि विकास योजनाले पाउने हुँदा सो रकम बुझाई डोजर लैजानु पूर्वको सम्झौता बमोजिमको दायित्व पूरा गरी रकम बुझाई डोजरसमेत फिर्ता गरिसकेकोमा पछि आएर विपक्षीहरूले डोजर नचली विग्रिएर रहको अवधिसमेतको भाडाको हिसाव गरी उक्त बुझाई सकेको रकम कटाई बाँकी रकम रु.३५,२२,९६०।- सरकारी बाँकी रकम बुझाउन ल्याउनु भनी मिति २०५८।१।२० र २०५९।७।११ मा भएको नेपाल सरकारको सचिवस्तरिय निर्णय र सो आधारमा महालेखाबाट भएको बेरुजूको निर्णयले मेरो संविधान प्रदत्त हकमा आघात पुग्न जानुका साथै मैले पहिले नै डोजरको भाडा रकम बुझाई सकेपछि पनि सोही सम्बन्धमा मलाई बुझ्दै नबुझी नसोधी मेरो सुनुवाइको हक कुण्ठित गरी विपक्षीहरूबाट गरेको निर्णय प्राकृतिक न्याय सिद्धान्तसमेतको विपरीत भएको हुँदा डोजर सञ्चालन नभएको अवधिसमेतको रकम असूल गर्ने

निर्णय उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी म निवेदकसँग कुनै पनि रकम डोजर भाडाको भनी असूलउपर नगर्नु नगराउनु भनी परमादेशको आदेशसमेत जारी गरिपाउँ भन्ने मुख्य निवेदन दावी भएकोमा विपक्षीहरूबाट लिखित जवाफ पेश गर्दा निवेदकले कृषि विकास योजना कार्यालयबाट मिति २०५६।१२।१३ मा ७ दिनको लागि भनी लगेको डोजर मिति २०५६।६।१४ मा फिर्ता भएकोले सो ७ दिनभन्दा बढी दिन डोजर राखी सञ्चालन गरेको हुँदा पहिले बुझाएको रकममा नपुग रकम रु.३५,८२,१६०।- ठेकेदार कम्पनीबाट सरकारी बाँकीसरह असूलउपर गर्ने करवाही अगाडि बढाइएको भन्ने समेतको लिखित जवाफबाट देखिन्छ ।

३. प्रस्तुत निवेदन र लिखित जवाफ हेर्दा निवेदक कम्पनी र कृषि विकास योजना कार्यालयबीच बाटो खन्ने कार्यको लागि डोजर लिनेदिने काम भएको देखिन्छ । कृषि विकास योजना कार्यालयले निवेदक कम्पनीलाई डोजर उपलब्ध गराउँदा कुनै करार वा सम्झौता भएको भन्ने मिसिल संलग्न कुनै पनि लिखत कागजबाट देखिँदैन र निवेदक तथा विपक्षीसमेतले यो यस्तो सम्झौता वा करार गरी डोजर लिनेदिने कार्य भएको भन्न सकेको पनि छैन । डोजर लाने कम्पनीले एउटा ठाडो निवेदन लेखी सात दिनको लागि भनी डोजर माग गरेकोसम्म देखिन्छ । सो निवेदन मागको आधारमा के कति दिनलाई के कस्तो शर्तबमोजिम दिइएको हो सो समेत कही खुलाइएको पाइँदैन । डोजर दिने कार्यालयले आफ्नै कार्यालयका डोजर अपरेटर युगल विराजीलाई डोजर जिम्मा लगाई पठाएको भन्ने कुरा निज डोजर अपरेटर युगल विराजीले भरेको लकबुकबाट देखिन्छ । यसरी कृषि विकास योजना कार्यालय

नकटाभिज जनकपुरबाट इलामसम्म बाटो खन्ने कामका लागि सो कार्यालयको डोजर अपरेटर युगल विराजीले लिई जाँदा बाटो बन्द भई कार्यस्थलमा सात दिनको समयमा डोजर नपुगी ढिला पुगेको र पुगेपछि बाटो खन्ने काम प्रारम्भ हुँदाका बखतदेखि काम नसकिएसम्म डोजर पटक पटक बिग्रिएको र सो बिग्रिएको पटक पटक मर्मत गरी सञ्चालन गरी बाटो खन्ने काम गरेको भन्ने कुरा कृषि विकास योजना कार्यालयकै डोजर अपरेटर निज युगल विराजीले विधिवत् रूपमा डोजर अपरेट भएको र नभएको कारण खोली लगबुक भरी दस्तखतसमेत गरी पेश गरेको मिसिल संलग्न लगबुकको प्रतिलिपिबाट देखिन्छ । यसरी डोजर अपरेटरले भरेको लगबुकको आधारमा निवेदक कम्पनीले विपक्षी कृषि विकास योजना कार्यालयलाई डोजर फिर्ता गरेपछि मिति २०५७।१।२१ मा रु.२,००,०००।- भाडा वापतको रकम बुझाएको भन्ने लिखित जवाफ देखिन्छ । यसरी डोजर फिर्ता गरेपछि के कति रकम भाडा वापत कृषि विकास योजना कार्यालयले निवेदक कम्पनीबाट लिनुपर्ने हो वा थियो सो कुराको विपक्षी कार्यालयले दावी गरेको एकातर्फ देखिँदैन भने अर्कोतर्फ आफ्नो जिम्मा रहेको सरकारी सम्पत्ति डोजर जस्तो यन्त्र उपकरण के कति समयको लागि दिइएको भन्ने कुनै करारीय शर्त सम्झौता नभए पनि निवेदकको निवेदनमा सात दिनको लागि भनी उल्लेख भएको देखिएपछि उक्त समयमा नआए नल्याएपछि विपक्षी कार्यालयले चासो लिई खोजखबर गरेको भन्ने नदेखिँदा सरकारी कार्यालयले खोजी गर्ने आफ्नो दायित्वतर्फ उन्मुख र सचेत नभएको स्थितिमा डोजर लैजाने कम्पनी माथि नै सम्पूर्ण दायित्व रहेको भनी अर्थ गर्नु न्यायसम्मत हुँदैन ।

४. निवेदक कम्पनीले डोजर भाडामा मिति २०५६।१२।१३ बाट सात दिनको लागि लगेकोमा सो समयमा फिर्ता नगरी मिति २०५७।१०।१९ सम्म जम्मा ३१२ दिन सञ्चालन गरेकोले दिनको ८ घण्टाले घण्टाको रु.१५४५।- का दरले भनी हिसाव गरी कम्पनीले डोजर लैजानु अघि र पछि बुझाएको रकम कटाई अपुग रु.३५,८२,१६०।- निवेदकबाट कृषि विकास योजना कार्यालयले असूल गर्नुपर्ने भन्ने तत्कालीन सरकारको कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयका सचिवस्तरबाट मिति २०५८।१०।२० र २०५९।७।१९ मा निर्णय भएको भन्ने देखिन्छ । यसरी सचिवस्तरबाट निर्णय गर्दा के कुन करारीय सम्झौता वा कानूनी प्रक्रिया अपनाई गरिएको हो सो केही कुरा लिखित जवाफबाट स्पष्ट गरिएको देखिँदैन । निवेदक र विपक्षी योजना कार्यालयबीच कुनै करार नै नभएको र डोजर रहेको कार्यालयले निवेदकसँग त्यस्तो रकम माग नगरेको अवस्थामा सचिवस्तरबाट भएको उक्त निर्णय विधिसम्मत भएको भन्न मिल्ने देखिँदैन । त्यसमा पनि निर्णय गर्ने सचिवस्तरबाट निवेदक कम्पनीलाई भिकाई बुझ्ने कामसम्म पनि नगरी सुनुवाइको मौका नै नदिई प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तविपरीत भएको सचिवस्तरको उक्त निर्णयको आधारमा महालेखा परीक्षकबाट बेरुजू निकालेको देखिन्छ । महालेखा परीक्षकद्वारा लेखा परीक्षण गर्दा लेखा कानूनद्वारा निर्धारित तरिकाबमोजिम नियमितता, मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्यसमेतको विचार गरी लेखा परीक्षण गर्ने संवैधानिक कानूनी व्यवस्था भएको देखिन्छ । तर प्रस्तुत विवादमा महालेखा परीक्षकले उपरोक्त कुनै प्रक्रिया अवलम्बन नगरी कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयका सचिवले निवेदक कम्पनीबाट भराउने भनी गरेको निर्णयलाई नै

कायम गरी बेरुजू निकाली सरकारी बाँकीसह असूलउपर गर्नुपर्ने स्थिति रहेको देखाई असूलउपरको कारवाही अगाडि बढाएको देखिन्छ । यसरी महालेखा परीक्षकबाट लेखा परीक्षण हुँदा कृषि विकास योजना कार्यालयका डोजर अपरेटरद्वारा विधिवत रूपमा भरी पेश भएको लगवुक कृषि विकास योजनाकै कार्यालयका प्राविधिक टोलीबाट छानवीन गरी पेश गरेको प्रतिवेदनसमेतका कागजाततर्फ कुनै ध्यान नदिई सचिवस्तरबाट जे निर्णय भएको छ त्यसैको आधारमा को कसबाट अनियमितता भए गरेको त्यसको औचित्यसमेत नखुलाई बेरुजू निकालेको कार्य कानूनसम्मत भएको मान्न सकिएन ।

५. यसमा निवेदक कम्पनीबाट असूलउपर गर्नुपर्ने भनी देखाइएको रकम निवेदक कम्पनीबाट असूलउपर हुनुपर्ने हो हो होइन भन्ने सम्बन्धमा निवेदकलाई कुनै सुनुवाइको मौका दिएको देखिँदैन । सचिवस्तरको मिति २०५८।१०।२० र २०५९।७।१९ को निर्णय र सोही आधारमा महालेखा परीक्षकले गरेको अन्तिम लेखा परीक्षण भई बेरुजू कायम गरिसकेको रकम रु.३५,८२,१६०।- को बेरुजू रकम निवेदक कम्पनीबाट असूलउपर गर्नुपर्ने भनिएको उक्त रकम तपाईं निवेदकबाट असूलउपर हुनुपर्ने हो होइन भनी प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तबमोजिम निवेदक कम्पनीलाई स्पष्ट गर्न र सो सम्बन्धमा आफ्नो भनाई राख्ने उचित मौका प्रदान गरिनुपर्नेमा त्यस्तो कुनै मौका प्रदान गरिएको देखिएन । निवेदक र विपक्षी कृषि विकास योजना कार्यालयबीच कुनै करार नै नभएको अवस्थामा के कसको कारणबाट अनियमितता भएको हो त्यसको कुनै छानवीन नै नगरी रकम असूलउपर गर्ने कार्य गर्दा असूलउपर गर्ने भनी भएको त्यस्तो निर्णयको आधार र कारण स्पष्ट उल्लेख गरी त्यस सम्बन्धमा

भएका सम्पूर्ण विवरणसमेतका कागजात उपलब्ध गराई त्यस सम्बन्धमा निजको भनाई र त्यस्तो भनाईलाई पुष्ट्याई गर्ने आवश्यक कागज प्रमाण पेश गर्ने समेतको मनासिव समय दिनु प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तअनुसार अपरिहार्य हुने हुन्छ । तर यसमा निवेदक कम्पनीलाई त्यस्तो अवसर विपक्षीहरूबाट दिइएको अवस्था देखिन नआएको स्थिति हुँदा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तवमोजिम आफ्नो भनाई राख्ने मौकासम्म प्रदान नगरी सचिवस्तरबाट गरेको निर्णयको आधारमा महालेखा परीक्षकले निकालेको बेरुजू सरकारी बाँकीसरह असूलउपर गर्ने गरी चलाइएको कारवाही कानूनअनुरूप न्यायसम्मत नदेखिँदा सचिवस्तरको निर्णय र महालेखा परीक्षकको बेरुजू कायम रहन सक्ने देखिएन ।

६. अतः आर्थिक दायित्व व्यहोर्नु पर्ने सम्बन्धित पक्षलाई प्राकृतिक न्याय सिद्धान्तअनुरूप आफ्नो सबुद प्रमाण पेश गरी प्रतिवाद गर्ने मौकासमेत प्रदान नगरी ७ दिनको लागि योजनाको नियमानुसार लाग्ने दस्तूर तिरी बाटो खन्ने कार्यका लागि लैजान निवेदन दिई डोजर उपलब्ध गराएकोमा निजले मञ्जूर गरेभन्दा बढी अवधि अर्थात् ३१३ दिनमध्ये के कति प्रयोग भयो यकीन हिसाव नगरी रु.३५,८२,९६०।- बुझाउनु ल्याउनु भनी व्याजसमेत भराउने गरी नेपाल सरकार सचिवस्तरको आत्मनिष्ठ मिति २०५८।१०।२० र २०५९।७।१९ को निर्णयको आधारमा महालेखा परीक्षकले उक्त रकम असूलउपर नगरेको भनी बेरुजू औल्याई असूली प्रक्रिया अगाडि बढाइ गरेको कारवाही प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तसमेतको

विपरीत देखिँदा उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिदिएको छ । अब कृषि विकास योजना कार्यालयबाट उक्त डोजर अपरेटरसहित निवेदक कम्पनीले लगेको डोजरको डोजर अपरेटरले विधिवत् रुपमा भरेको लगबुकअनुसार डोजर के कति दिन प्रयोग भएको र के कति दिन बिगिएर सञ्चालन नभएको हो विग्रेको अवस्थामा उक्त कम्पनीले आर्थिक दायित्व व्यहोर्न पर्ने नपर्ने के हो ? र के कति रकम निवेदक कम्पनीबाट असूलउपर गर्नुपर्ने हो ? सो सम्बन्धमा निवेदक कम्पनीलाई आफ्नो प्रमाण पेश गर्ने अवसर प्रदान गरी पुनः निर्णय गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाममा परमादेशको आदेशसमेत जारी गरिदिएको छ । यो आदेशको जानकारी विपक्षीहरूलाई दिनु भनी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा लेखी पठाइ प्रस्तुत मुद्दाको डायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा म सहमत छु ।

न्या.सुशीला कार्की

इति संवत् २०६६ साल भदौ १७ गते रोज ४ शुभम्-
इजलास अधिकृत : श्रीप्रसाद संजेल